سائين جي ايم سيد جون تحريرون

ڀاڱو 1

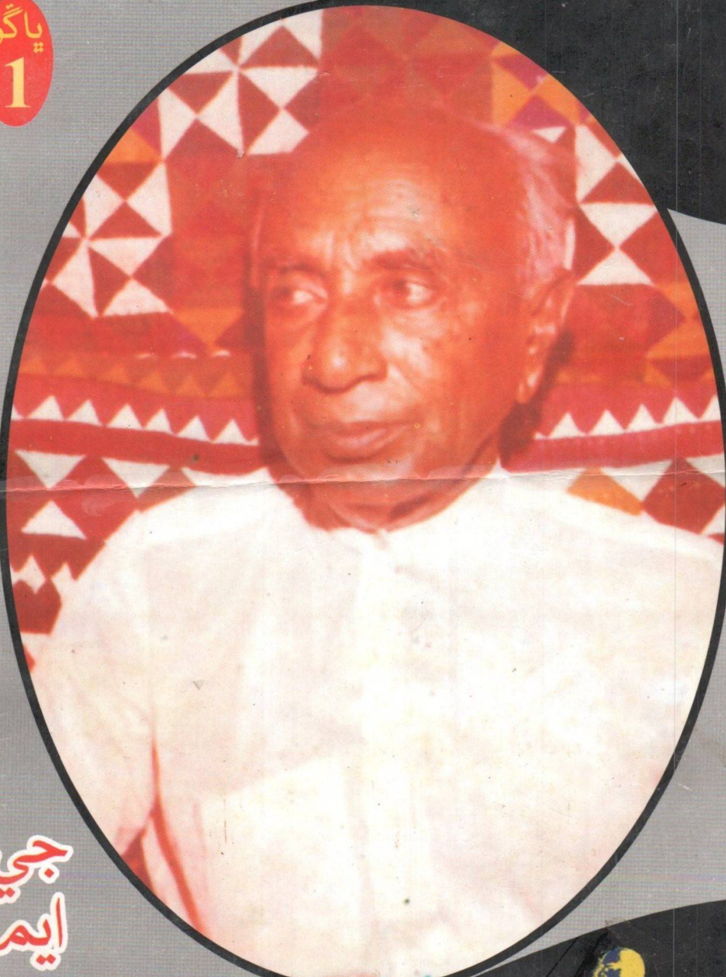

جي ايم سيد

جي ايم سيد اڪيڊمي
سن ضلعو ڄامشورو، سنڌ

سائين جي. ايم. سيد
جون تحريرون

[پاڱو پهريون]

- سنڌي ڪلچر
- سنڌ جا سورما
- جديد عالمي سياست
- مسلم سربراهه ڪانفرنس جو تجزيو
- پاڪستان هاڻ ٽٽڻ گهرجي

جي. ايم. سيد

جي. ايم. سيد اڪيڊمي

سن ضلع ڄامشورو

2011ع

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

جي. ايم. سيد اڪيڊمي ــ ڪتاب نمبر 1

ڪتاب جو نالو: سائين جي. ايم. سيد جون تحريرون (پاڱو پهريون)
ليکڪ: جي. ايم. سيد
ڇاپو ٻيو: جنوري 2011ع
ڇپائيندڙ: جي. ايم. سيد اڪيڊمي، سن، سنڌ
ڪمپوزنگ: راڻو خان ميگهواڙ سورج پرنٽرس، حيدرآباد
قيمت: 400/- (چار سؤ رپيا)

ڪتاب ملڻ جا هنڌ

آئيڊيل ڪتاب گهر، رابعه اسڪوائر، حيدر چوڪ، گاڏي کاتو حيدرآباد سنڌ
Ph: 022-2780701 Mob: 0300-3946518

پوسٽل ائڊريس: پوسٽ باڪس نمبر 58، جنرل پوسٽ آفيس، حيدرآباد سنڌ

- سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد. 022_2633679
- ٻنائي ڪتاب گهر، گاڏي کاتو حيدرآباد. 0345_3587391
- رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو. 0307_3471205
- عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر. 071_2007402
- سنڌ بوڪ ڪلب، نواب شاهه. 0300_3006469
- قاسميه لئبرري، ڪنڊيارو. 0300_3144668
- المنعم لئبرري 17_پبلڪ هيلٿ انجنيئرنگ ڪالوني نوالفقار باغ لاڙڪاڻو 0333_7541193
- بوڪ ورلڊ، رابعه سينٽر، لڳ عسڪري بئنڪ، بندر روڊ، لاڙڪاڻو 0333_7548804
- المهراڻ ادبي گهر، ٽاٽو روڊ، سانگهڙ. 0333_2913588، 0333_2920933
- گل ڪتاب گهر، لکي در، شڪارپور. 0346_3701659
- العزيز ڪتاب گهر، ٿر بازار، عمرڪوٽ. 0238_570345
- ڪاٺياواڙ اسٽور، اردو بازار، ڪراچي. 2638025، 2218025
- محمد عثمان عباسي، چنهياٽي، ڪنڊيارو. 0306_3665563
- شاهه لطيف ڪتاب گهر، ڀٽ شاهه. 0313_3346691

G. M. SAYED JOON TAHREROON (VOL-I)

By: G. M. Sayed
Compiled by: Naz Sanai
Published by: Naz Sanai
Chairman
Sindhi Sahat Ghar, Hyderabad, Sindh.
2nd Edition January 2011
Book No: 1
Price Rs. 400/=

فهرست

شامل ڪتاب

- سنڌي ڪلچر.
- سنڌ جا سورما.
- جديد عالمي سياست.
- مسلم سربراھ ڪانفرنس جو تجزيو.
- پاڪستان هاڻ ٽٽڻ گهرجي.

ڪتاب نمبر پهريون- سنڌي ڪلچر (٦ - ٥٥)

پيش لفظ [٧ - ١١]

٢- فصل پهريون: ڪلچر جي معنيٰ ۽ اُن جا ترڪيبي اجزا. [١٢ - ١٧]

٣- فصل ٻيو: ڪلچر ڪيئن نهي ٿو- اُن جي جوڙجڪ تي مختلف اثر [١٨ - ٢٧]

٤- فصل ٽيون: سنڌ جو ڪلچر ۽ اُن جا مکيہ جزا. [٢٨ - ٥٥]

٥- نتيجو. [٥٥]

ڪتاب نمبر ٻيو- سنڌ جا سورما (٥٧ - ٨٩)

١- پيش لفظ. [٥٩]

٢- راجا ڏاهر بن راجا چچ. [٦٠ - ٦٨]

٣- دودو بن خفيف سومرو. [٦٩ - ٧٣]

٤- نواب دولہ دريا خان عرف نواب مبارڪ خان. [٧٤ - ٨٠]

٥- مخدوم بلاول بن جام حسن سمون. [٨١ - ٨٥]

٦- شاھ عنايت الله عليہ عرف شاھ شهيد صوفي جهوڪ. [٨٦ - ٩٣]

ڪتاب نمبر ٽيون- جديد عالمي سياست(٩٥ - ١٥٤)

١- پيش لفظ [٩٧ - ١٠٧]

٢- فصل پهريون: اوائلي تشريح. [١٠٨ - ١١٠]

٣-فصل ٻيو: يورپ. [١١١ - ١٢١]

(جرمني- هٽلر، جنرل گوئرنگ، ڊاڪٽر گوبلس ،ڊاڪٽر شاخت.)
۴- فصل ٽيون: اٽلي مسوليني. [۱۲۲ - ۱۲۵]
۵- فصل چوٿون: انگلنڊ، سرونسٽن چرچل. [۱۲۶ - ۱۲۹]
٦- فصل پنجون: سوويت يونين جوزف اسٽالن. [۱۳۰ - ۱۳۲]
۷- فصل ڇهون- فرانس- ڊاڊليئر. [۱۳۳ - ۱۳۴]
۸- فصل ستون: اسپين- جنرل فرئنڪو. [۱۳۵ - ۱۳۷]
۹- فصل اٺون: چين- چيانگ ڪائي شيڪ، مائوزي تنگ. [۱۳۸ - ۱۴۲]
۱۰- فصل نائون: جنگ جو احوال، نتيجا. [۱۴۳ - ۱۵۴]
جرمنيءَ لاءِ، جپان لاءِ، دنيا لاءِ.

ڪتاب نمبر چوٿون- مسلم سربراهه ڪانفرنس جو تجزيو (۱۵۵ - ۲۵۹)

۱- پيش لفظ: مقاصد ۽ مرادون. [۱۵۷ - ۱٦۴]
۲- فصل پهريون: مسلم ملڪن جو اتحاد ۽ ترقي. [۱٦۵ - ۲۰۷]
۳- فصل ٻيو: مسلن ملڪن جو بلاڪ ٺاهڻ. [۲۰۸ - ۲۱۳]
۴- فصل ٽيون: مسلم ملڪن جي حفاظت ۽ ترقي. [۲۱۴ - ۲۳٦]
۵- فصل چوٿون: اسلامي اصولن جي تبليغ ۽ فروغ. [۲۳۷ - ۲۵۹]

ڪتاب نمبر پنجون- پاڪستان... (۲٦۱ - ۳۱۱)

۱- پيش لفظ [۲٦۳ - ۲٦۹]
۲- فصل پهريون: پاڪستان جو وجود غلط بنيادن تي برپا ڪيل هو. [۲٦۴ - ۲۷۷]
۳- فصل ٻيو: پاڪستان جو وجود تاريخي حقيقتن جي خلاف هو. [۲۷۸ - ۲۸۴]
۴- فصل ٽيون: پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ بعد پهتل نقصان. [۲۸۵ - ۳۰٦]
۵- فصل چوٿون: پاڪستان سامراجي سازش جو اڏو ٿي ڪم اچي ٿو. [۳۰۷ - ۳۱۱]

سائين جي-ايم-سيد جون تحريرون
(ياڱو پهريون)

①

سنڌي ڪلچر

- پيش لفظ.
- ڪلچر جي معنيٰ ۽ ان جا ترڪيبي اجزا.
- ڪلچر ڪيئن نهي ٿو ۽ ان جي جوڙجڪ تي مختلف اثر.
- سنڌ جو ڪلچر ۽ اُن جا مکيہ جزا.
- نتيجو.

[١٩٦٣ع]

پيش لفظ

تاريخ ۸ آڪٽوبر ۱۹۵۸ع تي مارشل لا ڊيڪليئر ٿيڻ بعد حالتن جي ناسازگاريءَ ڪري ارادو ڪيو هوم ته طبيعت کي آرام ڏيڻ، علمي معلومات وڌائڻ، بگڙيل خانگي ڪاروبار کي درست ڪرڻ لاءِ ڳوٺ ۾ اچي رهان. يوناني حڪيم افلاطون (پليٽو) به اهڙين حالتن جي موجودگيءَ ۾ مشورو ڏنو هو ته:-

"جڏهن ملڪ ۾ جمهوريت جي جاءِ ڊڪٽيٽر شپ والاري ته ان حالت ۾ سمجهدار ماڻهوءَ کي گهر جي چو ديواريءَ ۾ بند ٿي لکڻ پڙهڻ جي ڪم ۾ مشغول ٿيڻ گهرجي. جيسين تائين ڪ ناموافق هوائون ملڪ تان گذري وڃن".

اڃا ڏينهن ڳوٺ اچڻ جو ارادو هوم، ليڪن چوٽي آهي ته "بندي جي من ۾ هڪڙي صاحب جي من ۾ ٻي" وانگر ۱۰ تاريخ اڌ رات جو گرفتار ڪري اچي جيل ۾ بند ڪيائون. مٿي ذڪر ڪيل خيال ۽ ارادا دل ۾ رهجي ويا.

وارنٽ ۾ ڄاڻايل هو ته "تنهنجو ٻاهر رهڻ پاڪستان جي داخلي خواه خارجي سلامتيءَ لاءِ نقصانڪار هو ان ڪري سيڪيورٽي ائڪٽ هيٺ توکي ڇهن مهينن لاءِ جيل ۾ موڪلجي ٿو".

جيل ۾ ۱۵ مهينا رهڻا پيا. ان ڪانپوءِ ڳوٺ سن ۾ مارچ ۱۹٦۸ع تائين نظر بند رهيس.

ان سموري عرصي ۾ تاريخي ڪتابن جو مطالعو ڪيم. جنهن بعد ڪيترن مسئلن تي غور ڪري ڪي احوال قلم بند ڪيم. ان عرصي ۾ ۲۴ ڪن ننڍا وڏا ڪتاب لکي سگهيس.

سنڌ جي ڪلچر تي غور ۽ فڪر ڪرڻ جو موقعو مليو. جنهن جي سلسلي ۾ حاصل ڪيل معلومات هن ننڍي پمفليٽ جي صورت ۾ ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو. هر قوم کي هزارن ورهن جي تجربي، تاريخي روايات، ملڪي ماحول وغيره ڪري ڪي بنيادي ورثا ميراث ۾ ملن ٿا جن جي حفاظت ۽ ترقي هو سندس مکيه فرض سمجهي ٿي. جن مان مکيه ورثا هيٺيان آهن:

(۱) وطن ۽ ان ۾ آزادانه زندگي بسر ڪرڻ جو حق.
(۲) قومي زبان
(۳) قومي ڪلچر
(۴) قومي اقتصادي مفاد.

(١) وطن ۾ اُن مڙ آزادانہ زندگي بسر ڪرڻ جو حق

سنڌ هزارن ورهن کان هڪ جدا ملڪ ٿي رهي آهي. جنهن جا رهاڪو باوجود جدا جدا نسلن، ٻولين ۽ مذهبن جي آخري طور هڪ اهڙي قومي حيثيت حاصل ڪرڻ کي ويجها ٿي ويا هئا، جنهن جهڙو مثال ساري برصغير هندوستان ۾ ملڻ مشڪل آهي. هنن وٽ هڪ زبان، ڪلچر، قومي روايتون ۽ مذهب جي بنيادي وحدت جو تصور موجود رهيو هو. جيڪڏهن هنن ڪنهن وقت ڌارين جي تسلط هيٺ اچي وقتي سندن آزادي وڃائي ٿي ڇڏي تہ سگهوئي همت ۽ ڪوشش سان اها وري هٿ ٿي ڪيائون.

مٿين مختلف دورن ۾ ايرانين، يونانين، عربن، پٺاڻن، مغلن ۽ انگريزن جي حڪومت جو قبضو ٿيل هو. جن سندن زبانن، ڪلچر ۽ اقتصادي مفاد کي مٿان زوري مڙهيو هو. ليڪن ٿوري وقت بعد اهي ڌارين جا تسلط ۽ قبضا ختم ٿي ويا. سنڌ، ان جي زبان، ڪلچر، قومي ڪردار ۽ مفاد سلامت آهن. دنيا جي ٻين آزاد قومن وانگر هنن کي بہ پنهنجي نموني آزاد زندگي گذارڻ جو پورو حق آهي، ڊنمارڪ، فنلئنڊ، سويڊن، پورچوگال، هالينڊ، سائپرس، لبنان، جوردان، سريا، يمن وغيره قومون ۽ ملڪ، آزاد ۽ قومن جي سڀا جا ميمبر آهن، سي ڪيترين ڳالهين ۾ هن کان نہ ايراضي نہ آبادي ۾ وڏا آهن.

اهو هڪ تاريخي حادثو هو تہ انگريزن ساري هندوستان تي قبضو ڪري ان کي انتظام خاطر صوبن ۾ ورهائي ۽ وڃڻ بعد پاڪستان ۽ ڀارت جي صورت ۾ آزاد ڪري ڇڏيو. جنهن ۾ سنڌ پاڪستان جو صوبو بڻيو. ان سان سنڌ جي هندن کي گهٽي پاڳي حالتن جي ناموزون هئڻ ڪري لڏي وڃڻو پيو. ٿوري وقت بعد سنڌ جي صوبي کي ڪن مستقل مفاد جي مد نظر مغربي پاڪستان جي طاقتور صوبي پنجاب جي ماتحت ڪيو ويو.

هن وقت ملڪ ۾ ڪنٽرولڊ جمهوريت مروج آهي. دنيا جون طاقتور حڪومتون سندن مصلحتن خاطر اهڙي طرز حڪومت جون طرفدار آهن. سنڌ جي ڪيترن هندن کي لڏي وڃي پرديس وسائڻو پيو آهي. باقي پوئتي رهيل سنڌي بي يار و مددگار هئڻ ڪري ڪجهہ ڪرڻ کان مجبور آهن. منجهن طاقت نہ آهي، جو هي سنڌ جي اندروني آزادي حاصل ڪرائي سگهن. تنهن ڪري هنن لاءِ ٻيو طريقو نہ رهيو آهي تہ سندن باقي ورثن جي حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش ونن.

ليڪن ان ڏس ۾ بہ ڪين ڪيتريون مشڪلاتون درپيش هيون. ملڪ جو تسلط هڪ غير همدرد گروهہ جي هٿ ۾ وڃڻ ڪري، جن جي زبان، ڪلچر، مذهبي تخيل، سياسي ۽ اقتصادي مفاد علحده آهن، حالتن کي درست ڪرڻ سهل نہ هو.

پاڪستان بنجڻ کان پوءِ جي حالتن، وري سنڌ کي نئين مشڪلات جي مقابل ڪيو آهي، لکها سنڌي ڳالهائيندڙ ۽ ڳالهائيندڙ سنڌي ڪلچر جا حامل هندو ملڪ ڇڏي ڀارت هليا ويا، انهن جي جاين تي لکها ماڻهو ڀارت کان لڏي سنڌ ۾ آيا. انهن جي ٻولي، لباس، ڪلچر، مذهبي نقطہ نگاهہ علحده آهن. ازانسواءِ ون يونٽ ٿيڻ بعد.

سنڌي مفاد سان هٿ چراند ٿيندي رهي آهي، تن نهايت مايوس ڪن حالتون پيدا ڪيون آهن.

تاريخ جي اڳين واقعن کان هي حالتون مختلف آهن. اڳي يوناني، ايراني، مغل ۽ انگريز مالي نفعي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندا هئا. هنن قديم رهاڪن کي لکن جي تعداد ۾ لڏائي، انهن جي جاءِ ٻاهرين ماڻهن سان گهٽي تعداد ۾ ڪانه پري هئي. انهن جي ڪلچر، زبان ۽ نون عقيدن جو سنڌ تي ايتري قدر اثر نه پيو، جيترو هن حالت ۾ پئجي رهيو آهي. هن وقت ته سنڌ جي جداگانه وجود ختم ڪيو ويو آهي ان جي زبان کي صوبائي زبان تسليم ڪري، ان ۾ اعليٰ تعليم ڏيڻ جي ڏياري وڃي. ريڊيو ۽ سئنيما وغيره جي ذريعي سنڌي زبان جي ايتري به همت افزائي نٿي ڪئي وڃي، جيتري پارت ۾ سنڌين جي صوبي نه هجڻ جي باوجود ڪئي وڃي ٿي. اتي سنڌي زبان کي صوبائي زبان جو درجو ڏنو ويو آهي، جنهن مطابق اعليٰ ۾ اعليٰ تعليم تائين، هو ان کي پڙهي سگهن ٿا. دهلي ريڊيو تان سنڌي زبان ۾ خبرون نشر ڪيون وڃن ٿيون. حالانڪ هتي ڪراچيءَ سنڌ جي مرڪز تان به سنڌيءَ کي ڪو خاص وقت نٿو ڏنو وڃي. سنڌين طرفان صوبي جي ون يونٽ کان پوءِ آزاديءَ کي چڏي، صرف زبان ۽ ڪلچر جي بچاءَ ۽ ترقي لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ته به ان کي ناپسنديءَ جي نگاه سان ڏٺو وڃي ٿو ۽ سزائون ڏنيون وڃن ٿيون.

ٻي طرف اسان جي مقامي طبقي جو ڪردار ڪري پيو آهي ۽ خود مطلبي، قوم فروشي، نفاق ۽ بزدلي منجهن ايترو گهر ڪري ويل آهي، جو ڊپ ونيو وڃي ته اسان هن نئين آزمودي مان ڪهڙي طرح نڪري پار پونداسون. اسان جي ماڻهن جو زياده تعداد ساده مزاج، علم ۾ گهٽ، مذهب جي تشريح جي نالي ۾ ڌوڪو کائيندڙ، تعداد ۾ ٿورو، محنت کان گسندڙ، لالچ ۾ لڙهي ويندڙ، جهڳڙي فساد کان گوشي ڪرڻ ڪري، مقابل حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ اهل ثابت نه ٿي سگهيو آهي. ونن ايندڙ ماڻهن مان ڪيترا پاڻ کي فاتح، مهذب ۽ بهتر سمجهن ٿا. ونن اسلام جو فسطائي تخيل، پاڪستان ۾ اسلامي حڪومت جو نعرو، اتحاد مسلمانان وغيره جهڙا دلڪش ۽ پلائيندڙ نظريا موجود آهن.سندن خيالات جي پرچار لاءِ جديد قسم جي پروپيگنڊا جا جملي ذريعا، جهڙوڪ اخبارون، رسالا، ڪتاب، ريڊيا، ٽيليويزن، سئنيما، مذهبي عالمن جا پرچارڪ گروهه موجود آهن.

ان حالت ۾ سنڌ جي ورهايل، وچڙيل، پنتي پيل ڳوٺاڻن، اڻ پڙهيل، مختلف هنگامي نعرن هيٺ برغلجي ويندڙ ماڻهن جي ڪلچر ۽ زبان جي ڪاميابيءَ جا آسرا رکڻ ڪيتري قدر درست آهي. اهي ۽ اهڙا ٻيا خيال ڪمزوري پيدا ڪندڙ هئا.

ازانسواءِ موجوده حالتن جي مد نظر، جڏهن دنيا ۾ لڳندڙ هوائن جي نقطي نظر کان خيال ٿي ڪيم، ته نيون حقيقتون ۽ مشڪلاتون ڏسڻ ۾ آيون ٿي.

اڳي دنيا جا ملڪ وڏن دريائن، سمنڊن، رڻ پٽن، جبلن، نسلن، وطني ماحول، طاقتور حڪومتن جي ملڪن ۾ وراهيل هئا.

ليڪن هاڻ سائنس جي ايجادن، جهڙوڪ هوائي جهاز، ٽيليگراف، اخبارن، ڪتابن، ريڊين انهن ملڪن جا سنڌا هڪ طرف مٽائڻ شروع ڪيا هئا، ته ڪيترن ملڪن جي

وفاقي طور ملڻ جي رجحان ۽ سامراجي طاقتن جي انهن کي ملائڻ لاءِ ڪوشش جاري هئي.

ساڳيءَ طرح ٻولين جي جدا ۽ مخصوص صورت بہ مُنجڻ شروع ٿي هئي. مختلف زبانن جي ڇاڻدڙن جو باهمي رابطو، ترقي يافتہ ملڪن، قومي ۽ زبانن کان علمي، هنري ۽ سائنسي لفظن جي آڌار، حڪومت وقت جي سنڌي زبان سان معاندانہ پاليسي، ٻوليءَ جي بقا ۽ فروغ ۾ ڪئين مشڪلاتون پيدا ڪري ڇڏيون هيون. سنڌي ٻوليءَ تي نظر ٿي ڪيم تہ شاهہ لطيف جي زماني کان، جنهن کي صرف ٻہ سؤ ۽ ڪي ورهيہ گذريا آهن تہ ان جو رنگ گهڻو بدلجي چڪو آهي. ان ۾ اڳئي دروايدي، پارسي، عربي، منگول ۽ انگريزي زبان جا گهڻا لفظ داخل ٿي ويا هئا. هاڻ هنري ۽ سائنسي دور شروع ٿيڻ ڪري ڪيترا لفظ آڌارا ونئا هئا.

ٻئي طرف ملڪي ڪلچر تي نظر ٿي ڪيم، تہ ان لاءِ بہ حالتون اطمينان بخش نظر نئي آيون. ڪلچر ڇا آهي، ان بابت حقيقت اڳتي ڪتاب ۾ ڏني ويندي. انهن حالتن تي غور فڪر ڪرڻ بعد معلوم ٿيڻ لڳو تہ حالتون آسان نہ هيون. حڪومت ۽ نئين حالات سان گڏ، تاريخي ارتقائي رجحان اسان جي ڪڙي ڪمل قومي ديوار ۾ سوراخ وجهي، انقلاب آڻڻ جي پويان هئا.

هر شيءِ کي پنهنجو دور ۽ موسم ٿيندي آهي. ان وقت ان جي حفاظت يا پرورش ڪرڻ ڦل دائڪ ٿيندي آهي، پر موسم ڪانپوءِ ڪهنہ پودا ڪري، نوان ڄمندا آهن.

اڪين اڳيان ڏٺو اٿئون تہ بمبئيءَ کان سنڌ کي آزاد ڪرائي، اڃان ٺيڪ طرح هلائڻ مس شروع ڪيو هئوسون، تہ وري اسان کي پنجاب سان گڏي ان جي مڪاني آزاديءَ کي سلب ڪيو ويو آهي. زبان تيزيءَ سان بدلجي رهي آهي، مڪاني ڪلچر تي ٻاهرين ڪلچرن جو اثر پئجي رهيو آهي، مڪاني ماڻهن جي اقتصادي حالت خراب ٿي رهي آهي. انهن نون پيدا ٿيل حقيقتن ۽ مسئلن جي روشنيءَ ۾ سموري سوال تي نئين سر غور ڪرڻو هو.

صرف گذشتہ تاريخ جي چند مثالن ۽ جذباتي اثرن هيٺ خوش فهميءَ ۾ مبتلا رهڻ مان ڪو فائدو حاصل ٿيڻ وارو نہ هو. انهن ڳالهين کي مدنظر رکي مون ڪي نتيجا ڪڍيا آهن، جي ڪتاب جي متن ۾ ٻڌائيندس . قوميت جو تخيل جدا جدا زمانن ۾ ۽ ماڻهن جي گروهن ۾ مختلف پي رهيو آهي. جنهن ۾ نسلي، شهري، سامراجي، مذهبي ۽ وطني قوميت جا تخيل مکيہ رهيا آهن.

هن وقت جنهن قوميت جو تخيل دنيا ۾ عام طور تسليم ڪيو وڃي ٿو، سو وطني قوميت جو آهي. هر ملڪ (وطن) ۾ آب هوا، جاگرافيڪل حالات، ماحول، تاريخي روايات، نسلي رجحانات جي بنياد تي ڪي خصوصيتون پيدا ٿين ٿيون. جن جي بنياد تي قومي جوڙ جڪ، ان جي گذر معاش جا ذريعا، قومي ڪردار، ڪلچر ۽ زبان شڪل وٺن ٿا.

گذريل پنج هزار ورهين کان سنڌ جي جداگانہ جاگرافيائي ۽ تاريخي حيثيت تسليم ٿيل آهي. دنيا جي ٻين قديم مهذب ۽ متمدن ملڪن وانگر هن کي زماني جا لاها چاڙها ڏسڻا پيا آهن، هتي جا رهاڪو جڏهن غير ملڪي تسلط کان آزاد رهي، مڪاني

حڪومتن جي هٿ هيٺ رهيا آهن، تہ ان وقت سنڌن قومي شيرازو متحد ڪرڻ، معاشي ذريعن جي ترقي، قومي ڪردار، ڪلچر ۽ زبان جي واڌاري لاءِ ڪوشش پئي ٿي آهي.

پر جڏهن سنڌ سياسي آزادي وڃائي، ڌارين تسلط هيٺ آئي آهي، تہ ان وقت سنڌس معاشي ذريعي کي ڌارين جي مفاد لاءِ ڪتب پئي آندو ويو آهي. زور، لالچ ۽ غلط تعليم جي ذريعي سنڌن قومي ڪردار، ڪلچر کي بگاڙڻ ۽ ڌارين زبان کي ملڪي زبان تي مسلط ڪرڻ جي ڪوشش پئي ٿي آهي.

اهو مسئلو بحث طلب آهي تہ ملڪ جي سياسي آزادي، زياده اهم آهي يا قومي ڪردار، ڪلچر ۽ زبان جي آزادي، حفاظت ۽ ترقي وڌيڪ اهميت رکي ٿي.

هڪڙن ماهرن جو چوڻ آهي تہ ملڪ جي سياسي غلامي، قومي ڪردار، ڪلچر ۽ زبان کي معزول ۽ معدوم ڪريو ڇڏي.

ٻين ماهرن جو رايو آهي تہ جي ماڻهو، پنهنجا قومي ڪردار، ڪلچر ۽ زبان محفوظ ۽ سلامت رکڻ ۾ ڪامياب ٿين ٿا، سي گهڻو وقت سياسي غلامي ۾ نٿا رهي سگهن.

سياسي غلاميءَ جو ڏک عارضي آهي، قومي ڪردار، ڪلچر، ۽ زبان جي ڪمزوري ۽ پستي دائمي قسم جي آهي.

هن مضمون ۾ آئون ڪلچر ڇا کي چئجي؟ ان جا جوڙ جڪي عنصر ڪهڙا آهن؟ هر هڪ ملڪ جو ڪلچر ڪهڙي طرح نهي ٿو؟ ان جي نهڻ تي ڪهڙين ڳالهين جو اثر رهي ٿو؟ سنڌ جي جداگانہ ڪلچر جا مکيہ جزا ڪهڙا آهن؟ تي بحث ڪندس.

مون کي ملڪ جي مکيہ سياسي ليڊرن جا تازو ڪڍيل گفتا اجا تائين ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن.

هڪ چيو تہ "ننڍو صوبو ننڍين دماغن جي ماڻهن سان پريل آهي".
(سردار پٽيل)

ٻئي چيو تہ "سنڌين جو ڪلچر گڏهن هڪلڻ ۽ اُنن ڪاهڻ وارو آهي".
(لياقت علي خان)

تنهن ڪري آئون هن وقت سياسي آزاديءَ جي حصول کان قومي ڪردار، ڪلچر ۽ زبان جي حفاظت ۽ سلامتيءَ کي زياده اهم سمجهي، ان تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو.

-غلام مرتضيٰ-
-١٩٦٣ع

فصل پهريون
ڪلچر جي معني ۽ انجا ترڪيبي اجزا

ڪلچر لاءِ ثقافت، تهذيب ۽ سڀيتا جي لفظن جو استعمال ڪيو ويجي ٿو. ليڪن جيتري قدر مون کوجنا ڪئي آهي. اهي اُن جو نعم البدل ٿي نٿا سگهن. لغتن ۾ ثقافت جي معنيٰ عقل وڏائڻ سان ڪئي ويئي آهي، جنهن جو تعلق صرف ذهني ڳالهين سان ٿيندو. تهذيب جو واسطو ظاهري ۽ نفسياتي آراستگيءَ سان رهي ٿو. سڀيتا ملن ڪم و بيش تهذيب ۽ تمدن جي معنيٰ نڪري ٿي. منهنجي سمجهه ۾ ڪلچر جو لفظ وڌيڪ جامع آهي. تنهنڪري ان کي بحال رکيو اٿم. جنهن مان ثقافت، تهذيب ۽ تمدن، ٽنهي جو مطلب نڪري سگهي. ان جي وسعت ۾ انساني زندگيءَ جي اندروني خواه ظاهري آراستگي ۽ اصلاح اچي وڃن ٿا.

اخلاق جي درستي، نفسي اصلاح، ذهني تربيت ان جي دائري ۾ هڪ طرف اچن ٿا، ته ملڪ ۽ معاشري جي ترقي ٻي طرف مقصود ٿئي ٿي.

ان جي وسعت ۾ مذهب، فلسفو، نفسيات، سائنس، ادب، شعر، مصوري، موسيقي، رقص ۽ ڊراما سڀ اچي وڃن ٿا. طريقت لاءِ جيڪڏهن ڪو ٻـ جديد لفظ استعمال ڪري سگهجي ٿو، ته اهو ڪلچر ٿي سگهي ٿو.

ڪلچر هڪ اڻ ڪٽ اظهار خيال، جذبي ۽ عمل جو نالو آهي. جهڙي طرح سج جي روشني جملي ذي حيات شين لاءِ ضروري آهي، اهڙي طرح ڪلچر ٻـ انسان ذات جي اندروني خواه ظاهري اصلاح ۽ آراستگيءَ لاءِ لازمي آهي.

جهڙيءَ طرح ساري انسان ذات بنيادي طرح هڪ جنس آهي، پر سڄائپ ۽ نظام لاءِ قبيلن ۽ قومن ۾ ورهايل آهي، اهڙي طرح آخري طور جملي انسان ذات جو ڪلچر ٻـ هڪ ٿيڻو آهي. ليڪن هر ملڪ ۽ قوم وٽ هزار ورهين جي تجربي، معلومات، ماحول جي اثرن، نسلي رجحانن ۽ باهمي ميلاپ بعد ڪلچر ٻـ سِرجي پرورش پائي، خاص صورت ورتي ٿي، جو سندن قومي ورثو بنجي پيو ٿـو. جنهن کي قيمتي ذخيرو سمجهي محفوظ رکندا آهن. اڳتي هلي جڏهن مختلف قومن جي ڪلچرن مان انسان ذات جو هڪ ڪلچر بنبو ته ان ۾ صلاحيت وارا ڪلچر تاجي پيٽ جو ڪم ڏيندا ۽ ناموزون ڪلچر ڦٽا ڪري ڇڏيا ويندا. شاهه لطيف عليه ان وقت لاءِ هيئن فرمائي ٿو۔

هي هڏ وهائي، جان ڪتيندئينءَ تان ڪت،
ڪو پنهنجي عهد کي، ٻيري ڪج پرت،
متان روئين رت، صباح وڃ سرتئين.
(شاهه)

ڪلچر جا مکيہ جزا

۱- نظرياتي ۽ مذهبي عقيدا.
۲- سماجي زندگيءَ جا طور طريقا.
۳- قومي ڪردار.
۴- فن لطيف ۽ ادب
بهتر ائين آهي تہ مٿي ذڪر ڪيل ڪلچر جي مکيہ جزن جي تشريح ڪريان.

نظرياتي ۽ مذهبي عقيدا

زماني قديم کان نظرين ۽ عقيدن موجب ماڻهن جو رجحان ٻن طرفن پئي رهيو آهي.

(۱) هڪ گروه جو رجحان ماڻهن کي مختلف مذهبن، فرقن، نظرين، قومن ۾ ورهائي جدا ڪري محدود دائري اندر سندن ترقي ۽ تڪميل لاءِ پئي رهيو آهي.

(۲) ٻي گروه جو رجحان، انسان ذات کي اتحاد جي ڏوريءَ ۾ پوئي هڪ ڪرڻ جي طرف پئي رهيو آهي ان کي انفراديت (Decenterlization) ۽ وحدانيت (Centrlization) جي نالي سان سڏي سگهجي ٿو. اهي ٻئي فطري طريقا آهن. جڏهين حيوان مان انسان ٿئي ٿو تہ روح جي انفراديت جي شروعات ٿئي ٿي. پر اڳتي هلي، هن کي احساس پيدا ٿئي ٿو تہ اهي قطرا باوجود جدا هستيءَ جي بحر ڪل جا جزا آهن. اتان آيا آهن ان ۾ سمائبا. مٿي ذڪر ڪيل رجحان ماڻهن کي هيٺين طرح عمل ڪرائين ٿا.

پهريون گروه:

(الف) پهرين گروهہ سندن نظرين، عقيدن، مذهب، فرقن، قومن کي مڪمل ۽ مهذب ڄاڻي، معاشري کي سندن رنگ ۾ رڱڻ جي ڪوشش ٻي ڪئي آهي.

(ب) ان طرح خودي پيدا ڪري، پاڻ کي چونديل ۽ برتر ڄاڻي ٻين پنتي پهلن جي رهبري ۽ امانت جو حقدار پئي سمجهيو آهي.

(ت) جملي انسان ذات کي پنهنجي نقطي نگاهہ طرف ڇڪڻ ۾ نجات انساني پئي سمجهي اٿس.

ٻيو گروه:

(الف) ٻي گروهہ کي وحدت الوجود جو پتو پئجي ويل هو. ان ڪري هن ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت پرکي هئي.

(ب) تنهنڪري هن ڪثرت مذاهب پويان وحدت پرکي انجو پرچار ڪيو ٿي.

(ت) جنهن ملن اتحاد انساني، امن ۽ ترقي بني آدم، حاصل ٿي سگهي ٿي.

سماجي زندگيءَ جا طور طريقا

انهيءَ ۾ سماج سان واسطو رکندڙ هيٺيون ڳالهيون اچي وڃن ٿيون:
(الف) کاڌو، لباس ۽ گهر.
(ب) باهمي تعلقات ۽ رهڻي ڪرڻيءَ جا طور طريقا.
(ت) سماجي دستور ۽ قاعدا.

کاڌو، لباس ۽ گهر

کاڌي جي قسمن، انهن جي تيار ڪرڻ جي طريقن، مقرر وقتن بابت هر قوم وٽ سندن قبيلائي روايات، ملڪي پيداوار آب و هوا، زندگيءَ جي ارتقا مطابق جدا جدا رواج هئا. ڪن چانور زياده کاڌا ٿي، ڪن ڪڻڪ، ڪن جوار، ٻاجهري، کير، مکڻ، ڪن گوشت، ڪن مڇي، اناج ۽ ڀاڄين تي گذر ڪيو ٿي.

اهڙيءَ طرح کاڌن جي تيار ڪرڻ جا به جدا جدا طريقا مروج هئا. مغربي ملڪن ۾ کاڌو هڪ نمونو تيار ٿئي ٿو. مشرقي ملڪن مان چين، جپان وغيره جدا کاڌي جا نمونا تيار ڪن ٿا. ته ڀارت ۽ پاڪستان ۾ ٻي قسم جا طعام ٺهن ٿا. انهن ۾ هر ملڪ ۽ قوم کي خاص خصوصيات ٿين ٿيون.

ڪٿي ڏينهن ۾ چار دفعا ۽ ڪٿي ٻه دفعا کاڌي کائڻ جا وقت مقرر آهن. اهڙي طرح سان لباس بنسبت هر هڪ ملڪ جي خاص خصوصيت ٿئي ٿي. جنهن جو مدار گرمي، سردي، نسلي ۽ باهمي ميلاپ تي ٿئي ٿو. باوجود مغربي لباس ۽ تهذيب جي هر طرف پکڙجڻ جي به هر ملڪ ۾ لباس جا جدا جدا نمونا مروج آهن.

گهرن جي تعمير به هر ملڪ جي گرمي، سردي، مختلف تعميراتي مواد ميسر هئڻ، مارڻ جي گهڻائي ۽ ٿورائي، ملڪي تمدن تي مدار رکي ٿي. اهڙي طرح ڳوٺن جي تعمير. تنهنڪري انهن ٽنهي ڳالهين لاءِ جدا قومي خصوصيتن جو پيدا ٿيڻ لازمي امر آهي.

باهمي تعلقات ۽ رهڻي ڪرڻيءَ جا طور طريقا:

ان ۾ هيٺين قسمن جون ڳالهيون شامل آهن
(۱) شادي ۽ غمي جا رسم رواج.
(۲) قبيلائي يا مذهبي ڏڻوار يا موقعا.
(۳) هڪ ٻئي سان گڏجڻ، ڪيڪارڻ ۽ مجلس جا دستور.
(۴) ميلاپ ۽ انهن موقعن تي ماڻهن جي تفريح لاءِ وندروون.

انهن سڀني ڳالهين تي مختلف ملڪن ۽ جدا جدا نسلن ۽ مذهبن جا ماڻهو، باهمي ميل ميلاپ، قديم روايات، مڪاني سهولتن، واپار ۽ تفريح طبعي لاءِ ڪي خاص قسم جا طور طريقا اختيار ڪن ٿا، جي سندن سماجي زندگيءَ جو جزو بڻجيو وڃن.

سماجي دستور ۽ قاعدا:

قديم وقتن کان وٺي، ماڻهن جي جدا جدا قبيلن ۾ مڪاني حالات کي مدنظر رکي، باهمي اختلافن، چورين ۽ زالن تان فسادن جي فيصل ڪرڻ لاءِ ڪي دستور قائم ٿيل هئا. اهي آهستي آهستي ٿي جدا جدا قبيلن جي گڏجي رهڻ، مذهبي شريعتن ملڪي حالات ڪري خلط ملط ٿي، جدا قومي نمونو اختيار ڪري وڃن ٿا. جن مان مثال خاطر هيٺ ڏجن ٿا.

ڪن ملڪن ۽ قومن ۾ عزت قائم رکڻ لاءِ هري ڪاري (خود ڪشي) جو دستور آهي.

ڪن قومن ۾ ڪاري ڪاريءَ جو رواج آهي.

ڪن جاين تي اجا تائين قصاص (عيوضي يا انتقام) جو رواج آهي، ان ۾ هرو ڀرو اهو ضروري نہ آهي تہ ساڳي ماڻهوءَ کان عيوضو وٺجي پر انهيءَ قبيلي جي ڪنهن بہ ماڻهو کان انتقام وٺي سگهجي ٿو.

ڪٿي هڪ زال جا ساڳي وقت ڪيترا مرد ٿين ٿا تہ ڪٿي هڪ مرد ساڳي وقت گهڻيون زالون رکي سگهي ٿو تہ ڪٿي صرف هڪ مرد ۽ هڪ زال جو رواج آهي. ڪن قومن ۾ ڏوهہ لاءِ عيوض وٺجي ٿو تہ ڪٿي سزا ڏجي ٿي. اهڙيءَ طرح هر قوم ۽ ملڪ جا سماجي دستور ۽ قاعدا علحدا ٿين ٿا.

قومي ڪردار

هر ملڪ ۾ هزارن ورهن جي روايات بعد آب هوا، جدا جدا نسلن جي رواجن، ماحول، مذهبي عقيدن وغيره جي اثرن ڪري، اتي جي رهاڪن جا ڪي قومي ڪردار ٺهن ٿا. جي سندن طبيعت جو جزو بڻجي، زندگيءَ تي اثر ڪري، هنن جي ڪردار کي صورت وٺائين ٿا. مثال لاءِ ڪي ڳالهيون هيٺ پيش ڪجن ٿيون.

ڪن قومن ۾ نسل جي پاڪيزگيءَ کي زياده اهميت ڏيڻ ڪري، غيرت وڌيڪ ٿئي ٿي، جنهن ڪري زنا وغيره جي ڳالهين تان خونريزيون ۽ فساد ٿين ٿا. ليڪن ڪن قومن ۾ ان ڳالهہ کي معمولي ڪري ورتو وڃي ٿو.

ڪن قومن ۾ وفاداري جو زياده مادو آهي، ڪن ۾ دوکو ۽ لڳي وڌيڪ عروج تي آهن.

ڪن قومن ۾ مهمان نوازيءَ خاص صفت ڪري سمجهي وڃي ٿي، ڪي ان کي فضول خرچي سمجهي، مورڳو هريا ٿي ڪونہ آهن.

ڪي قومون جنگجو هئڻ ڪري، تشدد کي زندگيءَ جو حصو ڪري سمجهن ٿيون، تہ ڪي هنسا کي بدامني ۽ فساد جو باعث سمجهي، ان کان گوشو ڪن ٿيون.

ڪن قومن ۾ جتي پڇي نہ سگهجي، اتي پڇڻ ڪم ورڻ جو سمجهو وڃي ٿو.

ڪي ناحق ۽ ڏاڍ اڳيان سر نمائڻ کان مرڻ بهتر ٿا ڄاڻن، ڪن ۾ محبت گهر ڪري

ويل آهي، تہ ڪن جي زندگيءَ ۾ نفرت ۽ نفاق کي زياده اهميت ڏني وڃي ٿي.
ڪي بزدل ۽ بي همت ٿين ٿا، تہ ڪي سرويچ ۽ باهمت آهن. ڪن خود مطلبيءَ کي پيشو ڪري ورتو آهي، ڪي ان کي بداخلاقي ڄاڻن ٿا. ڪن ۾ حب الوطنيءَ جو زياده مادو ٿئي ٿو، ڪي قوم فروشيءَ تي هريو وڃن.
اهڙي طرح سان مختلف قومن ۾ ڪردار جون جدا جدا وصفون پيدا ٿين ٿيون. درويرو ائين نہ آهي تہ قوم جا جملي افراد مخصوص قومي ڪردار جا پوئلڳ يا قائل هجن. هر قوم ۾ ڪثرت هميشہ ڪريل ڪردار جي ٿئي ٿي، اعليٰ ڪردار ڪن ٿورن ماڻهن ۾ ٿئي ٿو. پر ان جي سڃاڻپ جي ڪسوٽي اها ٿئي ٿي تہ ملڪ جي شعر، ڏند ڪٿائن، ادب ۾ جن ڳالهين کي ساراهيو ويو آهي، اهي ئي ان قوم جو ڪردار ڪري شمار ۾ آڻبيون.

فن لطيف ۽ ادب

هر قومي ڪلچر لاءِ فن لطيف ۽ ادب جي وجود ۽ واڌاري جي ضرورت آهي. ان لاءِ هر هڪ تي مختصر سمجهاڻي ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس.
ٻنهي لاءِ انگريزيءَ ۾ جامع لفظ 'آرٽ' استعمال ڪيو ويو آهي، جو آرٽس ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهايو وڃي ٿو. ان جي عام طور اها معنيٰ ورتي وڃي ٿي تہ اها شئي يا ڳالھ جا دماغي يا جسماني ڪوشش سان پيدا ڪئي وڃي ٿي.

دماغي آرٽ: هن ۾ هيٺيان صيغا شمار ڪيا وڃن ٿا.
(۱) گرامر (۲) فلسفو (۳) فن تقرير (۴) حساب (۵) راڳ (۶) رقص (۷) ادب (۸) تاريخ وغيره.

جسماني آرٽ: هن ۾ هيٺيان صيغا شمار ڪيا وڃن ٿا.
(۱) فن تعمير (۲) دستڪاري (۳) مصوري (۴) فن لباس (۵) فن طعام (۶) فن آرائش (۷) رانديون وغيره.
جيڪڏهن انهيءَ جي جڙن جي تاريخ تي نظر ڪبي، تہ ان جي تعمير ۾ مختلف قبيلن، قومن، مذهبن ۽ ملڪن حصو پي ورتو آهي. ان ۾ ٻہ رجحان رهيا آهن، هڪڙي گروه مخصوص قومي آرٽ جي محدود دائري ۾ ترقي ۽ تعميل لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي تہ ٻيو رجحان مختلف آرٽس کي گڏي عالمگير آرٽ بنائڻ طرف متوجہ پئي رهيو آهي.
مٿي آئون ٻڌائي آيو آهيان تہ هر هڪ قوم کي پنهنجو مخصوص ڪلچر ٿئي ٿو، جو اڳتي هلي عالمگير ڪلچر ۾ سمائجڻو آهي، جيئن تہ آرٽ ڪلچر جو هڪ جزو آهي، سو ساڳيو قانون آرٽ سان بہ لاڳو ٿيڻ وارو آهي. جيئن وسيع باغ ۾ مختلف رنگن جا گل ۽ وڻ چمن جي حسن جي زيبائش ڪن ٿا، اهڙيءَ طرح مختلف قومي آرٽ

عالمگير چمن جي زيبائش ڪن ٿا. اهڙي طرح مختلف قومي آرٽ عالمگير چمن جي زيبائش جو باعث ٿي سگهن ٿا. ان جي جداگانہ وجود ۽ ضرورت کان انڪار ڪري ان کي مٽائڻ ترقي جي راهہ ۾ رنڊڪ وجهڻ، ارتقائي قانون ۽ حقائق دهر جي خلاف آهي. جيڪا بہ طاقت پوءِ اها مذهبي هجي يا حڪومت اقليت جي يا اڪثريت واري قوم جي هجي. انهي فطري رجحان کي زور زبردستيءَ سان هڪ نموني تي ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي، سا ڪوشش صحيح شمار ڪري نٿي سگهجي. ڪرسچنٽي ۽ اسلام جي نالي ۾ مصوري، بت تراشي ۽ راڳ جي زوريءَ ختم ڪرڻ لاءِ جي ڪوشش ڪيون ويون، سي آخر ۾ ناڪامياب ٿيون. مورڳو هن وقت انهيءَ مذهبي ڪوشش کي بڙو سمجهيو پيو وڃي. هن وقت ان مذهبن جي اڪثر پوئلڳن ۾ انهن فنن کي زور ونائڻ جي ڪوشش جاري آهي. بدقسمتيءَ سان پاڪستان بنجڻ بعد ڪي تعصبي ۽ ڪٽر ماٹهو، هن دور جديد ۾ مذهب اسلام جهڙي امن پسند ۽ همہ گير مذهب جي نالي ساڳيا ڪڏا ڪم ڪرڻ گهرن ٿا، جن جي ڪري انهيءَ مذهب جي بدنامي ٿئي ٿي.

●

فصل ٻيو

ڪلچر ڪيئن ٺهي ٿو - اُنجي جوڙ جڪ تي مختلف اثر

جهڙي طرح سان جبلن ۽ ميدانن زمينن تي هزارين ورهن جي برفن ۽ بارشن پوڻ ڪري، وڻ ڇميو ٻيلا ٺهن ٿا. جن مان ڪڏهن ڪڏهن وڻ ڪريو، سڙيو، پاڻ تيو پون. پراڻن جاين تي نوان وڻ ڄمن ٿا. بارش جو پاڻي وڻن جي سيراب ڪرڻ ڪانپوءِ نالن ۽ ندين ذريعي هيٺاهين زمينن تي اچي ٿو. اهو پاڻي پاڻ سان مٿي ذڪر ڪيل طريقي سان ٺهيل پاڻ، جبلن ۽ زمينن جا ڪيمياوي پاڻ سان پرپور جزا لوڙهيو، گهليو، هيٺاهين زمينن تي اچيو لٽ وجهي، آباديءَ لائق ۽ زرخيز زمين بنائي ٿو. جنهن ۾ طرح طرح جا فصل پيدا ٿي، ملڪ ۽ ان جي رهاڪن جي گذر معاش ۽ ترقيءَ جو ڪارڻ بڻجن ٿا. اهو سلسلو سدائين جاري رهي ٿو. هڪڙا وڻ ڄميو، ڪريو ٻيا ڄمن ٿا. نديون لٽ لوڙهينديون، زمينن کي نئين سر زرخيز بنائي فصل اپائينديون رهن ٿيون.

اهڙي طرح بعينه ساڳي حالت قومن جي ٺهڻ ۽ سندن ڪلچر پيدا ٿيڻ جي رهي ٿي، مختلف ڪٽنب ۽ قبيلا هزارن ورهن کان گذر معاش جي تنگي، پنهنجي طاقتور قبيلن جي کين ڌڪي جاءِ والارڻ، بيمارين، ڏڪارن پوڻ وغيره جي سببن ڪري، تاريخ جي جدا دورن ۽ زمانن ۾ ڌڪجيو، گهلجيو، حالتن جي تقاضا، حفاظت ۽ گذر معاش جي سهوليت سبب، اچيو ڪن جاگرافيائي خطن جي ملڪن ۾ ڪنا ٿي رهڻ لڳن ٿا. اهو سلسلو هميشه جاري رهي ٿو. رڳو سنڌ جو مثال وٺندا، ته اتي دراوڙي، آريا، سامائيٽ، منگول نسلن جا ماڻهو ۽ انهن جي ننڍن قبيلن جا ڪٽنب ۽ افراد وڻ وڻ جي ڪانيءَ وانگر اچي هن ملڪ ۾ وڃنا. جن ۾ سماٽ، راجپوت، لهاڻا، جت، مهاڻا، پٺاڻ، بلوچ ۽ عرب قبيلن جا ماڻهو اچي وڃن ٿا.

انهن سڀني ٻاهران آيل ماڻهن کي سندن ٻولين، رسمون رواج، لباس، رهڻي ڪرڻيءَ جا طريقا، ادب، قديم روايات، مذهب ۽ قومي ڪردار هئا. جن سڀني گڏجي سنڌي قوم بنجي، ان کي مخصوص ڪلچر سان سينگاريو آهي.

صدين جي باهمي تعلقات، ملڪي ضرورتن، حالتن جي تقاضائن، گذر معاش جي ذريعن، پاڻ ۾ سڱابندي ڪرڻ، ملڪي آب و هوا ۽ ماحول سبب سندن اختلاف گهٽيا ويا. اهي جدا ڪيمياوي جزا، هڪ قوي قالب ۾ سميٽجي، هڪ عام فهم ٻولي، لباس، قصا

ڪهاڻيون، مذهبي عقيدا، رسم رواج، سماجي دستور ۽ قومي ڪردار اختيار ڪندا اچن، جن سنڌي ڪلچر جي صورت ورتي آهي.

ان ساري سرگذشت هزارها ورهيه ورتا. جنهن تي مختلف زمانن جي روايات، قبيلائي نسلن جي رجحانن، ملڪي زرخيزي، ملڪي ماحول، واپار جي ذريعن ۽ مختلف مذهبي عقيدن، پنهنجا پنهنجا اثر ڇڏيا. ان مان سنڌين جو مستقل ڪلچر نهي، سندن ذهني، سماجي، نفسياتي ۽ قومي ڪردار جو حامل ٿي پيو. دنيا ۾ اهڙا سوها خطہ زمين آهن، جن ۾ آباد ٿيل ماڻهن، قومن جي صورت اختيار ڪري، پنهنجا جدا ڪلچر بنايا ۽ ٻوليون ناهيون آهن. جن کي سندن قومي ورثا سمجهي، انهن جي حفاظت ڪرڻ سندن قومي فرض سمجهن ٿا.

اڄ ڪلهہ اقوام متحده ۾اهڙين قومن جو تعداد ١٣٥ کي پهتو آهي. اجا ان جي وڌڻ جو امڪان آهي. تاريخ جي مطالع مان هڪ طرف جدا قومن، زبانن، ڪلچر جي بنجڻ جو سلسلو جاري ڏسجي ٿو ته ٻي طرف انهن جي اختلافن کي مٽائي، هڪ ڪرڻ جون ڪوششون جاري آهن. ان عالمگير رجحان ۾ ٽي قوتون ڪم ڪري رهيون آهن.

(١) سامراجي طاقتون:

جنهن ذريعي ننڍن ملڪن ۽ قومن کي زوريءَ گڏي، هڪ طاقتور ملڪ ۽ قوم جي ماتحت بنائجي ٿو. اهو طريقو زور زبردستيءَ سان طاقتور قوم جي فائدي خاطر ڪم آندو وڃي ٿو. جنهن جي خلاف ننڍن ملڪن ۽ قومن طرفان، سندن قومي مفاد کي نقصان پهچڻ جي انديشي کان مخالفت ٿيئي ٿي. گذريل مهاڀاري لڙايون، انهيءَ سامراجي طريقي جي نتيجي جي پيداوار هيون.

(٢) وفاقي طريقہ ميلاپ:

انهيءَ ذريعي سان ننڍا ملڪ ۽ قومون، باهمي مفاد جي بنياد تي قبول ڪيل اصولن مطابق اتحاد ڪن ٿيون، اهو طريقو باهمي مفاد ۽ رضامنديءَ جي بنيادن تي ٻڌل هئڻ ڪري، اڪثرمقبول پئي رهيو آهي. جنهن وسيلي گڏ ٿي رهندڙ ملڪ ۽ قومون، ڏي وٺ جي آڌار تي، متحده ملڪ ۽ متحده قوم بنجڻ لاءِ ڪوشش ڪن ٿيون. ان مثال ۾ يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا، سوويت يونين ۽ ڀارت وغيره ۾ ملن ٿا.

(٣) نظرياتي طريقہ ميلاپ:

جنهن مطابق مذهبي يا اقتصادي نظرين جي بنياد تي، جماعتون ناهيون وڃن ٿيون، جديد ملڪن ۽ قومن جي حقيقي معاملن، مڪاني حالات، وقتي تقاضائن ۽ قومي ضرورتن کان زياده هو ڪن نظرين ۽ مذهبي عقيدن کي اهميت ڏين ٿا. انهن جو تعلق ملڪن سان نہ پر هم خيال ماڻهن سان رهي ٿو. جهڙيءَ طرح سان سڀ ماڻهو، قومون، ملڪ هڪ جهڙا نہ آهن. ڪي ماڻهو ڏڳها، ڪي ٻندرا، ڪي ڳورا، ڪي ڪارا، ڪي

هوشيار، ڪي ڏڍ ۽ اهڙيءَ طرح ڪي قومون گهڻي تعداد واريون، ڪي ٿوري تعداد واريون، ڪي جنگجو ذهنيت جون، ته ڪي امن پسند، ڪي ترقي يافته، ڪي پنتي پيل آهن ۽ ملڪ به ڪي وڏا، ڪي ننڍا، ڪي ٿڌا، ڪي گرم، ڪي زرخيز ته ڪي بنجر ڪي کاڻين سان ڀرپور ته ڪي خالي ٿين ٿا. ساڳيو قانون نظرين ۽ عقيدن سان لاڳو ٿئي ٿو- مثلاً دنيا ۾ هن وقت ڪيترا اهڙا مکيه نظريا آهن، جي ماڻهن ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ جي عيوض، اڻ ڪٽ اختلاف پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻيا آهن. جن مان مکيه هينيان آهن.

(۱) نظريه دهريت (Maerialism) ۽ ان جو ضد نظريه روحانيت (Idealism)

(۲) نظريه جمهوريت (Democracy) ۽ ان جو ضد نظريه آمريت (Dictatership)

(۳) نظريه قوم پرستي (Nationalism) ۽ ان جو ضد نظريه سامراجيت (Imperialism)

(۴) نظريه اشتراڪيت (Nationalism) ۽ ان جو ضد نظريه سرمائيداري (Imperialism)

بهتر آهي ته انهن نظرين جي مختصر تشريح ڪريان.

دهريت ۽ روحانيت

دهريت:

هن نظرئي موجب مادي کي زندگي (روح) تي اهميت ڏني وڃي ٿي. ان ڪري مادي کي درجي اول جي حيثيت ڏئي روح (مائينڊ) کي ثانوي درجو ڏنو وڃي ٿو. انهيءَ نقطه نگاهه موجب روح مادي جي مختلف عنصرن جي باهمي عمل جي پيداوار آهي. ان ڪري جڏهن به مادي جو باهمي عمل بند ٿئي ٿو، يا ان ۾ رڪاوٽ پوي ٿي، ته زندگي ختم ٿيو وڃي. هن نظرئي جي معتقدن جو شخصي روح جي جداگانه هستي ۽ تسلسل ۾ اعتقاد نه آهي. ان نظرئي جي مڃڻ بعد مذهبن جا جملي اعتقاد، جهڙوڪ حيات بعد الممات، تناسخ (جوڻ) جزا ۽ سزا، بهشت ۽ دوزخ، ڪائنات جو پلئن (منصوبو يا رٿا) ۽ مقصدن سان پيدا ٿيڻ، انهن جي پيدا ڪندڙ، هلائيندڙ طاقت (خدا) ۾ اعتماد رکڻ جا عقيدا سڀ ختم ٿيو وڃن.

جنهن ڪري هنن جو سارو زور هن دنيا جي زندگي بهتر بنائڻ ۽ هر ڳالهه جو فيصلو عقل ۽ تجربي جي بنياد تي ڪرڻ طرف رهي ٿو.

روحانيت (Idealism)

هن نظرئي مطابق روح (مائينڊ) کي اصلي شيءِ ڪري ورتو وڃي ٿو. ان ۾ مادي کي ثانوي حيثيت ڏني وڃي ٿي. انهي جي مڃيندڙن مان ڪي مورڳو مادي جي جدا هستيءَ کان انڪار ڪري، ان کي صفت ۽ ڌوڪي سان تشبيه ڏين ٿا. انهن جي نقطي نگاهه کان روح ذات ۽ مادو صفات آهي. روح ابدي (آدي) ۽ ازلي (جڳادي) آهي ۽ مادو فاني ۽ تبديل ٿيندڙ آهي.

انهيءَ نظرئي جي بنياد تي جملي مذهب وجود ۾ آيا آهن. خدا، حيات بعد الممات،

آواڳون (تناسخ) جزا ۽ سزا، ڪرم جو ڦل، بهشت ۽ دوزخ ۽ مذهبن جا جملي عقيدا ٺاهيا ويا. ان نظرئي جي آخري نتيجي طور، هر هڪ ماڻهو سندس عملن لاءِ جوابدار هو. تنهن ڪري گهٽي ڀاڱي هر شخص آزاد هو. جيئن ته ڪي ماڻهو محنتي، لياقت وارا، ۽ مضبوط ٿين ٿا ۽ ڪي سست، ڪند فهم (ڏڏ) ۽ ڪمزور آهن، تنهنڪري ٻنهي گروهن جي ڪليل مقابلي ۾ ڪي ماڻهو ملڪيت، پيسي ۽ اقتدار جا مالڪ بڻجيو وڃن ۽ ڪي محڪوم، مفلس ۽ نادار ٿيو پون.

جنهن صورت ۾ هن نظرئي موجب بنيادي طرح کليل مقابلو روا آهي، ته ان جي آڌار تي پيدا ٿيل طبقاتي ۽ مستقل مفاد کي تسليم ڪري، مذهبي قانون اهڙي طرح بڻايا ويا آهن، جو شخصي ملڪيت، ذرائع پيداوار ۽ ورهاست کي هٿ لائڻ يا دست اندازي ڪرڻ جي منع آهي. نتيجي ۾ ڪي ڪروڙن رپين، هزارين ايڪڙن، ڪثير تعداد جاين، ڪارخانن ۽ ڪيترن زالن جا مالڪ بڻجيو وڃن، ته ڪي ٻي زر، ٻي اجهي، مزدور، ٻنا زال جي رهجيو وڃن. اهڙي نظام کي ٻه ختم ڪرڻ لاءِ مذهبي قانون مخالفت ڪن ٿا، بلڪ ڪي ته ان کي ڪرم جو ڦل يا قسمت جو نتيجو قرار ڏين ٿا. ازانسواءِ مذهب فوق العقل اختياريءَ تي مدار رکي، گهٽي حد تائين عقل ۽ تجربي مان حاصل ڪيل معلومات کي ثانوي حيثيت بخشي ٿو. انهن ٻنهي نظرين جي بنياد تي جماعتون ٺهن ٿيون، سي بين الاقوامي حيثيت رکڻ ڪري، مختلف قومن جي مستقل مفاد، جهڙوڪ وطن، ڪلچر، اقتصادي مفاد ۽ زبانن کي نقصان پهچائين ٿيون. اهي ذهني سامراج آهن، جي نظرين ۾ انسان ذات جو پلو ڏسي، سيني ماڻهن کي زوري يا تبليغ ذريعي سندن جماعتي نظام ۾ آڻڻ گهرن ٿا. جنهن مان فطري طرح مختلف ملڪن ۾ پيدا ٿيل قومن جي مختلف ورثن جهڙوڪ شخصي عقيدن سماجي زندگيءَ جي طور طريقن قومي ڪردار ۽ آرٽ (ادب ۽ فن لطيف) جي جدا وجودن کي ختم ڪري ڪن نظرياتي قالبن ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. تنهن ڪري سندن انتهائي حالت ۾ قومن ۽ ان جي ڪلچرن کي نظرين جي بنياد تي ٺهيل جماعتن مان نقصان پهچڻ جو انديشو رهي ٿو.

جمهوريت ۽ آمريت (آپيشاهي)

جمهوريت:

جمهوريت ان نظريي کي ڪونجي ٿو جنهن موجب قوم جي افراد جي مساوي حيثيت تسليم ڪجي ٿي. ملڪ جي هر عاقل بالغ ماڻهوءَ کي ملڪ جي سياسي، اقتصادي ۽ سماجي معاملن لاءِ آزادانه راءِ سان عيوضي چونڊي سندن مرضيءَ مطابق حڪومت هلائڻ جو حق ڏنو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري هر فرد کي آزادانه تقرير، تحرير ۽ جماعت سازيءَ جو حق رهي ٿو.

البت پٺتي پيل ملڪن ۾ جتي ڪثرت تعداد ماڻهن جي، جو اڻ پڙهيل ۽ سياسي شعور نہ رکندڙ، غريب ۽ غير منظم آهي. اتي ابتدا ۾ هوشيار، پيسي وارا ۽ متاهين طبقي جا ماڻهو عوام کي برغلائي طاقت سندن قبضي ۾ رکن ٿا. ليڪن بنيادي طرح جمهوريت جي اصول مڃڻ ۽ بالغ راءِ دهيءَ جي حق ڪري آهستي آهستي ماڻهن ۾ سياسي شعور پيدا ٿيو وڃي ۽ ڪليل مقابلي ۾ نيٺ عوام سندن حق حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو وڃن.

قوم پرستي ۽جمهوريت لازم ملزوم ڳالهيون آهن. ان مطابق نہ صرف افراد جي حقن کي قبوليو وڃي ٿو پر هر قوم جي خود اراديءَ جو حق تسليم ڪيو وڃي ٿو.

آمريت:

هن نظريي جو بنياد فسطائي نقط نگاهہ تي رکيو ويو آهي جنهن مطابق ماڻهن کي لائق ۽ اڻ لائق، مضبوط ۽ ڪمزور متبدل ۽ ڏڪاريل، سڌريل ۽ اڻ سڌريل، گروهن ۾ ورهائي، ڀڙين گروهہ کي حڪومت، بزرگي ۽ رهبريءَ جو اهل ڄاڻي اقتدار ۾ آندو وڃي ٿو. نتيجو اهو ٿو نڪري تہ مذهب، حڪومت، علم ۽ عقل ۾ چند ماڻهو پاڻ کي خود ساختہ علمبردار مقرر ڪري عام راءِ مطابق عوام کي سندن عيوضي چونڊيءَ ڪاروبار هلائڻ کان محروم ڪن ٿا. ان ڪري آزادانہ تقرير، تحرير ۽ جماعت سازي تي پابنديون وڌيون وڃن ٿيون. هر اختلاف راءِ کي ملڪ ۾ انتشار ڦهلائڻ جي آڙ ۾ برداشت نہ ڪيو وڃي ٿو. هنن جي نقط نگاهہ موجب صرف لائق ۽ مضبوط قومون هن زندگيءَ جي تنازع للبقا ۾ ڪامياب ٿين ٿيون، ٻيون سڀ فنا ٿيڻ واريون آهن.

تنهن ڪري لائق قومون يا لائق افراد حڪومت هلائڻ جا حقدار سمجهيا وڃن ٿا. انهن جي راءِ صحيح ۽ بي عيب ٿئي ٿي. انهن خيالن تي هلندي ڪي طاقتور، هوشيار ۽ جنگجو شخص يا گروهہ زور زبردستيءَ سان حڪومت تي قبضو ڪري ان کي مخصوص افراد، گروهہ يا طبقن جي مستقل مفاد لاءِ هلائين ٿا. ان مان عارضي طرح ڪجھہ انتظامي سختيءَ ڪري مخالفت دٻجيو وڃي ۽ ماڻهن ۾ هڪ قسم جو جمود پيدا ٿيو وڃي عوام ملڪي معاملن ۾ دلچسپي وٺڻ ڇڏيو ڏين. ڊڪٽيٽر جو هر لفظ سَندَ ڪري ميٺو پوي ٿو. انهن جي چوڌرد خوشامندڙين ۽ جي حضورين جو هجوم گڏ ٿيو وڃي. آزاد خيال ۽ ايماندار ماڻهن کي نزديڪ اچڻ کان رڪاوٽ پئجيو وڃي. جنهن ڪري صاحب اقتدار، صحيح مشوره ۽ صلاح کان محروم ٿيو پون. ۽ انهن کان غلطيون سرزد ٿيڻ لڳن ٿيون. ڪامورن جي ٻيگهي مچيو وڃي. هر نڪتہ چينيءَ کي ناپسنديءَ جي نگاهہ سان ڏٺو وڃي ٿو. ظاهري مخالفت دٻجيو وڃي، اندروني طرح ناراضگي وڌڻ لڳي ٿي. آئيني طريقن سان اختلاف ڪرڻ جي اجازت نہ هئڻ ڪري مخفي سازشون شروع ٿين ٿيون، جي ڳالهيون ملڪ کي خانہ جنگي ڏي ڌڪين ٿيون. هيءَ ڳالهہ صاف سمجهڻ گهرجي تہ اڪثر مذهب، ڪميونزم ۽ فاشزم ڊڪٽيٽر شپ ڏي ڇڪين ٿا.

قوم پرستي ۽ سامراج

قوم پرستي:

اڄ ڪلهه قوم پرستي دنيا ۾ مقبول عام نظريو آهي. هر قوم ان ۾اعتماد رکي سندس ترقيءَ لاءِ ڪوشان نظر اچي ٿي. قوم پرستي جا دنيا ۾ ڪيترائي تخيل مختلف زمانن ۾ مروج رهيا آهن. جهڙوڪ نسل، شهريت، سامراجيت ۽ مذهب جي بنياد تي قومن جا تخيل. ليڪن هن دور ۾ جنهن قوم پرستيءَ جو دنيا ۾ سڪو چالو آهي، تنهن جو بنياد وطن، زبان، ڪلچر، قومي ڪردار، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جي اصولن تي بدل آهي. هن وقت دنيا ۾ اهڙين قومن مان اقوام متحده (United nations) نهيل آهي. جنهن ۾ هن وقت تائين ١٣٥ کن اهڙي قسم جون قومون ميمبر طور داخل ٿيل آهن. انهي جي ميمبرن جو تعداد روز بروز وڌي رهيو آهي.

قوم پرستيءَ جو آواز هن وقت نهايت طاقتور آهي. ان ذريعي ملڪن جي آزادي، ترقي ۽ تعمير لاءِ گهڻو ڪجهه ٿي رهيو آهي. ليڪن ان جي صحيح طور واداري جي راهه ۾هيٺيون رڪاوٽون پيل آهن، جي انهن کي دور ڪرڻ لاءِ اقوام متحده يا انسان ذات طرفان ڪو انتظام نه ڪيو ويو ته مستقبل ۾ دنيا جي امن کي خطرو آهي.

(١) قوم پرستيءَ جو اڳرائيءَ وارو رجحان:

اهو ان قسم جو رويو آهي جو جرمني، اٽلي ۽ جپان هڪ وقت اختيار ڪيو هو ۽ اڄ ڪلهه اسرائيل، سائوٿ آفريڪا ۽ چين اختيار ڪري رهيا آهن.

(٢) مذهبي قوم پرستي:

ان جو اظهار ڀارت، پاڪستان، انڊونيشيا ۽ اسرائيل ۾ ڪي جماعتون ڪري رهيون آهن. جنهن جي زور وٺڻ ڪري ننڍين قوميتن جي مفاد ۽ وجود کي هڪ طرف نقصان جو انديشو آهي ته ٻي طرف ڪٽرپڻي، تعصب ۽ نفرت جي پيدا ٿيڻ جو امڪان آهي.

(٣) سفيد رنگ جي قوم پرستي:

ان جو اظهار سفيد قوم جي چند گروهن طرفان ٿي رهيو آهي، جهڙوڪ سائوٿ افريڪا، روڊيشيا، پورچوگال ۽ ڪي امريڪا جا گروهه ان مان نسلي ۽ رنگ جي بنياد تي نفرت ۽ نفاق پيدا ٿي رهيو آهي.

(٤) ڪثرت تعداد جي قوم پرستي:

ان جو اظهار چند ڪثرت تعداد قومن طرفان ٿي رهيو آهي، جهڙوڪ ڪئنادا ۾ انگريزن جو فرينچن مٿان، ڀارت ۾ يوپيءَ جو ٻين صوبن مٿان، پاڪستان ۾

پنجابين، جو مغربي پاڪستان جي ننڍين صوبن مٿان، امريڪا ۽ چين جو ننڍين قومن سان رويو. اهي طريقا اڄ سڏي طرح سامراج ڪي هٿي ڏين ٿا.

(۵) ترقي يافته قومن جي قوم پرستي.

هن وقت دنيا جون قومون ٻن گروهن ۾ وراهيل آهن، هڪ ترقي يافته ۽ ٻيون پٺتي پيل ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشان قومون آهن. ايشيا، افريڪا، لاٽن، امريڪا جون ڪثرت تعداد قومون، پوئين گروهن ۾ شامل آهن. يورپ، اتر امريڪا جون اڪثر قومون، پهرين گروه ۾ شامل آهن. پهريون تعليم، هنر، سائنس، پيسي ۽ واپار ۾ ترقي ڪرڻ سبب، شاهوڪار آهن ۽ پويون قومون روز بروز شاهوڪار ٿينديون، وڏيڪ ترقي ڪنديون وڃن ٿيون ۽ ٻي گروهن واريون پهرين تي مدار رکنڌڙ ۽ غريب آهن. مساويانه حيثيت اختيار ڪرڻ جو پهرين قومن جي موجوده پاليسيءَ ڪري ظاهر ڪو امڪان نظر نٿو اچي. جي اها حالت گهڻو وقت قائم رهي، ته اها عالمي بدامني جو باعث بنبي.

سامراج:

سامراج جي معنيٰ اها آهي ته وڏيون، طاقتور ۽ ترقي يافته قومون يا ملڪ ۽ حڪومتون ننڍين ڪمزور پٺتي پيل قومن ۽ ملڪن ڪي سندن سياسي، اقتصادي، ڪلچرل ۽ لساني مفاد لاءِ مٿن تسلط قائم ڪري، ڪين استعمال غرضي (ايڪسپلائيٽيشن) لاءِ ڪتب آڻين.

هن وقت سامراج جا اڳيان طريقا سواءِ چند ملڪن جي گهٽبا وڃن، ليڪن اڃان بہ ڪي ملڪ آهن، جي باوجود اقوام متحده جي ٺهراون، دنيا جي عام راءِ جي خلاف بيٺڪون رکيو ويٺا آهن.

پر سامراجي قوتن وري نيون صورتون اختيار ڪيون آهن جن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

١- ڪي طاقتور قومون ننڍين ۽ پٺتي پيل قومن ڪي سندن زير اثر آڻڻ لاءِ اقتصادي ۽ فوجي مدد جا ذريعا استعمال ڪن ٿيون.

٢- ڪي طاقتور قومون فسطائي نظرئي موجب ٻين ڪي اڻ لائق سمجهي، پاڻ ڪي خود ساخته اتاليق ۽ محافظ مقرر ڪري، ننڍين ۽ ڪمزور قومن ڪي تسلط هيٺ رکن ٿيون.

٣- ڪي قومون ڪميونزم ڪي نجات انسانيءَ جو ڪارڻ ڄاڻي، انجي اثر هيٺ ٻين قومن ڪي مختلف طريقن سان آڻڻ ضروري ڄاڻن ٿيون.

٤- ڪن قومن جي مکيه گروهن، سندن مذهبن ڪي نجات ديني ۽ دنيوي ڄاڻي، انهن جي اثر هيٺ قومن، فرقن ۽ حڪومتن ڪي آڻڻ پنهنجو مطمح نگاه بنايو آهي.

٥- ڪٿي سفيد فام قومن يا نسلن پاڻ ڪي ترقي يافته، چونڊيل ۽ ليڊرشپ جو لائق سمجهي، غير سفيد قومن ۽ ماڻهن ڪي زبردست رکڻ جائز تصور ڪيو آهي.

٦- ڪٿي هڪ ئي ملڪ ۽ حڪومت ۾ وڏا ۽ ترقي يافته صوبا، پٺتي پيل قومين ۽ صوبن جي سياسي آزادي، اقتصادي مفاد، ڪلچرل ترقي ۽ زبان جي واداري ۾

رڪاوٽون وجهي سندن مستقل مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ کي صحيح ٿا سمجهن.

سامراج جي مٿي ذڪر ڪيل سيني طريقن جو بنياد فسطائي نظرين، خود مطلبي، طاقت ۽ لياقت، زور زبردستي ۽ ڏوڪيازيءَ تي رهي ٿو. جنهن مان ننڍين ۽ پٺتي پيل قومن ۾ ناراضگي پيدا ٿي بدامنيءَ جو باعث بڻجي ٿي. گڏريل ٻـ مهاڀاري لڙايون، اُن جو ڪارڻ هيون. ان جي سدباب لاءِ اقوام متحده قائم ڪئي ويئي آهي، ليڪن هيٺين سببن ڪري، اها ان جي دور ڪرائڻ ۾ ڪامياب نـ ٿي سگهي آهي.

١- اقوام متحده جي ايگزيڪيوٽو (سلامتي ڪاميٽي) ۾ پنجن وڏين قومن کي دائمي جايون مليل آهن، جن مان هر هڪ کي ڪنهن بـ تجويز کي رد ڪرڻ لاءِ ويٽو جو اختيار مليل آهي.

٢- امريڪا ۽ روس جهڙين وڏين طاقتن کي بـ هڪ ووٽ جو حق آهي تـ يمن ۽ اسرائيل جهڙن ننڍن ملڪن کي بـ هڪ ووٽ جو حق آهي.

٣- جيستائين انهن ننڍن ملڪن وڏين طاقتن جي سياسي گروهن ۾ رهي، سندن مرضيءَ مطابق ووٽ ڏنو ٿي تـ وڏين طاقتن ڪجهه ڪونـ ٿي، هاڻ جڏهن ايشيا ۽ افريڪا جي ملڪن مان ڪن گڏجي آزاديءَ سان ووٽ ڏيڻ شروع ڪيو آهي، تـ وڏين طاقتن اقوام متحده جي ٺهراون کي سڌيءَ يا اڻ سڌي طرح بيڪار بڻائڻ شروع ڪيو آهي. جهڙوڪ سائوٿ آفريڪا، اسرائيل، پورچوگال، روڊيشيا وغيره جي معاملن ۾.

٤- اقوام متحده کي ڪميونسٽ بلاڪ ۽ مغربي سامراجي بلاڪ، سندن پروپيگنڊا ۽ سياسي شطرنج ڪٺي آکاڙو بڻايو آهي. ان ڪري ايشيا، آفريڪا، سائوٿ آمريڪا جي ڪيترن ملڪن جي ان ۾ دلچسپي ڪانـ رهي آهي.

٥- اُن کي سندس ٺهرائن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ ڪابـ اختياري ڪانـ آهي.

٦- اُها سامراجي سازش، جنگي تياريون، خوفناڪ هٿيار ناهڻ ۾ گهٽتائي ۽ ننڍين قومن جي داد رسي ۽ ترقيءَ لاءِ خاطر خواه انتظام نـ ڪري سگهي آهي.

انهن حالت هيٺ اڻين پيو ڏسڻ ۾ اچي تـ مٿين جماعت کي مذڪور خامين کان آجي ٿيڻ ۾ گهڻو وقت لڳندو.

ان وچ ۾ ننڍن ملڪن ۽ پٺتي پيل قومن کي سندن حفاظت ۽ ترقيءَ لاءِ باهمي سمجهوتي ۽ رضامنديءَ سان وفاق يا جماعتون بڻائي پاڻ کي ابراضي خواه آباديءَ جي لحاظ کان وڏيڪ طاقتور بڻائڻ گهرجي.

عرب ملڪن، افريڪا، مشرق بعيد جي ڪن حصن ۾ اهو احساس پيدا ٿي چڪو آهي. ليڪن ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ڪي شڪ شبها، اختلافي مسئلا، مذهبي ۽ فسطائي نظريا، باهمي سمجهوتو ڪرائي نـ سگهيا آهن. باقي ڏي وڻ جي آڌار تي جملي پٺتي پيل ملڪن ۾ اتحاد جي ضرورت آهي.

اشتراڪيت ۽ سرمائيداري

اشتراڪيت:

هن نظرئي مطابق جملي ملڪيت، پيداوار ۽ ورهاست جا ذريعا، پيسو، جماعت

(حڪومت) جي هٿ هيٺ آندا ويندا هئا. جي عوام جي مفاد لاءِ ان کي ڪن منصوبن مطابق ڪتب آڻيندا هئا. ان مطابق شخصن ۽ طبقن جي چڙواڳ استعمال غرضي (ايڪسپلائٽيشن) ڪري، مخصوص طبقي کان سواءِ عوام مسڪين ۽ محتاج ٿيو پون، سو نه ٿيندو. هن نظريي وارن کي به مذهبن جي پوئلڳن وانگر اهو ويساهه ويٺو آهي، ته جملي انسانذات جي دنيوي نجات سندن نظريي جي دنيا تي تسلط ٿيڻ جي وسيلي ٿيڻ واري آهي. ان ڪري ان کي خوشي يا زور سان دنيا تي مڙهڻ ضروري آهي. مذهب ۽ ڪميونزم جي وچ ۾ تفاوت صرف هيءُ آهي ته پهرين جو مدار فوق العقل اختياريءَ تي رهي ٿو ۽ پوئين جو مدار تاريخي ارتقا جي تجزيي ۽ عقل تي رهي ٿو ليڪن هر هڪ سندن عالمگير صداقت جو حامي آهي.

سرمايه داري:

هن نظريي جو بنياد هر شخص جي بنيادي آزاديءَ تي ٻڌو ويو آهي، جو اصل ۾ مذهبي نظريي جي پيداوار آهي. ان مطابق هر ماڻهو پنهنجي عملن لاءِ جوابدار آهي. تنهن ڪري کيس ملڪيت گڏ ڪرڻ، پيدائش ۽ ورهاست جي ذريعن کي استعمال ۾ آڻڻ ۽ پيسي ذريعي ڪمائي ڪرڻ جو حق آهي. ان واسطي هنن مذهبي ۽ فلسفيانه جواز ڳوليا آهن. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته قومن جو گهڻو حصو غريب، بي گهر، بيمار ۽ محتاج رهي ٿو ۽ ڪي گروهه ۽ طبقا، ساري ملڪيت، پيدائش ۽ ورهاست جي ذريعن ۽ پيسي جا مالڪ بڻجي رنگ رليون ڪندا وتن ٿا.

مٿي ذڪر ڪيل نظرين ڪري، پيدا ٿيل مشڪلاتن سبب انسان ذات اهڙي دوراهي منزل تي اچي پهتي آهي، جنهن مان يا ته ماڻهو ڪو خاطرخواه باهمي سمجهوتي سان حل ڳولي، هن وقت تائين پيدا ڪيل تهذيب کي بچائي، ان کي ترقي وٺائي، زندگيءَ جي مکيه مقصدن: اتحاد، امن ۽ انسان ترقي ڏي هلي، منزل مقصود تي پهچن يا باهمي شڪ شبهن، نفرت ۽ نفاق، تشدد ذريعي معاملن کي فيصل ڪرڻ ۾ ڦاسي، انسان ذات جي تباهي ۽ تنزل جو ڪارڻ بڻجن.

انهي مسئلن جي حل ڪرڻ واسطي، دنيا کي اهڙي فلسفه حيات ۽ ڪلچر جي ضرورت آهي، جو سندس صحيح رهبري ڪري سگهي. انهي ڪسوٽيءَ جو بنياد تي، اسان کي دنيا جو مختلف ڪلچرن کي پرکڻو آهي. جي ڪلچر انهي ڪسوٽيءَ تي نهڪي آيا، سي ورلڊ ڪلچر (بين الاقوامي ڪلچر) جي اوجي ۾ تاجي پيٽي جو ڪم ڏئي سگهندا، ٻيا ڪلچر باجود سندن حامين جي وڏن دعوائن، محنت، جانفروشي ۽ وسائل جي تاريخي سيلاب جي وهڪري ۾ وهي، ختم ٿي ويندا.

هاڻ اسان کي ڏسڻو آهي ته اسان جي ڪلچر ۽ ان مان پيدا ٿيل فلسفه حيات ۾ ڪي اهڙا جزا آهن، جي مختلف نظرين جي تصادم، انسان ذات ۾ موجوده شڪ شبهن، نفرت ۽ نفاق جي هوندي، سندن رهبريءَ لاءِ بين الاقوامي ڪلچر ناهڻ واسطي، ڪا امداد ڏئي سگهن ٿا يا نه؟ جي نه، ته سياسي ميدان تي اڳي شڪست کائي ويٺا آهيون، باقي ڪلچر به بيڪار هئڻ جي حالت ۾ اسان جون دعوائون سڀ اجايون ٿينديون.

آئون ان مسئلي تي غور ڪرڻ بعد هن نتيجي تي پهتو آهيان ته سياسي ميدان

تي اسان کي اسلام، مسلم قوم ۽ پاڪستان جي نالي ۾ غلام بنائيندڙن جي ڪلچر کان، سنڌي ڪلچر وڌيڪ صلاحيت وارو آهي. ان ڪري اسان موجوده تڪليفن مان باوجود مشڪلاتن جي نيٺ وڃي لنگهي پار پونداسون، ۽ اسان تي ظلم ڪندڙ، سندن نظرين ۽ بداعمالي ڪري ناڪامياب ٿيندا.

●

فصل ٽيون

سنڌ جو ڪلچر ۽ اُنجا مُکيہ جزا

آئون مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ ڪلچر جا مکيہ شعبا هيٺيان ٽين ٿا.
١- نظرياتي ۽ مذهبي عقيدا
٢- سماجي زندگيءَ جا طور طريقا
٣- قومي ڪردار
۴- آرٽ (ادب ۽ فن لطيف)
بهتر آهي تہ مٿي ذڪر ڪيل چئن شعبن جي سنڌي خصوصيت تي مفصل روشني وجهان.

مذهبي عقيدا

پاڪستان اندر ماڻهن جو مذهب زياده تر اسلام آهي، ليڪن ان جون تشريحون بہ جدا ٿيل آهن، جن جو مفصل احوال منهنجي ڪتاب "جيئن ڏٺو آهي مون" مان پئجي سگهي ٿو. ليڪن هتي هيءُ ٻڌائڻ ضروري ٿو ڄاڻان تہ اسلام جون بہ تشريحون ڪيون ويون آهن، جن مان هڪ ڪي مُلا جي تشريح سڏيو ويو آهي ۽ ٻئي ڪي اهل طريقت جي. سنڌ جي اڪثر درويش ٻو اهل طريقت جي تشريح ۾ عقيدو رهيو آهي.
هيٺ مختصر طرح ٻنهي تشريحن جي مُکيہ متن جو ذڪر ڪريان ٿو.

مُلا جي اسلامي تشريح:

١- اسلام دنيا جو مڪمل ۽ آخري مذهب آهي، ان جي اچڻ ڪانپوءِ ٻيا سڀ مذهب منسوخ ٿي ويا آهن.
٢- انهيءَ دين ذريعي، انسان ذات جي جملي مشڪلات جي نجات حاصل ٿيڻ واري هئي، ان ۾ ماڻهن جي فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ مڪمل فلسفہ حيات موجود آهي.
٣- پاڪستان جا مسلمان مذهب جي بنياد تي جُداگانہ قوم آهن، جن کي جملي قومن جي رهبري ۽ امامت ڪرڻي آهي.
۴- انسان ذات جي نجات لاءِ دين اسلام جو ساري دنيا تي غلبو ضروري آهي، جنهن لاءِ تبليغ ۽ جهاد کان ڪم ونٿو هو، ان ڪري مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻو

آهي.

٥- پاڪستان ۾ سرشتہ حڪومت اسلامي روايات ۽ احڪامن موجب هلائڻ ضروري آهي.

اهل طريقت جي اسلامي تشريح:

١- اسلام دين فطرت هو، جنهن جو پيغام خدا صاحب طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ انسان ذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ واسطي جدا جدا پيغمبرن، رشين، حڪيمن ۽ اهل الله پي پهچايو آهي. جن سڀني جي تعليم جو بنيادي مقصد ساڳيو هو. انهن جي پيغام ۾ باوجود ظاهري گونا گوني جي بنيادي وحدت سمايل هئي. اسلام انهيءَ حقيقت جي اظهار جو شارح هو. جنهن صورت ۾ جملي مذاهب دين فطرت جا جزا هئا، ان ڪري انهن جي منسوخ ٿيڻ جو عقيدو غلط هو. ليڪن جملي مذهبن جو شريعتي شعبو، جنهن جو واسطو سماجي دستورن ۽ قانون سان هو، سو حالتن جي تقاضا، معاشري جي تبديلي، وقتي ضرورت مطابق تبديل ۽ منسوخ ٿي سگهيو ٿي. اهو قانون جهڙيءَ طرح پهين مذهبن جي شريعتن سان لاڳو ٿيو ٿي اهڙي طرح دور قديم جي حالتن، معاشري ۽ وقتي ضرورتن جي بنياد تي، مروج ٿيل اسلام جا شريعتي قانون بہ جديد تقاضائن جي بنياد تي تبديل ۽ منسوخ ٿي سگهن ٿا.

٢- ملا جي تخيل واري دين اسلام مان نہ انسان ذات جي مشڪلات جي نجات حاصل ٿيڻ واري آهي، نہ ماڻهن جي فلاح ۽ بهبودي لاءِ منجهس مڪمل فلسفہ حيات موجود آهي. اهي عقيدا روح اسلام ۽ دين فطرت جي بنيادي متن جي خلاف آهن. دين فطرت جي صحيح معنيٰ قانوني ارتقا آهي، جنهن مطابق دنيا جي هرشيءِ، مادي يا ذهني (روحاني) سدائين ترقي پذير آهي، ڪمال جي حصول لاءِ زندگي سدائين تحريڪ ۾ رهڻي آهي، تنهن ڪري دين فطرت کي چند عقيدن، شرعي قانونن ۽ عبادتن ۾ محدود ڪرڻ جو تصور ئي غلط آهي. جهڙيءَ طرح پاڻي جي تازگي سندس روانيءَ ۾ آهي، رت جي صفائي ۽ پاڪيزگي ان جي دوري ۾ آهي، اهڙيءَ طرح دنيا جي هر شيءِ تبديل ۽ تحريڪ ذريعي قائم رهي ٿي. زندگي تحريڪ سان وابستہ آهي، تنهن ڪري ان سان تعلق رکندڙ قانون بہ تبديل ۽ تحريڪ وارا ٿيڻا آهن.

٣- قومن جي تشڪيل مذهبن جي بنياد تي ڪرڻ، غير فطري ڳالھ آهي. مذهبن جي تشڪيل عقيدن تي ٿئي ٿي، جي نظرين مان پيدا ٿين ٿا، جي ذهني پيداوار آهن. ماڻهو ذهن ۽ جسم جو مرڪب آهي، ان کي فطري قوتن جي اثر کان جدا ڪري ٿو سگهجي. قومن جي بناوٽ ۾ وطني حالات، جهڙوڪ آب هوا، ماحول، گذرمعاش جي ذريعن، باهمي رابطي ڪري پيدا ٿيل زبان، نسلي طبيعتن جي رجحان ڪري ٿيل قومي ڪردار ۾ هزارن ورهين جي معلومات تجربي، بودباش ۽ نفسياتي جذبات کي گهڻو اثر رهي ٿو. تنهن ڪري مسلمانن کي مذهب جي بنياد تي جدا قوم تسليم ڪري انهن کي انسان ذات جي هدايت ۽ ليڊري جي صنعتن سان منسوب ڪرڻ خوش فهمي ۽ خود فريبيءَ کانسواءِ ڪجھ نہ آهي.

۴- آئون مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته مُلا جي تخيل وارو اسلام نه مڪمل دين آهي نه انسان ذات جي ان مان نجات حاصل ٿيڻ واري آهي، بلڪ خلاف فطرت هئڻ ڪري، منسوخ ۽ متبدل هئڻ جي لائق آهي، ان ڪري ان ۾ انسانذات جي واحد رهبري ڪرڻ جي نه لياقت آهي، نه ممڪن العمل آهي. تجربي تعليم بعد ماڻهو اُن نتيجي تي پهتا آهن ته مذهب ڪي ماڻهوءَ جي شخصي عقيدي سان واسطو هئڻ گهرجي. هر ملڪ جي سياست ماڻهن جي چونڊيل عيوضين جي هٿ هيٺ، ملڪي حالات ۽ وقتي تقاضائن مطابق هلڻ گهرجي. مذهب جو ان سان واسطو نه هئڻ گهرجي.

۵- پاڪستان ۾ سرشته حڪومت ڪي اسلامي روايات ۽ احڪامن موجب هلائڻ جو خيال جاهل متعصب مستقل مفاد واري مُلا ڪي عوام جي مفاد، وقتي تقاضائن ۽ ملڪي ضرورتن ڪي نظر انداز ۽ مسلط ڪرڻ جي برابر آهي.

سنڌي ڪلچر جا مذهبي اعتقاد، پوئين گروه اهل طريقت جا آهن. جنهن مطابق قومون فطري طرح جُدا جُدا ملڪن ۾ مٿي ذڪر ڪيل اثرن هيٺ نهن ٿيون، نه مذهب جي چند فرسوده عقيدن جي بنياد تي، جن ۾ ذهني، موشگافين ڪري، سوها فرقا پيدا ٿي پيا آهن، جن مان هر ڪو پاڻ ڪي حق تي ۽ ٻين ڪي ناحق تي ڄاڻي ٿو. ازانسواءِ مٿي ذڪر ڪيل پنجن اختلافي مسئلن ۾ سنڌي ڪلچر، هيٺين سببن ڪري هيٺ بيان ڪيل نظرين ۾ ويساه رکي ٿو.

دهريت ۽ روحانيت:

* سنڌي درويشن جي نقطي نگاه کان اُهي ٻئي رايا هڪ تصوير جا ٻه رُخ آهن. هڪ کي قبولي ٻئي کي رد ڪرڻ ڪوتاه نظريءَ جو باعث آهي. شاه صاحب فرمائي ٿو-

پڙاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين،
هئا اڳهين گڏ، پر ٻڌڻ ۾ ٻه ٿيا.

انهيءَ ساڳي خيال جي بيدل فقير ٻه وڌيڪ صفائي، هيٺين طرح ڪرڻ فرمائي ٿو-

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ اسلام
مظهر مولا پاڪ جي، هندو مسلمان،
سارا ڪيا تالان، سورج سنڌي سوجهري!

سنڌي درويشن دهريت کي ڪفر ۽ جملي مذهبن کي اسلام سڏيو آهي. هنن سڀني مذهبن ۾ ظاهر ڪثرت پويان بنيادي وحدت پرکي هئي. هنن جڏهين ڪفر (دهريت) ۽ مذهب (اسلام) کي هڪ تصوير جا ٻه رخ سمجهيو هو، ته مذهبن جي نالي ۾ ماڻهن ۾ نفاق ۽ نفرت پيدا ڪرڻ کي هو ڪهڙي طرح برداشت ڪري سگهيا ٿي.

روحل فقير انهن جي سمجهاڻي هيٺين طرح ڏي ٿو.

ڪفر ۽ اسلام ۾، ٿا پرين ابتا پير،
هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٽيون وچ وڏائون وير،
انڊن اونده نہ لهي، تنکي سچ چوندو ڪير.

جمهوريت ۽ آمريت:

سنڌي ڪلچر جمهوريت جي رستي جو حامي آهي. جنهن موجب هرهڪ آدمي، قوم، مذهب، ملڪ ۽ نسل جي جداگانہ وجود ۾ حق خودارادي جو حقدار آهي. جنهن ڪري هر فرد جي اظهار راءِ، تقرير، تحرير ۽ جماعت سازيءَ جو حق تسليم ڪيو وڃي ٿو. هو ماڻهن، قومن، ملڪن ۽ نسلن ۾ مساوات آڻڻ گهري ٿو. هو نظرئي يا مذهب جي نالي ۾ پيدا ڪيل لائق ۽ ان لائق، مضبوط ۽ هيٺي، ڏٺيل ۽ ڏڪاريل، ترقي يافتہ ۽ پنتي پيل مصنوعي تفاوتن کي ٺٺو مڃي. هو هر اڳرائي، ڏاڍائي، ۽ تشدد(هنسا) جي ذريعي ٻين جي مٿان تسلط قائم ڪرڻ جي خلاف آهي. پوءِ اهو تسلط مذهب، برگزيده قوم يا نظرئي جي نالي ۾ ڇو نہ قائم ڪيو ويو هجي. هي سڀ ۾ پرين پسي چوي ٿو تہ:-

ڪشي ڪان ڪمان مان، متان مارين مون،
مون ۾ آهين تون، متان تهنجوئي توکي لڳي!

اڳ اڳرائي جو ڪري ، خطا سو کائي،
پاند ۾ پائي، ڪيني وارو ڪين ڪي !

هن وٽ هيٺيون عالم آهي:

نئون نياپو آيو، راڻي وٽان رات،
لڏي سون لطيف چئي، ڪنا ڏاتر ڏات،
ڪانہ پڇي ٿو ذات، جي آئيا سي اڳهيا.

قوم پرستي ۽ سامراج

سنڌي ڪلچر قوم پرستيءَ جو حامي آهي، ۽ هر قسم جي سامراج جو مخالف آهي، پوءِ اهو سامراج مذهب اسلام جي نالي ۾ پرچار ڪري، ننڍن صوبن ۾ قومن تي وڏن صوبن ۽ قومن جو تسلط قائم ڪرڻ وارو هجي، يا فسطائي يا ڪميونزم جي نالي ۾ شخصي يا قومي آزادي کي زوري ختم ڪرڻ جو حامي هجي، يا اهو سامراج پير، سيد، ملا، شاهوڪار جي مستقل مفاد لاءِ عوام کي محڪوم ۽ مظلوم رکڻ وارو هجي. يا اڪثريت جو اقليت مٿان سندن رضامنديءَ ۽ سمجهوتي کان سواءِ زوريءَ تسلط جو حامي هجي. يا هڪ زبان جو ٻين قومن جي زبانن کي ڪمزور ڪري پاڻ کي زور وٺائڻ جو

هجي. يا هڪ تاريخي خطي زمين جي رهاڪن جي زمين، نوڪرين، ڪارخانن ۽ واپار تي قبضي حاصل ڪرڻ وارو هجي.

يا سياست. مذهب ۽ اقتصادي مسئلن بابت مستقبل مفاد جي فائدي ۾ هڪ طرفو پيدا ڪيل جواز وارو هجي. سنڌي ڪلچر ان جو مخالف آهي.

هن جي قومپرست تعليم جا ڪي مکيه جزا هيٺيان آهن.

جيها جي تيها، مون مارو مڃيا،
مون جيڏيون ملير ۾، تيون ن چوندن موڪ مها،
منهنجي آس اها، ڪڏهين ڪيرائيندي ڪوٽ کي!

اي ۽ نه مارن ريت، جو سيڻ مٽائين سون تي،
اچي عمر ڪوٽ ۾، ڪنديس ڪانه ڪريت،
پکن جي پريت، ماڙين تي نه مٽيان!

وري هر قوم جي فطري حق آزاديءَ بابت ڳالهائيندي شاهه سائين فرمائي ٿو:

الله ائين مَ هوءِ، جيئن آئون مران بند ۾،
جسو زنجيرن ۾، راتيان ڏينهان روءِ،
ٻهرين وڃان لوءِ، پوءِ مر پڇنم ڏينهڙا.

اشتراڪيت ۽ سرمائيداري

ان لاءِ سنڌي ڪلچر وچولو رستو اختيار ڪرڻ گهري ٿو. يعني سرمائيداريءَ جي ختم ڪرڻ لاءِ. هو خوني انقلاب، جي عيوض سوشلزم جي ارتقائي طريقي کي پسند ڪري ٿو.

شاهوڪارن خلاف شاهه سائين ذڪر ڪندي فرمائي ٿو-

پنجن مان پندرنهن ڪري، ائين ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، موڌي شال مرن.

وري عوامي انقلاب جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو-

مَندَ تي منڊل منڊيا، تاڙي ڪئي تنوار،
هارين هر سنياڻيا، سَرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يارَ، وسڻ جا ويس ڪيا!

سنڌي ڪلچر جي شعبي عقيدي جا مکيه جزا هيٺيان آهن:

(۱)محبت (Love) پريم

(۲) عدم تشدد (Non Violance) اهنسا

(۳) رواداري (Co Exitance) هڪ ٻين سان برادرانه سلوڪ

(۴) لاڪوفيت (Non Alliance) غير جانبداري

(۵) حق خودرادي (Right of self detrmination) آزاد راءِ ۽ قومي آزادي

(۱) محبت

سنڌي ڪلچر ۾ محبت کي وڏو مقام حاصل آهي، هو ان کي مٿي ذڪر ڪيل دنيا جي موجوده مشڪلاتن ،جهڙوڪ

۱- شڪ شبهن ۽ خوف خطرات

۲- نفرت ۽ نفاق

۳- تشدد ۽ تسلط

۴- غربت ۽ افلاس

جي دور ڪرڻ جي ڪنجي ٿو سمجهي. هر سنڌي درويش عشق جي ساراهه ڪندو رهيو آهي.

شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

محبت سندي مار، ڪو پروڙي ڪين ڪي!

مصري شاهه چوي ٿو ته :

عشق سارو اسلام مذهب محبت عين مبارڪ.

بيدل سائين آکي ٿو ته:

اُ ٿان جاءِ نهين ڪنهن دي آوڻ دي،
ري عشق بنا لئي پاوڻ دي.

محبت ماڻهن ۾ اتحاد آڻي ٿي. اتحاد امن جو پيش خيمو آهي. امن انسانذات جي ترقيءَ لاءِ مددگار ۽ معاون آهي. مذهب، ملڪ، قوم يا نظرين جي نالي ۾ نفرت پيدا ڪندڙن کي، سنڌي ڪلچر ڪفر برابر سمجهي ٿو.

(۲) عدم تشدد (اهنسا)

سنڌي ڪلچر بنيادي طرح اهنسا جو حامي آهي، هو مخالفن کي محبت سان ۽

نصيحت ذريعي قائل ڪرڻ جو حامي آهي.

شاهه سائين فرمائي ٿو:-

"هو چونئي تون مَ چئو، واتان ورائي"

ٻي هنڌ چوي ٿو ته :

مون تي اکڙين، وڏا ٿورا لائيا،
ته پڻ پرين پسن، ڪنان جي ڪر سامهون!

ٽي هنڌ چوي ٿو ته:-

ڪُر جا ڪڏ ڪنئين، پوڻ خاطر پرينءَ جي،
تنهن ۾ پاڻ پئي ،غيبتي غار ٿيو.

هن جو جهاد نفس سان آهي، نه خلق خدا جي مارڻ سان- هو هنسا کي حيواني صف جاتي ڏکاري ٿو، هن کي پتو آهي ته هنسا ذريعي حاصل ڪيل ڪاميابي عارضي ۽ اکين جي ڏوَ برابر آهي.

تنهن ڪري هر مقصد جي حصول لاءِ صحيح تعليم، تاليف قلوب، خدمت خلق ۽ هر ڪنهن سان ڀلائي ڪرڻ جا طريقا استعمال ڪرڻ جي فائدي ۾ آهي. زور زبردستي ذريعي عارضي ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي خلاف آهي، هن کي تاريخي مطالعي مان معلوم آهي، ته سڪندر ۽ دارا سندن بادشاهين سميت ختم ٿي ويا.
پيغمبرن ۽ درويشن جي تعليم ۽ نالا صدين گذرڻ بعد به زنده آهن.

(٣) رواداري

جنهن کي اڄ ڪلهه انگريزي ۾ (Live and let live) " پاڻ بہ ۽ ٻين جو وجود بہ برداشت ڪر." سڏجي ٿو. اسانجي ماڻهن کي ولر ڪيو وتن، (Gregarious animal) سمجهي ان مطابق هلڻ جي تلقين ڪئي آهي. شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

ولر ڪيو وتن، پرت نہ ڇنن پاڻ ۾،
پسو پکيئڙن، ماڻهوئان ميٺ گهڻو!

اها صفت حليمائي اختيار ڪرڻ سان حاصل ٿي سگهي ٿي، اڄ ڪلهه ڪي حڪمران طبقي جا فيلسوف ۽ اڳوان فسطائي نظرين هيٺ باز- شير بنجڻ، شمشير سنان ڪڻ

جي تلقين ڪري، ماڻهن کي حيواني صفتن اختيار ڪرڻ جي تعليم ڏيڻ گهرن ٿا. ڇاڪاڻ تہ سندن قوميءَ طبقاتي مفاد جي اهاتقاضا آهي. اسان وٽ انهن لاءِ صرف هي جواب آهي تہ:

متو آهين مڇُ، ٿلهو ٿيو تو ٿونا هٿين
تو جا پانئين اَڇ، تنهن پاڻيءَ پَنا ڏينهڙا!

اسان جي اکين اڳيان، اهڙي تعليم وارن، هٽلر، ميسوليني، توجي وغيره جي ختم ٿيڻ جا مثال گذري چڪا آهن. غير برداشت ڪرڻ وارن جو حشر بہ اهڙو ٿيڻو آهي. اسان کي شاهہ سائين فرمائي ويو آهي تہ:

صبر جنين سير، تير نہ ڳسي تن جو!

(٤) لاڪوفيت (غير جانبداري)

غير جانبداري لفظ جي معنيٰ سمجهڻ ۾ پوري خبرداري اختيار ڪرڻي آهي. اسان هيٺين حالتن ۾ غير جانبدار رهڻ جا طرفدار نہ آهيون:

ٻي طرف ناحق جو،

هڪ طرف حق جو طرف هجي،	ٻي طرف ڏاڍ ۽ ظلم هجي،
هڪ طرف امنسا ۽ انصاف هجي،	ٻي طرف گمراهي،
هڪ طرف هدايت هجي،	ٻي طرف غلامي،
هڪ طرف آزادي هجي،	ٻي طرف نفرت،
هڪ طرف محبت هجي،	

اهڙيءَ حالت ۾ اسان کي علي الا علان ڀهرين گروهہ جي طرفداري وني، حق ۽ انصاف جو پلڙو ڀاري ڪرڻو آهي. پر اسان کي غير جانبداري صرف هيٺين حالتن ۾ اختيار ڪرڻي آهي.

(الف) جڏهن ٻہ طاقتون سندن سامراجي ۽ طبقاتي اقتدار جي حصول لاءِ لڙنديون ڏسون.

(ب) جڏهن مختلف مذهبن جا علمبردار، مذهبن جي بنيادي وحدت ۽ دين فطرت جي قوانين کان اڻ واقفيت ڪري، سندن صداقت جي دعويٰ ڪري، انسان ذات ۾ نفاق پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بنجن.

(ت) جڏهن سندن نظرين جي صداقت ۽ ٻين جي راہن جي غلطيءَ تي اسرار ڪندي، جنگ، جدال ۽ بدامنيءَ جو باعث بنجن .

(ث) جڏهن ڪي افراد، قومون ۽ قوتون يا گروہ، سندن سائنسي ترقي، پيسي جي فرواني، تعداد جي ڪثرت ، موتمار هٿيارن جي آڌار تي پنهنجي پيل، غريب، تعداد ۾ ٿورن ۽ بي هٿيار افراد، قومن يا گروہ جي حقن کي ماري ، سامراجيت قائم رکڻ لاءِ

گروهه ٺاهي ڪم ڪن. ته اهڙي حالت ۾ اسان ڪي ڪنهن لالچ يا ڊپ کان مٿي ٿي ، اهڙي گروهه بنديءَ کان پاسيرو رهڻو آهي. اسان جي درويشن به ان لاءِ تعليم ڏني آهي.

شاهه سائين فرمائي ٿو:

صوفي لا ڪوفي، ڪونه پائنيس ڪير،
منجهان ٿي منجهه وڙهي، پڌر نه آهس پير،
جنين سانس وير، هيءُ تنين جو واهرو !

(٥) حق خو داردي:

دنيا ۾ اڄ ڪله هر قوم جو حق خودارادي، اصولي طرح قبول ڪيل آهي. اقوام متحده طرفان گهڻيون ئي ڪوششون ٿي رهيون آهن. پر اڃان طاقتور ملڪ ۽ قومون ڪيترن ملڪن تي ناجائز قبضو رکيو ويٺيون آهن. جهڙوڪ پورچو گال، سائوٿ آفريڪا، اسرائيل مکيه ملڪ آهن. ليڪن ڪيترا ٻيا ملڪ سندن ايراضي اندر اقليت وارين قومن کي خوداراديءَ جي حق ڏيڻ کان نٽائين ٿا. ڀارت جمهوريت جو ناٽو وٺي به ڪشميرين جي حق خودرادي کان انڪار ڪريو ويٺو آهي.پاڪستان حڪومت ڪشميرين جي حق خو دارادي وٺي ڏيڻ لاءِ هر ڪا ڪوشش ڪري رهي آهي ، ليڪن سنڌ، بلوچستان ۽ پختون ڳالهائيندڙ ايراضيءَ جي قوميتن کي زوريءَ وڏي صوبي جي ماتحت غلام رکيو ويٺي آهي. عراقي ڪُردن کي آٽونامي ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن. روڊيشيا جي سفيد اقليت سياه‌فارم اڪثريت کي حق ڏيڻ لاءِ تيار نه آهي ، وغيره مثال اڪين اڳيان آهن.

قومن جي خود اراديءَ کي هڪ طرف ڇڏي، انسانن جي بنيادي حقن جي آزاديءَ جو اصول، باوجود بين الاقوامي طور اقوام متحده جي چارٽر ۾ داخل هڻڻ جي. اڪثر ملڪن ۾ بنيادي حقن جي، آزادي ڪانه آهي. سياسي معاملن کي ڇڏي ڪلچرل ۽ ادبي ڳالهين، تقرير، تحرير ۽ جماعت سازيءَ تي ڪيترن ئي ملڪن ۾ بندش آهي . هن ملڪ ۾ هر آزاد راءِ جي اسلام جي مُلا واري تعبير جي نالي ۾ نڪته چيني ڪئي وڃي ٿي. سنڌي ڪلچر انجي خلاف آهي. دنيا هن وقت هيٺين چئن مشڪلاتن ۾ ڦاٿي پيئي آهي.

(۱) باهمي شڪ ۽ شبها.
(۲) خوف ۽ خطرا .
(۳) نفرت ۽ نفاق.
(۴) غربت ۽ افلاس.

(۱) شڪ ۽ شبها:

ان مرض ۾ نه صرف افراد ڦاٿل آهن، پر قومون به انهيءَ آزار کان آزاد نه ٿي سگهيون آهن. هر ڪنهن کي ٻين جي نيتن ۾شڪ پوي ٿو. ان جو مکيه ڪارڻ، خود مطلبي ۽ خودفريبي آهي. هر ڪو انسان ذات جي مجموعي مفاد کي قطع نظر ڪري،

پنهن جي شخصي يا قومي مفاد لاءِ ڪوشان آهي. ازانسواءِ اڪثر ماڻهن ۽ قومن جي دماغي ڪيفت اِها آهي تہ هرڪو پاڻ کي حق تي ڄاڻي، ٻئي کي ناحق تي ڄاڻي ٿو. اُهي ماڻهو تصوير جو صرف هڪ رُخ ڏسن ٿا. هڪڙا دهريت ۾ منجهيا پيا آهن تہ ٻيون مذهبن جي نالي ۾ هر ڳالهہ کي اڪيون پوري ڪٽي ٻـڪ وِڌا آهن ۽ دوئيءَ جي دنيا ۾ رهڻ ڪري، مذهبي، نظرياتي ، قومي، نسلي، رنگن جي اختلافن ۽ خود مطلبيءَ جي چار مان پاڻ ڇڏائي آجا ٿي نہ سگهيا آهن.

" مٺي هاٿيءَ سين مامرو، اڇي پيو انڌن "

جو حال وڃي رهيو آهي. سنڌي ڪلچر ان ڳالهہ جا ٻئي رخ مسئلہ وحدت الوجود ۾ ايمان رکڻ سان ڏنا آهن .شاهہ سائينءَ چيو آهي تہ :

سو هيءُ، سواجل، سوالله،
سو پرين، سو پساه، سو ويري، سو واهروا
هڪ قصر، در لک، ڪوڙين منجهس ڳُڙکيون،
جيڏاهن ڪريان پرڪ،تيڏانهن سَڄڻ سامهون.

اڄ ڪلهہ پروفيسر انيسٽين جي فلسفہ ريليٽوٽي ۾ هڪ حد تائين انجي جديد سمجهاڻي ملي ٿي. موجوده دور جو بقائي باهمي (Co Existance) وارو اصول بہ ان مان نڪري ٿو. جنهن ڪري سنڌي ڪلچر رواداريءَ جي تعليم ڏئي ٿو . انهيءَ ڪري سيني مذهبن جي بنيادي وحدت ۾ اعتبار ڪندي، ساڳين مقصدن يعني اتحاد، امن ۽ انساني ترقيءَ جي حاصل ڪرڻ لاءِ جُدا جُدا طريقا روا سمجهي ٿو.

"واٽون وبهہ ٿيون، ڪهہ جاٽان ڪهڙيءَ ويا"

سنڌي ڪلچر نہ رڳو سيني مذهبن جي وچ ۾ رواداريءَ جو قائل آهي، پر دهريت ۽ مذاهب جي وچ ۾ بہ رواداري ضروري سمجهي ٿو . دهريت جو نظريو هزارن ورهن کان دنيا ۾ مختلف صورتن ۾ موجود رهيو آهي. اهو بہ فطري پيداوار آهي، ان جي وجود کان انڪار ڪرڻ حقائق دهر کان انڪار جي برابر ٿيندو.

افسوس جو پاڪستان ٺهڻ بعد حڪمران طبقو "لکم دين کم ولي اليدين" جي اُصول کي نظر انداز ڪري، مذهب جي آڙ ۾ غير برداشت ۽ نفرت جو رويو اختيار ڪيو آهي. هن وقت سنڌ جي پيغام رواداري ۽ حڪمران طبقي جي جارحانہ ۽ نفرت آميز نظرين جي وچ ۾ تصادم آهي. عارضي طرح حال سنڌين کي ناڪاميءَ جو منهن ڏسڻو پيو آهي، پر آخري طرح سندن ڪلچرل جو پيغام نہ صرف پاڪستان جي رهاڪن جي صحيح رهبري ڪري سگهندو. ليڪن دنيا جي موجوده شڪن ۽ شبهن گهٽائڻ ۾ مدد

ڪري سگهي ٿو.

٢ - خوف ۽ خطرا:

جيڪڏهن چٽائي ڏسبو ته حقيقت ۾ خوف ۽ خطرا شڪن ۽ شبهن مان پيدا ٿين ٿا. جڏهن ڪي افراد، قومون يا گروه انسان ذات جي بنياد وحدت کي وساري، جزوي اختلافن يا مفاد کي مجموعي مفاد تي ترجيح ڏيڻ لڳن ٿا، ته شڪ پيدا ٿي، خوف جو ڪارڻ بڻجن ٿا اڄ ڪلهه چؤ طرف خوف جي هوا پکڙيل آهي. جيتري قدر مون غور ڪيو آهي، خوف جي پيدا ٿيڻ جا هيٺيان ڪارڻ ٿين ٿا:

١- خوف مطلبيءَ ڪري هڪ ٻئي جي نيتن ۾ شڪ آڻڻ.
٢- باهمي رابطي ۽ تعلقات جي گهٽتائي.
٣- احساس ڪمتري يا برتري.
٤-قومي، مذهبي، اقتصادي ۽ نسلي تعصبن جو وجود.

پاڪستان ۾ حڪمران طبقو مستقل مفاد پيدا ڪري ويو آهي، سو به انهيءَ مرض ۾ گرفتار ٿي چڪو آهي. جنهن ڪري کيس پاڪستان ۾ اندر ۽ ٻاهر چوطرف دشمن ئي دشمن نظر اچي رهيا آهن، جن کان محفوظ رهڻ لاءِ هن کي هيٺين تدبيرن اختيار ڪرڻ جي ضرورت پئي آهي.

١- جمهوريت کي ختم ڪري ڪنٽرولڊ (ضابطي يا رهبريءَ هيٺ واري جمهوريت) ڊيموڪريسيءَ کي مروج ڪيو آهي.
٢- انساني بنيادي حقن تي ضابطو رکيو ويو آهي.
٣- ڪارا قانون پاس ڪري، ماڻهن جي آزاديءَ کي گهٽايو ويو آهي.
٤- بجيٽ تي خرچ کي وڌايو ويو آهي.

اها حالت دنيا جي اڪثر ملڪن جي آهي. امريڪا ۽ سندس ساٿين کي ڪميونسٽ ملڪن مان خطرو محسوس ٿئي ٿو. ڪميونسٽن کي سرمائيدار ۽ سامراج تي ڀروسو نه آهي. ڀارت کي پاڪستان مان خطرو محسوس ٿئي ٿو. پاڪستان کي هندستان جي نيت صاف نه ڏسي، خوف رهي ٿو.

مطلب ته چؤ طرف اونده انڌوڪار ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ان وقت سنڌي ڪلچر مان ڪجهه روشنيءَ جو ترورو ڏسڻ ۾ اچي ٿو:

اسم چشم موري ني، ايسا اسرار ديکها تها
ڪ بيچ ابردي آفتاب ڪا انوار ديکها تها
(سچل)

خوف کي ٽارڻ لاءِ هن ڪلچر جا ڏسيل مکيه علاج هيٺيان آهن:

١- اهنسا جي اصول ۾ ويساه رکي، پيدا ٿيل شڪن ۽ خوفن کي باهمي گفتگو ۽ ڏي وٺ جي بنياد تي ٽاري سگهجي ٿو. اقوام متحده به اهو اصول قبول ڪيو آهي.

٢- مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي اختلافن جي باوجود بہ هڪ ٻئي سان رواداراڻہ طور رهي سگهجي ٿو. ليڪن اُن لاءِ بنيادي ڳالهہ خود مطلبيءَ کان مٿي چڙهي پراپڪاري جو مادو ڏارڻ ضروري آهي.

(٣)نفرت ۽ نفاق:

آئون مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ جڏهن ماڻهو بنيادي وحدت کي وساري مايا واري چار ۾ ڦلسي پون ٿا. تہ باهمي شڪن جو شڪار ٿيو. هڪ ٻين کان خوف ۽ خطرا محسوس ڪرڻ لڳن ٿا. انڪري ڪين مخالف لاءِ نفرت پيدا ٿي، نفاق جو ڪارڻ بنجي ٿي. هن وقت اُهو مرض بہ عام ٿي ويو آهي. سرمائيدار ۽ سامراجي ملڪ نہ صرف ڪميونسٽ ماڻهن کي نفرت جي نگاهہ سان ڏسن ٿا. ليڪن ان نعري جي آڙ ۾ سندس هر ملڪ جي هر مخالف راءِ کي ڪميونسٽ، غدار قوم، وغيره نالا ڏئي دٻائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

ٻي طرف ڪميونسٽ نہ صرف سرمائيدار ملڪن جي پاليسيءَ کي حقارت سان ڏسن ٿا. بلڪ سندن خاص راءِ سان اختلاف رکندڙ ڪميونسٽن کي سامراجين ۽ سرمائيدارن جا ايجنٽ، رويزنسٽ (بدعتي) مارڪسٽ (دقيانوسي) وغيره خطاب ڏئي تنگ ڪن ٿا. طبقي وار جنگ ۽ نفرت کي ڪن ڪميونسٽ ملڪن سندن بنيادي اُصولن ۾ داخل ڪيو آهي، روس وارن باهمي گفتگو، سمجهوتي ۽ ڪواگزسٽنس (رواداريءَ) جو آواز اٿاريو تہ چين طرفان انهن تي لعنت ملامت شروع ٿي ويئي. پاڪستان بہ انهي مسموم هوائن کان بچي نہ سگهيو آهي. اُنجو بنياد اسلام جي غلط تعبير تي نفرت جي آڌار تي رکيو وڃي ٿو.

اول ۾ هندن جي نفرت سندن اسلح جو مُکيہ اوزار هو، مسلم ليگي، غير ليگيءَ کي ملڪ دشمن سمجهي، بدنام ڪرڻ شروع ڪيو. آهستي ٿي هر مخالف راءِ رکندڙ کي ڪميونسٽ، دشمن جو ايجنٽ، صوبائي عصبيت، انتشار پسند، دهريو وغيره لقب ڏيئي، تنگ ڪرڻ شروع ڪيو ويو.

حالتون ايتري قدر وڃي بيٺيون آهن، جو ڪي پاڻ کي پاڪستان جي حفاظت ۽ ڀلائيءَ جو ٺيڪدار سڏائي، مخالفن کي پاڪستان جو دشمن سڏي رهيا آهن. مخالف راءِ جي ميٽنگن، تقريرن ۽ تحريرن تي پابندي وڌي وڃي ٿي.

اڄ ڪلهہ چند ماڻهن جو اهو پيشو ٿي پيو آهي تہ جيڪڏهن ڪو بہ ماڻهو بنگالي، پختون، سنڌي، بلوچي ۽ پنجابي حقن جي حفاظت جي ڳالهہ ڪري ٿو تہ ان کي انتشار پسند، صوبائي تعصب رکندڙ، اسلام دشمني ۽ پاڪستان جي مخالفت جي ڏوهن سان منسوب ڪري، ان کي سزا ڏني وڃي ٿي.

هيءَ ڳالهہ خوشيءَ جو باعث آهي تہ سنڌ جو باخبر گروهہ، هاڻ مذهب جي غلط تشريح جي نالي ۾ ڏوڪي ڪائڻ کان آزاد ٿيندو وڃي. هڪ سنڌي نوجوان مسلمان گفتگو ڪندي، مونکي چيو تہ هو هاڻ ان راءِ تي پهتو هو تہ انهيءَ فلسٽ خيال مذهب جي ٺيڪدارن جي خدا، رسول ۽ اسلام کي ٺٺو مچي ۽ هنن کان سندن ڪرتوتن ڪري، اهڙو بيزار ٿي چڪو جو ساڳي جاءِ تي گڏجي رهڻ لاءِ تيار نہ هو. پوءِ اها جاءِ

ڪٿي بهشت ڇو نہ هجي. اهڙي سخت ڳالھ ٻڌڻ بعد، جڏهن ان جا سبب پڇيا مانس تہ هيٺيان جواب ڏنائين:

١- سنڌس خدا جو تصور ربالعالمين هو ۽ مذهب جي دعويدارن جو خدا لاءِ تصور سنڌن گروھ وارن مسلمانن جو خدا هو. اهڙي خدا کي مڃڻ لاءِ هو ڪهڙي طرح تيار ٿي سگهي ٿو.

٢- هن جي تصور وارو رسول رحمت العالمين هو ۽ انهيءَ طبقي جي ماڻهن جو تصور، رسول فسطائي خيال رکندڙ مسلمانن جي مخصوص گروھ جو ليڊر هو.

٣- هن جي نقطہ نگاھ وارو اسلام اتحاد، امن ۽ ترقي انساني وارو مذهب هو. هن طبقي جو اسلامي تصور ملڪ ۾ نفرت ۽ نفاق ڦهلائي، سنڌس مستقل مفاد خاطر سنڌين صوبن ۽ قوميتن جا حق غصب ڪرڻ وارو هو.

منهنجي نظر ۾ اهڙا انتها پسنديءَ جا رايا پيدا ٿيڻ لاءِ هيٺيون ڳالهيون ڪارڻ بنجن ٿيون:

١- مذهب جي غلط تعبير.

٢- ڪن ماڻهن جو سنڌن نظرين ۽ گروهن جي مڪمل ۽ برتر هئڻ جو اعتقاد.

٣- حڪومت ۾ دست رسي ۽ آباديءَ جي ڪثرت جو گهمنڊ.

٤- پيسي، تعليم، نوڪرين ۽ ڪارخانن تي تسلط جو ڪارڻ. دنيا ۾ ٻہ طاقتون هڪ ٻئي وقت اثرانداز آهن. هڪ محبت جي ۽ ٻي نفرت جي.

محبت کي، ڪشش (Integration) ملڪوتي قوت. قانون ارتقا (Law Of Integration) جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

نفرت (Power Of disintegration) نفاقي طاقت، شيطاني قوت (Satanic power) سڏجي ٿو.

حضرت عيسيٰ عليہ السلام ٻہ هزار ورهيہ اڳ دنيا کي محبت جو پيغام ڏنو. اڪثر مغربي ملڪن جا رهاڪو ان جا پوئلڳ هئڻ جي باوجود نفاق جي ڪري گذريل ٻن مهاڀاري لڙاين جا ڪارڻ بنيا.

هندو مذهب جي مکيہ اصولن ۾ هر ساھ واري شيءِ کي مارڻ يا ڏکوئڻ پاپ آهي. پر انهيءَ اهنسائي ڌرم جا رکپال اڄ ڪلھ جن سنگهي ۽ مهاسڀائي بنجي پيا آهن، جن وٽ جانورن جي رکشا نيڪ آهي پر آزاد خيال هندو يا غير هندوءَ کي قتل ڪرڻ ثواب آهي. ايتري قدر جو مهاتما گانڌيءَ کي قتل ڪرڻ بہ ڪان نہ رهيا.

اسلام دنيا ۾ اتحاد ۽ امن جو پيغام کڻي آيو جنهن جو پيغامبر رحمت العالمين هو جنهن کي جڏهن طائف ۾ اسلام جي تبليغ ڪندي، پٿر هڻي رت ڪڍيو ويو هو ۽ جڏهن سنڌس ساٿين انهن بي ادبن لاءِ بددعا گهرڻ جي تقاضا ڪئي تہ پاڻ فرمايائون تہ اسان دنيا ۾ ڏعا ڪرڻ لاءِ آيا آهيون نہ پٽڻ لاءِ. منهنجو درگاهالاهيءَ ۾ وري بہ عرض ٿيندو تہ هنن کي راھ هدايت نصيب ٿئي. اڄ ڪلھ انهيءَ مذهب جا ڪيترا پوئلڳ نفرت ڦهلائڻ، تشدد جي ڪاروايون ڪرڻ، برتري ۽ بزرگيءَ جي بنياد تي پاڻ کي بهتر چائڻ، هر ان ماڻهوءَ کي جو سنڌن مستقل مفاد جي خلاف هجي نقصان پهچائڻ کي ثواب ٿا سمجهن.

اهڙين حالتن ۾ آئون ان راءِ جو آهيان تہ سنڌي ڪلچر واري مذهبي تشريح بنسبت مستقل مفاد جي وڌيڪ صلاحيت واري آهي. اها باوجود موجوده مشڪلاتن جي نيٺ عالمگير ڪلچر جو جزو بنجي برقرار رهندي ۽ مستقل مفاد جو ڪلچر باوجود ظاهري ۽ عارضي ڪاميابيءَ جي تاريخ جي فيصلي موجب ختم ٿي ويندو.

هزارين آيا هت سڪندر ۽ دارا،
ڪري ويا ڪجھ گهڙيءَ لاءِ پنهنجي رارا،
مري ويا سنڌ جا جيڪي ٿيا مارا،
آ زنده سنڌ ۾ سنڌڙيءَ جا پيارا،
چئل آهي مرڻ ڪان سنڌ پياري
ٿيون قربان توتان سنڌ پياري
(حيدر)

سماجي زندگيءَ جا طريقا

(الف) ڪاڌو- لباس ۽ گهر (تمدن).
(ب) باهمي تعلقات ۽ رهڻيءَ ڪرڻيءَ جا طريقا.
(ٿ) سماجي دستور ۽ قاعدا.

انهن مان هر هڪ تي سنڌي ڪلچر جي خصوصيت بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

ڪاڌو، لباس ۽ گهر (تمدن)

سڀ کان اول هيءَ ڳالھ سمجهي ڇڏڻ ضروري آهي تہ جهڙي طرح دنيا جي هرشيءِ ترقي پذير ۽ تحرڪ ۾ آهي. اهڙيءَ طرح هر ملڪ ۽ قوم جو ڪلچر بہ منجمند نہ پر سدائين روبہ ترقي رهي ٿو.

سنڌ گهٽي وقت کان هر صديءَ ۾ ڌرتي جي ڌٻڻ. سنڌونديءَ جي ڦيرين گهيرن، ٻوڏن ۽ سوڪن جي واقعات، آبپاشيءَ جي ذريعن جي پوري انتظام نہ هئڻ، بارش گهٽ پوڻ، اندروني ۽ بيروني حملہ آورن ڪري دنياوي ترقي ڪري نہ سگهي هئي، شهري زندگي منجهس ڇدي هئي، ماڻهن جي گهٽي تعداد مال يا زراعت تي گذارو پي ڪيو. ان مقابلي ۾ دهلي، گجرات ۽ پنجاب جون حالتون مختلف هيون. بارش گهٽي، آبادي جام، خانہ بدوش زندگي گهٽ هئڻ ڪري، شهري زندگي گهٽي هئي. ان ڪري اتي جا رهاڪو آسودگيءَ ۾ سنڌين کان وڌيڪ هئا. جنهن ڪري هر ٻاهران آيل ماڻهو مشهور مثال وانگر "ولايت جي ڪهر سنڌ ۾ مينا" شمار ٿيڻ لڳو. سنڌ جي مٿين طبقي جي اڪثر ماڻهن پاڻ وساري، ابن الوقتيءَ جي پاليسي اختيار ڪئي ٿي، ان ڳالھ ڪي شاهہ لطيف محسوس ڪندي ۽ سنڌ جي اڪثريت ڪي خانہ بدوش . بدو بانہ زندگي گذاريندڙ، سمنڊ ۽ ڍنڍن جي ڪنارن تي رهندڙ، ٻهون ۽ مينهون چاريندڙ، ڪتا ۽

لويون پهريندڙ، ڏت ۽ پيرن تي گذارو ڪندڙ، جهوپڙين ۾ رهندڙ ڏسي، صحيح جائزو وٺڻ بعد، ان زندگيءَ کي حقارت ڪرڻ جي عيوض فخر ڪرڻ جو سبق ڏنو.

ڪاڏي لاءِ چوي ٿو ته:

آئين ۽ چاڙهين، ڏت ڏهاڙي سومرا،
سنبا ڪيو، سيد چوي، سائون سڪائين.
منجهان لَنبَ لطيف چوي، چانور ڪيو چاڙهين،
پلاه نه پاڙين، عمرا آراڙيءَ سين.

لباس لاءِ چوي ٿو:

سهسين سيبا ڪنجري، لوئي سين ليڙن.

وري چوي ٿو:

اسين تئان آئيون، جت کهنبو ناه،
جي وجون ڪنهن وهاءِ، ته پڻ متن لوئيون.

گهرن لاءِ چوي ٿو:

جت پَنگا، پِٹون، پيٹون، تت کونٹيون تيون ڪنون،
پائر سپ پسايو، وسي وچڙين.

هن وقت حالتون ڪجهه بدلجي چڪيون آهن. بدويانه دور ختم ٿي زراعتي ۽ تجارتي دور شروع ٿيو آهي. ليڪن عوام جي حالت خاطرخواه نموني ڪانه سڌري آهي. خاص ۽ عام کي پنهنجي حالت آهر ڪاڏي، لباس ۽ جاءِ رهائش، ڳوٺن ۾ تبديلي آڻڻ ضروري آهي. خانه بدوش يا ڇڙوڇڙ گهرن کي ڇڏي، ڳوٺاڻي زندگي اختيار ڪرڻي آهي، جتي تعليم، سلامتي، صحت، صفائي ۽ پاڻي وغيره جو انتظام ٿي سگهي. هرويرو ٻين جا محل ڏسي، پنهنجا پونگا نه ڊاهڻا آهن پر زماني جي ترقيءَ جي رفتار سان اسان کي پنهنجا طور طريقا بدلائڻا آهن. سادگي، صفائي، سنائي ۽ سهڻائي مٿي ذڪر ڪيل ٿنهي، تمدن جي ڳالهين ۾ اسان جو مطمع نگاه هجي.

باهمي تعلقات ۽ رهڻي ڪرڻيءَ جا طريقا

اُن جا مکيه جزا هيٺيان شمار ڪيا وڃن ٿا:

(١) شادي غميءَ جا رسم رواج.

(٢) قبيلائي ۽ مذهبي ڏڻ وار.

(٣) هڪ ٻي سان گڏجڻ، ڪيڪار ۽ مجلس جا دستور.

(۴) ميلا ۽ انهن موقعن تي ماڻهن جي تفريح لاءِ وندرون.

ان ۾ هيءَ ڳالهه ذهن نشين ڪرڻي آهي تہ جنهن صورت ۾ اسان سنڌ جي جملي رهاڪن کي بنا تفريق مذهب، نسل ۽ اصل رهائش جي قوم ڪري مڃڻ جا قائل آهيون، ان ڪري هتي جي جملي رهاڪن، پوءِ اهي ڪٿي بلوچ، پٺاڻ، پنجابي، مهاجر، هندو وغيره چونہ هجن، کي هڪ بدن جا عضوا ڪري تسليم ڪرڻو اٿئون، آخر ۾ سيني جا لباس، کاڌو ۽ گهرن جي جوڙجڪ، رهڻ جا طور طريقا، رسم ۽ رواج هڪ بنجڻا آهن. اوهان کي معلوم هوندو تہ سنڌ ۾ ڪيئي نسل، زبانون، ڏندڪٿائن، رسم رواجن ۽ مذهبن جا ماڻهو رهندڙ آهن، پر هزار ورهين جي گذرڻ بعد هو گهڻي قدر هڪ ٻئي کي اهڙو ويجهو پئجي ويا، جنهن جو مثال برصغير ۾ مشڪل ملي سگهندو.

مونکي معلوم آهي تہ سنڌ ۾ تازو لکها ماڻهو جدا زبان، ڪلچر، طور طريقن ۽ رسم رواج جا آيل آهن، جن مان گهڻا ان طرفن کان آيل آهن، جن مرڪزي حڪومت جي نزديڪي، آسودگي وغيره سببن ڪري، بود باش جي طريقن، علم پيسي ۽ ڪن ٻين ڳالهين ۾ اسان جي ماڻهن کان وڌيڪ ترقي يافتہ آهن. موجوده حڪومت ۾ انهن کي وڌيڪ دست رسي آهي، ليڪن نظرياتي نقطي نگاهہ ۾ اسان کان گهٽ آهن، هو ڪهڙي بہ ڪوشش، اسان کي پاڻ ۾ ضم ڪرڻ جي ڪن پر ڪامياب نہ ٿيندا. اسان کي حالتن جو اندازو ڪري انهن سان تصادم ۾ نہ اچڻ گهرجي، تاليف قلوب، حسن اخلاق، محبت جي ذريعن سان اسين ٿوري وقت کان پوءِ هڪ ٿي سگهون ٿا. سنڌن اردو زبان اسان کي ڪائي نہ ويندي نہ اسان ان کي ختم ڪرڻ گهرون ٿا. جهڙي طرح بلوچي، سرائڪي، مارواڙي اچائين ڪيترا سنڌي گهرن ۾ ڳالهائين ٿا، اهڙيءَ طرح آهستي آهستي اهي بہ سنڌي سکي ويندا. گهرن ۾ سندن زبان صدين تائين قائم رهي تہ ڪهڙو اعتراض آهي.

وطن زبان جي پاڙ آهي. اها زبان وطن کان پڄي چڪي آهي. سرياني، سنسڪرت، لاٽن زبانن جا مثال اسان وٽ موجود آهن. باوجود عالمن جي مدد ۽ حڪومتن جي سرپرستيءَ جي اهي گهڻي وقت تائين قائم رهي نہ سگهيون. ان ڪري باوجود ٻاهران آيل ماڻهن جي نفرت، احساس برتري، حاڪمانہ ذهنيت جي اسان کي ميزبان جو رول ادا ڪري، انهن کي پاڻ ۾ سمائي هڪ ڪرڻو آهي. ان لاءِ ڏي وٺ لازمي ڳالهيون آهن. بنيادي ۽ اصولي ڳالهين کي ڇڏي، فروعي ڳالهين ۾ گهڻو ڪجهہ ميلاپ ٿي سگهي ٿو.

شاديءَ غميءَ جا رسم رواج

مٽي ماڻٽيءَ ۾ تعلقات وڌائڻ کان عار نہ هئڻ گهرجي، اهڙن موقعن تي اچ وڃ رکڻ گهرجي. اسان کي محبت سان سندن فخر ۽ نخوت کي ٽوڙڻ گهرجي.

(۲) مذهبي ڏڻ وارن ۽ مجلسن ۾ بہ هڪ ٻئي سان شريڪ ٿجي، سواءِ ڪٽر مذهبي ذهنيت وارن ماڻهن جي. انهن ۾ ڪيترا اهڙا بہ آهن، جن جي تعليم ساڳي چشمہ فيض، مان ورتل آهي.

خواجہ معين الدين اجميري رحہ، خواجہ قطب الدين ڪاڪي رحہ، خوجہ نظام

الدين رحه، حضرت سرمد شهيد، بلاشاهه، شاهه باهو، خواجه غلام فريد، حضرت غوث بهاوالحق سڀ وحدت الوجود جا حامي هئا. انهن کي سنڌ جي بزرگن جي درگاهن جي ميلن تي دعوت ڏئي گهرائڻ گهرجي ۽ انهن جي صوفيانه مجلس ۾ شريڪ ٿجي.

هنن مان جيڪڏهن ڪن جو رويو نفرت آميز ۽ متحڪمانه آهي ته پرواهه نه آهي پنهنجي خوداري قائم رکي، اسان:

" هو چون، تون م چئو ، واتان ورائي "

جي اُصول تي هلندي، وري گڏيل ڪلچر ۽ قوم بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهون ٿا.

سماجي دستور ۽ قاعدا:

اُهي حالتن، وقتي تقاضا، معاشري جي ضرورتن پٽاندڙ نهن ٿا. اهي اسان کي پنهنجي چونڊيل نمائندن ذريعي نهرائڻا پوندا. هر هڪ ڳالهه صاف ذهن ۾ وهارڻ گهرجي ته جتي به ۽ جو به ماڻهو انهن ڳالهين ۾ مذهب کي ٽپائي آڻي ته ان کان پاسو ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اهو صرف ڌوڪو آهي. دنيا جي موجوده عالمگير مذهبن جا دستور ۽ قاعدا اڄ ڪلهه جي معاشري ۾ سندن اهميت ۽ ضرورت وڃائي ويٺا آهن. تنهن ڪري جيڪو اها ڳالهه ڪري ان سان رابطو نه رکڻ گهرجي.

قومي ڪردار:

اها حقيقت آهي ته سنڌ جا رهاڪو گذريل هزارن ورهن جي تجربي ۽ روايات سبب قومي ڪردار قائم ڪري چڪا آهن جنهن کي هو قيمتي ورثو سمجهن ٿا، ان تي قائم رهڻ کي هو زندگيءَ جو مکيه فرض ڪري سمجهن ٿا. اها ڳالهه به ظاهر آهي ته جيئن اڪثريت ماڻهن جي علم کان بي بهره ، بزدل، خود مطلب، ابن الوقت ۽ قوم فروش ٿيئي ٿي، تنهن ڪري سموري قوم جي ڪردار کي انهن جي معيارَ تي شمار ڪرڻ غلطي ٿيندي. شبر ۽ باز ٿورا ٿيندا آهن ۽ انهن جو درجو ۽ ڏاڪو لومڙين ۽ ڪانگن تي هميشه قائم رهندو اچي.

جيتريقدر مون غور ڪري ڏٺو آهي سنڌي ڪلچر جا مکيه ڪردار هيٺيان آهن:

(١) حُب الوطني ۽ قوم پرستي.
(٢) پراپڪاري ۽ ايثار.
(٣) اهنسا.
(٤) رواداري ۽ بي تعصبي.
(٥) روايات جي حمايت ۽ غيرت.
(٦) آزاديءَ جي تمنا.
(٧) ڏاڍ جو مقابلو.

اهي ڳالهيون ڪهڙي طرح سنڌي ڪردار جو جُزو بنيل آهي، تنهن جو مثالن سان ذڪر ڪندس.

حُب الوطني ۽ قوم پرستي:

حُب الوطني سنڌي ڪردار جو مکيه جزو آهي . جنهن ڪري ئي شاهه عبداللطيف ۽ ٻين سنڌي شاعرن مارئيءَ جي بيان ۾ ان جو نهايت عمده پيرائي ۾ ذڪر ڪيو آهي. سنڌ جا هندو جي ولايتن ۾ وڃي، پيسا ڪمائيندا هئا سي سنڌ ۾ آڻي ، ان جي واڌاري ۽ ترقيءَ لاءِ ڪتب آڻيندا هئا. هن وقت به ڪيترا هندو جي لڏي ٻين ملڪن ۾ وڃي ويٺا آهن، سي وطن جي سڪ ۾ روئي رهيا آهن . دودي سومري جو سنڌ جي آزادي ، ناموس ۽ روايات لاءِ ڪٽنبن سميت قربان ٿي وڃڻ ، دولهه درياخان جي ٻٽن سوڍي شهادت، شاهه بلاول جو گهاڻي ۾ پيڙجڻ ، وغيره ڳالهيون ثابت ڪن ٿيون ته حُب الوطني ۽ قوم پرستيءَ جو جذبو گهڻي وقت کان سنڌين جي ڪردار ۾ سمائجي ويو آهي. ڪجهه وقت اڳي بمبئي صوبي کان جدائيءَ جي تحريڪ لاءِ ڪوششون به انهيءَ ڳالهه کي تقويت پهچائين ٿيون.

هن وقت جيڪڏهن ڪثرت تعداد ۾ عام خاص طبقي جي ماڻهن ۾ قومي شعور جي گهٽتائي آهي ته ان لاءِ جوابداري نوجوان گروه تي آهي ته هو ٻين نظرياتي ڦندن کان آجو ٿي، عام خلص ۾ حُب الوطني ۽ قومپرستيءَ جو جذبو پيدا ڪري نه سگهيا آهن، ڪي شاعر ۽ اديب ان ڏس ۾ چڱو ڪم ڪري رهياآهن.

هيءَ ڳالهه صاف ذهن نشين ڪرڻ گهرجي، ته مذهبي تعصب ۽ حب الوطني يا قوم پرستي ٻئي هڪ ٻئي جو ضد آهن، ٻه گدرا هڪ مُٺ ۾ اچي نه سگهندا نه وري ٻه تلوارون هڪ مياڻ ۾ نهي سگهنديون .

پراپڪاري ۽ ايثار:

سنڌي ڪردار جو قرباني ۽ ٻين جي نفعي جو خيال رکڻ به هڪ مُکيه گُڻ آهي.

مومل جو راڻي لاءِ راتيون وهائي، ڏينهن ڪرڻ ۽ آخر ۾ پاڻ قربان ڪرڻ، سهڻيءَ جو ميهار لاءِ اونداهين راتين ۾ درياه ۾ تري وڃڻ ۽ آخر انهيءَ راهه ۾ ٻُڏي مرڻ، مارئيءَ جو مارن لاءِ عمرڪوٽ جي بنگلن، محلن ، ست رچين طعامن، پٽ پٽيهرن جي پرواهه نه ڪرڻ، سسئيءَ جو پنهون لاءِ جهنگ جبل جهاڳڻ انهيءَ صفت جا جزا آهن.

ڪمانترازيءَ ۾ پاڻ کي مسڪين بنائي چڙڻ ، سامن لاءِ سر ڏيڻ ، سون تي سيڻ مٽڻ، اهي سڀ ڳالهيون ان جي گڏجي شهادت ڏين ٿيون .

ان حقيقت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي، ته ملڪ ۾ خود مطلب، بخيل، قوم فروش يا بي همت به گهڻا آهن. بلڪ ڪٿي چئجي ته انهن جي ڪثرت آهي ته صحيح ٿيندو. پر شاعرن، اديبن جو قربانيءَ جي صفت کي ساراهڻ ۽ تاريخ جا ڪيترا مثال ان ڳالهه جي دلالت ٿا ڪن ته اها صفت سنڌين ۾ عدم موجود نه آهي، صرف ان کي وڌائڻ

جي ضرورت آهي. زمين زرخيز آهي، صرف آبياريءَ جي ضرورت اٿس. اسان ڪي مٿاهين طبقي جي خود مطلبي، عوام جي غير اتفاقيءَ کان مايوس ٿيڻ نه گهرجي. ان ڏس ۾ صحيح تعليم، تربيت ۽ مثالن قائم ڪرڻ سان گهڻو ڪجهه ٿي سگهي ٿو.

اهنسا - عدم تشدد :

سنڌي عام طور ڪم آزار، جهيڙي کي حتي الامڪان ٽارڻ جا عادي پيا رهيا آهن، ايتريقدر جو سنڌين مخالفن اهو نتيجو پيو ڪڍيو آهي، ته هو بزدل ۽ بي همت آهن. پر بنيادي طرح سيني سنڌين لاءِ اهو گمان ساڻن نا انصافي ٿيندي. اهو مدار رکي ٿو نقطي نگاهه تي، ته سنڌن اهڙي طبيعت کي شرافت ۽ امن پسندي چئجي يا بزدلي ۽ بي همتي.

ڪيترا ماڻهو واقعي بزدل ۽ بي همت به آهن، پر انهن جي آڌار تي ساري قوم بزدل سمجهڻ بي انصافي ٿيندي. تشدد جا حامي سنڌن جوانمردي ۽ عارضي ڪاميابين تي ڪٿي ڪيترو به فخر ڪن، پر ديرپا ۽ آخري ڪاميابي عدم تشدد ۾ ڇپيل آهي.

شاهه سائين فرمائي ٿو ته:

صبر جنين سير، تير نه ڪسي تن جوا

پر اسان جي عالمن، اديبن ۽ ڪارڪنن کي ، اهنسا ۽ بزدليءَ ۾ تفاوت معلوم ڪرڻ ضروري آهي .

اهنسا ان کي چئجي، جو سرندي ٽري وڃجي، خواهمخواهجهيڙو نه ڪجي، اختلاف جو فيصلو باهمي سمجهوتي سان ڪرڻ کي ترجيح ڏجي.ناحق جو مقابلو اهنسائي طريقن سان ڪجي، ڏاڍي اڳيان سچ چوڻ جي جرئت رکجي.

بزدلي اها ڳالهه آهي جو ڏاڍي کي ناحق تي ڏسي ان جي خوشامد ۽ تابعداري ڪجي، شخصي يا گروهي نفع لاءِ مجموعي نفعي کي قربان ڪجي، سچ چوڻ کان ڇرڪجي، ملڪ، قوم جي ناموس آزاديءَ ۽ ترقيءَ جي راهه ۾ رڪاوٽون ڏسي خوف کان مقابلي ڪرڻ کان پاسو ڪجي. اهنسا ڪمزوريءَ جو نشان نه آهي بلڪ اعليٰ همت جو مظاهرو آهي. زندگيءَ ۾ آزادي، امن ۽ ترقيءَ لاءِ جدوجهد لازمي آهي، پر طريقي ڪار جو تفاوت آهي. هڪڙا تشدد کي طريقي ڪار بڻائين ٿا، ٻيا عدم تشدد (اهنسا) کي . پهريون بدامنيءَ جو باعث بڻجي ٿو، ٻيو آخر ڪار امن آڻي ٿو.

رواداري ۽ بي تعصبي:

رواداري ۽ بي تعصبي سنڌين جو مکيه اصول رهيو آهي.شاهه صاحب هندو راجائن ۽ سورهين جهڙوڪ سورٺ، راءِ ڏياچ، مومل ۽ راڻو، عمر ۽ مارئي، ليلا چنيسر، سسئي پنهون، وغيره جا قصا بيان ڪري، بي تعصبي جو پورو ثبوت ڏنو آهي.

ازانسواءِ سچل سرمست رحه، روحل فقير ، بيدل وغيره. سندن ڪلام ۾ جنهن فراخ دلي ۽ همه اوستي جو مثال پيش ڪيو آهي، اهڙو ٻي هنڌ ملڻ مشڪل ٿيندو. هو نظريه همه اوست کي مڃڻ ڪري دوئي دور ڪري چڪا هئا.

منجهانئن پنڊت ۽ ملا جا مذهبن جي نالي ۾ پيدا ڪيل فرق گم ٿي ويا هئا. جنهن ڳالهه کين باوجود جدا مذهبن جي نزديڪ ڪري ڇڏيو هو. آئينده به اسان کي انهيءَ نقطي نگاهه کان هر مسئلي تي هلڻو پوندو. جيڪڏهن اسان غير مذهب سان هڪ ٿي سگهون ٿا، ته ساڳي مذهب وارن سان حجت ۽ ميلاپ سان ملڻ ۾ ڪهڙي تڪليف ٿيندي سون.؟ البت هيءَ ڳالهه ذهن ۾ وهارڻي پوندي ته تعصب ۽ رواداري ٻئي متضاد ڳالهيون آهن . جتي محبت هوندي، اتي تعصب پيدا ٿي ڪين سگهندو. جن ڏرين ۾ تعصب هوندو، انهن کان رواداريءَ جي اُميد رکڻ اجائي آهي. رواداري سخاوت آهي، تعصب بخل آهي. جو امن ۽ سلامتيءَ تي پيغمبر خدا جي چوڻ مطابق ، ڪوبه بخيل رسي نه سگهندو ، پوءِ ڪٿي هو زاهد برو بحر هوندو .

روايات جي حمايت ۽ غيرت:

سنڌين ۾ قديم روايات جو لحاظ حد درجي جو آهي. دودي سومري جو پيڻ جو سنگ ڏيڻ ۽ ٻاهرين جي حڪم مڃڻ کان قبيلي سوڌو قربان ٿيڻ زياده پسند ڪيو. سنڌ جا اڪثر رهاڪو مسلمان آهن، پر قديم روايات جو لحاظ رکندي، اڪثر ماڻهو قبيلي کان ٻاهر سڱاوتي ڪرڻ کي عيب سمجهن ٿا. لوئيءَ جي لَڄَ رکڻ، سون خاطر سيڻ نه مڃڻ، سندن مُکيه مَتا آهن. هن زماني ۾ به اجا ڪاري ڪاريءَ جو دستور ۽ انتقام وٺڻ جو رواج ڪيترن جاين تي مُروج آهي. جيترا خون خرابيون پنهن جي عزت ۽ غيرت جي تقاضا ڪري هتي ٿيندڙ آهن، اوترا ٻئي ڪنهن هنڌ ڇنا ٿيندا هوندا. پر اها قوت ۽ غيرت صحيح ۽ فروعي ڳالهين تي صرف ڪئي وڃي. ڪاش اسانجا قومي ڪارڪن انهي جذبي غيرت کي ملڪ جي آزادي، زبان جي ترقي ، مجموعي حقن جي حفاظت لاءِ چروچڙ طور صرف ڪرڻ جي عيوض، مجموعي طور ڪتب آڻڻ لاءِ جلد ترتيب ڏئي، انهيءَ عظيم ورثي کي وڏين ڳالهين طرف صرف ڪرائين ته سنڌي قوم جي بلند ۽ برتر ٿيڻ ۾ ويرم ئي نه لڳي.

آزادي جي تمنا:

سنڌ جي هزارن ورهين جي تاريخ شاهد آهي ته جيڪڏهن هو ڪنهن وقت ڌارين جي تسلط ۾ اچي ويا آهن، ته سدائين سندن خواهش ڪونن جي ڪيرائڻ ۽ آزاديءَ جي هوا ماڻڻ طرف مائل پئي رهي آهي. راجا ڏاهر کان عربن حڪومت کسي ۽ هو ڪجهه وقت ڌارين جي تسلط هيٺ رهيا. وري سومرن، سمن جي ڏينهن ۾ هو آزادي حاصل ڪري ويا. وري مغلن جي زير اثر رهڻ بعد ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي ڏينهن ۾ پاڻ پرا ٿيا. ان کان پوءِ انگريزن جي هٿ هيٺ رهي، ٿوري عرصي لاءِ آزاد ٿي ، هاڻ وري مغربي پاڪستان جي زير تسلط ٿي ويا آهن. سندن ڪلاسيڪل شاعرن جي مارئي جي

قصي بيان ڪرڻ ۾ آزاديءَ جي خواهش، دودي سومري جي ساراه جا قصاڳائڻ، جديد شاعرن ۽ افسانہ نويس، اديبن جي قوم پرستي، حب الوطني ۽ آزاديءَ جي جذبي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش، سڀ سنڌن ان جذبي جي شهادت ڏين ٿيون، ليڪن هيءَ ڳالهہ صاف ذهن ۾ وهارڻ جي لائق آهي تہ خواهش علحده شيءِ آهي ۽ آزاديءَ جو حصول علحده آهي.

ڪابہ قوم ۽ ملڪ آزادي حاصل ڪرڻ جي لائق تڏهن ٿي سگهي ٿو، جيستائين ڪ ان جي ٻچي ٻچي ۾ حب الوطني، قوم پرستي، ايثار ۽ قرباني جو جذبو پرجي نہ ويو آهي. انگريزيءَ ۾ مثال تہ "هڪ هنس جي موجودگيءَ ڪري اونهاري جو اچڻ شمار ڪري نٿو سگهجي." جتي لکها ماڻهو خودمطلبيءَ جي مرض ۾ گرفتار ٿي پيا آهن، جتي لکها ماڻهو بزدليءَ جي صفت سان پريل هجن، ۽ جنهن ملڪ ۾ قرباني جي وِتَ اڻ لڀ هجي، اتي صرف آزادي جي تمنا رکڻ مان ڪجهہ هڙ حاصل ٿيڻ جي اميد بيڪار آهي. شاهہ سائين اهڙي حالت لاءِ فرمائي ٿو:

هيج نہ هوندو جن، سي ڪيئن وندر ويندين،
وهو وچ رهن، سهسين سَڏن واريون.

وري چوي ٿو تہ:

ويٺي وَرَ نہ پُون، سُتي مِلن نہ سپرين،
سي مر رويو رون، جن مسافر سپرين.

ڏاڍ جو مقابلو:

ڏاڍ جي مقابلي مان منهنجي اها مراد آهي تہ جڏهن ڪنهن شخص، گروهہ يا قوم کي سندس بي وسي، ڪمزوري، وسائل جي گهٽتائي، تعداد جي ٿورائيءَ جو پتو هجي ۽ مخالف جي قوت، هر طرح جي وسيلن جي گهڻائي، تعداد جي ڪثرت، جنگجو ذهنيت، جوان مرديءَ جو پتو هجي، پوءِ بہ لوئيءَ جي لڄ يعني قومي روايات جي حفاظت، قوم جي ناموس ۽ عزت، سچ جي آواز بلند ڪرڻ لاءِ چاڻي واڻي مقابلو ڪري، قربان ٿي وڃي، ان کي اڪثري سنت حسيني، سڏيو وڃي ٿو. ان صفت کان اسان جو ڪلچر خالي نہ رهيو آهي. دودي سومري جي ٻن هزار بي سرو سامان ماڻهن جو دهليءَ جي شهنشاهہ جي سازو سامان سان ٢٠ کان ٣٠ هزار منظم فوج سان مقابلو، ان جو مُکيہ مثال آهي. دولهہ درياهہ خان جو سندس ڄام جي پڄي وڃڻ بعد مقابلو ڪري پٽن سميت شهادت حاصل ڪرڻ، شاهہ بلاول عليہ جي اُصولن خاطر گهاڻي ۾ پيڙجڻ کان نہ ڊڄڻ، شاهہ عنايت عليہ جو حق جي ڪلمي چوڻ سان يار جي قدمن ۾ سر فدا ڪرڻ، مير شير محمد خان جو مکيہ حڪومت جي شڪست ۽ خيرپور جي ميرن جي تابعداري مڃڻ جي باوجود بہ دبي جي ميدان ۾ جنگ ڪرڻ بعد شڪست کان پوءِ بہ ورهين

جا ورهيه جلاوطنيءَ ۾ رهڻ. هوشو شيدي، هيمون ڪالاڻي وغيره جا مثال ڏيکارين ٿا ته ان ڪردار کان اسان جا ماڻهو خالي نه آهن. شاهه سائين اهڙي مواد جي مُلڪ ۾ ڪمي نه ڏسي فرمايو آهي ته:

اڳيان اڏين وٽ، پوين سر سنباهيا،
ڪات تہ پوين قبول ۾، مچڻ پائين گهٽ،
متا مهاين جا، پيا نہ ڏسين پٽ،
ڪلالڪي هٽ، ڪسڻ جو ڪوپ وهي!

سر جدا، ڌڙ ڌار، دوڳ جن جا ديڳ ۾،
سي مرڪن پچار، حاضر جني هٽ ۾.

سنڌي آرٽ:

آئون مٿ ڪلچر جي معنيٰ ۽ ترڪيبي اجزا ۾ ٻڌائي آيو آهيان ته آرٽ جي هڪ حصي جو فلسفہ حيات، نفسيات ۽ مذهبي عقيدن سان واسطو رهي ٿو، ۽ ٻئي جو ادب ۽ فن لطيف سان ٿئي ٿو. پهرين جو ذڪر نظرين ۽ مذهبي عقيدن جي احوال ۾ ڪري آيو آهيان. هتي آئون ٻئي ڀاڱي تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس، ان کي هيٺين ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي بيان ڪندس.

(الف) ادب.

(ب) فن لطيف.

ادب:

هر ملڪ جي رهاڪن وٽ هڪ ٻئي سان تعلقات قائم رکڻ، خيالن جي ڏي وٺ ۽ جذبن جي اظهار لاءِ هڪ عام ٻولي هوندي آهي. اها ٻولي پنهنجي ابتدائي زماني ۾ خام ۽ اڻ پوري هوندي آهي، ليڪن وقت گذرڻ ۽ ماڻهن جي ترقي ڪرڻ سان زبان، ڪهاڻين، پهاڪن، شعرن، افسانن ۽ علمي ڳالهين جو وڏو ذخيرو ڪٺو ٿئي ٿو. جنهن جي مجموعي تي ان ٻوليءَ جو ادب يا ساهت سڏيو وڃي ٿو. ساڳئي وطن ۾ رهي هڪ زبان ڳالهائڻ ۾ هڪ ٻئي سان تعلقات قائم رکڻ وسيلي ماڻهن ۾ هم جنسيت جو مادو تي، منجهن ڪلچر پيدا ٿئي ٿو. جو قوم بنجڻ لاءِ مکيه مواد پيدا ڪري ٿو.

هر قوم جي ڪلچر يا سڀيتا جو ذخيرو، سندن ادب ذريعي محفوظ رهي ٿو. ڪوبہ ماڻهن جو مجموعو زبان ۽ ڪلچر کانسواءِ قوم بنجي نٿو سگهي. ساڳي طرح ڪا زبان ۽ ادب قوم جي وجود کان علحده رهي نٿا سگهن. دنيا جو هر ڪم ڪو نہ ڪو مقصد ۽ مراد رکي ٿو. خود ڪائنات جي پيدائش ڪنهن مقصد ۽ مراد کانسواءِ نہ آهي. قرآن ۾ آهي "ماخلقت هاذا باطلا" معني "ٿا هي سارو مانداڻ مقصد کانسواءِ پيدا ڪيو ويو آهي." ادب انهيءَ عام قانون کان جدا ٿي نٿو سگهي.

عام طرح ادب جا ٻہ رجحان رهيا آهن:

هڪ تفريح طبعي لاءِ، ٻيو قومي ترقيءَ لاءِ:

جذبات ۽ اُصولن جو مواد ميسر ڪرڻ واسطي ٻنهي قسم جي ادبن جي ضرورت آهي، پر ڏسڻو آهي ته ترجيح ڪنهن کي ڏني وڃي ٿي. سنڌي ادب تي نظر ڪنداسون ته اسان جي شاعرن ۽ اديبن، پوئين قسم جي ادب ڏي خاص توجه ڏنو آهي. مولانا روم فرمايو آهي ته:

خوشتران باشد که سر دلبران، گفته آيد درحديث ديگران.

معني "بهترين طريقو حقيقي ڳالهين جي اظهار ڪرڻ جو اهوئي آهي ته ٻين جي قصن ۽ ڪهاڻين کي تشبيهن طور پيش ڪيو وڃي." شاهه لطيف، سچل سر مست، روحل فقير، بيدل وغيره جملي شاعرن اعليٰ سلوڪ جون ڳالهيون، سرويچي، قرباني، حب الوطني، قوم پرستي، مشڪلات کي منهن ڏيڻ، قومي روايات قائم رکڻ، سادگي، سچائي، قومي غيرت، آزاديءَ جي خواهش، اتحاد انساني، امن وغيره جي ڳالهين کي سهڻي، سسئي، مومل راڻي، ليلا چنيسر، هير رانجهي، چام تماچي وغيره جي ڪهاڻين ۾ بيان ڪيو آهي. اسان جي اصل شاعرن مان جن کي اسان ڪلاسيڪي شاعر سڏي سگهون ٿا، ڪنهن به ان طريقي کي نه ڇڏيو. ليڪن ڪجهه وقت کان اهڙو به رجحان پيدا ٿيو، جنهن ۾ اردو ۽ فارسيءَ جي غزل واري دور جو تتبع ڪري، هتي به شاعرن دماغي عياشيءَ لاءِ گل، بلبل، يار جي زلفن، ناز انداز کي سڀ ڪجهه سمجهي. ان طرف توجهه ڪيو. ٻيو وري ديون، پرين، بادشاهن وغيره جي قصن سان ادب کي پري ڇڏيو.

پر وري شڪر آهي ته هڪ گروهه پيدا ٿيو آهي، جنهن ادب کي نئين سر وقتي ضرورتن، قوم پرستي، سماجي سڌاري، اخلاقي درستي، جذبه آزادي ۽ جديد ترقي پسند خيالن سان معمور ڪرڻ شوع ڪيو آهي. ابتدا ۾ البت انهن جي ساڙ سڙين ڪٽر فرقي پرستن، رجعت پسند لکندڙن ۽ شاعرن طرفان مخالفت ٿيندي، پر آخر اهي ڳئون جي مٿين ڏندن وانگر ختم ٿي ويندا. منداٽن مينهن جي موسم ايندي، گل ڦل نڪري گلزاريون ٿينديون، ڏڪاريا ڏيهه مان نڪري ويندا. موذي مرندا، سائيه ۾ سڪار ٿيندو. جيڪڏهن اڄ اياز، جمال، نياز، امداد، گدائي ۽ ابراهيم منشي وغيره جهڙن محب وطن اديبن جي پوري طرح سڃاڻپ نه ٿني آهي ته مون کي اهو ڏينهن پري نٿو ڏسڻ ۾ اچي ته سنڌ ۾ انهن جو آواز اتي ڪڙو ٿيندو ۽ رجعت پسند ڪيڙا مڪوڙا ختم ٿي ويندا.

پر اهو ڪم اهڙو سولو نه آهي جهڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جملي شاگردن، ماسترن، پروفيسرن، عالمن، اهل علم ۽ صاحب ذوق ماڻهن کي هڙان وڙان ڪوشش ڪري، ان ادب جي وڌائڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻي پوندي. اسان جو موجوده ادب بمقابله اردو ۽ بنگالي جي گهڻو پوئتي پيل آهي.

سڌائتي سڀ ڪا، ٻڪ نه باسي ڪا،
جيهيءَ تيهيءَ ذات جي، جنبش ڪانهي جا،
مون سڀن هلي سا، جا جيءَ منو نه ڪري!

جڏهن سٽيون جي، ٻٽر پير ڏکيا ڪري،
تڏهن تنين ڪي، ساٿَ سٽيئي ڇڏيوا

هيءَ ڳالھ ذهن نشين ڪرڻ جي لائق آهي، تہ مُلا جي تشريح وارو مذهب ترقيءَ جي هر راھ ۾ وڏي رنڊڪ آهي، ترقي پسند ادب جو پهريون فرض اهو آهي تہ ان نلسور جي جراحي ڪري پاڙ پٽجي.

آرٽ جي هيٺي پاڱي ۾ ١- راڳ، ٢- ساز، ٣- ڊراما، ۴- رقص، ۵- سٺو لباس، ٦-عمده طعام، ٧- هنر، ٨- فن تعمير، ٩- رانديون، ١٠- مصوري ۽ نقاشي وغيره اچي وڃن ٿا.

انهي راھ ۾ سنڌين وٽ ڪجھ ذخيرو موجود آهي، پر اهو ڪافي نہ آهي جو زماني جي ترقيءَ سان ساٿ ڏئي، هر فن ۾ اسان کي اڳتي وڌڻو آهي.

١ - راڳ:

انهيءَ سلسلي ۾ اسان هندوستاني راڳ وديا جي پوئلڳي ڪندي، ابتدا ۾ ڪجھ قدم کنيا ۽ ٻہ ٽي راڳڻيون ايجاد ڪيون، جهڙوڪ کوهياري، رائو، سنڌي پيروي وغيره. پر ڪٽر فرقي پرستن تي خدا جي مار پوي، جن راڳ کي، جو روح جي راحت آهي، گناھ ظاهر ڪري ماڻهن کي انهن کان منع ڪئي، جيتوڻيڪ هو مولود، مداحون مناسب سرن سان چوندا رهيا.

هاڻ وقت آيو آهي تہ اسان جا نوجوان مشرق ۽ مغرب جي راڳ مان واقفيت پرائي، پنهنجي مڪاني راڳ کي ترقي ونائين. ڪو دور هو جو ڪي خاندان، ان فن جي حوصلي افزائي ڪندا هئا. هاڻ انهن مان ڪي ٿورا وڃي رهيا آهن. ان جي واڌاري لاءِ اسڪول ڪولڻ گهرجن، جماعتون نـاهي انهن کي هلائڻ گهرجي، راڳ جي ماهرن جي گذرمعاش لاءِ انتظام هئڻ گهرجي. درگاهن جا ميلا، ادبي مجلسون، اسڪولن ۽ ڪاليجن جا فنڪشن اهڙي ڪم لاءِ ڪارآمد ٿي سگهن ٿا.

٢ - ساز:

سنڌ کي پنهنجا قديم ساز آهن، جهڙوڪ يڪتارو، گهڙو، نڙ، سرندو، بينسري، دهل، ڊولڪ، کڙتالون، طنبورو، گهنگهرو، دنبورو وغيره. پاڻ انهن ۾ بين، طبلي، ستار، ڪلارونيٽ، الگوزا، هارمونيم وغيره جو اضافو ٿيندو وڃي. پر اسان کي دنيا جي مختلف سازن مان گهربل مواد حاصل ڪري پنهنجي سازن کي سڌارڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. ڀارت، ايران، عرب، اسپين، مصر، اٽلي يا ٻين مغربي ملڪن جي لئي، ڌنن، تارن، نغمن، گرن، طرزن ۽ نوٽ ٿيل ڌنن مان سبق سکڻ گهرجي. براڊ ڪاسٽنگ اسٽيشنيون، سئنيمائن جا اسٽوڊيوز، ڪي ماهر ۽ استاد انهيءَ راھ ۾ ڪم ڪري رهيا آهن، پر جهڙي طرح اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ علم پڙهي ڊگريون ونجن ٿيون، اهڙي طرح راڳ ۽ ساز جي سيکارڻ لاءِ

ادارا کولڻ جي ضرورت آهي.

٣ - ڊراما:

ڪو وقت هو جو اسڪولن ۾ ڊراما ٿيندا هئا. شهرن ۾ ٿيٽر هوندا هئا. ڳوٺن ۾ ڀڳت، مسخرا انهيءَ فن کي زنده رکيو آيا. پر هاڻ سنڌ مان تفريحن اهو فن ختم ٿي چڪو آهي. سوسائٽيءَ جي اخلاقي درستي، تفريح، روح جي راحت ۽ ترتيب لاءِ ان فن جي نئين سر زنده ڪرڻ جي ضرورت آهي. سئنيمائون ان راهه ۾ ڪجھ ڪمي پوري ڪري رهيون آهن. ته ڪجھ ان فن کي ڌڪ هنيو اٿن. پر جيڪي ڪجھ ٿيو آهي، يا ٿئي پيو ان کي خاص مقصدن ۽ مرادن لاءِ سڌارڻ گهرجي. ان کانسواءِ اهي سڀ واندڪائيءَ جي وندر کان مٿي ڪو اعليٰ قومي مقصد حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڏئي نه ٿا سگهن . نوجوان مردن ۽ زالن کي ان ۾ دلچسپي وٺڻ گهرجي، پر ان کي عياشي ۽ تفريح طبعي جي مقصد لاءِ ڪتب آڻڻ ڪري، قومي اخلاق سڌرڻ بدران بگڙندا. ان ڪري فلمن ۽ ٿيٽرن لاءِ اهل علم، صاحب اخلاق، سماج سڌارڪن کي هٿ ۾ ڪٽڻ گهرجي، نه ڪ اوباش ۽ آواره پيشه وارن ماڻهن کي.

۴ - رقص:

مولا مار وجهي ڪٽر مذهبي ماڻهن ۽ فحش ڪلاس رقاصن تي، جن ان نهايت اعليٰ فن جي عزت گهٽائي، مهٽي هاب ڪري ڇڏيو آهي. اڳي وقت ۾ عيدن جي موقعن تي سماع، قلندر جي درگاهه تي ڌمال، صوفي ۽ ڀڳتن جو ڇيريون پائي نچڻ، ڏونڪا ، جهمريون وغيره سڀ رقص جاقسم هئا. پر آهستي آهستي تي اهي سڀ ختم ٿيندا وڃن ٿا.

هندوستان جو ڪلڪتي، مانيپوري رقص، مغرب جا ڪيترا جدا رقصن جا طريقا ۽ مڪاني پراڻا لوڪ ڊانس (ڳوناٽا ناچ) سڌاري، وڌائي، گهڻو ڪجھ ڪري سگهجي ٿو. ان لاءِ به راڳ ۽ ساز سان گڏ ان جي تربيت تعليم ۽ ترقيءَ لاءِ اسڪول ۽ ادارا کولڻ گهرجن.

رقص وجد جي حالت آهي، جنهن ۾ جانور، پکي، ماڻهو موج ۾ اچي، خوشيءَ جي انتهائي درجي کي پهچن ٿا. اهل تصوف ۽ فيلسوفن ان کي آرٽ ۾ وڏو درجو ڏنو آهي. هنن جو چوڻ آهي ته زندگي خود هڪ وڏو رقص آهي. جنهن کي جيترو خوش اسلوبيءَ سان ادا ڪبو اوترو سبحاني ٿيندي.

۵ - سٺو لباس-

خدا حَسين آهي، هو حُسن کي پسند ڪري ٿو. جانور ۽ ماڻهوءَ ۾ اهو تفاوت آهي ته هڪ اگهاڙو آهي، ٻيو لباس وارو. هر ملڪ ۽ قوم ۾ لباس جا قسم آب هوا، قديم روايات وغيره ڪري نرالا ٿين ٿا . جيئن معاشرو ترقي ڪندو وڃي ٿو ته لباس ۾ تبديلي ۽ ترقي لازمي آهي. سنڌ جو پرت، رليون ناهڻ ، غاليچا، اجرڪن، چر، ڪيسن

ناهڻ، لونگي، گربين، وغيره جو ڪم پنهنجو مٽ پاڻ آهن. سنڌ جي مردانه لباس ۾ سٿڻ، گوڏ، چولو، پهراڻ، قميص، انگوچو، پٽڪا، ٽوپيون، ٽوپ ۽ جتيون پنهنجي خصوصيت رکن ٿا.

اهڙيءَ طرح انهن جي لباس ۾ شلوارون چوڙين واريون، اُن ڪانسواءِ پتلونون، پَڙا، گهاگهرا، گگها چولا، گج، ڪنجريون ۽ مختلف زيور خاص خصوصيت رکن ٿا. وقت آيو آهي ته اسان انهن کي ترقي ونائي، جديد تقاضائن ۽ دستورن جي مقابلي ۾ پيش ڪريون. زنانن اسڪولن ۾ انهن جي تعليم ۽ تربيت ضروري آهي.

٦ - طعام:

سٺو، صحت بخش ، زود هضم ۽ عمدو طعام تهذيب جو مکيه جزو آهي. سنڌ جي عام ماڻهن جو کاڌو چانور، کير، مکڻ، ڏڌ، جور، باجهري ۽ ڪڻڪ جي ماني، مڇي، گوشت وغيره آهن. ميرن جي دور حڪومت ۾ خاندانن ۾ مغليائي، بلوچي ۽ سنڌي قسم جا طعام زيب دسترخوان هوندا هئا. هن وقت انگريزي طرز جو طعام پيو مروج ٿيندو وڃي پر اسان جا ماڻهو طعام جي نقطهٔ نگاهه کان گهٽو ٿي پوئتي پيل آهن ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اسڪولن ۾ ڇوڪرين کي يا جدا طعام جي اسڪولن ۾ بورچين کي تعليم تربيت ڏئي، مغربي مشرقي قسم جي طعامن کي سکي، روزمره جي زندگيءَ جو حصو بنايو وڃي. ان ڏس ۾ باوجود خانگي ڪوشش جي حڪومت يا جماعت طرفان ڪابه خاطر خواهه ڪوشش ڪانه ڪئي ويئي آهي.

٧ - هنر:

سنڌ جا قديم دستڪاريءَ جا هنر چڱا ترقي يافته هئا، پر هاڻ آهستي آهستي ٿي انهن جي همت افزائي نه هئڻ ڪري گهٽبا وڃن. ڪاشيءَ جو ڪم، جنديءَ جون شيون، چمڙي جي دٻن ۾ ۽ ٻين شين تي نقاشيءَ جو هنر، دٻڪيون، وچٿا، چلمون، فراسيون، موڙا وغيره خاص طرح مشهور آهن. جن مان ڪي گهٽبا وڃن. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته نه رڳو اڳوڻن هنرن کي زنده ڪري، ترقي ونائي وڃي، پر نون دستڪاري ۽ مڪاني هنرن کي مروج ڪيو وڃي .

ان لاءِ ڪجهه سرڪار جي طرفان ڪوشش ٿي رهي آهي. ليڪن سماجي ڪارڪنن جو توجهه ان طرف هئڻ گهرجي. جيئن اسان جي ڳوناڻن ماڻهن جي گذر معاش جو واڌارو هڪ طرف ٿئي ۽ سنڌ جا هنر ٻئي طرف درست ٿين. پر تاريخ جي مطالعي مان ڪيئي اهڙا مثال مليا هئم، جن مان معلوم ٿيو ٿي ته جڏهن ڪن قومن ۽ ملڪن تي ٻاهرين حملي آورن جو سياسي تسلط قائم ٿيو هو. جن مڪاني قومن کي تباهه ڪرڻ ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪئي هئي ته بعضي حالتن ۾ اهي ملڪ ۽ قومون انهن مشڪلاتن مان نڪري پار پيون هيون. بشرطيڪ انهن قومن پنهنجا ٻيا قومي ورثا زبان، ڪلچر، قومي ڪردار سلامت، رکيا هئا. اهڙين قومن جي وري زنده ٿيڻ جا مثال تاريخ مان ملي سگهيا ٿي. تنهن ڪري اسان جون حالتون هريرو نا اميديءَ جهڙيون نه هيون.

اُهو تاريخي واقعو آهي ته رومي سامراجين يونانين تي حملہ آور ٿي انهن جو

سيلسي اقتدار ختم ڪري پنهنجي ماتحت ڪيو هو. ليڪن يونانين سنڌن زبان ۽ ڪلچر قائم رکڻ ڪري مورڳو رومين ڪلچر ۽ زبان تي پنهنجو سڪو وهاري ڇڏيو. اهڙيءَ طرح سان منگولن جو مثال وٺو. جڏهن چنگيز خان ۽ هلاڪو خان وچ ايشيا، ايران ۽ عراق جي حڪومتن تي فتح حاصل ڪري انهن ملڪن کي نيست نابود ڪري ڇڏيو ته ايرانين جي زبان ۽ ڪلچر سلامت هئڻ ڪري مورڳو هو انهيءَ کي اختيار ڪري ويا. ساڳي حالت منگولن جي چين ۾ ٿي. چين فتح ڪيائون ليڪن چيني زبان ۽ ڪلچر کي اختيار ڪرڻو پين.

سنڌ جي گذريل تاريخ جو مثال اکين اڳيان آهي. سنڌ ڪجھ وقت ايران، ڪجھ عرصو يونان، ڪجھ زمانو عربن، ڪو عهد غزنوي پٺاڻن، ڪا مدت مغلن ۽ ڪو ٿورو انگريزن جي تسلط هيٺ رهي هئي. جن سنڌن زبانن ۽ ڪلچرن کي سنڌين تي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، هر طرح لٽڻ ۾ هنن نه گهٽايو پر اڄ ڏينهن تائين ته سنڌي زبان ۽ سنڌي ڪلچرجي مالي حالت سلامت آهي. سواءِ ان دورن جي ڪجھ اثرن جي ٻيو ڪجھ نه رهيو آهي.

فن تعمير:

فن تعمير ملڪ جي تهذيب ۽ تمدن جو مکيه جزو آهي. جيڪڏهن رهڻ لاءِ هوادار، ڪشاده، خوبصورت ۽ جديد ضرورتن وارو گهر نه آهي ته زندگيءَ جو لطف گهٽجيو وڃي. ان ڪري گهرن، ڳوٺن ۽ رستن جي درستي نهايت ضروري آهي.

سنڌ ان ڏس ۾ سواءِ چند شهرن جي تمام پٺتي پيل آهي. اسان وٽ انجنير گهٽا ٿيندا وڃن پر آرڪيٽيڪٽ اصل ڪونه آهن جي آهن ته انهي ۾ لوڻ برابر. اسان گهڻو وقت انگريزن جي حڪومت ۾ رهڻ ڪري زياده توجه جاين جي مضبوطي طرف ڏنو ليڪن جديد طور تي يورپ ۾ ايجاد ڪيل فن تعمير کي مروج ڪرڻ ۾ دلچسپي ڪونه ٿا وٺون. اسان کي ڳوٺن شهرن ۾ سٺن هوادار، ڪشاده، خوبصورت گهرن، ڳوٺن جي جوڙجڪ ۽ پارڪن طرف خاص توجه ڏيڻ گهرجي.

۹ - رانديون:

بدن جي مضبوط، برجسته، تندرست ۽ چست بنائڻ لاءِ رانديون نهايت ضروري آهن. ازانسواءِ اهي صحت بخش تفريح جو ڪم جدا ڏين ٿيون.

سنڌ ۾ قديم وقت کان ملهون، ڪٻڊيون، ونجھ وٽيون، اٽي ڏڪر، ڪينهوڙي وغيره جون رانديون مروج رهيون آهن. هاڻ انهن ۾ ڪرڪيٽ، فٽ بال، ٽينس، هاڪي وغيره راندين جو اضافو ٿيو آهي.

سنڌين طرفان سواءِ ملاکڙي ۽ ونجهوٽيءَ جي راندين جي همت افزائيءَ جي ٻين راندين جي زور وٺائڻ لاءِ گهڻو ڪجھ نه ڪيو پيو وڃي. اهو به ڪن خاص زميندار ۽ صاحب ذوق ماڻهن جي مدد تي مدار رکندڙ آهي.

ضرورت ان ڳالھ جي آهي ته ولايت جي ترقي يافته ملڪن وانگر ڪي ايسوسيشنون ٺاهي مڪاني راندين جي ترقي ۽ جديد راندين جي مروج ڪرڻ طرف

توجه ڏنو وڃي.

١٠ - مصوري ۽ نقاشي:

سنڌ ۾ مذهبي اثر ڪري مصوريءَ طرف گهڻ توجه ڏنو ويو آهي پر ائين نہ آهي تہ ان طرف اصل توجہ ئي ڪونہ ڏنو ويو آهي. جوهي تعلقہ ۾ چند قديم قبرستان ۽ قبن ۾ ان جا نشان اجا تائين ملن ٿا. سنگ تراشيءَ ۾ چڱي خاصي ترقي ڪيل هئي. پراڻين مسجدن، قبن ۾ نقاشيءَ جا چند مثال اڃان تائين ياد گيري ڏياري رهيا آهن، تہ ان طرف سنڌين چڱو توجہ ڏنو هو. پراڻن ڪتابن ۽ قران شريف تي ڪڍيل نقش اجا تائين ڪيترن جاين تي محفوظ آهن. ڪاشيءَ ۽ جنڊي تي نڪتل نقش اجا قائم آهن. ٺٽي جي مسجد ۽ سکر ۾ ڪن پراڻن قبرن تي ڪاشيءَ جا ڪم، خاص توجہ لائق آهن. سنگ تراشيءَ ۾ سنڌين خاص توجہ ڏنو آهي. مڪلي جي قبرستان، هالن جي پر واري، خداآباد ۽ ڪيترن ٻين قبرستانن تي سنگ تراشيءَ جو ڪم ڏسڻ وٽان آهي. هاڻ وقت آيو آهي تہ هنر کي نئين سر زنده ڪيو وڃي. ازانسواءِ سيمنٽ ۽ اُڪر جي ڪم کي زور وٺائڻ ضروري آهي.

نتيجو

هن ساري ڪتاب پڙهڻ بعد، نتيجو اهو ڪڍي سگهجي ٿو تہ:

١- سنڌين وٽ هڪ مستقل ترقي پذير ڪلچر موجود آهي.

٢- اُهو باوجود رڪاوٽن ۽ مشڪلاتن جي پاڻ ۾ اُهي جزا رکي ٿو جي عالمگير ڪلچر لاءِ ڪارآمد ٿي سگهن ٿا.

٣- ان ڪلچر جي مذهبي تشريح صحت بخش ۽ ترقي پذير سڏي سگهجي ٿي.

٤- سنڌين جي قومي ڪردار ۾ ڪي اهڙيون روايتون موجود آهن، جن تي بجا طور فخر ڪري سگهجي ٿو جهڙوڪ:

١-حب الوطني ۽ قوم پرستي. ٢-ايثار ۽ قربانيءَ جو معدو. ٣-اهنسا. ٤-رواداري ۽ بي تعصبي. ٥-روايات جي حمايت ۽ غيرت. ٦-آزاديءَ جي تمنا. ٧-ڏاڍ جو مقابلو.

٥- اسان جي شعر ۾ اعليٰ مقصدن جي ترجيح پنهنجو مٽ پاڻ آهي تنهنڪري ان کي سرتين جي سڏ تي آڇڻ ۾ لڄ ڪانہ ٿينديسون.

سائين جي-ايم-سيد جون تحريرون
(ياڳو ڀڃريون)

②

سنڌ جا سُورما

- پيش لفظ
- راجا ڏاهر بن راجا چچ.
- حاڪمِ سنڌ دودو بن خفيف سومرو.
- نواب دولھ دريا خان.
- مخدوم شاھ بلاول سمون عليه الرحمة.
- شاھ شهيد شاھ عنايت الله عليه الرحمة.
- نتيجو.

[١٩٦٧ع]

پيش لفظ

جڏهن سادين ستن سالن جي قيد ۽ نظربنديءَ بعد مون کي پاڪستان سرڪار ٻاهر گهمڻ ڦرڻ جي اجازت ڏني تہ گهڻي غور ۽ فڪر بعد ملڪي سياست کان مون هيٺين سببن ڪري ڪناره ڪشي ڪري طريقت (ڪلچر) جي راهہ ۾ خدمت ڪرڻ جو ارادو ڪيو.

(۱) ملڪي حالات سياسي طرح اهڙي ڪڙيءَ تي بيٺل هئا جو انهن جي قائم رهندي سياست ذريعي ملڪ ۽ قوم جو ڀلو ڪري سگهڻ کان مجبور هئاسون.

(۲) گذشتہ چاليهن سالن جي سياسي زندگيءَ ۾ تجربي بعد معلوم ٿيو هو تہ:

(الف) عوام ۾قومي شعور پيدا ٿي نہ سگهيو هو. خواص ۾ خود مطلبي، قوم فروشي، نفاق، بزدلي ۽ فرض ناشناسيءَ جهڙيون عادتون گهر ڪري ويل هيون. سنڌ جي سياسي خودارادي ۽ اقتصادي ترقيءَ جي راهہ ۾ رڪاوٽون پئجي ويون هيون. جي ظاهري طرح نہ آئيني طور، نہ غير آئيني طور دور ڪري سگهبيون ٿي. ڇاڪاڻ تہ اسان اقليت ۾ هئاسون. نہ اتحاد. نہ قومي شعور ۽ نہ همت هئيسون. ان ڪري سياسي خلفشارن کان ڪنارا ڪش ٿي عوام ۾ اصلاح نفس، قومي شعور، اخلاقي درستي، حب الوطني، ايثار ۽ پراپڪاريءَ جي پيدا ڪرڻ لاءِ بزم صوفيائي سنڌ جو بنياد وجهي ڪانفرنسون ڪوٺائي مذڪور بالا مقصدن لاءِ پرچار ڪرڻ شروع ڪيو سون.

ان جي پروگرام ۾ هڪ جزو اهو بہ هو تہ سنڌ جي گذريل قومي سورمن جي زندگيءَ جي قربانين جو احوال لکي نوجوانن کي سندن شاندار ماضيءَ جي ڪارنامن کان واقفيت لاءِ پيش ڪيو وڃي. ان ڪم جي سرانجاميءَ جو ڪم مختلف اصحاب تي رکيل هو. پر بزم صوفيائي سنڌ جي تعليم کي ملڪي امن امان لاءِ خطرناڪ سمجهي حڪومت طرفان مون تي ۷ جولاءِ ۱۹۶۷ع کان دوباره نظر بنديءَ جو حڪم جاري ڪيو ويو. ان ڪري هڪ جاءِ تي ويهڻ سبب مون کي وقت ملي ويو تہ ٻين ڪتابن سان گڏ هي ننڍڙو پمفليٽ سنڌ جي آزادي، آزاد خيالي، عزت ۽ ناموس لاءِ قربان ٿيندڙ پنجن شهيدن جي حياتيءَ تي لکي ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪريان.

"گر قبول افتد زهي عزو شرف"

غلامرتضيٰ

۲۲-۹-۱۹۶۷ع

راجا ڏاهر بن راجا چَچ
(برهمڻ گهراڻو سنڌ)

سورهيہ مرڻ سوڀ ڪي، تہ دل جا وهم وسار،
هڻ پالا، وڙهہ پاڪرين، آڏي ڍال مَ ڍار،
متان تيغ ترار، مار تہ متارو ٿئين.
(شاهہ)

سرزمين سنڌ دنيا جي قديم مهذب ۽ متمدن ملڪن مان هڪ آهي، ان دنيا جي عام دستور موجب گهڻا لاها چاڙها ڏٺا آهن. ان جي قديم عظمت جا نشان، آمري، ڪوٽ ڏيجي ۽ موهن جي دڙي جي يادگارن ۾اڄا تائين موجود آهن. ان تي ڪجهہ وقت ملڪي حاڪمن جي حڪومت پئي رهي آهي تہ ڪو وقت ڌارين جي قبضي هيٺ اچي ان کي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا آهن. ان جي تاريخ جي پوريءَ طرح ڪوجنا نہ ٿي سگهي آهي پر نزديڪ سنڌي تسلط جو دور راءِ سهاسي ۽ چچ گهراڻي حڪومتن جو هو.

چچ گهراڻي کي برهمڻ حڪومت بہ سڏين ٿا. ان گهراڻي جو آخري حاڪم راجا ڏاهر چچ جو ننڍو فرزند هو. راجا چچ ٥٢ هہ مطابق ٦٧٢ع تي وفات ڪئي. ان بعد راجا چندر، سنڌ جو والي ٿيو. جنهن اٺ سال حڪومت هلائي. ٦٠هہ مطابق ٦٨٠ع تي وفات ڪئي. ان کان پوءِ راجا ڏاهر سنڌ جي حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو، جنهن نهايت دانشمندي، همت ۽ خوش اسلوبيءَ سان ٣٢ سال حڪومت ڪئي. جنهن کان عرب بنو اميہ سامراج جي سپهہ سالار حجاج بن يوسف ثقفي جي نياڻي محمد بنُ قاسم حڪومت وٺي سنڌ تي ڌاريون تسلط قائم ڪيو.

راجاڏاهر حڪومت جي واڳ وٺندي هڪ سال اندر چؤطرف حڪومت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ قدم کنيا. سندس گاديءَ جو شهر الور هو. اتان هن پهرين ايرندي سنڌ ڏي برهمڻ آباد ۾ اچي سندس ڀاءُ ڏاهر سين کي مڪاني حڪومت سپردڪري پوءِ مڪران طرف روانو ٿيو، جتي مڪاني حاڪم سان لاڳاپا قائم ڪري موٽي الور آيو. اهڙيءَ طرح هن سندس پيءُ راجا چچ جي ڏينهن واري ساري سلطنت تي ملتان سوڌو تسلط قائم ڪري ورتو. سندس دؤر حڪومت ۾ سنڌ اندر مضبوط حڪومت قائم ٿي ۽ امن امان رهيو.

ان وقت عرب ۾ بني اُميہ گهراڻي جي حڪومت هئي، جن جي هڪ حاڪم يزيد بن معاويہ رسول صلعم جي ڏهٽي امام حسين عليہ السلام کي شهيد ڪرائي، ان جو

لاش گهوڙن کان چٿرائي، سنڌس سر مبارڪ نيزي تي چاڙهي مهينن تائين ملڪن ۾ گهمارايو هو. امام حسين عليه جي فرزند ۽ خاندان جي عورتن کي قيد ڪرائي دمشق گهرايو هو. انهيءَ گهراڻي عبدالله بن زبير کي حرم ڪعبه ۾ قتل ڪرايو هو. ازانسواءِ ڪيئي ظلم ڪيا هئا.

راجا ڏاهر جي ڏينهن ۾ انهيءَ گهراڻي جو حاڪم عبدالملڪ بن مروان عرب جو بادشاه هو. ان جو سپه سالار حجاج بن يوسف ثقفي وڏو ظالم، قاتل ۽ بي رحم هو جنهن اهل بيت رسول تي اڪيچار ظلم ڪيا هئا ۽ بيشمار مسلمانن جو سنڌس هٿان خون وهيو هو. انهن ڳالهين کان تاريخ دان بخوبي واقف آهن.

امام حسين عليه السلام جي شهادت کان پوءِ جي مڪاني رد عمل پيدا ٿيا تن کي سختيءَ سان دٻائڻ بعد جڏهن بني اميه گهراڻي جو تسلط ساري عرب تي ويهي ويو ته هنن سندن سامراج کي وڌائڻ لاءِ چؤطرف حملا ڪرائڻ شروع ڪري ڇڏيا.

عربستان جو گهڻو حصو ريگستاني آهي، اتي جا رهاڪو سواءِ ٻن مڪه شهرن مڪي ۽ مديني جي بدويانه زندگي گذاريندا هئا. ان ۾ رهندڙ قبيلا اڪثر پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا. ان ڪري جنگجويانه ذهنيت سندن سرشت ۾ سمايل هئي. اتي جا رهاڪو گهڻو ڪري قديم قبيلائي مذهبن جا پوئلڳ هئا جن جي خدائيءَ جا بت ڪعبي ۾ رکيل هئا. پر ڪي منجهانئن ڪرستان ۽ يهودي هئا. ضرورت زندگيءَ لاءِ هو شام ۽ عراق سان قافلن ذريعي واپار ڪندا هئا.

رسول مقبول صلعم جي پيدا ٿيڻ کان اڳ به هنن مان روم ۽ ايران جي شهنشاهن طرفان جنگي لشڪر لاءِ ڀرتي ٿيندي هئي. هتي جي رهاڪن جو زياده تر گذران مال چارڻ تي هوندو هو. سندن زندگي اڪثر ڪري تنگ گذرندي هئي. رسول مقبول جي پيدا ٿيڻ تي هنن کي نئين مذهب جي نالي ۾ متحد ڪري هڪ مرڪزي حڪومت هيٺ منظم ڪيو ويو، جنهن ڪري هنن جي طاقت ۽ حوصلو وڌي ويو.

حضرت رسول ڪريم جن جي رسالت جا به مقصد هئا:

هڪ ماڻهن جي ذهني تربيت، نفسياتي اصلاح ۽ اخلاقي درستيءَ جو هو.

ٻيو امن امان رکڻ، ملڪي نظام ۽ ماڻهن جي گذراني مسئلن جي حل ڪرڻ جو هو.

پيغمبر خدا جي موجودگيءَ ۾ ٻئي ڪم خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ٿيندا رهيا. ان جي انتقال کانپوءِ سندن پوئلڳ ٻن راين ۾ ورهائجي ويا.

هڪڙن جو رايو هو ته مٿين ذڪر ڪيل ٻهرئين مقصد کي جو مذهب جو بنيادي متو هو ترجيح ڏني وڃي.

ٻين جي راءِ هئي ته عرب جا ماڻهو اڃا سندن بدويانه عادتون، قبيلائي اختلاف، پراڻا اعتقاد ۽ رسم ورواج پوريءَ طرح بدلائي نئين مذهب جي عقيدن ۽ دستور سان مانوس نه ٿي سگهيا هئا. تاريخ ۾ پهريون دفعو انهن ۾ اتحاد ۽ مرڪزيت قائم ٿي هئي. جنهن جي قائم ڪرڻ ۾ طاقت جي استعمال کي گهڻو دخل هو ان ڪري سڀ کان زياده

توجهه بـي مقصد جي سرانجاميءَ طرح ڏيڻ گهرجي. پهرئين جو واسطو مستقبل جي ڳالهين سان ۽ ٻئي جو حال سان هو. مستقبل جو مدار حال تي رهي ٿو. ان ڪري ٻئي گروهه کي ڪاميابي حاصل ٿي.

عرب جا ماڻهو غريب هئا. انهن جي يڪمشت رکڻ ۽ قبيلائي اختلافن کان سندن توجهه هٽائي ٻئي طرف ڪرڻ لاءِ ٻي راهه جي ڪارڪنن ضروري ڄاتو ته پر وارن آباد ۽ سرسبز ملڪن کي قبضي ۾ آڻي انهن جي سرمائي سان هتي جي رهاڪن جي گذران جو انتظام ڪجي.

نئين مذهب انهن ۾ اتحاد ۽ جذبہ جنگ اڳي پيدا ڪيو هو. ازانسواءِ ٻين سرسبز ملڪن جي ملڪيت ۽ پيدائش گذران لاءِ هٿ ڪرڻ جي خيال منجهن ٻاهرين ملڪن فتح ڪرڻ جي خواهش پيدا ڪئي. حضرت عمر رضہ جي ڏينهن ۾ پروارا سڪيا ملڪ شام، عراق، مصر ۽ ايران فتح ٿي چڪا هئا.

انهن فتحن عرب جي تنگدست ماڻهن کي سکيو ڪو طرف بنايو ته ٻئي طرف هنن جي جنگي قوت، قومي وقار ۽ عزت جو ڏاڪو وهاري چڙهيو. پهرين ٻن خليفن جي ڏينهن ۾ ڪي اخلاقي معيار ۽ رسول مقبول صلعم جي روايات قائم رکڻ جي ڪوشش ٿي. ليڪن ملڪ ۾ ناراضگي ايتري وڌي جو ان مان هڪ خليفو قتل ٿي ويو.

پئسا، ملڪيت ۽ گذر جي فراواني جيڪڏهن زندگيءَ کي سهل بنائڻ ۾ مدد ڪن ٿيون ته انهن جي ڪري ڪي خرابيون بہ پيدا ٿين ٿيون. نتيجو اهو نڪتو ته حضرت علي عليہ السلام جي شهادت کان پوءِ قبيلائي اختلافن ۽ اقتدار جي حصول عربن ۾ خانہ جنگي پيدا ڪري ڇڏي. نيٺ بني اميہ خاندان ٻين سڀني گروهن کي زور سان دٻائي سموري طاقت جومالڪ بنجي ويٺو. شيخ سعدي عليہ الرحمة چيو آهي تہ:

> هفت اقليم ازبگيرد بادشاه- هم چنان دربند اقليم دگر
> نيم نان گر خوردمرد خدا- بزدل درويشان کندنيم دگر

(معنيٰ- بادشاهن جي ستن ملڪن فتح ڪرڻ بعد بہ طمع جهڪي نٿي ٿئي ۽ وڌيڪ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن درويش هڪ مانيءَ مان اڌ کائي ٻئي لاءِ اڌ بچائي رکي ٿو.)

عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ خانہ جنگي گهٽ ٿي، اندروني انتظام درست ٿيڻ بعد هن بني اميہ سامراج کي وڌائڻ لاءِ رٿون رٿيون. نالو اسلام جو هو، مقصد فتح ڪرڻ، ڦر لٽ ڪري ملڪيت هٿ ڪرڻ جو هو. ڪن مسلم تاريخدانن جو چوڻ آهي تہ رسول مقبول کان پوءِ خلافت ۽ اسلامي حڪومت ئي ڪانہ ٿي آهي. پر ڪن جو چوڻ آهي تہ خلفاءِ راشدين جي ڏينهن ۾ ٿورو گهڻو رسول مقبول جي روايات کي خيال ۾ رکيو ويندوهو. ان کان پوءِ حڪومتون اسلامي نہ رهيون بلڪ نالي ۾ سلطان بادشاهن جي هٿن ۾ پئي رهيون جن سندن شخصي، قبيلائي ۽ گروهي مفاد لاءِ پئي حڪومتن کي هلايو.

عبدالملڪ جي دور ۾ ان پوئين گروهه جي مفاد خاطر حڪومت هلي رهي هئي. تاريخدانن کي پتو آهي تہ سندن سپهہ سالار حجاج بن يوسف جيڪي ظلم ۽ قتل عام

ڪيا تن کان مسلمان تہ هڪ طرف ليڪن شيطان بہ هوند شرمائجي وڃي.

ان لاءِ هڪ مثال ڪافي ٿيندو تہ هڪ دفعي جمعي نماز تي ڪوفي جي جامع مسجد ۾هزارها ماڻهو نمازپڙهڻ لاءِ آيل هئا جن ۾ حافظ قرآن، درويش، اهل بيت سڀ حاضر هئا. اتي خطبو ڏيندي حجاج بن يوسف ظاهر ڪيو تہ اڄ آءٌ فصل پڪل ڏسي لڻڻ چاهيان ٿو.ان کان پوءِ مسجد ۾قتل عام جو حڪم ڏنائين. جن ۾هزارها مسلمان قتل ڪيا ويا.

سندس انتقال وقت هڪ لک کان وڌيڪ ماڻهن کي خراب حالت ۾ جيل ۾ڏنو ويو.

وڌيڪ ستم ظريفي اها هئي تہ بنان سبب ٻين ملڪن تي حملا ڪري ڦر لٽ مان مال هٿ ڪرڻ، آزاد ماڻهن کي غلام ۽ ٻانهيون بنائي انهن کي وڪرو ڪرڻ کي اسلام جو ڪارنامو ظاهر ڪيو ويو.

انهيءَ بادشاه جي ڏينهن ۾عربن جون جدا جدا فوجون ٽن طرف ملڪن جي فتح ڪرڻ لاءِ موڪليون ويون. هڪ فوج موسيٰ اشعري جي هٿ هيٺ مغرب طرف موڪلي وئي، جنهن اسپين تائين فتحون ڪيون. اتر طرف قتيبہ بن مسلم جي هٿ هيٺ فوجون موڪليون ويئون جن سمرقند ۽ بخارا تائين فتح ڪئي. اوڀرطرف حجاج بن يوسف پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم جي هٿ هيٺ سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ فوج موڪلي. ان کان اڳ بہ سنڌ تي فتح ڪرڻ لاءِ چوڏهن ناڪام حملا ڪيا ويا هئا.

جڏهن محمد بن قاسم جي فوج سنڌ فتح ڪرڻ آئي تہ راجا ڏاهر جي فوج نهايت جوانمرديءَ سان سنڌ جي حفاظت، ناموس ۽ عزت لاءِ جنگ لڙي پر جنگ ۾ راجا ڏاهر قتل ٿي ويو ۽ ملڪ تي عربن جو قبضو ٿي ويو. ان ۾ عربن کي ڪروڙها روپين جي ملڪيت هٿ آئي ۽ ڪئين هزار سنڌي مردن ۽عورتن کي غلام بنائي عرب ۾وڃي وڪرو ڪيائون.

هاڻ سوال اٿندو تہعربن جي ان فتح کي جائز ۽اسلامي فتح شمار ڪجي يا عرب بادشاهن جي سامراجي جذبي هيٺ غاصبانہ ۽ غير اسلامي ملڪ گيريءَ جي هوس سمجهيو وڃي. ان مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ضروري آهي تہ اسان مسلمانن جي ٻن جدا راين کي پيش ڪريون.

هڪ گروه جو چوڻ آهي تہ اسلام ماڻهن جي وچ ۾ مذهبن، نسلن، قومن ۽ رنگن جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل ديوارن کي ڊاهي انسان ذات ۾ اتحاد، امن، فلاح ۽ بهبود پکيڙڻ لاءِ آيو هو. اهو دين فطرت هو جنهنجي ابتداءِ آفرينش کان سڀني پيغمبرن پيغام ڏنو هو. اهو نئون دين ڪونہ هو بلڪ ان مطابق سڀني مختلف مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت ٻمايل هئي. اهڙي تعليم جو فروغ صحيح سمجهاڻي، اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح ذريعي تاليف قلوب، رواداري ۽ باهمي گفتگوءَ وسيلي ٿيڻ وارو هو. تشدد، نفرت، نفاق، خود طلبي ان جي راه ۾ رڪاوٽون هيون. دين جي معاملي ۾ زبردستي ناجائز هئي. پيغمبر خدا رحمت العالمين ٿي آيل هو. هو غلامن کي آزاد ڪرائڻ، ڦر لٽ بند ڪرائي، انصاف جو دور قائم ڪرڻ ۽ دنيا ۾ امن لاءِ آيل هو نہ انهن ڪمن کي مروج ڪرڻ لاءِ جي پوءِ ڪن ماڻهن اسلام جي نالي ۾

ڌارين ملڪن کي غلام بنائڻ، ڦرلٽ ڪرڻ، آزاد ماڻهن کي غلام بنائڻ جا ڪياهئا.

ٻي گروهه جو چوڻ هو ته اسلام هڪ نئون مڪمل عالمگير دين تي آيل هو ان جي اچڻ بعد ٻيا سڀ دين رد ٿي ويا هئا هن نئين دين جا مکيه متا توحيد، نماز، حج، زڪوات ۽ روزو هئا. انهن متن ۾ ان دين جي شريعت (دستور العمل) کي زوريءَ دنيا ۾ ماڻهن مٿان مسلط ڪرڻو هو جنهن عمل کي جهاد جي نالي سان سڏبائون تي ان ۾ ٻين ملڪن تي چڙهائي ڪري خونريزي ڪرڻ، ان تي قبضو ڪرڻ، ڦرلٽ ڪرڻ، مردن ۽ عورتن کي غلام ڪري ٻڪرين وانگر وڪڻڻ وغيره ڪمن کي جائز چاتو تي.

انهن ٻن گروهن مان پوئين جي عقيدن ۽ ڪارگذاري کي ڏسي غير مسلم عالمن ۽ تاريخ دانن اسلام کي ڌاڪن، لٽيرن، عيش پرستن جو مذهب ظاهر ڪيو تي. هنن جو چوڻ هو ته ماڻهو ان ۾ تلوار جي آڌار تي زور زبردستيءَ سان داخل ٿيا هئا ورنه ان مذهب ۾ ڪهڙي سٺي ڳالهه هئي جو اهڙي مذهب ۾ شامل ٿين ها. ان قسم جي غلط فهمين کي دور ڪرڻ لاءِ مسلم عالمن ۽ درويشن ظاهر ڪيو ته صحيح اسلام اهو آهي جو پهر ئين گروهه تي ظاهر ڪيو. پوئين دور ۾ سرسيد احمد خان ۽ خواجه ڪمال الدين جا ڏنل جواب پڙهڻ جي لائق آهن. سندن چوڻ هو ته اسلام جو فروغ تلوار ۽ تشدد جي ذريعي ڪونه ٿيو هو بلڪ تاليف قلوب، بهترين اصولن ڪري اهو ماڻهن قبول ڪيو هو. مسلمان حاڪمن طرفان جيڪا ملڪ گيري، ڦرلٽ ۽ ٻيا ظلم ٿيا هئا انهن جو اسلام سان تعلق ڪونه هو. ملا جي اسلامي تشريح صحيح نه هئي.

اڄا تائين مسلمان ساڳيءَ طرح ٻن راين ۾ ورهايل آهن. جن مان هڪ کي ملا جو گروهه ۽ ٻئي کي درويشن جو گروهه سڏجي ٿو. اسان جو واسطو درويشن جي گروهه سان آهي تنهنڪري محمد بن قاسم جي ڪارنامن کي اسلام سان واسطو رکندڙ نٿا تسليم ڪريون نه ان کي غازي نه اسلام جو علمبردار سڏڻ لاءِ تيار آهيون بلڪ ان کي غاصب، سنڌين جي آزادي، عصمت، مال، ملڪيت جو دشمن ۽ لٽيرو سمجهون ٿا. هن کي ان گروهه جو فرد سمجهون ٿا جنهن نه صرف سنڌ جي مردن ۽ عورتن کي غلام ڪري وڪرو ڪيو ۽ ملڪيت ڦري ملڪ تي زوريءَ قبضو ڪيو پر اهلبيت رسول جو دشمن، عياش، اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف ۽ مسلمانن جو قتل عام ڪرائيندڙ هو.

اسان رسول مقبول صلعم کي رحمت العالمين سمجهون ٿا. ان جا به قول اسان جي ڪنن ۾ اڄا تائين گونجي رهيا آهن. هڪ "حب الوطن من الايمان" وطن جي محبت ايمان جو جزو آهي. ٻيو ته "سنڌ جي طرف کان ڪيس ٿڌي هير ٿي لڳي."

ڇا ان تعليم هوندي اسان سنڌ جي محبت کي جائز ٺهرائيندي ان تي ڌارين جي تسلط ۽ ٿيل ظلمن کي جائز قرار ڏئي سگهون ٿا؟

اسان ان راءِ جا آهيون ته هر ماڻهوءَ لاءِ وطن جي حب لازمي آهي، جو وطن دوست نه آهي سو بي ايمان آهي. ايمان کان سواءِ صحيح مسلمان ٿي نه ٿي سگهبو.

سنڌ پنجن هزار ورهين کان تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز رهي آهي. رسول مقبول جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ هڪ به مسلمان ڪونه هو بلڪ سڀ ماڻهو هندو ۽ ٻڌ هئا. پوءِ به سندن اظهار ته ان مان ڪيس ٿڌي هير ٿي آئي ڪا ته معني رکندڙ آهي.

اهڙيءَ حالت هيٺ اسان ڪهڙي طرح ان ملڪ جي ماڻهن تي زوريءَ قبضو ڪري

انهن جي آزادي سلب ڪرڻ، اتي جي مردن ۽ عورتن کي غلام بنائڻ، ڪروڙها روپين جي ملڪيت کي لُٽي ٻاهر کڻڻ جي ڪم کي صحيح اسلام مطابق جائز سمجهي سگهون ٿا.

جيڪڏهن ڪي ماڻهو سنڌس اهڙن ڪمن کي عين اسلام سمجهن ته مرضيءَ جا مالڪ آهن، هر ڪنهن کي سنڌن راءِ جو حق آهي. آخر ڪي اهڙا ماڻهو به هئا ۽ اڄا تائين آهن جي امام حسين عليہ السلام کي ناحق تي ۽ يزيد کي حق تي سمجهن ٿا. اهي ماڻهو يزيد ۽ انهيءَ گهراڻي جي هر ڪارروائي عين اسلام سمجهن ٿا. ان گروهه ۾ نه صرف ان زماني جا عالم ۽ حافظ قرآن شامل هئا پر اڄ ڪلهه به ڪيئي ماڻهو ملي سگهن ٿا.

ڪين اهڙيءَ راءِ رکڻ جو هر ڪو حق آهي ليڪن اسان کي به پنهنجي راءِ رکڻ جو اهڙو ئي حق هئڻ گهرجي جهڙو هنن کي ڏيڻ گهرون ٿا. اسان محمد بن قاسم جي حملي کي صحيح اسلامي تشريح جي خلاف ۽ غاصبانه سمجهون ٿا. سنڌ ۾ اڄا تائين هزارها ماڻهو آهن جي پاڻ کي ڏاهري سڏائڻ ۾ عيب نٿا سمجهن. سنڌ جو جيد عالم ۽ بزرگ مولانا ابو الحسن به ڏاهري سڏائڻ ۾ عيب نه سمجهندو هو. اسان کي اعتراض نه آهي. سنڌ ۾ محمد بن قاسم گروهه جا طرفدار ڀلي پاڻ کي يزيدي سڏائين. ماڻهو نطفه مان پيدا ٿئي ٿو جو رت مان جڙي ٿو. رت کاڌي مان نهي ٿو. کاڌو اناج، ڀاڄين ۽ گوشت مان نهي ٿو. اهي سڀ سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح ملڪي زمين ۽ پاڻيءَ جي پيدائش آهن.

مثال طور ڪٿي ڏسنداسين ته هڪ ان جي داڻي زمين ۾ پوکڻ بعد سوها داڻا پيدا ٿين ٿا. جي مٽي ۽ پاڻيءَ مان نهن ٿا. تنهن ڪري هر شيءِ ملڪ جي مٽي ۽ پاڻيءَ مان پيدا ٿئي ٿي. هر ماڻهوءَ جو حقيقي ماءُ پيءُ آهن، قرآن شريف به شاهدي ڏي ٿو ته:

"ولقد خلقنا الانسان من سلالة من طين".

معنيٰ- تحقيق اسان ماڻهن کي مٽيءَ جي جوهر مان پيدا ڪيو آهي.

انهيءَ نقطہ نگاهہ کان جيڪو ماڻهو وطن سان وفادار نه آهي سو حلالي ٻار نه آهي. انهيءَ کي مد نظر رکندي آءُ راجا ڏاهر کي سنڌ جي آزادي، عزت ۽ ناموس لاءِ لڙي سر ڏيندڙ کي شهيد اول سڏڻ کان نٿو ڇرڪان. پوءِ ڀلي ڪن يزيدي گروهه جي طرفدارن کي مرچون لڳن.

اهڙن ماڻهن جي دشمنيءَ کان امام حسين عليہ السلام نبي صلعم جو ڏهٽو ڇُٽي نه سگهيو آهي. آءُ ته ان جي در جي خاڪ مثل آهيان.

ڪي ماڻهو راجا ڏاهر تي بهتان رکي سنڌن غازيءَ جي بدن ڪارنامن لاءِ جواز پيدا ڪن ٿا. اچو ته انهن چند بهتانن جي جاچ ڪريون. ان مان مکيه هينيان آهن:

١- هن ڀيڻ سان شادي ڪئي هئي.
٢- هن عربن جي ڪن ماڻهن کي قيد ڪيو ۽ ڦُريو لُٽيو هو.
٣- هن ٻڌ ڌرم ۽ غير برهمڻن سان ظلم ڪيا هئا.

۴- هي عياش ۽ظالم هو.

اچو ته ان مان هر هڪ بهتان بابت تفتيش ڪري بحث ڪريون.

اهو هر هڪ گروهه جو پيشو رهيو آهي ته مفتوح ڌر کي بدنام ڪري سندن ناجائز ۽ بري فعل لاءِ جواز پيدا ڪن. تاريخ ۾ ڪيئي اهڙا مثال موجود آهن. تاريخ تي اڪثر قبضو فاتحن جي نمڪ خوارن جو رهيو آهي.

(۱) يونانين کي رومن بدنام ڪيو.

(۲) اڳين مذهب وارن کي عيسائين ۽ برهمڻ بدنام ڪيو.

(۳) چنگيز خان، تيمور لنگ، محمود غزنوي، اورنگزيب جهڙن ظالم حاڪمن کي سندن مداحن تاريخ ۾ ساراهي وڏا لقب ڏنا.

(۴) انگريزن هندستانين جي غلط تاريخ لکي انهن کي بدنام ڪيو ۽ پاڻ کي جاهلن ۽ پنتي پيلن جي سڌاري جو مشنري ٺهرايو. تنهنڪري اها ڪا نئين ڳالهه نه آهي جيڪڏهن چئجي ته عرب تاريخ نويس راجا ڏاهر کي بدنام ڪرڻ لاءِاهي سڀ بهتان مٿس مڙهي محمد بن قاسم جي سياهه ڪارنامن کي ڍڪڻ لاءِ جواز پيدا ڪيو هجي.

(۱) هندو برهمڻ ڀيڻ ته ڇڏيو پر سؤٽ سان شادي ڪرڻ به ناجائز ٿا ڄاڻن. تنهنڪري ڀيڻ سان شاديءَ جو بهتان سراسر غلط معلوم ٿئي ٿو. ان لاءِ دليل اهو ڏنو وڃي ٿو ته هڪ نندي راجا کي سڱ نه ڏئي پاڻ وٽ ڀيڻ کي وهاري ڇڏيائين. اها ڳالهه هر ڪنهن کي معلوم آهي ته هندن ۾ ذات پات جا فرق هئا. ان ڪري جيڪڏهن هن ڪنهن ڪمذات يا گهٽ درجي جي ماڻهوءَ کي سڱ ڏيڻ کان انڪار ڪيو هجي ته ان لاءِ ائين چئجي ته هن ڀيڻ سان شادي ڪرڻ خاطرائين ڪيو هو سراسر بدديانتي ۽ ڪوڙ آهي.

(۲) ٻي ڳالهه جا هن جي برخلاف هلائي وڃي ٿي سا اها آهي ته سيلون جي راجا کان عرب جي بادشاهه ڏي ڪي سوکڙيون ۽ تحفا وڃي رهيا هئا جيڪي هن ڦرائي، ماڻهن کي قيد ڪرايو هو. ان ڪري عيوضي وٺڻ لاءِ هي حملو ڪيو ويو. ان ڳالهه لاءِ به ڪو ثبوت نه آهي ته راجا ڏاهر اهو ڪم ڪرايو هو. انهن ڏينهن ۾ سامونڊي ڌاڙا زني عام هوندي هئي. ڪن دريائي ڌاڙيلن ائين ڪيو هجي ته ان ۾ شڪ نه ٿو ٿي سگهي. راجا ڏاهر جهڙي وڏي حاڪم کي اهڙي ڌاڙا زنيءَ مان ڪهڙو فائدو حاصل ٿي سگهي ٿو. اهو حملي لاءِ بهانو بنائڻ سراسر ڏوکو ۽ بهتان آهي. تاريخ جي ڄاڻن کي پتو آهي ته عربن طرفان سنڌ جي فتح ڪرڻ لاءِ ان کان اڳ ۾ چوڏهن حملا ڪيا ويا هئا. انهن لاءِ ڪين ڪهڙو جواز هو. چا سمرقند، بخارا، موراڪو، اسپين طرفن جا حملا عيوضي وٺڻ لاءِ هئا؟ تاريخ جي صحيح حقيقتن کي لڪائي نٿو سگهجي. اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته عرب حڪمرانن طرفان ٻين سامراجي طاقتن وانگر ملڪن فتح ڪرڻ جي حوس ڪري اهي حملا ٿيا. جنهن ۾ ٻين سامراجي وانگر هنن به ڪڏا ڪم ڪيا جيڪڏهن رومن، منگولن، انگريزن، فرينچن جي سامراج کي غلط ۽ ظالمانه تسلط سڏيون ته ڪهڙي طرح ساڳيو ڪم عربن هٿان سرزد ٿيندي ان کي جائز ڄاڻون، نه صرف ايترو پر ان کي اسلام جو ڪارنامو شمار ڪريون. ڇا ان مان اسلام جي عزت وڌي ٿي يا

بدنامي ٿئي ٿي.

(۳) ٽين ڳالهہ هن جي خلاف اها چئي وڃي ٿي تہ هن ٻڌ ڌرم ۽ ٻين غير هندن تي ظلم ڪيا هئا. ان ڳالهہ جو ثبوت ڪونہ ٿو ملي. اها تاريخي حقيقت آهي تہ راجا چچ جو ڀاءُ راجا چندرسين جڏهن تخت تي ويٺو تہ هن ٻڌ ڌرم ڪي زور ونائڻ طرف رخ رکيو. هن ٻڌ جي ڀڪشن ۽ پوڄارين سان خاص رعايتون ڪيون هيون. هرهڪ کي معلوم آهي تہ برهمڻن جو مذهبي تعصب مُلن جي تعصب کان ٻہ ڪي رتيون ڪٿر آهي. سنڌن انهيءَ پاليسيءَ ڪري ٻڌ ڌرم مرڳو هندستان مان نڪري ويو. پر اهو سنڌ جو ملڪ ئي هو جتي هن راجا جي ڏينهن ۾ ٻڌ ڌرم پوري زور تي هو. جنَ جي موجودگي بنسبت ٻين هندو حاڪمن جي راجا ڏاهر جي رواداريءَ جو ثبوت ڏي ٿي. سندس دور حڪومت ۾ ٻہ گورنر ٻڌ ڌرم جا هئا نہ رڳو ايترو پر هڪ مسلمان عرب محمدعلافي نالي ساري قبيلي سان بني اُمين جي ظلم کان لڏي سنڌ ڀاڄي راجا ڏاهر جي پناهہ هيٺ رهيو. ان سان راجا ڏاهر اهڙو سلوڪ ڪيو جو سندس سڪي جي ٻي طرف هن جي نالي اڪيرڻ جي اجازت ڏني. اهڙي رواداري جو سلوڪ تاريخ ۾ ڪو ڇدو نظر ايندو.

اهڙي منصف مزاج راجا تي متعصب هئڻ جو بُهتان اهڙن ماڻهن طرفان لڳائڻ جن جي تاريخ جو ڪيترو حصو تعصب ۽ ڪٽرپڻي سان ڀريو پيو هجي. بددیانتيءَ کان سواءِ ڪجهہ نہ آهي.

(۴) چوٿون بُهتان راجا ڏاهر تي اهو لڳايو ٿو وڃي تہ هو عياش ۽ ظالم حاڪم هو. خبر نہ آهي انهن لفظن مان بُهتان لڳائيندڙ ماڻهن جو مقصد ڪهڙو آهي. ڇا راجا ڏاهر جي ٻن نياڻين جيڪي بادشاهہ لاءِ تحفو ڪري موڪليون ويون هيون، سان زنا ڪرڻ جي جرم ۾ سزا ڪائيندڙ ماڻهو راجا جي زال، ڇوڪرين جي ماءُ سان زوريءَ شادي ڪندڙ، سنڌين جي عورتن کي ٻانهيون بنائي بنا نڪاح جي انهن سان صحبت ڪرڻ کي جائز ڄاڻندڙ هزارها سنڌي عورتن ۽مردن کي وڪرو ڪندڙ زياده گناهگار آهي يا وطن جي حفاظت لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيندڙ ڏوهاري آهي؟

راجا ڏاهر ۹۲ هجري مطابق ۷۱۲ع تي سنڌ خاطر لڙي شهيد ٿيو. هر هڪ سچي سنڌيءَ کي ان جي ڪارنامي تي فخر ٿيڻ گهرجي. ان لاءِ آءُ کيس سنڌ لاءِ سر ڏيندڙ سورهين جي قطار ۾ پهريون هيرو شمار ڪريان ٿو.

ان کان پوءِ سنڌ ۳۴۰ ورهيہ غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي جيستائين ڪہ سنڌ جي هڪ سومري گهراڻي ۱۳۵۱ع ۾ وري سنڌ ۾ خالص سنڌي حڪومت قائم ڪئي.

پڳو آءٌ نہ چوان، ماريو سين وسهان،
ڪانڌ منهن ۾ ڏڪڙا، سيڪيندي سونهان،
تہ پڻ لڄ مران جي هونس پُٺ ۾.
(شاهہ)

دودو بن خفيف سومرو سوم

چار ترارِيون چيله سين، پڌئين ب پاڳون،
اڳين جون آڳون، ڪانڌ قلعي ۾ موڪيون.
(شاهه)

سنڌ تي راجا ڏاهر ڪانپوءِ جڏهن ڏارين جو قبضو ٿيو ته اهو دور ۳۴۰ ورهيه هليو ان کان پوءِ سنڌ جي اصل رهاڪو سومرو خاندان وري ۱۰۵۱ع ۾ سنڌ تي پنهنجو تسلط قائم ڪيو. جن جي حڪومت اٽڪل ٽي سؤ کن ورهيه هلي.

سومري قبيلي لاءِ ب روايتون مشهور آهن، هڪ محض جذباتي آهن، جنهن موجب هن کي علوي خاندان جي عربي نسل مان شمار ڪيو وڃي ٿو.

هتي ڪجهه وقت کان عام دستور ٿي ويو هو ته سڀ ڪو ماڻهو پاڻ کي زور مس ڪري وڃي عربن مان شمار ڪري، ان لاءِ ب ڪارڻ جوابدار هئا. هڪ ته عرب گهڻو وقت حاڪم رهيا هئا، ٻيو ته هاڻي ماڻهن جي اڪثريت مسلمان ٿي وئي هئي. ان ڪري مذهبي جذبي هيٺ عرب سڏائڻ کي فخر سمجهندا هئا. هنن کي ڪهڙي خبر ته عربن جا وڏا بدوي ۽ بت پرست هئا پر سندن وڏا آريہ نسل مان راجپوت ۽ مهذب هئا. پر ذهني جنون سڀ ڪم ڪرايا ٿي. اسلام نسلن جا فرق مٽائڻ آيو هو نہ ڪن کي پلو ۽ ڍلو بنائڻ آيو هو.

رسول مقبول جو چوڻ هو ته جنهن کي سندس عملن پوئتي ڌڪيو آهي ان کي ان جو نسل اڳتي ڪري ٿو سگهي.

ان ڪري مڪاني ماڻهن سان سومرن، سمن، بلوچن ۽ پٺاڻن سيني تاريخ جي صحيح حقيقتن خلاف پاڻ کي عرب نسل مان سڏائڻ شروع ڪيو. اهو ڏوهه نہ صرف رواجي ماڻهن کان سرزد ٿيو پر سيد. پير، عالم ۽ مکيه قبيلا ب انهيءَ جرم جا مرتڪب ٿيا.

ٻي روايت آهي ته سومرا آريا نسل جي راجپوت شاخ مان آهن. سندن قديم نالا، رسم رواج پوئين نظريي جي حمايت ڪن ٿا.

هنن جو دور حڪومت سنڌ لاءِ امن امان، تهذيب ۽ تمدن جو باعث بڻيو. سندن تخت گاهه محمد طور نزديڪ شاهه ڪپور تعلقہ مير پور بٺوري ۾ ميلن تائين پکڙيل نشان سندس عظمت جو زنده ثبوت ڏين ٿا. بدقسمتيءَ سان سنڌ جي انهيءَ سونهري دؤر جي پوريءَ طرح تاريخ نہ لکجي سگهي آهي. مختلف تاريخن جا چند ٽڪرا گڏي ڪجهه احوال معلوم ڪري سگهجي ٿو. ليڪن هن ڳالهه جي ازحد ضرورت آهي ته ڪي محب وطن ان سموري مسئلي تي تفتيش (کوجنا) ڪري ان دور جي مڪمل تاريخ لکن. ان لاءِ وگهيه ڪوٽ، محمد طور ۽ ٻين سومرن جي دور وارن قلعن شهرن جي

ڪونئي، مختلف تاريخن جي مطالعي، ڏند ڪٿائن، رسم رواج، رومانوي افسانن ۽ سماجي دستورن مان گهڻي معلومات هٿ ڪري سگهجي ٿي.

اها حقيقت آهي ته سسئي پنهون، مومل راڻي، ليلان چنيسر ۽ عمر مارئيءَ جا قصا انهيءَ دور جا واقعا آهن. جن تي شاعرن خاص طرح شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت سنڌس شعر ۾ انهن وسريل ڪهاڻين کي زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو عام دستور هوندو آهي ته شاعر اڪثر ڪري سنڌن ملڪ جي بهترين دور جي روايات زنده رکڻ لاءِ چند مثالن کي ونني طبع آزمائي ڪندا آهن.

هن قبيلي جي حب الوطني، همت غيرت ۽ قومي ڪردار جون روايتون زبان زد عام آهن، انهيءَ مان دودي ٿئي (٣) جي جوانمرديءَ همت ۽ وطن دوستيءَ هن قبيلي جو نالو روز روشن وانگر زنده جاويد بنائي ڇڏيو آهي. جنهن بابت چچ نامي جي لکڻ موجب هن حاڪم ١٣٣١ع کان ١٣٥٦ع تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي. ان جي دور حڪومت ۾ خانداني اختلافن ڪري ٻاهرين حاڪمن کي دست اندازي ڪري حملي آور ٿيڻ جو موقعو مليو.

ان اختلاف جي ڪارڻ بابت ڏند ڪٿائن مان عام طرح هيٺين آکاڻي مشهور آهي. چون ٿا ته دودي جي والد خفيف جي وفاتيءَ بعد سنڌس ٻه فرزند گاديءَ لاءِ دعويدار هئا. جن ۾ وڏو چنيسر ۽ ننڍو دودوهو. چنيسر ڌارين عورتن مان هو ۽ دودو ڏاڏي پوٽيءَ مان هو، ان ڪري سومرن سردارن گڏ ٿي وڏي پڳ جو حق ريٽي دودي کي گاديءَ تي وهاريو.

ان فيصلي تان چنيسر ناراض ٿي دهليءَ جي حاڪم وٽ ويو. عام مشهور اهو آهي ته ان وقت دهليءَ تي علاوالدين خلجيءَ جي حڪومت هئي. ان هن جي دانهن ٻڌي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي خيال کان سنڌس سپه سالار، سالار خان جي هٿ هيٺ هڪ وڏو ڪٽڪ سنڌ تي چاڙهي موڪليو.

سنڌ جي حڪومت جي بنسبت دهليءَ جي حاڪمن جي معمولي حيثيت هئي. انهن جي وڏي لشڪر سان چڙهائي ڪافي خوف پيدا ڪندڙ هئي. دهليءَ جي سپه سالار نزديڪ اچڻ بعد سنڌ جي حاڪم دودي کي ٻه شرط وڌا. جن جي مڃڻ تي هن جي جان آزاد ٿي سگهي ٿي.

پهريون شرط اهو هو ته دهليءَ جي حاڪم جو حڪم مڃي وڏي ڀاءُ ني گاديءَ تي وهاريو وڃي.

ٻيو شرط اهو هو ته سنڌس پيڻ ٻاگهيءَ جو بادشاهه لاءِ سڱ ڏنو وڃي.

ان تي هن جملي سومرن سردارن کي گڏ ڪري احوال پيش ڪيو. جن صلاح مشوري بعد گڏ ٿي اهو فيصلو ڪيو ته اهي شرط مڃڻ سنڌ جي آزادي، ناموس ۽ قبيلي جي روايات جي خلاف آهن. جڏهين انهن اهو فيصلو ڪيو ته ڪين نتيجن جو پورو پتو هو. هو صرف لاڙ سنڌ جي ٽڪري جا حاڪم هئا. جن وٽ ڪو مقرر ٿيل لشڪر ڪونه هو. گهٽي ۾ گهٽا چار پنج هزار ماڻهو لڙائيءَ لاءِ گڏ ڪري سگهيا ٿي، جن کي هٿيار مهيا ڪري ڏيڻ به ڏکيو ڪم هو. هوڏانهن دهليءَ جي حڪومت جي ويهه هزار

لشڪر، گهوڙن، سٺن هٿيارن ۽ تربيت يافته سپاهين سان مقابلو ڪرڻو هو. اها غير مساوي طاقتن جي لڙائي هئي. ڪٿ جوڪو به امڪان ڪونه هو. ان ڪري هنن پنهنجا ٻار ٻچا، زالون ڪڇ ۾ اُبل ابڙي سمي ڏي ڏياري موڪليون ۽ پاڻ مڙس ٿي مقابلي لاءِ تيار ٿيا. هاڻ سواءِ اُتندو ته هنن حالتن مان واقف هوندي به ڄاڻي واڻي چو موت کي منهن ڏيڻ قبوليو. ان جي جواب کي صرف اهي ماڻهو سمجهي سگهندا جي قومن جي قومي ڪردار (Charactor) مان واقفيت رکندا هوندا. ان وقت سنڌي ڪردار ۾ ڪي خاص خصوصيتون پيدا ٿي ويل هيون، جهڙوڪ ١-حب الوطني ٢-قومي روايات جو لحاظ ٣-غيرت ۴-آزاديءَ جي هوا ۵-انصاف.

انهيءَ جا مثال انهيءَ زماني جي آڪاڻين مان ملي سگهن ٿا، جن ڪي شاهه لطيف عليه الرحمته ۽ ٻين شاعرن اسان تائين پهچائي ڇڏيو آهي. عمر سومري امر ڪوٽ جي حاڪم مارو قبيلي جي عورت مارئيءَ کي زوريءَ آڻي ڪوٽ ۾ بند ڪري هن کي راضي ڪرڻ لاءِ گهڻا حيلا هلايا پر هن نه وطن وساريو نه مارن جي پريت ڇڏي. عمر سومري، مارئيءَ کي راضي ڪرڻ لاءِ طرح طرح جا طعام آڇيا، ريشم ۽ زريءَ جا وڳاڏيا ڪيا، محلن ۽ ماڙين ۾ رهايو پر هن جو روح نه ريجهيو. چي: "حيف تنين کي هوءِ وطن جن وساريو"، "مارو ڪيئن وهان مان وساري، عمر مرم مارن جو ٿو ماري"، "ايءَ نه مارن ريت جو سيڻ مٽائين سون تي". هن وٽ ماڙين ۽ محلن کان پراڻا پڪڙا وڏيڪ هئا. ست رڇين طعامن کان ڏٿ ۽ ڏونرا زيادهه پيارا ٿي لڳا. سسئي جو پنهونءَ لاءِ جبل جهاڳڻ، مومل جو راڻي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪرڻ، ليلان جو چنيسر کي ليلائي رضامند ڪرڻ جا قصا ان زماني جي سنڌي ڪردار جي ساک پرين ٿا. عمر سومري جو انصاف به مشهور آهي ته باوجود ان جي ته مارئي ڪيتري وقت تائين نظر بند هئي پر سندس رضامنديءَ کان سواءِ ان جي ويجهو نه ويو نيٺ مونائي ملڪ موڪليائينس.

جنهن قوم جي مردن ۽عورتن جو اهڙو ڪردار هجي انهن کي خوف ۽ لالچ سندن ستيا ۽ سير کان مٽائي نٿا سگهن. سومرن جي اها حالت هئي جو سگ ڏيئي جان ٿي آزاد ڪرايائون ته ستن پيڙهين کي ٿي لڄايائون. جي ڏارين حاڪم جي حڪم تي پنهنجي پسنديده حاڪم کي گاديءَ تان لاٿائون ٿي ته اها ڳالهه سندن غيرت ۽ همت جي خلاف هئي، ان ڪري هنن وطن جي عزت، آزادي، روايات جي برقرار رکڻ خاطر سر ڏيئي سَرهو ٿيڻ کي ترجيح ڏني ۽ گيديءَ جي حياتيءَ کان عزت واري موت کي پسند ڪيو.

امام حسين عليه السلام جي ساڳي حالت هئي. سندس طرف ٧٠ افراد زالن ٻارن سميت هئا ۽ يزيد طرف هزارها لشڪر هو.

پر: سرداد نه داد، دست بردست يزيد

معنيٰ- سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪيائين بنسبت ناحق اڳيان بيعت ڪرڻ جي.

هنن به سنت حسينيءَ تي هلندي فنا ٿي وڃڻ کي وڌيڪ پسند ڪيو. اهڙيءَ طرح هنن سنڌين جي روايات، غيرت ۽ حب الوطني جي زنده رکڻ لاءِ پاڻ کي قربان

ڪرڻ پسند ڪيو. جيئن اسلامي تعليم کي زنده ڪرڻ لاءِ امام حسين عليه اسلام سر ڏنو تيئن سنڌ ي روايات جي لڄ رکڻ لاءِ دودي سومري جي گروه پاڻ موکيو. سومرن مان اڪثر مرد ميدان تي مارجي ويا. سنڌن رهيل عورتن لاءِ چوڻ آهي ته دشمن جي هٿ هيٺ اچڻ کان راجپوتي دستور مطابق پاڻ جلائي ڇڏيائون. ڪن جو چوڻ آهي ته زمين ڦاٽي پئي ان ۾ گهڙي ويون ان جاءِ کي اڄا تائين ستين جو آستان سڏيو وڃي ٿو.

هوڏانهن ابڙي وٽ پهتل عورتن به جڏهن ڏنو ته دهليءَ جو لشڪر ڪڇ ڏي ڪاهيندو ٿي آيو ته انهن پاڻ مارائي ڇڏيو.

ان حڪايت بابت تاريخدانن جا مختلف رايا آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته علاوالدين ۽دودوسومرو ساڳي زماني ۾ نه هئا وغيره. جيئن ته هن گهراڻي جي دور حڪومت جي مستند تاريخ لکي نه ويئي آهي، ان ڪري تاريخي نقطہ نگاه کان ان بابت پوري حقيقت معلوم ڪرڻ ذرا مشڪل نظر پيو اچي. ليڪن هيءَ ڳالهہپايہ ثبوت تي پهتل آهي ته ٻاهرين دهليءَ جي لشڪر سان لڙندي دودي سومري خاندان ۽ قبيلي سميت قرباني ڏني. سنڌس تختگاه اجاڙ ٿي ويو. ان سنڌس قربانيءَ اهل سنڌ جي دلين تي اهڙو اثر وهاريو جو اڄ تائين ڳوٺن ۾ ياڻ ۽ ڀٽ ان واقعي جي آکاڻي ڳائيندا رهن ٿا. شاه صاحب چيو آهي ته:

پنهونءَ ڪارڻ پٻ ۾ مَرُ مٿو ڏيئي،
ته سرتيون سپيئي واڪائينئي وينيون.

ان وانگر هنن مقصدن خاطر سر ڏيئي پاڻ کي زنده جاويد بنائي ڇڏيو. سنڌ جي شعر ۾ اها پهرئين رجز يہ ۽ مرثيہ واري شعر جي آکاڻي آهي.

قومن جي اڪثريت هميشہ بزدل، بي غيرت، ابن الوقت ماڻهن جي ٿئي ٿي ليڪن انهن ۾ چند اهڙا بہ ماڻهو پيدا ٿين ٿا جي ڏسي وائسي صرف روايات ۽ مقصدن خاطر قربان ٿيو وڃن. شاه سائين اهڙيءَ حالت لاءِ چوي ٿو:

ته ڪَر ڪيئن مُئي، جي سير نہ گهڙي سُهڻي،
هتي حياتيءَ ڏينهڙا، هڏهين تان نہ هئي،
هوئين هوند مُئي، پر ٻڏيءَ جا ٻيٽا ٿيا.
(شاه)

ههڙن باهمت، باغيرت، ملڪ جي عزت ۽ناموس، آزادي ۽ قومي روايات جي حفاظت لاءِ لڙي پاڻ قربان ڪندڙن تي سنڌين کي واقعي فخر ڪرڻ ۽ انهن جي يادگار ملهائڻ جو حق آهي.

پر چوٽي آهي ته صحيح راءِ ۽ حق تي هلڻ ته جدا ڳالهہ آهي پر انهن ماڻهن جي سڃاڻپ ۽ قدرداني بہ ٿورن کي ٿئي ٿي. دنيا جي چاليهہ ڪروڙ مسلمانن مان پنج

سيڪڙو حسين عليہ السلام جو يادگار مس ملهائيندا هوندا.

هن وقت جڏهن اسان تاريخ جي نهايت مُشڪل دور مان لنگهي رهيا آهيون. اسان جي سياسي آزادي ختم ڪئي وئي آهي جا اقتصادي حالت تي اثر انداز ٿيڻ کان رهي نہ سگهي آهي. اسان جي ڪلچر ۽ زبان تي وار ٿي رهيا آهن ان وقت اهڙي قسم جي سپوتن ۽ سورهين جا قصا ۽ ڪهاڻيون عوام تائين پهچائڻ ۽ سندن ياد تازي ڪرڻ، قومي غيرت، همت ۽ جذبہ آزاديءَ کي زنده ڪرڻ جي برابر آهي.

دودو سومرو ۽ ان جو قبيلو راجا ڏاهر کان پوءِ ٻيو سنڌي سورهيہ شهيد آهي، جنهن جي ڪارنامن تي سنڌين کي ناز ڪرڻ جو پورو حق آهي.

هن واقعي کان پوءِ بہ سومرن جي حڪومت ڪجھ وقت لاءِ رهي، پر ايترين قربانين سندن طاقت ڪمزور ڪري ڇڏي هئي. جنهن ڪري ٿوري وقت کان پوءِ انهيءَ قبيلي جي همبر نالي حاڪم کي سمن قتل ڪري حڪومت تي قبضو ڪيو. سما بہ سنڌ جا رهاڪو ۽ راجپوت نسل مان هئا.

●

نواب (دولهہ) دريا خان عرف نواب مبارڪ خان

سومرن جي حڪومت ڪمزور ٿيڻ بعد انهن جي آخري حاڪم همير کي سمن قتل ڪري ان جي جاءِ تي سندن سردار اُنڙ پٽ ڀنيہ کي جام جو لقب ڏئي سنڌ جي گهٽي ڀاڳي تي حاڪم مقرر ڪيو. جيئن تہ سنڌ جي ڀنهي بهترين گهراڻن جي مستند تاريخ اجا تائين لکي ڪانہ ويئي آهي. ان ڪري انهن جي حڪومت جو مفصل احوال ميسر ٿي نہ سگهيو آهي. پر چچنامہ ۽ تاريخ تحفة الڪرام وغيره جي مختلف روايتن جي بنا تي ١٣٦٠ع کان پوءِ ان گهراڻي جي شروعات شمار ڪري سگهجي ٿي. جيڪا ١٥٢٠ع تائين هلي اٽڪل ١٦٠ورهيہ ڪن حڪومت ڪيائون. ان عرصي ۾ سنڌ جي ڪند ڪڙڇ ۾ انهيءَ قبيلي جي سردارن جو تسلط هو جي ننڍين رياستن وانگر اندروني طور آزاد هئا ليڪن سيئي سلامي وڏي حاڪم جام جي ڀريندا هئا.

اهو دور بہ سنڌ لاءِ امن امان، ترقي ۽ تمدن جو باعث رهيو آهي- انهن جي دور حڪومت ۾ ڪيئي وڏا ڳوٺ ٻڌا، علم پڪڙيو، هنر زور ورتو، قومي روايتون ۽دستور بہ قائم رهيا. سنڌ جي غيرت، روايت، حب الوطني ۽ آزاديءَ جي حفاظت لاءِ سومرن پاڻ ملهايو تہ سمن وري تهذيب ۽ تمدن کي زور وٺائڻ لاءِڪوشش ڪئي.

هن قبيلي ۾ بہ ڪيترا ئي نامور حاڪم پيدا ٿيا جن مان جام تماچيءَ جو نالو خاص مشهور آهي. جنهنجي ڪينجهر جي مهانيءَ، نوريءَ سان رومانس جي قصي کي شاهہ لطيف نهايت عمدي پيرايي ۾ بيان ڪري انهيءَ دور جي عمده تصوير ڪڍي آهي.

چوڻ ۾ اچي ٿو تہ انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ امن امان، آبادي ۽ هنر جي زور وٺڻ ڪري آسودگي اچي ويئي هئي. مدرسا بہ ڪليل هئا. هي حاڪم عالمن، شاعرن، ۽ راڳ جي مجلس ۽ شڪار لاءِ اڪثر ڪينجهر جي ڍنڍ تي تفريح لاءِ ويندو هو. جتي پُرلطف مجلسون ٿينديون هيون. عمديون ٻيڙيون ان جا رنگا رنگي سڙهہ ۽ ساز سامان مجلس جي رونق کي وڌائيندڙ هئا. ڪينجهر جو نظارو نهايت عمدو هو. شاهہ صاحب ان لاءِ فرمائي ٿو تہ:-

هيٺ جر، مٿي مجر، ڪنڌيءَ ڪونر ٽڙن،
ور ٿي واهوندن، ڪينجهر خستوري ٿئي.
(شاهہ)

اهڙيءَ طرح گهمندي هن جي نوريءَ نالي عورت تي نظر پئجي ويئي. هوءَ هتين

پيرين آرڪيٽن هٿي هن جي من ۾ گيرب ۽ گاڏ نہ هو. تنهن جي نيٽن ڪٽي راءِ ڪي ريجهائي چڙيو. نيٺ سمي سچائي ٻيڙو ٻانهن ۾ ٻڌي ڪٽي راڻين ۾ شامل ڪيس پوءِ تہ جام مهاڻن تان مڙئي محصول معاف ڪري ڇڏيا ۽ اڪثري ڪينجهر جي ڪناري مجلسون ٿينديون رهنديون هيون. اتي ماڙي نهرايائين. سنڌن قبرون مڪلي ٽڪريءَ تي شيخ حماد جماليءَ جي مقبري هيٺان آهن.

ان ڪان پوءِ انهيءَ گهراڻي جو ٻيو مشهور حاڪم نظام الدين عرف جام نندو ٻن پنيہ ٿيو. هي ٨٦٦هه مطابق ١٤٦٣ع تي تخت تي ويٺو. سنڌس ڏينهن ۾ حڪومت اتر طرف وڏي ٻهاولپور تائين پکڙي، الهندي طرف سبي تائين. مطلب تہ ساري موجوده سنڌ سنڌس قبضي ۾ هئي. هي پاڻ وڏو عالم هو. عالمن، درويشن جي صحبت ڪي پسند ڪندو هو. نهايت اعليٰ منتظم، منصف مزاج ۽ سخي هو هن جي حڪومت ٤٨ سال هلي. ان وچ ۾ امن امان قائم ٿيڻ ڪري ملڪ نهايت ترقي ڪئي هن اڳيون ساموئي يا سمانگر ڇڏي ان جي ٽن ميلن جي مفاصلي تي موجوده ٺٽي جو شهر نئين سر ٻڌايو. جنهن ٿوري وقت اندر مدرسن، واپار، ڪارخانن، عالمن وغيره ڪري نهايت زور ورتو. اهو سمن جي اوج جو دور هو.

نواب دريا خان هن منصف مزاج، منتظم ۽ مردم شناس حاڪم جو وزير اعظم هو. ان بابت چوڻ ۾ اچي ٿو تہ اصل ۾ هي جام صاحب جي وزير لکمير وٽ نوڪر هو. سنڌس اصل نسل جو پورو پتو نٿو پوي. سنڌس اوائلي نالو قبوليو هو. هڪ دفعي جام نندو شڪار تي نڪتو ساڻس وزير لکمير بہ گڏ هو. رستي تي جام صاحب کي اُڃ لڳي، جام صاحب جو نوڪر پري هو ان ڪري قبوليي چوڪري کيس پاڻي آڻي ڏنو. جام صاحب ڏنو تہ ان ۾ ڪي ڪک پيل هئا. ان بابت هن کان جام سبب گهريو. هن جواب ۾ ٻڌايس تہ قبلا جن کي سخت اُڃ هئي، يڪدم پاڻي پي وري سواري ڪن ها تہ طبيعت تي خراب اثر پوي ها. ان ڪري ڪک وجهي ڏنم تہ سائين جن آهستگيءَ سان پاڻي پين. سنڌس اهڙي عقل واري جواب کان جام صاحب متاثر ٿي کيس پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکيو. جتي آهستي ٿي ترقي ڪندو تعليم ۽ تربيت حاصل ڪري بعدلياقت ۽ ايمانداري ڪري پهرين وزير ۽ پوءِ وزيراعظم جي درجي تي پهچي نواب خان اعظم ۽ فرزند خاص جا لقب حاصل ڪيا. کيس فوجن جي سپہ سالاري بہ ملي. هاڻ نواب دريا خان عرف نواب مبارڪ خان جي نالي سان سڏجڻ لڳو. هي انهيءَ عرصي ۾ سنڌ جي مڪاني بدامنين دور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان ڪري ساري صوبي جي حڪومت گهڻي وقت تائين نهايت امن امان ۽ خوش اسلوبيءَ سان هلڻ لڳي.

انهن ڏينهن ۾ بابر بادشاه سمرقند کان نڪري اچي ڪابل ۾ ديرو ڄمايو هو. شاه بيگ ارغون ان جي خوف کان ٻئي ملڪ وسائڻ جي خيال کان سنڌ تي سنڌس پاءُ ميرزا سلطان محمد جي هٿ هيٺ لشڪر چاڙهي موڪليو جن آگره، چانڊڪا، منديجا ۽ ماڇين جو ڪوٽ اچي ڦريا ۽ لٽيا. ان خبر پوڻ تي جام نندي وڏو لشڪر نواب دريا خان جي هٿ هيٺ ان جي مدافعت ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو. جنهن هاو ڪر ڳوٺ وٽ پهرين جنگ ۾ ارغونن جي لشڪر کي شڪست ڏني. جنهن ۾ شاه بيگ جو پاءُ سلطان محمد مارجي ويو باقي سنڌس بچيل لشڪر قنڌار ڏانهن ڀڄي ويو. اها معمولي

ڪاميابي ڪانه هئي.افغانستان کان ايندڙ سپاهين جو هندستان ۾ سنڌ تي ڌاڪو ويٺل هو. انهن کي اهڙي شڪست فاش ڏيڻ ڪري وري ڄام نندي جي حياتيءَ ۾ ارغونن سنڌ ڏي رخ نه رکيو. اهو نواب دريا خان جي بهادري ۽ قابليت جو کليل ثبوت هو.

انهن ڏينهن ۾ هڪ ٻيو واقعو سرزد ٿيو. جيتوڻيڪ ظاهر ۾ خاص اهميت رکندڙ نه هو پر ان مان نواب دريا خان جي سياسي دانشمندي ۽ معامله فهميءَ جو پتو پوي ٿو.

سيدمحمد ميران شاهه ٨٤٧هه ۾ جونپور جي شهر ۾ پيدا ٿيو. جو علم پڙهي وڏي لياقت جي درجي تي پهتو هو. پوءِ روزا، زهد، تقويٰ ۽ وظائف جي ذريعي صاحب ڪمال ٿيو. سندس معتقدن جو چوڻ آهي ته هڪ دفعي حسب معمول پنهنجي ورد وظائف ۾ مشغول هو ته کيس اهو آواز ٻڌڻ ۾ آيو ته "تون مهدي آهين". آخر اهو آواز مسلسل ٻڌڻ بعد هن کي سندس مهديپڻي جو يقين ويهي ويو. مسلمانن جي هڪ گروه ۾گهڻي وقت کان اهو عقيدو رهندو پئي آيو ته آخر زمان ۾ امام مهدي پيدا ٿيڻ وارو آهي جو ساري دنيا جي مسلمانن کي متحد ڪري دنيا تي غلبه اسلام لاءِ بيعت وٺي جهاد ڪري ساري دنيا کي زوريءَ يا خوشيءَ سان دائري اسلام ۾ آڻيندو. انهيءَ طرح سان اسلام جي پيدا ٿيڻ جي مشن ته اسلام، انسانذات جي وچ ۾ اتحاد، امن ۽ ترقي آڻيندو، مڪمل ٿيڻ واري آهي.

اهو عقيدو صرف مسلمانن ۾ ويٺل نه آهي پر قريبًا هر عالمگير مذهب جي ڪن گروهن ۾ گهڻي وقت کان سندن نشاط ثانيه لاءِ ويٺل آهي ته منجهان ڪو ماڻهو پيدا ٿي انهيءَ مذهب کي ساري دنيا ۾ رائج ڪندو. هندن مان ڪن ۾ وشنو مهاراج جي نئين سر اوتار ٿي اچڻ بعد هندن جي دنيا تي تسلط ويهڻ جو اعتقاد ويٺل آهي.

اهڙيءَ طرح حضرت عيسيٰ جي وري پيدا ٿي دنيا کي دين مسيحي تي آڻڻ جو عقيدو به ڪن عيسائين ۾ ويٺل هو. ان عقيدي کي مدنظر رکي دنيا جي مسلمانن ۾ ڪيئي ماڻهو اهڙي دعويٰ ڪندي پيدا ٿي ماڻهن ۾ وقتي اتحاد ۽ جوش جاڳائي وري ختم ٿي ويا. آءٌ ڪيترا دفعا پنهنجي تحريرن ۾ ٻڌائي آيو آهيان ته ملا جي مذهبي تشريح واري اسلام ۾ دنيا تي غلبه اسلام جو تخيل ڪن مسلمانن تي گهڻي وقت کان ويٺل آهي. ڪن خلافت، کي ان جو مرڪز بنائي انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ ڪوشش ڪئي، ڪن مجدد بڻجي دين کي نئين سر زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ڪيترا مهدي سڏائي تبليغ ۽ جهاد ذريعي اسلام جي فروغ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳا. ڪن هاڻ ان کي پين اسلامزم جي تحريڪ سڏي ان ڏس ۾ مسلمانن کي متحد ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي. مطلب ته اهو عقيدو مختلف شڪلين ۾ مسلمانن اڳيان پئي پيش ٿيو آهي. مصر ۾ مهدوي حاڪمن جي تحريڪ شيعن جي هڪ گروه ۾ ٻارهين امام ۾ گم ٿي وري آخر زمان ۾ پيدا ٿيڻ جي اميد شيخ سنوسي جي تحريڪ، مهدوي سوڊانيءَ جي تحريڪ سڀ انهيءَ تخيل جي پيداوار آهن جنهن جو پرچار سيد محمد ميران شاهه جونپوري ڪيو ٿي.

ڪيترا ويساهه وسوڙل ماڻهو اڄا تائين انهيءَ اميد تي ٻيا هلن ليڪن اها به حقيقت آهي ته مسلمان درويشن، عالمن ۽ سياستدانن جو هڪ گروهه اهڙو به رهيو آهي جنهن

کي نہ اسلام جي اهڙي تشريح ۾ اعتقاد رهيو آهي، نہ انهيءَ قسم جي تحريڪن کي ممڪن العمل ۽ صحيح سمجهيو اٿن. هن زماني ۾ علم ۽ سائنس جي واڌاري ڪري شايد اهڙا گهڻا ماڻهو نڪرن جي اهڙن فريب ده عقيدن ۾ ويساه نہ رکن. ليڪن سنڌ جهڙي پٺتي پيل ملڪ ۾ پنج سو ورهيا اڳ اهڙا ترقي پسند خيال تہ اهو عقيدو غلط ۽ ان تيڻ جوڳو آهي. حڪومت جي هڪ مدبر نواب دريا خان طرفان ظاهر ٿيڻ غير معمولي ڳالھ هئي.

نائين صدي هجريءَ جي آخر ۽ ڏهين صديءَ وارو زمانو هندستان اندر بدامني ۽ طوائف الملوڪيءَ جو هو. بادشاهيون نهنديون ۽ ڀڄنديون رهيون ٿي. اهڙي ڪا مرڪزي حڪومت باقي نہ رهي هئي جو هندستاني مسلمانن جو شيرازو درست ڪري غلبہ اسلام آڻي، حق تي هلندڙ عالم دين گهٽ ٿي ويا هئا. پيران طريقت جي بدعملن ڪري مسلمانن ۾ گمراهي پيدا ٿيڻ لڳي هئي. اهڙين حالتن هيٺ سيد صاحب جي نئين پيغام ۽ تحريڪ ماڻهن تي چڱو اثر پيدا ڪيو. ٿوري وقت اندر هزارها ماڻهو سندس حلقہ اثر ۾ داخل ٿي ويا. ۽ ڪيترن ملڪن جا مسلمان حاڪم بہ سندس مريديءَ جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. انهيءَ تحريڪ جا مکيہ اصول هينيان هئا:

(۱) هجرت ڪرڻ. سندن چوڻ هو تہ جيستائين ماڻهو قيد وطن کان آزاد ٿي گهر ٻار جو آسانگو لاهي، لڳ لاڳاپا ڇڏي مهدوي تحريڪ ۾ شريڪ نہ ٿيو آهي ان وقت تائين منجهس ڪا وڏي اميد رکڻ اجائي هئي. ان راھ ۾ ترڪ وطن ضروري هو. موجوده زماني ۾ علامہ اقبال جو وطن کي بت سڏي، نظريہ جي بنياد تي بين الاقوامي لاڳاپن جي جدا قوم بنائڻ، ڪدو بيش ان ساڳي تخيل جي پيداوار آهي.

(۲) ترڪمال- سندن رايو هو تہ غلبہ اسلام جي راھ ۾ ٻي جا رنڊڪ هئي جا شخصي مال ۽ ملڪيت جي محبت هئي ان ڪري تحريڪ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ هر پوئلڳ جو فرض ٿيو پوي تہ هو ساري ملڪيت مهدوي تحريڪ جي حوالي ڪري غلبہ اسلام جي لاءِ، ڪم آڻڻ ۾ مدد ڪري.

(۳) جهاد- ٽيون شرط ان تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو هو تہ ان جو پوئلڳ سڀ لاڳاپا لاهي سر ترِيءَ تي رکي خوف خطرا ڦٽا ڪري تلوار هٿ ۾ کڻي مهديءَ جي حڪم تي غلبہ اسلام لاءِ لڙي.

مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي استعمال غرضي (ايڪسپلائٽ) ڪرڻ جا تاريخ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. يورپ جون صليبي جنگيون ان جو هڪ مثال آهن. جتي نہ گهڻي غور فڪر ۽ تجربي بعد ماڻهو ان نتيجي تي پهتا تہ ڪنهن هڪ مذهب کي آخري ۽ مڪمل سمجهي دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ جو خيال فرسوده ۽ خود فريبيءَ کان مٿي نہ هو. سيني مذهبن پنهنجن بنياد وحدت سمايل هئي جنهنجو مقصد اتحادانساني، امن عالم ۽ ترقي ۽ فلاح بني آدم هئا. اهي مقصد محبت، تاليف قلوب، اهنسا، باهمي سمجهوتہ. اخلاقن جي درستي ۽ نفسي اصلاح جي ذريعي حاصل ٿيڻا هئا. نہ چند عقيدن ۽ دستورن جي مذهب کي جهاد ذريعي دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ سان.

جڏهن سيد ميران محمد شاھ سنڌ ۾ آيو تہ ڪيترا ويساھ وسوڙل ۽ پراڻي خيال

جا عالم ۽ ماڻهو ان تحريڪ جي طرف ڇڪجي ويا ۽ ان جي حلقہ اثر ۾ اچڻ لاءِ آماده ٿيا. سيد صاحب جڏهن ٺٽي ۾ ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڊي وٽ آيو ۽ سندس تحريڪ جي مقاصد کان واقف ڪري کيس پنهنجي حلقہ اثر هيٺ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو تڏان وقت نواب دريا خان صحيح راءِ قائم ڪري ڄام صاحب کي هن جي حلقہ اثر ۾ اچڻ کان روڪي ميزبانيءَ جا فرائض ادا ڪري جلد بنان مطلب حاصل ڪرڻ جي کيس اجازت ڏيئي روانو ڪري ڇڏيو. ان مان نواب دريا خان جي قوم پرست خيالن ۽ سياسي تدبر جي پختگي معلوم ٿئي ٿي.جيتوڻيڪ ڄام صاحب جي دربار سان تعلق رکندڙ قاضي قاضن ۽ ٻيا هن جا معتقد بڻجي ويا.

هتي هيءَ ڳالهہ ڪرڻ ضروري آهي تہ نواب دريا خان کي ڄام صاحب طرفان ڳاهن جي پر ۾ موجود ٽلٽيءَ جي نزديڪ جاگير مليل هئي، جتي سندس فرزند رهندا هئا ۽ پاڻ بہ اڪثر اوڏاهين ويندڙ هو.

اتي جو مخدوم بلاول عليہ الرحمة سما خاندان مان هو، باغبان ۾ رهندو هو. نواب صاحب ان جو عقيدتمند ۽ صحبتي هو. تنهنڪري مخدوم صاحب جا سڀ خليفا خاص ڪري سيد حيدرعليہ الرحمة سن وارو نواب صاحب جا دوست ۽ واقفڪار هئا. خوش قسمتيءَ سان مخدوم صاحب ۽ سندس حلقہ اثر جا درويش بہ نواب صاحب جا هم خيال هئا. اهو پتو مشڪل آهي تہ اهڙا خيال نواب صاحب جي اثر ڪري ٿين درويشن تي پيا هئا يا انهن جي صحبت نواب صاحب کي انهيءَ خيال جو بڻايو هو.

سيد محمد ميران شاهہ ڄام صاحب کان رخصت ياب ٿي ٻيڙين جي قافلي ذريعي درياهہ رستي سنڌ ۾ سندس تبليغ ڪندو سکر طرف افغانستان ڏي وڃڻ لاءِ روانو ٿيو. مخدوم بلاول عليہ، سيد عبدالرزاق لڪياري ۽ نواب صاحب اُن تحريڪ کي ملڪي ساليت ۽ قوم پرستي جي اصولن خلاف سمجهي مشورو ڪري سيد حيدر عليہ سن واري هٿان سيد ميران محمد شاهہ جي ٻيڙين جي قافلي کي ٻوڙائي ڇڏيو. جنهنڪري سيد صاحب سندس تحريڪ لاءِ حالتون ناسازگار ڏسي سنڌ ۾ وڌيڪ تبليغ بند ڪري سڌو خشڪيءَ رستي افغانستان هليو ويو. ان جو وڌيڪ احوال مخدوم صاحب جي زندگيءَ ۾ ڏنو ويندو.

سنڌ جي بدقسمتيءَ سان ڄام نظام الدين صاحب ۹۱۴ھ مطابق ۱۵۰۸ع تي وفات ڪئي. سندس وفات مهل ڄام صاحب نواب صاحب کي سندس پٽ جي پارت ڪئي.

اُن کان پوءِ ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح الدين ڄام سنجر جي پوٽي جي وچ ۾ گاديءَ تان تڪرار ٿي پيو. جنهن ۾نواب دريا خان جي مدد سان ڄام فيروز ڪامياب ٿيو. جنهن تي ڄام صلاح الدين گجرات طرف سندس ناني سلطان مظفر وٽ رهڻ لڳو.

ڄام فيروز نوجوان هو، گهڻو وقت راڳ روپ ٻڌڻ، ڇوڪرين جي ناچ ڏسڻ، مسخرن جي صحبت ۽ ٻين اهڙي قسم جي عياشيءَ جي ڪمن ۾ گذاريندو هو.

حڪومت جو ڪاروبار سمورو نواب دريا خان جي هٿان وڃي پيو . پيدائش جي زياده ٿيڻ ڪري شاهي خاندان جا فرد ۽ دربار سان لاڳاپي وارا ماڻهو فضول خرچ ۽ ڇڙواڳ ٿي ويا هئا. جن جي ڪارگذارين تي نواب صاحب کي سختي ڪرڻي پئي. اُن

تي ڄام صاحب ۽ نواب صاحب جي وچ ۾ شڪرنجي تي پئي. تنهنڪري وزارت مان استيفعا ڏيئي اچي سندس جاگير ڳاهن ۾ رهڻ لڳو. ان کان پوءِ ڄام فيروز جي رنگ رلين تي نظر ڪرڻ وارو ڪو ڪو نه بچيو. ڄام فيروز ان تي اکتفا نه ڪئي پر نواب دريا خان جي طاقت ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڪيترا ارغون ۽ ٻين ٻاهرين ماڻهن کي نوڪريءَ ۾ رکيو. ڄام فيروز هڪ خاص محلو انهن جي رهڻ لاءِ مقرر ڪيو جو مغل واڙو سڏجڻ ۾ ايندو هو.

انهن حالتن کي ڏسي انهن مغلن مان مير قاسم ڪيڪ شاه بيگ ارغون کي لکي موڪليو ته ڄام جي حڪومت ڪمزور ٿي وئي آهي. ڄام صاحب پنهنجي عياشين ۾ مشغول آهي. نواب دريا خان هن کان جدا ٿي ويو آهي، ميدان خالي اٿئي، موقعي مان فائدو وٺڻ گهرجي.ان تي شاه بيگ ارغون وري سنڌ تي حملا ڪرڻ شروع ڪيا. پهرين سکر پوءِ سيوهڻ فتح ڪيا. آخر ۾ ٺٽي تي ڪاهي ويو. تڏهن ڄام جي اک کلي هن نواب درياخان کي گهرائي ورتو. حالتون خراب ٿي چڪيون هيون. باوجود ان جي نواب صاحب آخر دم تائين سنڌ جي آزادي، ناموس ۽ عزت خاطر لڙندو رهيو ۽ شهيد ٿيو. لڙائي هلندي ڄام فيروز ڀڄي وڃي پير پٺي طرف لڪو جتان آخر شاه بيگ کي رحم جي درخداست ڪري معافي وٺي صلح جا شرط قبولي ارغونن جي تابع ٿي هڪ محدود ٽڪري تي رهڻ لاءِ رضامند ٿيو.

نواب صاحب سنڌ جي آزادي خاطر سر ڏيندڙ، سورمن، مدبرن ۽ صحيح رايا رکندڙ محب وطنن ۾ مکيه هو. تنهنڪري ان کي سنڌ لاءِ شهيد ٿيندڙن ۾ نمبر نمبر شمار ڪريون ٿا.

ان جي مزار سندس مربي ڄام نظام الدين جي الهندي طرف مڪلي ٽڪريءَ تي آهي.

سنڌ جومشهور مؤرخ سيد پير حسام الدين راشدي مڪلي نامي ۾ سندس لاءِ هيٺين خيالن جو اظهار ڪري ٿو: "نواب دريا خان ابتدا ۾لاوارث ڇوڪرو هو. بادشاه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏسي پاڻ وٽ آڻي اعليٰ تربيت ۽ تعليم ڏيئي معمولي ملازم جي درجي تان مٿي چاڙهي ڪيس وزير اعظم جي درجي تي آندو..سنڌ جي فوجن جي سپه سالاري به سندس سپرد ڪئي. مبارڪ خان، خان اعظم جا خاص خطاب ڏيئي سندس مرتبو بلند ڪري آخر پنهنجي فرزنديءَ جي لقب سان سرفراز ڪري عروج ۽ اقبال جي آخر منزل تي پهچايو.

مردم شناس سلطان جي منتخب ڪيل ماڻهو، سندس ڪارڪردگيءَ سبب بادشاه جي زندگيءَ ۾ نمڪ حلالي ۽ جفاڪشي ڪندي سموري سلطنت جو ڳاٽ اوچو رکيو. بلڪ سندس وفاتيءَ کان بعد به اهو اڪيلو امير هو جنهن سنڌ جي آزاديءَ لاءِ مسلسل جدوجهد جاري رکي، پنهنجي جيئري مغلن کي ٺٽي ۾ داخل ٿيڻ نه ڏنو. اول ۾ دره بولان خان وٽ پهچي کين شرمناڪ شڪست ڏيئي پٺتي هٽايو. آخر ۾ ٺٽي جي ڇانئڻ وٽ لڙندي وڙهندي تير ۽ تلوارون هڻندي ۽ کائيندي پنهنجو سرصدقو ڪري ڇڏيو.

ان کان پوءِ "خرابي سنڌ" جو باب کلي پيو. جنهن نه صرف ٺٽي بلڪ ساري سنڌ

لاءِ غيرن جي غلاميءَ جو رستو هموار ۽ صاف ڪري ڇڏيو. اهو واقعو ٩٢٦ھ مطابق ١٤٢٠ع تي سرزد ٿيو".

ان ڪان پوءِ سنڌ ١١٣١ھ مطابق ١٧١٩ع تائين غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي. جنهن کي ميان نور محمد صاحب ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ متي ڪنهڻ لاءِ فرصت ملي. پر سندس ڏينهن ۾ نادر شاهه جي ڪاهه وري سنڌي حڪومت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو.

حق تہ اهو آهي تہ ههڙي بهادر، سرويچ،مدبر، شهيد سنڌ جون سال بسال ورسيون ملهائي يادگار قائم ڪريون پر جنهن صورت ۾سنڌ وري غيرن جي غلاميءَ هيٺ وڃي چڪي آهي ۽ هر غلامي قومي غيرت، حميت، جذبہ آزادي، ڪمزور ڪري ڇڏي ٿي. تنهنڪري نوجوانن جي ايمان تازي ڪرڻ لاءِ سندس حياتيءَ جو احوال لکي پيش ڪريان ٿو.

بنا ڪردند خوش رسمي، بخون و خاڪ غلطيدن،
خدا رحمت ڪند اين، عاشقان پاڪ طينت را.

معنيٰ: "خدا رحمت ڪري انهن پاڪ صفت عاشقن تي جن پنهنجا رت هاري سندن بهادري ۽ قربانيءَ جا مثال قائم ڪري ڇڏيا آهن.

وري پير حسام الدين شاهه مڪلي نامہ ۾ لکي ٿو:

"نواب دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوط ۽ محڪم ڪيو. ان جي فوجي، سياسي، سماجي ۽ اقتصادي صورتحال کي اهڙيءَ ڪڙيءَ تي بيهاريو جو مورخن جو متفقہ قول آهي تہ اهڙو زمانو سنڌ نہ پهرين ڏٺو نہ پوءِ. انهيءَ ۾ تعميري، رفاهي صلاحيتن سان گڏ منجهس آزادي ۽ وطن پرستي جو جيڪو رنگ هو اهو سنڌ جي تاريخ ۾ ڪيس هميشہ زنده ۽ پاينده رکندو. سر جا سانگا لاهي وطن کي ڌارين جي قبضي کان آزاد رکڻ لاءِ هن جيڪا جدوجهد ڪئي اُها سنڌ وطن جي تاريخ ۾ مثالي آهي.

سندس سمورو خاندان انهيءَ رنگ ۾ رتل هو. سندس سڀئي عزيز دوست آزاديءَ جا جري جوان ۽ بهادر هئا. علاوَ الدين منجهان عالم نڪتو. محمود خان ۽ موٺڻ خان سپاهي مرد هئا. پڇاڙيءَ سوڌو ارغونن سان خوب وڙهيا. سارنگ خان چوٿون نمبر فرزند هوس جو بہ پنهنجو مٽ پاڻ هو".

(مڪلي نامہ- پير حسام الدين راشدي)

●

مخدوم بلاول بن جام حسن سمون
عليہ رحمت - باغبان

سوريءَ سڏ ڪيو، ڪا هلندي جيڏيون،
وڃڻ تن پيو، نالو نينهن ڳنهن جي.
(شاهه)

مخدوم صاحب جي زندگيءَ جو قلمبند تيل پورو احوال ملي نہ سگهيو آهي. ليڪن ڏند ڪٿائن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ هو ذات جو سمونءِ ئني جي شاهي خاندان سان واسطو رکندڙ هو. جنهن ڪري ڪيس اجا تائين "سمون سردار" جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. سندس ڄم جي تاريخ ملي نٿي سگهي پر غالباً نائين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. انهن ڏينهن ۾ تعليم جا مکيہ مرڪز ٺٽو، سيوهڻ ، پاٽ، ٿلٽي وغيره هئا. هن ابتدائي تعليم ٺٽي مان حاصل ڪري پوءِ وڌيڪ تعليم ٿلٽيءَ جي ڳوٺ ۾ مخدوم عمر وٽ اچي حاصل ڪئي. شادي بہ اتي ڪيائين پوءِ ٿوري پنڌتي باغبان جي ڳوٺ ۾ اچي رهڻ لڳو. جتي سندس مزار آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ مذهبي علم ۾ تفسير ۽ حديث ۾ خاص ماهر هو. جنهن ڪري دور دراز پنڌ تان طالب علم وٽس علم پرائڻ ايندا هئا. شروع کان وٽس سلسلہ طريقت ۾ دلچسپي وٺندو رهيو. سندس شجره طريقت هٿ نہ اچي سگهيو آهي. پر غالباً سهروردي طريقي سان تعلق هوس. هي انهيءَ وقت جي مکيہ صاحب طريقت بزرگن مان هو. جنهن جو ثبوت مخدوم نوح عليہ رحمت جي پوٽي ميان غلام الرسول صديقيءَ جي لکيل ڪتاب "دليل الذاڪرين" مان ملي ٿو. جنهن ۾ هو ڄاڻائي ٿو تہ سنڌ ۾ ان وقت ٽي مکيہ طريقت جا ادارا هئا. ١- قلندر لعل شهباز ٢- مخدوم بلاول عليہ ٣- مخدوم نوح عليہ. مخدوم بلاول عليہ رحمت جا ڪيئي مکيہ خليفا هئا جن جي ذريعي ملڪ جي مختلف ڪندن ۾ سندس طريقہ تصوف جا درس ماڻهن کي ملندا رهيا انهن مان مکيہ هينيان هئا.

(١) مخدوم ساهڙ عليہ النجار مقبرو نزديڪ انڙپور- جنهن کان سيد رڪن الدين عليہ رحمت مٽيار ي سيدن جي خاندان تي اثر انداز ٿيو.

(٢) سيد حيدر عليہ سنائي مقبرو سن ۾- جنهن جي خليفن ڇڇرن جي ڳوٺ کان ڪماٽن تائين ۽ جبل ۾ سندس تعليم کي پکيڙيو.

(٣) مخدوم رُڪن الدين عليہ عرف مخدوم منو- مزار مڪلي ٺٽو. ان جي وسيلي بلاولي تعليم دارالحڪومت تائين پهتي.

(٤) مخدوم حسين عليہ بلالي مقبرو پاٽوٺ- جنهن جو اثر ڪيٽي بندر تائين پهتو.

(٥) مخدوم سعد عليہ عرف مخدوم ساند- مقبرو نزديڪ سڪرنڊ جيڪو ميان صاحب ڪنڀارن جو جدا مجد هو.
(٦) مخدوم هنگور عليہ مزار تعلقو مورو- جنهن ڪري بلاولي تعليم ان طرف پکڙي.
بدقسمتيءَ سان سندس ملفوظات يا مڪتوبات جور زماني ڪري غائب ٿي ويا آهن تنهن ڪري سندس حياتيءَ جو بيان صرف ڏند ڪٿائن ۽ ڪن مخصوص ڪتابن تان هٿ ڪري پيش ڪجي ٿو.
هيءُ صاحب انهن بزرگن مان هو جن شريعت اسلام جي پيروي صاحب طريقت لاءِ ضروري ٿي ڄاتي جنهن ڪري هن جو توجه زياده تر عوام جي اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح طرف هو.
هن جي طريقہ تعليم ، جا مکيہ اصول هيٺان هئا
(١) صاحب طريقت کي معتقدن ۽ مريدن جي نذر نياز کان پاسو ڪري ڌنڌو ڪري گذر معاش ڪرڻ گهرجي.
(٢) مذهب ۽ سياست کي علحده رکڻ ضروري هو.
(٣) سندس گروه قوم پرستيءَ جي بنياد تي سنڌ دوستيءَ جو حامي هو.
مٿي ذڪر ڪيل اصولن جي تشريح هيٺين آهي

(١) صاحب طريقت کي گذر معاش لاءِ ڪوبہ پيشو اختيار ڪرڻ گهرجي

ملڪ ۾ عام دستور هو تہ مدرسا يا خانقاهون يا تہ حڪومت جي مدد تي هلندا هئا يا شهرين ۽ معتقدن جي نذرونيازن جي آڌار تي هلندڙ هئا. هيءُ غور ۽ فڪر بعد اُن نتيجي تي پهتو هو تہ ٻئي طريقا نقص کان خالي نہ هئا . حڪومت جي مدد کين حاڪمن جو محتاج ٿي بڻايو. مريدن جي نذر نيازن پيران طريقت جي ادارن کي مستقل مفاد بڻائي آخر ۾ انهن جي پوين لاءِ گذر معاش جو ذريعو بڻايو ٿي تنهن ڪري اُهي ادارا طريقت ۽ روحانيت جي نالي ۾ معتقدن مٿان چٽي ٿي پيا. تنهن ڪري هن پاڻ ڪورڪو ڌنڌو اختيار ڪيو. ان مان گذر معاش ڪرڻ شروع ٿيو ۽ خليفن کي بہ حڪم ڪيو تہ گذر معاش لاءِ ڪو ڌنڌو اختيار ڪري ان تي گذران ڪن. بلڪ ونس اچن تہ سمر پاڻ سان کنيو اچن.
ان واسطي سادي زندگي اختيار ڪرڻ سندن لاءِ نهايت ضروري هو. ان لاءِ هن هيٺيان دستور مقرر ڪيا
الف- نہ پاڻ مريدن کان نياز وٺندو هو نہ خليفن کي وٺڻ جي اجازت هوندي هئي.
ب- پاڻ بہ ڪچيءَ لانڍيءَ ۾ رهندو هو ۽ جملي خليفن کي ڪکائن گهرن ۾ رهڻ جو حڪم هو ۽ پڪي جاءِ جنهن کي اُهن ڏينهن ۾ ماڙي سڏيندا هئا ۾ رهڻ جي منع هئي.
ت- بلاولي طريقي جي خليفن لاءِ سادو ڏاڏيءَ جو ڪپڙو ۽ سادي خوراڪ لازمي نهرايل هئا. ريشم ۽ عمدي ڪپڙي يا طعام کائڻ جي اجازت نہ هئي

ث- گهر ۾ جنديءَ جو پينگهو يا ڪنّ رکڻ جي اجازت نہ هوندي هئي، سادي ڪنولي تي سمهڻ جو حڪم هو.
ج- انتقال بعد پنهنجي مٿان قبي آڏائڻ جي منع هئي.
اهي سڀ دستور ان ڪري لازمي ٺهرايائين تہ انهن ڪري پيران طريقت کي پيسا ڪمائڻ جي لالچ ڪري نذرنياز ولي عياش زندگي گذارڻي پوي ٿي. جنهن ڪري ماڻهو ڪاهل ٿيو پوي ۽ معتقدن کي نفعو پهچائڻ عيوض انهن مان نفعو حاصل ڪري ٿو.

(٢) مذهب ۽ سياست کي علحده رکڻو هو.

هن کي تاريخ اسلام تي پورو درڪ هو. جنهن ڪري کيس معلوم ٿيل هو تہ مذهب ۽ سيلست جي گڏجڻ ڪري اڪثر عالمن وقت جي حاڪمن جو هٿيو بنجي، اسلامي قوانين کي مروڙي سندن حاڪمن جي مرضي موافق هلايو ٿي- رسول مقبول صہ اختلاف راءِ کي رحمت سمجهي ان جي اجازت ڏني هئي. پر تاريخ مان کيس پتو پيل هو تہ حاڪمن ۽ مُلن سندن مستقل مفاد جي خلاف راءِ کي نہ صرف مذهب جي نالي ۾ دبايو هو پر ان ڪري ڪيترن عالمن ۽ درويشن کي قتل ڪرايو هو. شمس تبريز، منصور وغيره جا مثال سندس اکين اڳيان هئا. ازانسواءِ ان وقت سندس چوطرف مڙيئي مسلمان حڪومتون هيون. جن جنگين کي هر گروه جي طرفدار عالمن جهاد جي فتويٰ ڏيئي جائز بلڪ لازمي ٺهرايو ٿي. جنهن ڪري ، هزارها بلڪ لکها مسلمان انهي حاڪم ۽ ملا جي چوگان شطرنج ۾ ظلم جا شڪار بنيا ٿي.
هن کي اهو بہ معلوم هو تہ شريعت اسلام يعني فقهي معاملن ۾ مسلمانن اندر سوها فرق پيدا ٿي پيا هئا ۽ منجهن نفاق جو ڪارڻ بنيا هئا. اڪثر حاڪمن ملڪي رسم رواج، دستورن ۽ مصلحت وقت مطابق حڪومت جو ڪاروبار ٿي هلايو. هر مُلڪ ۽ قوم جون مُلڪي حالتون ۽ وقتي تقاضائون علحده هيون. ان ڪري مذهب جي استعمال غرضي (ايڪسپلائيٽيشن) ٿي ٿي.
جيئن تہ سنڌ ۾ اڃان تائين هندن جو چڱو خاصو تعداد هو. اهي مڪاني تعلقاتن ڪري سنڌي مسلمانن سان گڏجيو ٻاهرين حملي آورن خلاف، جيڪي اڪثر مسلمان هئا، لڙندا هئا. جيڪڏهن مذهب ۽ سياست کي گڏبو تہ اُن ڪري فرقن سان سختي ڪرڻ جو وجهہ ملي ويندو. ان ڪري مُلڪي ۽ قومي شيرازو ڪمزور ٿيڻ جو امڪان هو. اهڙين حالتن هيٺ ٻاهرين ڪاهن وقت سنڌين طرفان متحده محاذ بنجڻ جو گهٽ امڪان هو.
سنڌ کي دهلي ۽ افغانستان طرف جي مسلمان حاڪمن کان جنگين ۽ ڦر لٽ جو هميشہ خطرو رهندو هو. مذهب ۽ سياست کي گڏڻ سبب قوميت جو بنياد مذهب تي بيهڻ وارو هو. ان ڪري ڌارين حڪومتن جي طرفدار ايجنٽن ۽ مُلڪي مفاد خلاف غداري ڪرڻ جو هميشہ امڪان هو. مسلمانن جي جداگانہ قوميت جو نظريو بين الاقوامي بنيادن تي برپا ڪيو ٿي ويو ان جي اڪثر ملڪي مفادن سان ٽڪرجڻ جو

امڪان موجود هو. جهڙيءَ طرح اڄ ڪله ڪيترين حڪومتن ڪميونسٽ پارٽيءَ کي بين الاقوامي نظرياتي گروهه ڄاڻي ملڪي مفادن جي خلاف سمجهي ملڪ ۾ ممنوع ڪري ڇڏيو آهي.

(۳) هو قومپرست خيالن جو حامي هو.

مٿي ذڪر ڪيل نقطهء نگاهه، صحيح اسلامي تعليم، حقائق دهر ۽ سنڌي مفاد جي خيال کان هو مسلمانن جي جداگانه قومي تصور کي غلط فرسوده ۽ غير اسلامي سمجهڻ لڳو هو.

هن چؤ طرف ڏٺو ته ڪي حاڪم مغل هئا ته ڪي ترڪ هئا ته ڪي ايراني هئا ته ڪي عرب ۽ سڀئي مسلمان هئا. جن سنڌن گروهي مفاد خاطر جنگيون ڪري ملڪ فتح ڪري ڦُر لٽ ڪئي ٿي. ليڪن اهڙن ڪارنامن کي اسلام جي نالي ۾ جهاد سڏي اسلام جي سهڻي نالي تي ٽِڪو لڳايو ٿي. مُلن محمود غزنوي، تيمور لنگ ۽ علاؤالدين جي جنگين، قتل عام ۽ ڦُر لٽن کي جهاد سڏي انهن کي غازي ۽ صاحب قرآن جا لقب ڏنا هئا.

بني اُمين، بني عباسين ۽ ٻين مسلمان حاڪمن جا ڪارناما هن جي اکين اڳيان هئا. هو اهل نظر ۽ اهل دل هئڻ ڪري اهڙين ڪاروائين کي اسلام جي نالي سان تعبير ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

هو سنڌ ۾ ڄائو هو، سنڌس قبيلي جي منصف مزاج ۽ مهذب حاڪمن جي هٿ ۾ سنڌ جي حڪومت جي واڳ هئي. اُن جا پير وارا هندو راجا ۽ مڪاني راڻا بہ گڏيل ملڪي مفاد ڪري معاون ۽ مددگار هئا. تنهن ڪري هو ان نتيجي تي پهتو ته سنڌ جا رهاڪو وطن، زبان، گڏيل ملڪي مفاد ۽ روايت جي نقطهء نگاهه کان علحده قوم هئا.

مسلمانن جي جُداگانه قوم جو نظريو ڌارين مسلمان حڪمرانن جي سنڌ تي تسلط قائم ڪرڻ لاءِ هڪ ڏوڪو هو. تنهنڪري هي پاڻ، سنڌس خليفا ۽ سنڌن دوست نواب دريا خان انهيءَ نتيجي تي پهچڻ بعد مذهب جي نالي ۾ جُملي مسلمانن کي هڪ گڏيل قوم تسليم ڪرڻ جي خلاف هئا. تاريخي حقيقتون ان جي خلاف ڏليون هئائون. ان ڪري جڏهن سيد محمد ميران شاهه جونپوري سنڌ ۾ آيو ۽ غلبہ اسلام جي نالي ۾ پاڻ کي مهدي سڏائي بيعت وٺڻ لڳو ته ان نظريي کي هن سنڌ جي مفاد لاءِ نقصانڪار سمجهي ان جي مخالفت ڪري سيد محمد ميران شاهه جون پيڙيون سنڌس خليفي سيد حيدر عليہ سن واري هٿان پوڙائي ان نظريي جي سنڌ ۾ وڌيڪ پرچار ڪرڻ کي روڪي هن کي افغانستان وڃڻ تي مجبور ڪيو.

هن کي پتو هو تہ مسلمان تاريخ ۾ ڪڏهن متحد نہ ٿيا هئا ۽ نہ سڀئي مسلمان سڏائيندڙ صحيح اسلامي تشريح مطابق صحيح مسلمان هئا. نہ سڀئي غير مسلم ڪافر هئا. ماڻهن جي مذهبن ۾ موجوده ورهاست مصنوعي ۽ غلط هئي. ڪيترا ماڻهو غير مسلمانن ۾ خدا پرست ۽ صالح العمل ۽ صلح پسند هئا ۽ ڪيترائي مسلمان ظالم، غاصب، ڌاڙو ۽ مفسد هئا. ان ڪري هن سنڌين جي جُداگانہ قوم جي بنياد تي سنڌ جي سما حڪومت جي ارغونن جي خلاف مدد ڪئي. سنڌس معتقد ارغونن خلاف هندن سان

گڏجي لڙيا.

جڏهن ڄام فيروز جي نااهلي ۽ دربار ۾ ٻاهرين جي اثر ڪري نواب دريا خان بددل ٿي وزارت کان ٻاهر نڪتو ۽ ارغون ملڪ فتح ڪندي ٺٽي پهتا. آخر وقت ۾ نواب دريا خان سنڌ لاءِ لڙندي شهيد ٿي ويو ۽ ان کان پوءِ نواب جي فرزندن موٺڻ خان ۽ محمود خان، راڻي رتل ۽ جوڌا سنگهه سوڍن سهتن ۽ مخدوم صاحب جي مريدن ٺٽيءَ وٽ ٻيو دفعو جنگ ڪئي، جنهن ۾ سڀ شهيد ٿي ويا. ان کان پوءِ مخدوم صاحب کي پتو پيو ته آئندي وار مٿس ٿيڻ وارو هو. سنڌ جون حالتون نلسازگار هيون، ڪٿڻ جو امڪان نه هو، اُن ڪري هن فيصلو ڪيو ته پاڻ اڪيلو سر ڏئي. ڪيس ٻين خليفن جي اهنسائي اصولن جو پتو هو سيد حيدر عليه سن واري جي جوشيلي طبيعت ڪري هن ڪيس حڪم ڪيو ته ڪڇ ڏي هليو وڃي. جيڪو مرشد جو حڪم مڃي اوڏانهن هليو ويو. ان وچ ۾ ڄام صلاح الدين گجرات کان لشڪر وٺي وري ٺٽي تي ڪاهه ڪئي. ڄام فيروز شاهه بيگ کان مدد لاءِ گهر ڪئي. جنهن سندس فرزند شاهه حسين جي هٿ هيٺ گجرات جي لشڪر سان لڙڻ لاءِ فوج ڏياري موڪلي. جوڻ جي ڳوٺ نزديڪ ٽندو غلام علي (هن وقت قٽل آهي) وٽ لڙائي ٿي. شاهه حسين فتح ڪئي. ان ۾ پهرين ڄام صلاح الدين جو فرزند هيبت علي خان مارجي ويو. پوءِ ڄام صلاح الدين به لشڪر سميت مارجي ويو. مرزا شاهه بيگ هڪ سال کن سنڌ ۾ رهيو. آخر گجرات تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ تياري ڪندي جڏهن اگهم ڳوٺ ۾ پهتو ته ١٢ شعبان ٩٢٨هه مطابق ١٥٢١ع تي وفات ڪيائين. اُن کان پوءِ مرزا شاهه حسن نصرپور جي ڳوٺ ۾ پيءُ جي گاديءَ تي ويٺو. جتي جا سيد، قاضي، وڏيرا، زميندار فاتح خواني ڪرڻ ۽ مبارڪباد ڏيڻ لاءِ وٽس آيا. اُن کان پوءِ شاهه حسن ڄام فيروز کي رهيل حڪومت تان لاهڻ لاءِ ٺٽي طرف آيو. ڄام فيروز اها ڳالهه ٻڌي ڪڇ ڏي ڀڄي ويو جتان لشڪر وٺي وري شاهه حسن سان جنگ ڪرڻ لاءِ ٺٽي طرف روانو ٿيو. اها ڳالهه ٻڌي شاهه حسن وڌي راهڪي بازار جي پر وارن ڳوٺن چاچڪن ۽ راهمن وٽ اچي ڄام فيروز جي لشڪر کي سامهون ٿيو. سمن جو لشڪر خوب لڙيو پر نيٺ شڪست کاڌائين. ڄام فيروز گجرات ڏي ڀڄي ويو. سنڌ تي ارغونن جو پورو قبضو ٿي ويو.

شاهه حسن هاڻي مخالفت جي اڏن کي ختم ڪرڻ پويان پيو. سن جي شهر ۾ ڪجهه وقت لشڪر جي ڇانوڻي وجهي مڪاني مخالفت کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيائين. سيد حيدر عليه اڳئي ملڪ ڇڏي ويو هو ان ڪري ڪلب مخالفت ڪانه ٿي. اُن کان پوءِ مخدوم بلاول کان انتقام وٺڻ لاءِ ٺٽيءَ طرف آيو. مُلن کان مخدوم صاحب جي ڪافر هئڻ جي فتويٰ وٺڻ ۾ هن کي دير ٿي ڪانه ٿي. ان لاءِ هڪ جتيءَ ۾ قرآن جا اکر لکائي مخدم صاحب ڏي سوکڙي موڪلي ويئي. جنهن ان کي مٿي سان ٻڌي ڇڏيو.

ازانسواءِ ٻيا به طريقا اختيار ڪري هن کي ٢ رجب ٩٣٠هه مطابق ٦ مئي ١٥٢٣ع تي گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪرائي ڇڏيو. هي سنڌ جي سورمن جو چوٽون ۽ عالمن ۽ درويشن ۾ پهريون هو جيڪو سنڌ جي عزت ۽ ناموس لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيو.

شاهہ عنايت الله عليہ عرف
شاهہ شهيد صوفي جهوڪ

اڄ نہ اوطاقن ۾ طالب تنواربن،
آديسي اٿي ويا مڙهيون مون مارين.
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.
(شاهہ)

سنڌ پيغمبر خدا حضرت رسول مقبول صلعم جو پيارو ملڪ آهي. ان ڪان ڪيس ٿڌي هير آئي هئي، اهو ملڪ ڪيترن ئي بهترين روايانن جو حامل آهي. محبت، سلامتي ۽ عالم جي آبادي ان جا خاص پيغام رهيا آهن. نفرت، فساد، بد خواهيءَ کان اُن جا رهاڪو اڪثر پاسي رهيا آهن.

سنڌ هڪ مردم خيز ملڪ آهي، اُن جي سرزمين ڪيئي بزرگ پيدا ڪيا، جن جون مزارون ۽ مقبرا، سماڌيون ۽ آشرم ان جي گوشي گوشي ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڪو وقت اهڙو بہ هو جو هتي جا درويش ۽ عالم لاهور، دهلي، برهانپور، گجرات بلڪ عرب تائين وڃي پيغام حق جو آواز بلند ڪندا هئا. پر اڄ اُهي مڙهيون ۽ مڪان خالي نظر اچن ٿا. شاهہ لطيف رح اهڙي حالت کي ڏسي فرمايو آهي.

ويا سي وينجهار، هيرو لعل وڌبن جي،
تنين سندا پوئيان، سيئي لهن نہ سار،
ڪٽبن ڪڻ لهار، هائي انهين پيٽئين.
(شاهہ)

انسان ذات جي رهبريءَ ۽ هدايت، اتحاد ۽ امن، ترقي ۽ تهذيب لاءِ راهون ۽ رستا رٿيا ويا آهن، مذهب جو انهن ۾ مکيہ درجو آهي. ليڪن مذهب جون بہ بہ جُدا تشريحون پئي ڪيون ويئون آهن. هڪڙيءَ جو واسطو عام ماڻهن جي ضروريات، حالت ۽ نفسيات جي بنياد تي رٿيل رسم ۽ رواج، عبادت ۽ دستورن سان پئي رهيو آهي جنهن کي مسلمانن ۾ عام طور شريعت جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ٻي تشريح

جو لاڳاپو رموز حقيقت ۽ اسرار ڪائنات جي کوجنا، اتحاد انساني، امن عالم جي مقاصد ۽ ماڻهن جي ذهني صلاحيت ۽ نفساني اصلاح سان پئي رهيو آهي جنهن کي عام طور طريقت يا تصوف جي نالي سان سڏيو ويجي ٿو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته پوئين سمجهاڻيءَ جا ڄاڻو هر ملڪ جي رهاڪن، هر قوم جي ماڻهن ۽ هر مذهب جي پوئلڳن اندر موجود پئي رهيا آهن. جن جا مقصد ۽ مرادون ساڳيا هئا.

انهيءَ تشريح جي ڄاڻ اڪثر محدود دائري اندر مخفي طور سينه بسينه رازن ذريعي انهيءَ تعليم کي (گيانوان) راسخ العلم، اهل نظر ۽ صاحب دل ماڻهن ۾ پئي پکيڙيو آهي. مسلمانن جي انهيءَ گروهه کي صوفي سڏجي ٿو سڳورن جي نالي سان ڪوٺيو آهي.

اهڙن بزرگن جا هر ملڪ ۽ زماني ۾ ادارا (Institutions) هئا. سنڌ ۾ به اهڙا ادارا يا آشرم رهيا آهن. رواجي طرح ته ساري سنڌ درويش جي درگاهن سان پري پيئي آهي. جن جون درگاهون اڄ تائين عام خاص جون زيارت گاهون پئي رهيون آهن.

پر هتي آءُ صوفي ادارن جو ذڪر ڪريان ٿو. هي ادارا منهنجي نظر ۾ بين الاقوامي اتحاد ۽ امن جي پرچار جا مرڪز پئي رهيا آهن. جن جو وجود هر ملڪ ۽ زماني ۾ پئي رهيو آهي. انهن جا قسم ۽ متا ساڳيا رهيا آهن، ليڪن طريقه ڪار علحده هئا.

هڪڙن علم ۽ گيان کي ترجيح ڏني، ٻين عشق ۽ ڀڳتيءَ کي رهبر راهه ٿي بنايو.

هتي آءُ شاهه عنايت الله عليه صوفيءَ جهوڪ واري جو ذڪر ڪريان ٿو. جنهن صوفياڻي تعليم کي نغاري جي چوٽ تي کليو کلايو ان دور ۾ ظاهر ڪيو جڏهن اڃا اورنگزيبي ڪٽر پڻو ملا جو زادراه هو. ان ڳالهه جي هو پرواهه نه ڪري حق جو آواز بلند ڪندي سر ڏئي سرهو ٿيو. هن جي پيغام ۽ تعليم جي احوال ڪرڻ کان اڳ سندس شخصي زندگيءَ جو ذڪر ڪريان ٿو.

شخصي زندگي:

شاهه عنايت الله عليه جي والد جو نالو مخدوم فضل الله هو. جيڪو سنڌ جي مشهور بزرگ مخدوم صدر الدين عرف صدو لانگاه عليه جي اولاد مان هو.

هي بزرگ ميران پور جي ڳوٺ نزديڪ موجوده جهوڪ تعلقه ميرپور بٺورو ۾ رهندو هو. سندس سن ولادت احوال محفوظ نه ٿيڻ ڪري ملي نٿي سگهي. ان ڪري سندس احوال چند پراڻن ڪتابن جهڙوڪ تاريخ تحفة الڪرام، مقالات شعرا ۽ ٻين ڪتابن ۽ ڏند ڪٿائن مان جيڪو ملي سگهيو آهي سو ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو.

هن بزرگ ظاهري علم ڪٿي ۽ ڪهڙن عالمن کان پڙهيو ان جو پتو نه آهي البته سندس سلسله طريقت جو اهو احوال ملي ٿو ته هيءُ مخدوم عبدالحسين ولد شاهه عبيد الله برهانپوريءَ جو مُريد هو.

اهو بزرگ سلسله قادريه سان واسطو رکندڙ هو. جنهن بابت مختلف روايتن جو

ذڪر مون سندس سجاده نشين سائين ميان عبدالستار صاحب جي زندگيءَ جي احوال ۾ پنهنجي تصنيف "جنب گذاريم جن سين" ۾ ڏنو آهي. جنهن کي هتي ڏهرائڻ مناسب نٿو ڄاڻان. هيءُ ۽ صاحبڏنو فقير درازن وارو هڪ ئي چشمہ فيض مان سيراب ٿيا هئا، جنهن جي اولاد مان سچل سرمست پيدا ٿيو.

هن جڏهن پيغام حق پکيڙڻ شروع ڪيو تہ سنڌ جي گوشي گوشي مان ڪيئي طالب اچي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا. انهيءَ وقت سنڌ تي مغل گورنرن جو راڄ هو جيڪي ٺٽي ۾ رهندا هئا. اورنگزيب جي ڏينهن ۾ پيدا ٿيل مذهبي تعصب جو اثر اڃان تائين ملن تي قائم هو. ازانسواءِ پير وارا پير جهڙوڪ ميان عبدالوسيم، شاه عبدالڪريم جي سجاده نشين ۽ زميندار جهڙوڪ حمل جت، وڏيرو نور محمد پليجو پيلي وارو ۽ ملن هن جي تعليم ۾ سندن مستقل مفاد کي نقصان پهچڻ جو امڪان ڏسي مغلن جي نواب اعظم خان جي ڏيان تي شاه عنايت الله عليہ جي خلاف غلط خبرون پکڙائي برخلاف ڪيو. آن دهلي جي مغل بادشاه فرخ سير کي رپورٽ موڪلي صوفي صاحب خلاف قدم کڻڻ لاءِ اجازت گهري. آن تي هن ميان يار محمد ڪلهوڙي، مير شهداد خان ۽ پير وارن زميندارن کي صوفي صاحب کي قيد ڪري وٺي اچڻ لاءِ حڪم ڪيو. چوڻ ۾ اچي ٿو تہ فقيرن ڇهن مهينن تائين مقابلو ڪيو. جن شهيدن جا گنج اڃا تائين صوفي صاحب جي درگاه پرسان يادگار ٿيا بيٺا آهن. نيٺ صوفي صاحب ماڻهن کي وڌيڪ خونريزيءَ کان بچائڻ خاطر حڪومت جي ڪارندن جي وعدن ۽ انجامن تي ساڻن گڏجي نواب صاحب وٽ آيو. ڪيس خبر هئي تہ ڇا ٿيڻ وارو هو. نواب صاحب ملن کي گهرائي هن سان بحث مباحثا ڪرائي انهن کان سندس قتل لاءِ فتويٰ وٺي ڪيس ١٧ صفر تي شهيد ڪرائي ڇڏيو. قتل ٿيڻ مهل پاڻ فرمايائون:

سر در قدم يار فدا شد چہ بجا شد،
اين بار گران بود ادا شد چہ بجا شد.

معنيٰ: حق جي راه ۾ سر قربان ڪرڻ سان زندگيءَ جي بنيادي مقصد پوري ڪرڻ جو ذمون لهي وڃي ٿو.

سندس سلسلہ طريقت جا هيٺيان مکيہ بزرگ معتقد يا طالب رهيا آهن.
(١) سيد جان الله شاه رضوي روهڙيءَ وارو. (٢) روحل فقير ڪنڊڙي وارو. (٣) فقير قادر بخش "بيدل" روهڙيءَ وارو. (۴) سيد رڪيل شاه صوفي فتح پور گنداواه. (۵) صادق فقير صوفي عمر ڪوٽ.(٦) سيد قطب شاه صوفي جهانيان حيدرآباد. (٧) نواب ولي محمد خان لغاري تاجپور. (٨) دريا خان فقير هيسباڻي (٩) دليت صوفي روهڙيءَ وارو ۽ ٻيا.

سندس مزار جهوڪ جي ڳوٺ ۾ آهي جتي ١٧ صفر تي هر سال سندس ورسيءَ تي ميلو لڳندو آهي. سندس مقبري تي لکها روپيا خرچ ڪري يادگار قائم ڪيو ويو آهي. ليڪن افسوس اهو آهي تہ اهڙي بزرگ جي تعليم، ملفوظات ۽ پيغام کي هٿ

ڪري پکيڙڻ طرف پورو توجه نه ڏنو ويو آهي.

وقتي است که آوازه، منصور کهن شدت،
من از جلوه دهم، دار و رسن مارا.

وانگر وقت آيو آهي ته اُن جي پيغام کي نئين سر ظاهر ڪري ملڪ مان نفرت، ڪٽرپڻي، مذهب جي غلط تشريح جي پاڙ پٽڻ لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي. هي[4] سنڌ جو منصور هو.

سندس تعليم ۽ پيغام: هن جي تعليم جا بنيادي متا هيٺيان آهن.

۱-وحدت الوجود جو اظهار. ۲-وحدت انسانيءَ جو پرچار. ۳-وحدت مذاهب ۽ ذڪر اذڪار. ۴-ظاهري شريعتن واري دين منظمن جي اهميت کان انڪار.

پهريون متو، وحدت الوجود :

هن نظريي کي ويدانيت ۽ پئنٿيزم جي نالي سان سڏجي ٿو. اُن نظريي مطابق ذات حقيقيءَ جي وجود کانسواءِ ٻي ڪنهن بہ وجود کي نٿو مڃيو وڃي. اُن موجب ذات هڪ آهي ٻي سڀ صفات آهي. ان نظريي مڃڻ ڪري دوئي گم ٿيو وڃي، هر هنڌ ساڳي ذات جو ظهور ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس سلسلي جو طالب دلپت صوفي فرمائي ٿو ته:

هر شي دي وچ تو نهين وسدا، اپنا آپ چپائيه ڪيون،
اندر ٻاهر تونهين وسيا، ٻانورا لوڪ پلائيه ڪيون.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ تي صريحاً صوفي صاحب جواثر نمايان آهي. جڏهن چوي ٿو.

جر ترُ تکَ تنوارَ، وڻ ٽڻ وائي هڪڙي،
سيئي شيءِ ٿيا، سوريءَ سزاوار،
همه منصور هزارَ، ڪهڙا چاڙهيو چاڙهئين.

ٻيو متون، وحدت انساني:

سندس تعليم جو ٻيو اُصول وحدت انساني جي شناخت جو هو. جيڪو درحقيقت اسلام جو بنيادي پيغام هو جنهن مطابق ماڻهن جي وچ ۾ مذهبن، رنگن، قومن، نسلن ۽ نظرين جي نالي ڪڙي ڪيل نفاق جي ديوارن کي ٽوڙي اتحاد انساني پيدا ڪرڻو هو.

قرآن ان لاءِ صاف لفظن ۾ فرمايو آهي ته "ڪنتم امته و احدت"

معنيٰ-" انسان اصل ۾ هڪ ئي جنس هئا" . شيخ سعدي ان جي وڌيڪ تشريح هيٺين طرح ڪئي آهي:

بني آدم اعضائي يک ديگر اندر ڪه در آفرنش زيک جوهر اند.
چويک عضويٰ بدرد آورد روزگار، هم عضوها را نماند قرار.

معنيٰ- انسان ذات اصل ۾ هڪ جوهر مان پيدا ٿيل هڪ جنس ۽ جسم وانگر آهي. ان جو مثال اهڙو آهي جيئن هڪ عضوي ۾ درد ٿيڻ ڪري سمورو جسم بي قرار ٿيو پوي.

ان تعليم کي وساري مُلن شريعت جي نالي ۾ ماڻهن ۾ فرق پيدا ڪري ڇڏيا هئا ۽ اسلام جو بنيادي مقصد ختم ڪري ڇڏيو. ان جي رد ۾ صوفي صاحب جي پوئلڳن هيئن ظاهر ڪيو ته:

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ ايمان،
مظهر مولا پاڪ جو، هندو مسلمان،
تارا ڪيا تالان، سورج سندي سوجهري.
"بيدل"

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، اڇو ۽ ڪارو،
نينهن هنيو نعرو، هر مظهر ۾ هڪڙو.
"بيدل"

ٽيون متو، وحدت مذاهب:

سندس ٽيون اصول سڀني مذهبن پويان بنيادي وحدت جو پرکڻ هو. وحدت الوجود ۽ وحدت انساني ۾ اعتماد رکڻ بعد مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت جو ظهور ظاهر ٿيو پوي.

صوفي ان ڪري لاڪوفي ٿئي ٿو جو هن جي مذهب جا مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن جي روحاني ۽ جسماني ترقي ٿين ٿا. انهيءَ مقصد کي مد نظر رکندي روحل فقير فرمائي ٿو:

ڪفر ۽ اسلام ۾ ٿا، پرين اُبتا پير،
هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٽيون وچ وڏائون وير،
انڊن اونده نه لهي، تن کي سچ چوندو ڪير،
روحل راه پرينءَ جي، گهمي ڏٺو سون گهيڙ،
ته رب مڙني ۾ هڪڙو، تنهن ۾ ڦندَ نه ڦير،
سا ڪاڏي ڪندي پير، جا ستي ڪعبت الله ۾.
"روحل"

بحر عميق ۾ جوئي پوئسي دين ڪفر دا دفتر ڏوئسي.

چوٿون متو، دين منظمن جي اهميت کان انڪار:

صوفي عشق کي رهبر راه بنائي ٿو. جنهن ۾ حسن، حق ۽ خير جي ڳولا جو بي انتها جذبو ۽ خواهش رهي ٿي. سچي عاشق جي نظر ۾ خدا حسين آهي ۽ ان جي پيدا ڪيل هر شيءِ ۾ حسن ازلي سمايل آهي، بي سڀ صفات آهي، هو هر مظهر ۾ حسن ڏسي ٿو. اُن ڪري وٽانس ڪاري ۽ گوري، چڱي ۽ مدي، ڀلي ۽ ڊلي، ڪفر ۽ اسلام جا تفاوت مٽجي وڃن ٿا.

"نہ منجھ ڪفر نہ دين، عشق لڳئي تہ ڪر آمين".
"بيدل"

هن تان ظاهر جا اختلاف مٽجيو وڃن. دوئي ختم ٿيو وڃي. سڀ جاءِ تي پرينءَ جو مظهر پيو پسي. هو مُلن ۽ پنڊتن جا مذهبن جي نالي ۾ ڪڙا ڪيل تفاوت نٿو مڃي. مذهب کي ماڻهوءَ جو تابع ڄاڻي ٿو نہ ماڻهو کي مذهب جو محتاج ڪرڻ گهري ٿو. هو مذهبي شريعتن کي موجوده دؤر ۾ وحدت انساني جي راھ ۾ رڪاوٽ ڄاڻي انهن جي پوئلڳن کان انڪاري ٿي لاڪوفي (نان الائينڊ) بنجي غير جانبدار رهي ٿو.

صوفي صاحب جون اهي سڀ ڳالهيون مُلا جي تشريح واري مذهب جي خلاف هيون. مُلن انهن ڳالهين کي سندن مستقل مفاد خلاف بغاوت ڄاتو. صوفي صاحب جماعتي دستور ۽ پابندين کي ماڻهن جو محتاج ڄاڻي جمهور جي مفاد کي مدنظر ان جي اصلاح ڪرڻ گهري ٿي. ان کي جڏهن هن صحيح سجهيو تہ حڪومت ۽ مستقل مفاد جو خوف هن کي راه حق کان روڪي نہ سگهيو ۽ سندس تعليم جو کُليو اظهار ڪيو.

هي عشق جي ايڏي اُتاهين مناري تي بيٺل هو جتان مذهب، حڪومت، جماعتي دستورن جا سنڌا ميٽجي ويا ٿي. هم اوست جي عالم ۾ غرق ٿيڻ ڪري مُلا جا مقرر ڪيل ڪوڙ-سچ گُناھ ثوابَ جا معيار ٿي وٽس بدليل نظر ٿي آيا. هي محويت جي عالم ۾ رهڻ ڪري ڪنهنجو مخالف نہ هو. ليڪن منجهانس منظم مذهب جي مدرالمهامن، مُلن، حاڪمن، پيرن سندن مستقل مفاد خلاف خطرو ٿي محسوس ڪيو.

جيڪڏهن شاه شهيد جي زندگيءَ تي غور سان نظر ڪبي تہ هن سنڌي معلشري (سوسائٽي) ۾ اهو ذهني انقلاب آڻڻ ٿي گهريو جو اُن وقت جي قبول ڪيل مذهبي عقيدن، دستورن ۽ مستقل مفاد (Vested Intrest) جي پاڙ پٽي ڇڏي ها. ان ڪري هنن گڏجي سندن مخالفت ڪئي.

صوفي صاحب خلاف منهنجي نظر ۾ مخالفت جا هيٺيان ڪارڻ بنيا

(ا) انهيءَ وقت اورنگزيبي طرز تي پيدا ٿيل مذهبي ڪٽرپڻي ۽ مذهبي تعصب جي پاڙ پٽجي ٿي ويئي، جنهن مُلن مُلا، پير، حاڪم جي مستقل مفاد کي خطرو هو.

(٢) جملي مذهبن پويان بنيادي وحدت جي پرچار دين منظم ۽ اثر کي ختم ڪري ٿي ڇڏيو.

(٣) سندس جماعت جو رنگ گيڙو ڪپڙو هو، جيڪو هندستاني سنياسي ۽ ٻڌ ڌرم

بخشن جو رنگ هو ان مُلا کي ناراض ڪيو ٿي.

(۴) هن جي راءِ موجب مذهبي عقيده بندي ۽ خدا جي وچ ۾ شخصي معاملو هو ان ۾ ٻين کي دست اندازي ڪرڻ جو اختيار نه هئڻ گهرجي. جنهن ڳالهه مذهب ۽ سياست کي عليحده ڪري مُلا ۽ حاڪم جي مذهب تي هڪ هٽي (Mono Pualy) کي ڪيڏي ٿي ڇڏيو.

(۵) هن مُلا جي نقطي نگاهه واري مسلمانن جي جدا قوم کي تسليم نه ڪري انکي غلط فرسوده ۽ غيراسلامي سمجهيو ٿي. هن وٽ هر صالح ماڻهو بنا تفاوت مذهب جي مومن هو ۽ هر غير صالح ماڻهو بي راهه هو. هن زماني ۾ انسانيت جي مذهب جو پرچار ٿي رهيو آهي. صوفي انجو باني هو. هن سنڌ ۾ آزاد خيالي، انسان دوستي، محبت، وحدت الوجود ۽ وحدت مذاهب جو پايو وڌو. اهڙي ڪلمي حق جي پاداش ۾ شهيد ٿيو. هو نفرت، نفاق، دوئي، تعصب جو پاڙ پٽيندڙ هو. جيستائين سنڌ سلامت آهي انجو آواز ان جي هر ڪنڊ ۾ گونجندو رهندو. ان کي ڪا به شيءِ مٽائي نه سگهندي.

هن ڪانپوءِ سنڌ جي تصوف پوري شڪل اختيار ڪئي. هن جيڪي ڇيو ان ڪان وڌيڪ هن سائنس ۽ علم جي دور ۾ به چئي نٿو سگهجي. هو لاڪوفيت (دان الائنمينٽ) ۽ رواداري (Coexistance) جي جديد نظرين جو ايجاد ڪندڙ هو. هيءُ سنڌ جي پنجن هزارن ورهين جي تعليم ۽ تهذيب جو پيغام رسان هو. جيئن پيغمبر خدا کي خاتم النبي سڏجي ٿو تيئن اسان هن کي خاتم پيغام سنڌ سڏيون ته هرج نه آهي.

نتيجو

سنڌ جي مکيه شهيدن جا هي قصا ماڻهن جي تفريح طبع لاءِ ڪونه ٿو پيش ڪريان. پر ان مان منهنجو مقصد سنڌ جي نوجوانن جي تعليم ۽ تربيت هڪ طرف ته منجهن قومي حميت ۽ ايثار جو مادو پيدا ڪرڻ ٻئي طرف آهي. قرآن ۾ آهي ته:

"لقد ڪان في قصصهم عبرته للاولي الالباب".

معنيٰ- اڳين جي آکاڻين مان صاحب نظر کي سبق حاصل ڪرڻ گهرجي.

مٿي ذڪر ڪيل اصحاب جي زندگيءَ مان هيٺيان سبق حاصل ڪري سگهون ٿا:

(۱) راجا ڏاهر جي زندگي:

هن مان هي سبق حاصل ٿئي ٿو ته قوم پرستي، وطن جي حفاظت ۽ ان لاءِ قرباني ڏيڻ ڪنهن خاص مذهب، فرقي، نسل، گروهه جو مخصوص ورثو نه آهي. خدا جنهن کي ڏئي ان کي اها ڏات ملي ٿي. شاهه صاحب ان لاءِ فرمايو آهي ته:

ڪاں پڇي ٿو ذات، جي آيا سي اگهيا.

قرآن به شاهدي ڏئي ٿو ته، "حق جي راهه ۾ قتل ٿيلن کي مئل نه ڄاڻو. هو هميشه تاريخ ۾ زنده رهن ٿا صرف عام ماڻهو انکي ڏسي ۽ پروڙي نٿا سگهن".

(٢) دودي سومري جي زندگي:

هن مان سبق حاصل ٿئي ٿو ته حق جي راهه ۾ ڪُسڻ ۽ هارائڻ جا ليکا ڪرڻ عاشقن جو مرڪ نه آهي.

ماڻهوءَ جي بزرگي ان ۾ نه آهي ته ڪُسڻ جي اميد تي لڙي پر ان ۾ آهي ته ڏسي وائسي طاقت ۽ ڏاڍ اڳيان سر نمائڻ کان انڪار ڪري قربان ٿي وڃي. شاهه صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ چيو آهي ته:

"سورهيه سوچائي جو رڳوئي رڻ گهري".

(٣) دولهه دريا خان جي زندگي:

اها خبر ٿي ڏي ته قوميت جو وطن جي آدار تي بنياد ان زماني ۾ به اسانجي مدبرن کي معلوم هو. هنن سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن لاءِ ڪوشش ڪرڻ، ملڪ جي عزت، ناموس، آزادي ۽ حفاظت لاءِ سر ترِيءَ تي رکي لڙڻ حياتيءَ جومقصد ڪري ورتو هو. شاهه صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ فرمائي ٿو ته:

ته ڪر ڪيئن مٿي، جي سير نه گهڙي سهٽي،
چڪيءَ تنهن چري ڪئي، جو ڏنس ڏم ڏهي،
هتي حياتيءَ ڏينهڙا، هڏهين تان نه هئي،
هونئين هوند مٿي، پر پڏيءَ جا پيٺا ٿيا.

(۴) شاهه بلاول عليه حي زندگي:

هن مان اهو پتو پوي ٿو ته سنڌ جي نه صرف صوفي بزرگن پر صاحب شريعت عالمن ۽ بزرگن مان به هي مسلمانن جي جداگانه قوميت، غلبه اسلام، مهدبپٽي ۽ مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جي خلاف هو. انهيءَ راءِ جي ظاهر ڪرڻ جي پاداش ۾ قوم پرستي ۽ مُلڪي حفاظت لاءِ گهاڻي ۾ پيڙهجڻ کان نه ڊنو. شاهه صاحب اهڙن بزرگن لاءِ فرمايو آهي ته:

سوري آ سينگار اصل عاشقن جو،
مڙڻ موڙڻ ميهڻو ٿيا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.

(۵) شاهه عنايت الله صوفيءَ جي زندگي:

هي بزرگ سنڌ جي بين الاقوامي پيغام. اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جو پيغام رسان آهي، وحدت الوجود، وحدت انساني ۽ وحدت مذاهب ان تحريڪ جا بنيادي مقصد هئا. محبت، اهنسا، رواداري، نان الائيمينٽ (لاڪوفيت) انهن مقصدن جي حصول لاءِ ذريعا ٺهرايا هئائين.

●

سائين جي-ايم-سيد جون تحريرون
(ياڳو ڀاڱو پهريون)

③

جديد عالمي سياست

- پيش لفظ
- پئن اسلامزم، نئشنلزم، ڪميونزم، فاشزم، جمهوريت.
- اوائلي تشريح.
- جرمني-هٽلر، جنرل گوئرنگ، ڊاڪٽر گوبلس
  ڊاڪٽر شافٽ.
- اٽلي- مسوليني.
- انگلنڊ- سر ونسٽن چرچل،
  سوويٽ يونين جوزف اسٽالن.
- فرانس- ڊاڊلئر.
- اسپين- جنرل فرئنڪو.
- چين- چيانگ ڪائي شيڪ، مائوزي تنگ.
- جنگ جو احوال.
- نتيجا- جرمني لاءِ، جپان لاءِ، دنيا لاءِ.

[۱۹۷۴ع]

پيش لفظ

قديم زماني کان دنيا جو اهو دستور رهيو آهي تہ مختلف ملڪن جي رهاڪن جا ، رسم رواج ۽ ڪلچر، مذهبي عقيدن ۽ ملڪي مسئلن وغيره جي دائرن ۾ هڪ ٻين تي اثر پيئي پيا آهن. اهي اثر ، ٻهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ هيٺين سببن ڪري پاڻ وڌيڪ تيز ۽ گهڻا پوڻ لڳا ، ۽ تقريبا ساري دنيا انهيءَ عمل جي دائري ۾ اچي ويئي:

(١) ريل گاڏين، هوائي جهازن ، تارن ، ريڊين ، اخبارن ۽ ڪتابن مفاصلن کي گهٽائي ڇڏيو، ۽ جداجدا ملڪن جي رسم رواج ، مذهبي عقيدن . ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي نظرين جي باهمي ڏي وٺ لاءِ ترت وسيلن جو ڪم ڏنو .

(٢) مغربي ملڪ، جديد علم ۽ سائنسي معلومات ، هنري ترقي ۽ جديد هٿيارن جي زور تي، گهڻن ايشيائي ۽ آفريڪي ملڪن تي قابض ٿي، اتي پنهنجا سامراج قائم ڪري چڪا هئا، ۽ انهن ملڪن کي پنهنجن استحصالي مفادن لاءِ ڪتب آڻي رهيا هئا. ان سلسلي ۾ پنهنجن محڪوم ملڪن ۽ سماجن کي جديد علمن ۽ ڪاريگرين سان روشناس ڪري رهيا هئا ۽ انهن کي پنهنجي پنهنجي ڪلچر جي رنگ ۾ رڱي رهيا هئا ۽ موٽ ۾ پاڻ بہ انهن جي ڪلچري وجود کان متاثر ٿي رهيا هئا.

مغربي دنيا جي هنن سامراجن جو، اڳتي هلي، استحصالي موقعن ۽ "حقن" جي ڳالهين تان پاڻ ۾ تصادم ٿيو،جنهن نيٺ دنيا کي ٻهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ آڙائي ڇڏيو. هن خونخوار لڙائي ۾ هڪ طرف جرمني، هئبسرگ ۽ ترڪ شهنشاهتن حصو ورتو ، تہ ٻئي طرف انگلنڊ، فرانس ۽ روس مکيہ ملڪن طور شامل ٿيا ، جن سان آخر ۾ آمريڪا بہ اچي شريڪ ٿيو ٻهرين ڌر کي محوري ملڪ (Axis Countries) ۽ ٻي ڌر کي اتحادي ملڪ (Allied Countries) جي نالي سان سڏيو ويو.

ايشيا ۽ آفريڪا ۾ اتحادين جي ماتحت گهڻا ملڪ هئا، تنهنڪري انهن ملڪن جي ماڻهن کي بہ جنگ ۾ گهليو ويو ۽ اتي جي پيسي ۽ خام مال کي بہ جنگي مقصدن لاءِ ڪتب آندو ويو . جنگ جي وقت اتحادين طرفان پنهنجن محڪوم ملڪن سان گهڻا وعدا ڪيا ويا، انهن تي ظاهر ڪيو ويو تہ اها جنگ ڪمزور قومن جي آزاديءَ لاءِ لڙي پئي ويئي. انهن وعدن ۽ اعلانن جي آڌار تي ماتحت ملڪن بہ جنگ ۾ پنهنجن حاڪم ملڪن جي مدد ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو.

هيءَ جنگ ١٩١٤ع ۾ شروع ٿي ۽ ١٩١٨ع تائين هلي. هندوستان جنهن صورت ۾ انگريزن جي ماتحت هو ، ان ڪري ان کي بہ هن جنگ ۾ گهليو ويو . هتي جو پيسو جنگ تي خرچ ڪيو ويو . هتي جا سپاهي يورپ ۾ جنگ لاءِ موڪليا ويا، جن يورپين سپاهين سان گڏجي لڙائيءَ ۾ حصو ورتو، ۽ اتي جي عادتن، رسمن ۽ رواجن ، ان

واقفيت ٻرائي. جنگ جي ميدان تي حاڪم ۽ محڪوم ڪٺا لڙي رهيا هئا. ان جنگ ۾ لکين ماڻهو مئا ۽ ڦٽيا. اربن جو خرچ ٿيو . آخر ۾ آمريڪا جي جنگ ۾ شامل ٿيڻ ڪري اتحادين جي فتح ٿي.

انهيءَ وقت آمريڪا جو صدر مسٽر ودرو ولسن هو. جو نهايت نيڪ نيت ۽ شريف ماڻهو هو . هن جنگ جي تباهه ڪارين کان متاثر ٿي، آئندي لاءِ مختلف ملڪن جي اختلافي مسئلن کي نبيرڻ لاءِ . آمريڪن ڪانگريس اڳيان ۸ جنوري ۱۹۱۸ع تي هيٺين چوڏهن نقطن جو پروگرام پيش ڪيو.

(۱) آئيندي حڪومتن جي وچ ۾ عهدناما کليل طرح ڪيا وڃن .

(۲) هر ڪنهن ملڪ کي بين القوامي عهدنامن مطابق بند ٿيل ايراضين کان سواءِ هر سمنڊ ۾ جهاز رانيءَ جو پورو حق، صلح توڙي جنگ جي حالت ۾، هئڻ گهرجي.

(۳) جيتريقدر ٿي سگهي، اقتصادي رڪاوٽون ۽ بندشون ڪڍي ڇڏجن.

(۴) سيڪنهن ملڪ جي اندروني انتظام ۽ بچاءَ جو لحاظ رکندي ، هٿيار سازي جي ڇنڊڇاڻيءَ کي گهٽ ڪيو وڃي.

(۵) سامراجي ملڪن جي بيٺڪن ۾، مڪاني ماڻهن جي حقن کي سامهون رکي ، سڌارا آندا وڃن.

(٦) روس جي نئين حڪومت سويت يونين جي حدن مان لشڪر ڪڍي ، اُتان جي ماڻهن کي سندن قومي ۽ ملڪي معاملات جي فيصل ڪرڻ لاءِ آزاد ڇڏيو وڃي .

(۷) بيلجم جي حدن مان لشڪر ڪڍي، اُن کي آزاد ڪيو وڃي.

(۸) فرانس جي حدن مان لشڪر ڪڍي . فرانس کي جرمني جا ٻه علائقا ,ايس ۽ لورين ، ڏياريا وڃن .

(۹) اٽليءَ جي حڪومت کي سندن قومي ايراضي واپس ڏياري وڃي.

(۱۰) آسٽريا ۽ هنگريءَ جي رهاڪن کي مڪاني خودمختياري ڏياري وڃي.

(۱۱) رومانيا، سربيا، هنگريءَ جي حدن مان لشڪر هٽائي، اتي آزاد حڪومتون قائم ڪيون وڃن

(۱۲) ترڪن کي سندن اڪثريت واريون ايراضين ۾ قومي حڪومت ڏياري وڃي. سندن ماتحت ٻين قوميتن جي ماڻهن کي خودمختياري ڏيارڻ لاءِ سهولتيون مهيا ڪيون وڃن. دره دانيال کي کليو رکيو وڃي

(۱۳) پولينڊ کي آزاد قومي حڪومت ڏياري وڃي .

(۱۴) بين القوامي معاملن کي باهمي فيصلن ذريعي نبيرڻ ۽ ننڍين قومن جي آزادي برقرار رکڻ لاءِ ”دنيا جي قومن جي جماعت“ ٺاهي وڃي .

انهن مقصدن جي پورائيءَ جي سلسلي ۾ صدر ولسن ۱۸جنوري ۱۹۱۹ع تي يورپ آيو. اتحادين هن جي جنگي سندس وڏي مرحبا ڪئي . ليڪن پيش ڪيل ۱۴نڪاتي پروگرام مان صرف ليگ آف نيشن (دنيا جي قومن جي جماعت) قائم ڪرڻ جي تجويز بحال ڪئي ويئي. سندس ٻاقي رٿون . انهيءَ خيال کان ته انهن مان اتحادي حڪومتن جي مفادن کي نقصان پهچڻ جو دپ هو. بحال نه ڪيون ويون . ان تي هو دلشڪسته ٿي، واپس آمريڪا موٽي ويو

ان پهرين مهاڀاري لڙائي مان هيٺيان نتيجا نڪتا:

(١) دنيا جون ڪي وڏيون شهنشاهتون، مثلا جرمني ، روس ۽ ترڪيءَ واريون ، ختم ٿي ويون.

(٢) دنيا ۾ ، مذهبي جنگين ڪانسواءِ ، هي پهريون پيرو هو، جو حڪومتن طرفان جنگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪن اصولن جي بنياد تي ماڻهن کي اپيل ڪرڻ جو رواج پيو.

(٣)روس ۾ هڪ نئين حڪومت نظرياتي بنيادن تي سوويت يونين جي نالي سان وجود ۾ آئي، جنهن پنهنجي طاقت کي اشتراڪي نظريي جي بنياد تي وڏن پروگرامن جي تڪميل لاءِ مضبوط ڪرڻ شروع ڪيو .

(۴) جنگ پوري ٿيڻ تي هيٺيان پنج مکيه عهدناما ٿيا، جن جي ڪري شڪست کاڌل ملڪ نقصان هيٺ آيا، ۽ انهن ۾ ناراضگي پيدا ٿي پيئي، جا اڳتي هلي ٻي عالمگير جنگ جو باعث بڻي:

١. ورسيلز جو عهدنامو.
٢. سينٽ جرمين جو عهدنامو.
٣ . نيولي جو عهدنامو.
۴ . سيورس جو عهدنامو.
۵. ٽرينان جو عهدنامو.

اهي عهدناما ڪهڙا هئا ، انهن جو ذڪر طوالت جو باعث سمجهي ، هتي نٿو ڏيان. (انهن جو تفصيلي احوال منهنجي ڪتاب ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ مان ملي سگهندو) پر انهن بابت هتي ايترو بڌائڻ مناسب ٿيندو ته اهو انهن عهدنامن جو ئي نتيجو هو، جو فقط ٢٢ سالن جي قليل عرصي کان پوءِ دنيا کي ٻي موتمار عالمگير جنگ جي مصيبت کي منهن ڏيڻو پيو، جنهن جي اثرن کان اڄ تائين دنيا جون قومون پوري طرح آجيون ٿي نه سگهيون آهن.

پهرين ۽ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ هيٺين پنجن نظرين جو اثر دنيا تي پيو :

١ . پئن - اسلامزم
٢ . نئشلزم ،
٣ . ڪميونزم
۴ . فاشزم ۽
۵ . جمهوريت (ڊيموڪريسي).

مٿي ذڪر ڪيل نظرين جي تشريح هيٺ ڏجي ٿي :

١ . پئن - اسلامزم

پئن اسلامزم خلافت جو بدليل نالو آهي. مذهب کي سياست سان گڏي هلائڻ لاءِ مسلمانن خلافت جو ادارو قائم ڪيو هو، جو ڪجهه وقت کان پوءِ پنهنجي افاديت وڃائي ويٺو. ان ڪري پهريان ٽي خليفا شهيد ٿيا. امام حسين عليه سلام، رسول اڪرم

جو ڏهنو شهيد ٿيو . ڪجهه عرصو انهيءَ اداري تي بني اميه گهراڻي جو تسلط رهيو. ڪجهه وقت ڪانپوءِ انهي گهراڻي کي زوريءَ ٻاهر ڪڍي ، ان تي بني عباس قبيلي قبضو ڪيو ، جن بني اميه خاندان جي قبرن جا نشان به مٽائي ڇڏيا. ڪجهه وقت تائين اهو ادارو بني عباس خاندان جي ماتحت هليو. جن کي اندروني سازش جي اشاري تي منگولن اچي ختم ڪيو . ان ڪانپوءِ ڪجهه وقت لاءِ اهو ادارو بني فاطمين جي هٿ ۾ رهيو . جتان تبديل ٿيندي ، آخر ترڪن جي حوالي ٿيو.

ان سموري عرصي ۾ دنيا جي مختلف ملڪن ۾ ڪيترن مسلمان قبيلن جون الڳ الڳ حڪومتون قائم ٿي ويون هيون، جن جو ان خلافت جي اداري سان ڪو خاص تعلق ڪونه هو ، ترڪستان ۾ ترڪن جي مغل شاخ سلطان تيمور جي هٿ هيٺ شهنشاهي قائم ٿي. هندوستان ۾ ٻابر شاهه مغل سامراج جو پايو وڌو. قسطنطنيه ۾ ترڪ شهنشاهي قائم ٿي، جنهن خلافت جي اداري کي پنهنجي هٿ هيٺ آندو. پر اهي سڀ شهنشاهتون آزاد ۽ خودمختيار هيون. ڪاب انهن مان ڪنهن جي ماتحت نه هئي .

بهرحال، جيستائين ترڪ طاقتور هئا، خلافت کي هلائيندا رهيا ، انهن جي ڪمزور ٿيڻ بعد ، انگريزن، ڪن مصلحتن جي خيال ڪان ، سيد جمال الدين افغانيءَ معرفت، سڀني مسلمان حڪومتن کي متحد ڪرڻ جي دعويٰ جي بنياد تي پئن اسلامزم تحريڪ هلائي .

ان مان هڪڙو سندن مقصد هيءُ هو ته روس ، فرانس ۽ جرمنيءَ جي طاقتن کي مشرق طرف وڌڻ کي روڪڻ لاءِ ترڪ سلطنت کي مضبوط ڪيو وڃي . ليڪن پهرين مهاڀاري لڙائيءَ وقت، چاڪاڻ ته انگريز پنهنجين مصلحتن ڪري فرانس ۽ روس سان شامل هئا. جي وري ترڪ سلطنت جا مخالف پئي رهيا هئا ، انهيءَ ڪري ترڪن وڃي جرمنيءَ جي طرف جنگ ۾ شرڪت ڪئي.

ان تي انگريزن وري پنهنجي پاليسي بدلائي، ترڪيءَ جي ماتحت ملڪن، عراق، شام، عرب، مصر وغيره کي ، عرب قومپرستي (نئشلزم) جي بنياد تي ، ترڪن جي خلاف اڀارڻ جي ڪوشش ڪئي. هوڏانهن پئن اسلامزم جي تحريڪ ڪانپوءِ ترڪن جي هڪ گروهه ، جنهن جي اڳواڻي جنرل انور پاشا ٿي ڪئي، کي يقين ويٺل هو ته جنهن وقت خليفي شيخ السلام ۽ ٻين عالمن جي جهاد جي فتوا تي مسلمانن کي 'اتحادين' خلاف لڙڻ لاءِ سڏ ڪيو . ته هو سمورا ترڪن جو طرف وٺي بيهندا . پر ان ۾ ان گروهه کي سخت مايوسي ٿي . عملي طور اها ڳالهه غلط ثابت ٿي . اقتدار جي ميدان ۾ سياستدانن طرفان مذهب جي بيجا استعمال سبب مذهب جو سياسي معاملن ۾ اثر گهٽ ٿي ويو هو. ۽ ٻيو ته عرب ملڪ، ڪجهه آزاديءَ جي خيال ڪان ۽ ڪجهه انگريزن جي پيسي ڪري ، ترڪن جا مخالف بنجي پيا هئا .

هندوستان جي مولانامحمودالحسن ديوبنديءَ، مولانا ابوالڪلام آزاد، مولاناشوڪت علي ۽ محمدعلي ، مولاناظفرعلي خان ۽ ٻين ، جيڪي پئن اسلامزم جا حامي هئا، گهڻو ڪجهه شور مچايو ، پر انگريزن هنن کي نظربند ڪري ، پنجاب ۽ يوپيءَ جي عليگڙهه جي مڪتب فڪر جي ماڻهن معرفت لشڪر ڪٺو ڪرائي ، ترڪن خلاف، عراق، شام ۽ حجاز ڏانهن موڪليو، ۽ آخر ترڪن کي جنگ ۾ شڪست ڏياري .

آهي ماڻهو، جي اڄ پنهنجن گروهي مفادن لاءِ هن وقت پاڪستان ۾ اسلامي ملڪن جي اتحاد جو راڳ آلاپين ٿا، تن جي وڏن، انهن انگريزن جي اشاري تي ۽ انهن جا اوزار بنجي ، مڪي معظم، بغداد ۽ شام تي گوليون هلائي ، ترڪ خليفي جي لشڪر کي مارڻ کان گريز نه ڪيو هو.

آخر ڪار جڏهن ترڪيءَ کي شڪست آئي، ۽ سندن ملڪ ورهائجي ويو، تڏهن باقي رهيل ترڪن خلافت جي اداري کي ختم ڪري ، مصطفيٰ ڪمال اتاترڪ جي هٿ هيٺ ، ترڪ نئشنلزم جي آڌار تي ، پنهنجي ملڪ ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. پئن اسلامزم جو نظريو ائين سندس حامي انور پاشا سان گڏ ترڪستان جي هڪ ننڍڙيءَ تي ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ دفن ٿي ويو.

هاڻي، ڪي ماڻهو تاريخ جي فيصلي خلاف وري ان ڪم کان ويل پئن اسلامزم کي قبر مان ڪوڙي جيارڻ گهرن ٿا. پر ان مان اڄ فائدي جي عيوض نقصان جو ئي انديشو ٿي سگهي ٿو. ”آزمائي کي وري آزمائڻ“ مان جو ڪجهه پلئه پئجي سگهي ٿو، سو ظاهر آهي.

٢. نئشنلزم

هن نظرئي جو بنياد هن ڳالهه تي آهي ته ” هر قوم کي، حق خوداراديءَ جي اصول تي، پنهنجي سياسي مستقبل بابت فيصلي ڪرڻ جو حق آهي، ۽ انهيءَ طريقي مطابق هر قوم پنهنجي آزاد ۽ جداگانه حڪومت بنائڻ جو اختيار رکي ٿي.“

هن وقت قوميت جا دنيا ۾ تسليم ڪيل بنياد هيٺيان شمار ڪيا وڃن ٿا:

(١) جاگرافيائي حدن جو وطن،
(٢) زبان،
(٣) ڪلچر،
(۴) قومي ڪردار، ۽
(۵) سياسي ۽ اقتصادي مفاد.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ڪانپوءِ، شڪست کاڌل شهنشاهتن جي وسيع ايراضين کي ، انهن اصولن جي بنياد تي ٽوڙي ، نيون قومي حڪومتون بنايون ويون هيون. ’ليگ آف نيشنلزم‘ ۾ انهن ئي بنيادن تي برپا ڪيل قومي حڪومتن کي نمائندگي ڏني وئي هئي. جهڙوڪ: يوگوسلوويا، زيڪوسلوويڪيا، هنگري، البانيا، گريس(يونان)، بلگيريا، رومانيا، پولينڊ، لٽويا، لٿانيا، آئرلينڊ، وغيره، جداجدا قومن جي صورت اختيار ڪئي. انهن ملڪن کي جدا قومي حڪومتن ڏيارڻ ۾ اتحادين جو گهڻي قدر هٿ هو.
ليڪن انهن ساڳين اتحادي بادشاهتن سندن پنهنجي اقتدار هيٺ رهندڙ ايشيا ۽ آفريڪا کنڊ جي قومن کي ، مختلف بهانن جي آڌار تي، آزادي ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. جنهن تي انهن کنڊن جي رهاڪو قومن ۾ آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ٿي وئي. انهن قومن جي جدوجهد جو مختصر احوال مون پنهنجي ڪتاب

"پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني" ۾ ڏنو آهي. هتي زير بحث موضوع سان ان جي سڌي واسطي نه هئڻ سبب ۽ طوالت کان بچڻ جي خيال کان فقط هر هڪ ملڪ ۽ ان جي مکيه ليڊر جي نالي کي پيش ڪرڻ ڪافي ٿو سمجهان، جن پنهنجي پنهنجي ملڪ جي آزاديءَ لاءِ نمايان ڪردار ادا ڪيو هو :

(١) موراڪو ۾ غازي عبدالڪريم جي اڳواڻيءَ هيٺ هلچل هلي.

(٢) لبيا ۾ شيخ ادريس سنوسيءَ آزاديءَ جو جهنڊو کنيو.

(٣) الجيريا ۾ قومپرستن ۽ جميعت العلماءِ آزاديءَ لاءِ ڪوشش ورتي.

(٤) مصر ۾ سعد زغلول پاشا جي هٿ هيٺ قومپرست تحريڪ زور ورتو.

(٥) ترڪيءَ ۾ مصطفيٰ ڪمال خلافت کي ختم ڪري، انگريزن ۽ يونانين جي خلاف وڙهي، پنهنجي ملڪ لاءِ آزادي حاصل ڪئي.

(٦) شام(سريا) ۾ دروس قبيلي بغاوت ڪئي، جنهن ڪري فرينچ سامراج ان کي آزادي ڏني.

(٧) فلسطين ۾ ٢٠ نومبر ١٩١٧ع تي لارڊ بالفور اعلان ڪري، ان کي يهودين جو وطن قرار ڏيئي، اتي يهودين جو قبضو قائم ڪرايو.

(٨) اردن(جاردان) کي انگريزن فلسطين کان علحده ڪري ، امير عبدالله کي ٢٦ مئي ١٩٢٣ع تي بادشاهه بڻايو.

(٩) عراق: ١٠جنوري ١٩١٩ع تي، انگريزن هندوستاني لشڪر سان، جن ۾ پنجابي مسلمان به هئا، بغداد تي قبضو ڪيو ، ان ڪانپوءِ اتي عربن جي بغاوت ڪرڻ تي، هنن ٢٣ جون ١٩٢٠ع تي امير فيصل بن شريف حسين کي عراق جو بادشاهه بڻايو.

(١٠) ايران: ٢١ فيبروري ١٩٢١ع تي مازندران جي رهاڪو قزاق ايرانين جي برگيڊ جي آفيسر، رضا خان، ملٽري ڪوپ ذريعي، تهران تي قبضو ڪيو، ١٣ ڊسمبر ١٩٢٢ع تي پاڻ کي ايران جو بادشاهه بڻايو.

(١١) افغانستان: پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ڪانپوءِ امير امان الله خان افغانستان جو بادشاهه ٿيو، جنهن کي، انگريزن جي اشاري تي، ملاشور بازار(سرهندي بزرگ) بغاوت ڪري، ڪڍائي، بچه سقه کي طاقت ۾ آندو. ان کان نادر شاهه حڪومت اچي ورتي.

(١٢) چين: سن يت سن ٢١ جنوري ١٩٢٤ع تي قومپرستن جي پيڪنگ ۾ ڪانفرنس سڏائي، ڪومنٽانگ نالي پارٽي ٺاهي. ١٢ مارچ ١٩٢٥ع تي هن وفات ڪئي. ان ڪانپوءِ انهيءَ پارٽيءَ جو نرم ۽ گرم ڌر وارن جي وچ ۾ اختلاف ٿي پيو. نرم ڌر جو ليڊر چيانگ ڪائي شيڪ ۽ گرم ڌر جو ليڊر مائوزي تنگ ٿيو.

هوڏانهن يورپ ۾ جڏهن جرمنيءَ ۽ اٽليءَ وارن ڏٺو ته سندن مخالف اتحادين، کين شڪست ڏيئي، سندن هٿ هيٺ بيٺڪي ملڪن کي آزادي ڏياري ڇڏي، پر پنهنجن پنهنجن بيٺڪي ملڪن کي اهو ئي پنهنجي هٿ هيٺ غلام رکيو آيا، ته انهن به وري ساڳين اڳواڻن پنهنجن پنهنجن سامراجين کي پيهر قائم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي،

۽ انهن کي ائين هٿ پير هڻندي ڏسي، جپان وري ايشيا ۾ ساڳئي قسم جو پنهنجو اثر وڌائڻ شروع ڪيو.

٣. ڪميونزم

هن نظرئي مطابق ملڪ جي ترقيءَ ۽ تعمير جو سمورو مدار اقتصادي جوڙجڪ تي رهي ٿو. ان نظرئي هيٺ، پيداوار جي جملي ذريعن، ان جي ورهاست جي ذريعن ۽ مَٽاسٽا جي ذريعن مثلا پيسي وغيره تي حڪومت جو قبضو رهڻو آهي، تہ جيئن انهن کي عام ماڻهن جي فائدي لاءِ استعمال ۾ آڻي سگهجي . هن نظرئي مطابق ، قومي مفاد کي شخصي ۽ طبقاتي مفاد تي ترجيح ڏني وڃي ٿي. هر ڳالهہ کي تاريخي ارتقا جي ڪسوٽيءَ تي پرکيو وڃي ٿو.

انهيءَ نظرئي جو بنياد مٽيريلزم (ماده پرستي) جي فلسفي تي ٻڌل آهي.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ وڏي پيماني تي انهيءَ نظرئي جو تجربو روس (سوويت يونين) ۾ ٿيڻ لڳو . ابتدا ۾ انهن کي سرمائيدار ۽ سامراجي طاقتن جي مخالفت ڪري مشڪلاتن جو منهن ڏسڻو پيو. ليڪن جلدئي هنن پاڻ سنڀالي ورتو ، ۽ پلئننگ (رٿا) مطابق ترقي ڪرڻ لڳا.

هنن جي سياسي پاليسي سامراجين ۽ سرمائيدارن جي خلاف هئي، ان ڪري ڪمزور ۽ غلام قومن کي انهن کان سهارو ملڻ لڳو.

هنن جو سياسي نظام هڪ پارٽيءَ جي حڪمرانيءَ وارو هئڻ ڪري، وٽن جماعتي ضابطي کي وڏي اهميت ڏني ٿي ويئي. وٽن جماعت جي مفاد تي فرد جي مفاد کي قربان ٿيڻو هو. يڪطرفي ۽ هڪ رنگي حالت کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ کين گهڻين مالي مشڪلاتن ۽ خون خرابي مان گذرڻو پيو، ۽ جلدئي ترقيءَ لاءِ کين تڪليفون برداشت ڪرڻيون پيون. ليڪن آهستي آهستي تي، سندن عوام جي جلد ترقي ڏسي ، اهو عقيدو دنيا ۾ زوردار واءَ وانگر چوڌاري پکڙجڻ لڳو .

٤. فاشزم (فسطائيت)

هن نظرئي جو ، واچ جرمنيءَ ۾ هٽلر جي نازي پارٽيءَ ۽ اٽليءَ ۾ مسولينيءَ جي فسطائي پارٽيءَ جي پيدا ٿيڻ بعد چوطرف پکڙيو.

انهن هيگل ۽ نطشي جي سياسي فلسفن مان سبق ورتي، انهيءَ نظرئي جو بنياد وڌو هو .

دنيا ۾ قديم وقت کان مختلف صورتن ۾ انهي نظرئي جا پوئلڳ پئي رهيا هئا. پر جهڙي طرح ڪميونزم پنهنجي آخري شڪل ڪارل مارڪس جي تعليم ۽ لينن جي عملي ڪار گذاريءَ ذريعي ورتي، تنهن وانگر هن فسطائي نظرئي بہ پنهنجي آخري صورت عملي طرح هٽلر ۽ مسولينيءَ جي هٿان ۽ انهن جي دور ۾ ورتي.

انهيءَ نظرئي جا بنيادي اصول هيٺيان آهن:

(ا) بقاي اصلح ("سروائيول آف دي فٽيسٽ") جي قانون مطابق، هر ڪمزور ۽ ناصالح جانور ۽ ماڻهو مضبوط ، صالح ۽ صحتمند جانور ۽ ماڻهوءَ جي مقابلي ۾ ناڪامياب ٿي، ختم ٿيو وڃي. اهو قانون قومن سان بہ لاڳو آهي . مضبوط ۽ لائق قومون ترقي ڪري ، ملڪن جون مالڪ بنجن ٿيون. ڪمزور ۽ نالائق قومون ، هيٺ ڪِري ، فنا ٿيو وڃن يا غلام بنجيو پون.

(٢) انهيءَ اصول کي مدنظر رکي، هٽلر آريا قوم کي صحتمند ۽ صالح ڄاڻائي، دنيا جي رهبريءَ ۽ حڪومت جي لائق ٿي سمجهيو.

(٣) حڪومت جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ صالح ۽ لائق گروهہ کي اهل سمجهيو ٿو ويو. جمهوريت جي اصول کي فقط نا اهل ماڻهن جي برتري قبول ڪرڻ جي برابر سمجهي، رد ڪيو ٿي ويو.

(۴) انهيءَ اصول مطابق اهي صالح قومون ٻين نااهل قومن مٿان حڪومت هلائڻ جون حقدار هيون .

(۵) انهيءَ نظرئي وارين حڪومتن سموري قومي وسائل کي مرڪزي طرح منظم ڪري، انهن کي مخصوص طبقي جي مفاد لاءِ ڪتب ٿي آندو. شخصي ملڪيت قائم رکيائون ٿي.

ٻين مغربي قومن، جن جمهوريت جي اصول کي مڃيو ٿي، تن بہ ساڳي طرح طبقاتي مفاد جي حمايت ، پنهنجي سامراج قائم رکڻ سان، حڪومت جي پاليسي طور مقرر ڪئي هئي . تفاوت ٻنهي گروهن ۾ صرف هيءُ هو تہ جمهوريت جي نالي وٺندڙ ماڻهن سامراج جو قيام پٺتي پيل قومن جي سڌاري، تربيت ۽ حفاظت جي نالي ۾ عارضي طور رکڻ ٿي گهريو، پر فسطائي گروهہ پٺتي پيل قومن کي هميشہ لاءِ نااهل سمجهي ، انهن کي دائمي طور غلام رکڻ جو ارادو ٿي رکيو.

جمهوريت هلائڻ جا طريقا پهرئين گروهہ بہ اهڙا رکيا هئا، جو طاقت هميشهہ مخصوص طبقي جي هٿ ۾ رهڻ واري هئي، ليڪن ٻئي گروهہ مرڳو اختلاف راءِ کي بيڪار سمجهي ، پنهنجي مخصوص اقليتي طبقي جي اقتدار کي محفوظ رکڻ لاءِ هڪ پارٽي راڄ قائم ڪرڻ ٿي گهريو. هيءُ ٻيو گروهہ جارحانہ نئشنلزم جو حامي هو.

(٦) هنن پنهنجي برتري ۽ مخالفن جي ابتري، خون يعني نسل جي بنياد تي قائم ٿي رکي، ۽ پاڻ کان گهٽ نسل ڏانهن نفرت سندن سياسي پاليسيءَ جو مکيہ اصول هو.

(٧) انهيءَ نظرئي کي عمل ۾ آڻڻ ۽ پنهنجي حڪومت ۽ برتري ڪمزور قومن تي مسلط ڪرڻ لاءِ، هنن تشدد جو استعمال لازمي ٿي سمجهيو.

(٨) پر وارن ملڪن ۾ ننڍين قومن تي قبضو ڪرڻ سندن پروگرام جو مکيہ جُزو هو.

هيءُ نظريو هندستان جي سياسي صورتحال ۾ گهڻين بدعتن جي پيدا ٿيڻ جو باعث بنيو. برصغير جي مسلمانن جون هيٺيون چار جماعتون يا سياسي تحريڪون انهيءَ نظرئي جون مرهون منت سڌي سگهجن ٿيون:

١. ڊاڪٽر شيخ محمد اقبال جي اسلامي تشريح ۽ مسلم ليگ جي پاليسي،

٢ . علامہ مشرقيءَ جي خاڪسار تحريڪ،
٣ . علامہ مودوديءَ جي جماعت اسلامي،ءِ
٤ . ذوالفقار علي ڀٽي جي پيپلز پارٽي.

هندن مان بہ ڪن جماعتن جهڙوڪ جن سنگهہ، راشٽريہ شيوڪ سنگهہ ۽ ٻين جماعتن انهن ساڳين فسطائي نظريبن مان سبق ورتو هو. پر جنهن صورت ۾ اُهي جماعتون هن وقت پاڪستان کان ٻاهر آهن ، ۽ هتي انهن جو واسطو نہ رهيو آهي ، ان ڪري، هيٺ، مثال طور، آءٌ رڳو مٿين چئن تحريڪن جي فلشزم سان مشابهت ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪندس .

١ . علامہ شيخ محمد اقبال جي اسلامي تشريح ۽ مسلم ليگ جي پاليسي

(الف) ڊاڪٽر صاحب، مسلمانن لاءِ ، اعتقاد ۽ عمل جي بنياد تي ، چونڊيل ۽ اعليٰ قوم هئڻ جي دعويٰ تي ڪئي.

(ب) مسلم قوم دنيا جي قومن جي آڏو بهادريءَ جي مثال پيش ڪرڻ ۽ سندن رهبري ڪرڻ لاءِ آئي هئي.

(ج) جهاد (تشدد) کي زندگيءَ جي ڪاروبار ۾ وڏو حصو ۽ اهم درجو حاصل هو.

(د) سندس نزديڪ جمهوريت هڪ فرسوده نظريو هو.

(هہ) مسلم ليگ هنن ڳالهين مان سبق ولي،پاڻ کي واحد نمائنده جماعت تي سڏيو ۽ هڪ ليڊر، هڪ جهنڊي ۽ جُداگانہ ۽ برتر قوميت جو فسطائي نعرو هنيو تي ۽ "يقين محڪم، اتحاد ڪامل ۽ تنظيم" کي پنهنجي مقصدن جي حاصلات جا وسيلا شمار تي ڪيو.

هندن لاءِ نفرت، انهن ڏانهن مُسهپ جو رويو، دهشتگردي ۽ جارحانہ ذهنيت سڀ انهيءَ فِسطائي نظرئي جا مظهر هئا . نازين(هٽلري جماعت)ءِ هنن ۾ تفاوت صرف هيءُ هو تہ هنن جرمن قوم کي نسل ۽ لياقت جي بنياد تي چونڊيل قوم تي سمجهيو. جيتوڻيڪ جرمن قوم نہ ڪيٺ آريا نسل هئي ۽ نہ لياقت ۾ ٻين کان اعليٰ هئي. ۽ اهي نعرا صرف عوام کي اُڀارڻ ۽ گمراهہ ڪرڻ لاءِ هنيا تي ويا ۽ هيڏانهن ڊاڪٽر صاحب وري مسلمانن لاءِ مذهب جي بنياد تي چونڊيل قوم جي دعويٰ تي ڪئي. جيتوڻيڪ غور سان ڏسڻ بعد معلوم ٿيو تي تہ سيئي مسلمان نہ اعتقاد ۾ هڪ هئا ۽ نہ عمل ۾ يڪسان هئا. ۽ اهو نعرو فقط عام ماڻهن کي مذهب جي نالي ۾ برغلائڻ لاءِ هنيو تي ويو.

جرمنن يهودين جي نفرت ۽ خوف کان پاڻ کي منظم ڪرڻ گهريو تي ، ۽ مسلم ليگين هندوستاني مسلمانن کي هندن جي خوف ۽ نفرت جي بنياد تي متحد تي ڪيو.

جرمنيءَ ۾ ٻي پارٽي ممنوع هئي ، هتي ٻي ڪا مسلمانن جي پارٽي هر طرح قبول نہ تي سمجهي ويئي. هتي هٽلر ليڊر هو، هتي جناح کي ننڍڙو هٽلر بنايو ويو تي . جرمن وارن جو قومي نشان آرين جو سواسيتڪا هو، جو آرين جو سامراجي نشان هو، ۽ مسلم ليگ جو نشان چنڊ ۽ تارو هو، جو بازنطين ۽ پوءِ ترڪن جي جارحيت ۽ ملڪگيريءَ جو نشان هو .

جرمنن سرزمين جرمنيءَ کي مُقدس بنائڻ تي گهريو، جنهنڪري جيروسلم ۽ روم

جي مذهبي تقديس ثانوي حيثيت ولي ٿي ويئي، مسلم ليگ وري پاڪستان کي پاڪ بنائي، اسلام جي مقدس ملڪن جي حثيت، کي گهٽايو ٿي.

۲. خاڪسار تحريڪ (علامہ مشرقي جي):

هن تحريڪ جو بنياد هيٺين مکيہ ڳالهين تي هو:

(۱) هو بقلي اصلح جي اصول مطابق، جاندار شين کي ٻن گروهن، هڪ صالح ۽ ٻيو غير صالح ، ۾ ورهائڻ جا قائل هئا.

(۲) جهاد (تشدد) کي هنن مذهب جو بنيادي اصول ٿي سمجهيو.

(۳) جمهوريت کي غلط سمجهي ، هنن، ڪن اصولن جي بنياد تي هڪ ليڊر جي ماتحت ملٽري ڊسيپلن وسيلي، ماڻهن کي غلبہ اسلام واسطي منظم ڪرڻ گهريو ٿي.

اقبالي مسلم ليگ ۽ مشرقي خاڪسار تحريڪ جي وچ ۾ بنيادي اصول ساڳيا ئي فسطائي هئا، ليڪن منجهن تفاوت هيٺئين قسم جا هئا:

(۱) ڊاڪٽر اقبال جي نظر ۾ ختني ٿيل ، مسلماني نالي رکيل، مسلماني مذهب جا فرد سڏائيندڙ سڀ ماڻهو جداگانہ مسلم قوم هئا، جي لائق ۽ صالح هئڻ ڪري دنيا جي رهبري ڪرڻ جا حقدار هئا . هن، شاعريءَ جي جذبي هيٺ اچي ، پنهنجي ئي بيان ڪيل اعتقاد ۽ عمل جي يڪسانيءَ جي اصول کي وساري ٿي ڇڏيو.

(۲) علامہ مشرقي پيغام اسلام کي ڪنهن حلقي ، قبيلي ۽ قوم سان وابستہ ڪرڻ روح اسلا م جي خلاف سمجهي، هر صحيح الاعتقاد ، صالح عمل ، خادم خلق ، حسن اخلاق رکندڙ ماڻهوءَ کي مسلمان ٿي سمجهيو ۽ تنهنڪري سندس جماعت ظا هري طرح غير مسلمانن لاءِ بہ کُليل هئي. ليڪن جڏهن غلبي اسلام لاءِ سندس خيال ۽ ارادي تي نظر ٿي ڪئي ويئي، تہ عملي طرح نتيجو فقط سندس پنهنجي خيال کي مڃيندڙ گروهہ جي برتري وڃي ٿي بيٺي.

(۳) علامہ اقبال جي پوئلڳ ليگين ظاهري طرح جمهوري طريقي تي سياسي جماعت بنائي، ڪم ٿي ڪيو ، ليڪن عملي دنيا ۾ هنن بہ هڪ جماعت ، هڪ ليڊر ، هڪ جهنڊي ۽ هڪ نصب العين جي حاڪميت جا نعرا هڻي ، جمهوري اصولن جي مخالفت پئي ڪئي.

(۴) علامہ مشرقيءَ صاف طور تي جمهوري راءِ جي عيوض هڪ ۽ فقط هڪ ليڊر جي حڪم جي تعميل جو پرچار ٿي ڪيو. انهن جا طريقہ ڪار علحده هئا، ليڪن سندس خيال ، ارادا ۽ مقصد ساڳيا هئا. علامہ اقبال جي نظرئي موجب مسلمانن جي قوم مڪمل ٿي چڪي هئي، جنهن جو وقتي طور مثالي ليڊر جناح صاحب هو ۽ علامہ مشرقيءَ، انهن کي پنهنجي ليڊريءَ هيٺ، مڪمل ڪرڻ گهريو ٿي.

۳. علامہ مودوديءَ جي جماعت اسلامي:

مودودي صاحب جي اسلامي تشريح جا مکيہ جزا هيٺيان هئا:

(۱) مذهب اسلام آخري دين ۽ مڪمل قانون حيات هو.

(٢) انهيءَ جا سچا مڃيندڙ اُهي هئا، جن قرآن ۽ سنت جي مطابعت ڪئي ٿي.
(٣) اسلام جي تبليغ، تعليم ۽ حڪومت لاءِ صالحن جي گروهه مان هڪ امير جي ضرورت هئي.
(۴) مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ئي صحيح هو ۽ ضروري هو.
(۵) حڪومت کي قرآن ۽ سنت جي احڪامن پٺاندر هلڻو هو.
(٦) حڪومت لاءِ آئين ناهڻ، ۽ ان جي تشريح ڪرڻ جو حق صرف انهن صالحن وٽ هو، جن کي هو پاڻ صالح سمجهي.
(٧) صالح ماڻهو صرف انهيءَ مذهبي تعليم جا ماهر ئي ٿي سگهيا ٿي، جيڪا مولانامودودي پاڻ مرتب ڪئي هئي ۽ ڏيڻ گهري ٿي.
(٨) مختلف مسلمان مُلڪن جي ماڻهن کي گڏجي، پنهنجي اسلامزم جي بنياد تي ، اسلام جي عالمي غلبي لاءِ ڪوشش ڪرڻي هئي.
(٩) تقويٰ ، خدمت خلق، صحيح اسلامي تعليم جي تبليغ وغيره سڀ انهن مقصدن جي حاصل ڪرڻ لاءِ ذريعا هئا.

جيڪڏهن غور سان ڏسبو ته هيءَ تحريڪ به ٺُوري گهري فسطائي نظرئي جي ئي تحريڪ جو هڪ روپ نظر ايندي. ماڻهن جي صالح ۽ غير صالح گروهن ۾ تقسيم، اطاعت امير، هڪ ئي بهترين مذهب جو عقيدو، ۽ ان جي غلبي لاءِ هڪ جماعت، اُن مذهب جي تشريح جي اختياري صرف ان جماعت، ۽ ان جي ليڊر وٽ محفوظ آهي. هي سڀ اُهي ساڳيائي فسطائي نظرئي جا خيال ۽ اُصول هئا، جيڪي مٿي ٻين هم مشرب شخصن ۽ جماعتن جي سلسلي ۾ بيان ڪيا ويا.

۴. ذوالفقارعلي ڀٽي جي ”پيپلز پارٽي“:

هيءَ جماعت پاڪستان جي قيام کان پوءِ تازو وجود ۾ آئي آهي . ان جو باني ۽ ليڊر مسٽر ذوالفقار علي خان ڀٽو آهي. هن جماعت سان جيتوڻيڪ جمهوري ، سوشلسٽ ۽ اسلامي اُصول لڳايا وڃن ٿا، پر جي ڇتائي ڏسبو ته ، اُها جماعت به حقيقي طور تي فسطائي نظرئي جي بنياد تي بيٺل نظر ايندي.
(ا) اُن جو ليڊر ڀٽو صاحب تاحيات ليڊر آهي ۽ ناقابل تبديل آهي .
(٢) ان کي جيتوڻيڪ جمهوري ۽ عوامي جماعت جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو، ليڪن ان جي پروگرام ۾ جمهوريت جي هيٺين اصولن جو پورو انحراف ڪيو وڃي ٿو :
(الف) ان ۾ قومن جي حق خوداراديءَ کي رد ڪري ، هڪ غير واضح نظرئي پاڪستان مطابق ، سنڌي، بلوچي، پنجابي، ۽ پختون قومن جي وجود کان انڪار ڪيو وڃي ٿو.
(ب) ان ۾ تحرير، تقرير، جماعت سازيءَ ۽ جماعتي عمل جي آزادي نه آهي.
(ت) ان ۾ هر مخالف خيال ماڻهوءَ کي دهشتناڪيءَ ۽ تشدد وسيلي دٻايو، هيسيو ۽ خاموش بنايو وڃي ٿو .

(ث) ان ۾ هڪ زبان ۽ هڪ ڪلچر جو نعرو هنيو وڃي ٿو.
(ج) ان ۾ اسلام جي علمبرداريءَ ۽ ان جي قانونن جي تعميل جي دعويداري ڪئي وڃي ٿي. جيتوڻيڪ اسلام جي سندن پنهنجي مخصوص تشريح آهي، يعني مغربي دنيا جي فلسفي ۽ فڪر جي تتبع ۽ مطابقت واري تشريح ، جنهن ڪي هو جديد ۽ معقول اسلام سڏڻ جي دعويٰ ڪن ٿا .
(د) ان ۾ سوشلزم جي علمبرداريءَ ۽ اُن جي قانونن ڪي تعميل جي دعويداري ڪئي وڃي ٿي. جيتوڻيڪ سوشلزم جي بہ سندن پنهنجي مخصوص تشريح آهي، جنهن ڪي هو اسلامي سوشلزم سڏين ٿا. ان ۾ مخصوص ۽ محدود پيداوار ، تقسيم ۽ مٽا سٽا جي ذريعن ڪي قوميائڻ جو عمل هو پنهنجو پاڻ وٽ ، يعني خود استحصالي ۽ حڪمران طبقي جي پنهنجي ضابطي ۽ پنهنجي هٿن ۾ ، محفوظ رکڻ گهرن ٿا. (ان جا پارٽي عهديدار ۽ اسيمبلين جا ميمبر ۽ حڪوتي اقتدار تي قابض ۽ اختيار جا صاحب، سنڌ ۾ توڙي سنڌ کان ٻاهر، گهڻي ۾ گهڻي ۹۵ في سيڪڙو زميندار ۽ شاهوڪار طبقي جا هئا)

۰ ۵ جمهوريت

هن نظرئي جا حامي قديم زماني کان هلندا پئي آيا آهن. ليڪن چون ٿا تہ ان جي پوري تشريح ۽ عملي طرح وجود ۾ اچڻ يونانين جي دور حڪومت ۾ ٿيو. مغربي ملڪن ان جي پوئلڳيءَ ۾ پنهنجي ملڪن اندر انهيءَ دستور کي حتي الامڪان رائج ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

هن جا بہ ڪيئي قسم بيان ڪيا ويا آهن. پر جيڪڏهن اُن جا مُکيہ اصول بيان ڪبا، تہ هيٺيان ٿيندا:

(ا) نسل، رنگ ، مذهب، جنس، صحت ۽ لياقت جي فرق کان سواءِ سڀني ماڻهن کي بنيادي انساني حق حاصل رهڻ،جهڙوڪ:
(الف) قانوني اڳيان سڀني جي هڪجهڙائي.
(ب) تقرير ۽ تحرير جي آزادي .
(ج) جماعت سازيءَ ، جلسن ۽ مظاهرن جي آزادي.
(د) گهمڻ ڦرڻ سگهڻ، ملڪيت رکڻ يا نيڪال ڪرڻ جي آزادي.
(هہ) نوڪري، واپار ۽ ڌنڌي وغيره اختيار ڪرڻ جي آزادي ، ۽ روزگار جي حاصل ڪرڻ جي سهوليت .
(و) مذهبي خيالن کان اعتقاد ۽ عبادت جي آزادي .
(ز) شخصي ملڪيت جي حفاظت جا حق .
(ح) زوريءَ ڪم ڪرائڻ يا غلام رکڻ جي منع.
(ط) ڪلچر، رسم الخط ۽ زبان جو تحفظ.
(ي) ووٽ جو حق، وغيره.
(ڪ) حڪومت جو ڪاروبار آزاد ووٽ ذريعي چونڊيل نمائندن جي معرفت هلائڻ ، ۽ اُنهن نمائندن جو ووٽرن وٽ جوابدار رهڻ .

(ل) حڪومت جو غير مذهبي هجڻ، يعني مذهبن جي سلسلي ۾ ان جو غير جانبدار هجڻ.

(م) هڪ ڪان وڌيڪ سياسي پارٽين جي وجود کي برداشت ڪرڻ ۽ ان جي افاديت کي تسليم ڪرڻ.

جمهوري حڪومتن جي عملي ڪارڪردگيءَ ۾ به ڪيئي نقص ۽ خاميون هيون، پر اسان وٽ ، جديد دور ۾ ، جنهن طرز ۽ صورت جو جمهوري دستور مقبول ۽ مروج رهيو آهي، اهو برطانيه ۾ رائج دستور ۽ اتان جي انگريز قوم کان اسان کي مليل دستور آهي، جنهن قوم جي هن ملڪ تي ڪافي وڏو عرصو حڪمراني ۽ بالادستي رهي آهي .

هيءُ مختصر احوال آهي اسان جي ملڪ تي بن مهاڀاري لڙاين جي وچ واري دور جي فڪري ۽ سياسي اثرن جو . هيٺ آءُ خاص طرح ٻي لڙائيءَ جي دور جي مکيه ليڊرن ۽ انهن جي مختصر ڪارگذارين جو ذڪر انهيءَ لاءِ ڪريان ٿو ته اسان جي محب وطن ۽ خدمتگذار طبيعت رکندڙ نوجوان ڪارڪنن کي ماضي قريب جي حالات جي خبر پوي، ۽ هو پنهنجن خيالن ۽ عملن کي ان جي روشنيءَ ۾ پنهنجي ملڪ ۽ عوام جي ڀلائيءَ لاءِ رٿي ۽ هلائي سگهن.

-غلام مرتضيٰ

سن
٣١- مارچ ١٩٧٤ع

فصل پهريون
اوائلي تشريح

جنهن وقت اسان هتي هندوستان ۾ آزاديءَ لاءِ جدوجهد ۽ اُن جي نتيجي ۾ وقت بوقت مليل آئيني سڌارن جا تجربا ڪري رهيا هئاسون، ان وقت يورپ ۽ ايشيا جي ڪيترن ملڪن ۾ ڇا وهي واپري رهيو هو. ان وقت انهن ڳالهين جو اسان جي مُلڪي مسئلن تي ڪهڙو اثر پيو تي، پڙهندڙن جي معلومات لاءِ ان جو ڪجهه ذڪر هيٺ اچي ٿو .

هندوستان دنيا جي وڏن ۽ ڪيترن ملڪن مان هڪ آهي. سندس ماضي نهايت شاندار ٿي گذريو آهي. منجهس ماڻهن ۽ مال جي ڪمي نہ پيئي رهي آهي. ان جي گذشتہ تاريخ ۾ ڪيئي لاها چاڙها پئي رهيا آهن. ليڪن ان وقت ڌاري،بين الاقوامي حالات کان متاثر ٿي، انگريزي دور حڪومت جي عرصي ۾ خانہ جنگي ۽ بيروني حملن کان آزاد رهي، هندوستان ترقيءَ جي راهہ تي گامزن ٿيندو نظر آيو ٿي.

پهرين مهاڀاريءَ لڙائي وقت هندوستانين انگريزي حڪومت جو ساٿ ڏيئي ، پيسي، لشڪر ۽ سامان رسد ذريعي جرمنيءَ ۽ انهن جي ساٿين تي فتح حاصل ڪرڻ ۾ ان جي گهڻي مدد ڪئي هئي.

انهيءَ جنگ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ اتحادين يورپ جي ننڍين قومن کي آزادي ڏياري هئي، ليڪن ايشيا ۽ آفريڪا ۾ سندس پنهنجي سامراج هيٺ آيل ملڪن کي آزاد ڪرڻ لاءِ سندن ڪوبہ ارادو ظاهر ڪونہ ٿي ڏنو . جنهنڪري انهن محڪوم ملڪن ۾ پنهنجي پنهنجي آزاديءَ لاءِ هلچلون شروع ٿي ويل هيون، جن کي سختيءَ سان دٻائڻ ۾ هنن هرڪا ڪوشش پئي ڪئي .

انهيءَ وقت ۾ سامراجي ملڪن جي چنبي مان آزاد ٿيڻ لاءِ ايشيا ۽ آفريڪا جي مختلف خطن ۾ آزاديءَ لاءِ جيڪا جدوجهد ٿي رهي هئي ۽ ان کي دٻائڻ لاءِ انگلينڊ، فرانس، اسپين، هالينڊ، اٽلي وغيره سامراجي حڪومتن جيڪي طريقا اختيار ڪيا هئا . خود مهاڀاري لڙائيءَ جي نتيجي ۾ دنياجي سياسي طاقتن ۾ جيڪا تبديلي واقع ٿي هئي، ۽ اتحادين شڪست کاڌل طاقتن ۽ حڪومتن سان جيڪو رويو اختيار ڪيو هو، ان جي ردعمل طور دنيا ۾ ڪيترا نوان سياسي نظريا وجود ۾ آيا هئا، جن جو ماڻهن تي گهڻي قدر اثر پوڻ لڳو هو .

جنگ پوري ٿيڻ کان پوءِ ، شروع ۾، اتحادين لڙائيءَ جي ٿڪاوٽ ۽ ان ۾ ٿيل نقصان جي پورائيءَ لاءِ ڪجهہ نرم برتاءُ اختيار ڪيو هو. پر آهستي آهستي ٿي ، هو پنهنجي پنهنجي تسلط هيٺ آيل مُلڪن جي عام راءِ کي نوڪرون هٿي، عام دٻاءَ جا

طريقا اختيار ڪرڻ لڳاهئا.

ليگ آف نيشنس، جيڪا نيڪ ارادن سان برپا ڪئي ويئي هئي، تنهن کي هو پنهنجي سامراجي مفادن لاءِ اوزار ڪري ڪتب آڻڻ لڳا هئا. سندن اهڙيءَ روش ڪري يورپ جي شڪست کاڌل ملڪن ۾ هڪ طرف ۽ ايشيا ۽ آفريڪا جي سندن مقبوضہ ملڪن ۾ ٻئي طرف ، سخت ردعمل پيدا ٿي چڪو هو.

دنيا کي معلوم ٿي ويو هو ته اتحادي طاقتور بيشڪ هئا، پر جهڙيءَ طرح هنن جنگ جي وقت، ظاهر ڪيو ٿي ته هي ننڍين قومن جي آزاديءَ لاءِ لڙندڙ جمهوري سرشتي حڪومت جا روح روان ،دنيا ۾ امن آڻڻ جا خواهشمند ، حق ۽ ايمان جا حامي هئا ، اُهي سندن جملي دعوائون تجربي جي آڌار تي غلط ثابت ٿيون هيون.

دنيا کي پتو پئجي ويو هو ته هنن سامراجي طاقتن جڏهن ننڍين قومن جي آزاديءَ جو نالو ورتو ٿي، ته ان مان سندن مقصد صرف سندن پنهنجين مخالف حڪومتن جي ماتحت قوميتون هو. پر ايشيا ۽ آفريڪا جا ملڪ، جي خود سندن، قبضي هيٺ هئا، انهن کي آزاد ڪرڻ جو هنن کي ڪوبہ ارادو ڪونہ هو . بلڪ انهن ملڪن ۾ هلايل آزاديءَ جي تحريڪن کي ڪچلڻ لاءِ هنن وسان نٿي گهٽايو.

سندن اهڙيءَ روش ڪري دنيا ۾ سندن اخلاقي اثر گهٽجي ويو هو. ليگ آف نيشنس ، جا دنيا جي مختلف ملڪن جي وچ ۾ اختلافن کي باهمي گفتگوءَ ذريعي فيصل ڪرائڻ جي ارادي سان قائم ڪرايل هئي، سا سندن سيلسي منصوبن جو آڪاڙو بنجي پيئي هئي. ان ۾ جن کي وڻين ٿي ، ميمبر ٿيڻ جي اجازت ڏنائون ٿي، جن کي پسند نٿي ڪيائون ، تن کي انهيءَ جماعت جو ميمبر بہ ڪرڻ نٿي ڇڏيائون.

جيتوڻيڪ عام راءِ کي راضي رکڻ لاءِ ليگ طرفان ڪي ٺهراءَ پاس ڪيا ويا ٿي، پر جي اُهي ٺهراءَ اتحادين مان ڪن جي ملڪي مفاد جي خلاف هئا، ته انهن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪابہ ڪوشش ڪانہ ٿي ڪئي وئي ،بلڪ ڪن حالتن ۾ انهن جي خلاف ورزي ڪئي ويئي ٿي .

ليگ آف نيشنس کي عملي طرح پنهنجي ڪنهن فيصلي مڃائڻ لاءِ اڳيئي ڪوبہ اختيار ڪونہ هو، ان جي فيصلن کي صرف عام راءِ ، اخلاقي اثر ۽ اتحادين جي طاقت تي آڌار هو. پر جڏهن خود اتحادين ان کي حق ۽ انصاف لاءِ ڪتب نٿي آندو، تہ آهستي آهستي تي ، عام ماڻهن ۽ ملڪن جو ان جي افاديت مان اعتبار ڏٽندو ويو . ڪي ملڪ ان کي بيڪار سمجهي ، ان مان نڪري ويا، ڪن ان جي ڳالهين ۾ دلچسپي وٺڻ ڇڏي ڏني . ان وقت ڏاري ماڻهن جي عام راءِ جي ترجماني ڪندي ، ڊاڪٽر شيخ محمد اقبال ليگ لاءِ هيٺينءَ طرح خيال ظاهر ڪيو هو:

من ازين پيش ندانم ڪنهن درد چند،
بهر تقسيم قبور انجمن ساختند.

(مون کي (ليگ آف نيشنس بابت) هن کان وڌيڪ معلوم نہ آهي تہ رڳو قبرن جي ورهاست لاءِ ڪفن چورن هڪ جماعت ناهي آهي.)

دنيا ۾ اهڙين حالتن پيدا ٿيڻ سبب، گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ يورپ جي شڪست

ڪاڌل ملڪن ۾ بي آرامي ۽ بيچيني پيدا ٿي پيئي ، ۽ انهن پنهنجي حالت درست ڪرڻ، وجايل طاقت وري هٿ ڪرڻ ۽ سامراجي ٿيل ظلمن جي علاج لاءِ نئين سر منظم ٿي ، ڪوششون ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيون. ان ڪانسواءِ ايشيا ۽ آفريڪا کنڊن ۾ بـ اتحادين جي تسلط هيٺ آيل ملڪن ۾ آزاديءَ لاءِ جدوجهد بـ تيز ٿي چڪي هئي.

انهيءَ وقت ڌاري يورپ ۽ ايشيا ۾ ڪن مکيہ ليڊرن جي اڳواڻيءَ هيٺ نيون تحريڪون شروع ٿيون هيون، جن ماڻهن کي خاص نظرين، مقصدن ۽ پروگرامن مطابق منظم ڪري، طاقت ۾ آڻڻ گهريو ٿي.

اهو سوال جدا آهي تہ قومن جي بيداري ۽ انهن جي طاقتور بنجڻ جو مکيہ ڪارڻ ليڊر ٿين ٿا ، يا جڏهن ڪن خاص حالتن هيٺ ڪي قومون بيدار ٿي ، پنهنجن حقن جي حفاظت لاءِ تيار ٿين ٿيون، انهن جي رهبريءَ لاءِ ، حالتن جي تقاضا ڪري ، ڪي قابل ماڻهو پيدا ٿي، اچيو سندن اڳواڻيءَ جون واڳون وٺن. بهرحال اها حقيقت آهي تہ جڏهن باهہ لڳڻ لاءِ مواد ڪَٺو ٿئي ٿو ، تہ ڪو نہ ڪو اچيو اُن کي تيلي لڳائڻ جو ڪم سرانجام ڪري .

هيءُ سمورو دور (١٩١٨ع- ١٩٣٩ع) دنيا جي مکيہ ليڊرن، انهن جي تحريڪن ۽ انهن جي ردعمل ۽ عام تصادم ڪري ٻي مهاڀاري لڙائيءَ لڳڻ جي سببن ۽ واقعن سان پربو پيو آهي. تنهنڪري بين الاقوامي حالتن کي پوري طرح سمجهڻ لاءِ دنيا جي مکيہ ملڪن ، انهن ۾ پيدا ٿيل تحريڪن ۽ انهن جي مکيہ اڳواڻن جو سمجهڻ ضروري ٿيو پوي. ان ڪري يورپ ۽ ايشيا جي چند ملڪن جي مکيہ اڳواڻن ،سندن خيالن ۽ ڪارنامن جو مختصر احوال هيٺ ڏيان ٿو.

فصل ٻيون

يورپ

١ . جرمني

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ يورپ جي گهڻن ملڪن جي مالي حالت خراب ٿي ويئي هئي. ڪيترن ملڪن اندر، پارٽيبازيءَ ڪري، اندروني انتظام خراب ٿي چڪو هو . جمهوري سرشتي حڪومت ۽ سرمائيداري نظام کي ناڪام سمجهي ، ردعمل طور انهن جي خلاف هرهنڌ ڪوششون شروع ٿي ويون هيون . نتيجي طور اُتان جي ڪن مُکيه ماڻهن ۽ فڪري دنيا جي سربراهن، انهن خرابين کي دور ڪرڻ لاءِ ، آمرانه يا آپيشاهي (Totalitarian) طريقي حڪومت رائج ڪرڻ ۾ حل ٿي ڄاتو ، ۽ ڪن وري روس ۾ قائم ٿيل ڪميونسٽ نظام موجب سوشل انقلاب آڻي، پنهنجي پنهنجي ملڪ جي عوام جي حالت کي بهتر بنائڻ ضروري ٿي سمجهيو.

جرمنيءَ، لڙائيءَ ۾ شڪست کائڻ ڪري، گهڻو نقصان سَٺو هو. ويتر جو ان تي جنگي تاوان رکيا ويا، سندس اندروني آزاديءَ تي پابنديون وڌيون ويون ۽ ڪي ان جي ملڪي اراضيءَ جا ٽڪرا فرانس جي حوالي ڪيا ويا هئا. تن جرمن جهڙي غيرتمند قوم ۾ شديد ردعمل پيدا ڪري ڇڏيو هو.

نتيجي طور، اُن وقت جرمنيءَ ۾ اڪثر ماڻهو، سوشلزم جي نظرئي ۾ پنهنجي نجات ڄاڻي، ملڪ کي انهيءَ پٽاندر هلائڻ جا طرفدار بڻبا ويا. ڪن خاص ماڻهن وري جرمن نئشنلزم (قومپرستيءَ) جي آڌار تي، سڄي جرمن قوم کي متحد ۽ منظم ڪرڻ گهريو ٿي. جرمن قوم جي راءِ انهن ٻن رجحانن جي وچ ۾ ورهايل هئي . اُن جا غريب ماڻهو گذريل موتمار جنگ ۽ ان کانپوءِ جي پيدا ٿيل حالتن کان متاثر ٿي، ڪميونزم طرف مائل ٿيڻ لڳا هئا. سرنديءَ وارن کي ڪميونزم مان خطرو هو ، تن ملڪ کي طبقاتي تصادم ۾ ڦلسائڻ جي عيوض ماڻهن کي جرمن قوم جي نالي ۾ منظم ڪري، ملڪ کي طاقتور بنائڻ گهريو ٿي.

عين انهيءَ موقعي تي جرمن قوم ۾ هڪ اهڙو ماڻهو پيدا ٿيو، جنهن ملڪ جي ٻنهي گروهن کي گڏي، هڪ جاءِ تي آڻڻ جي تحريڪ هلائي ،۽ نيشنل سوشلزم (قومي سماج واد) جي بنياد تي هڪ پارٽي ٺاهي ، ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. جا، اڳتي هلي، " نازي پارٽي " نالي سان سڏجڻ لڳي . ان ماڻهوءَ جو نالو " هٽلر " هو. انهيءَ تحريڪ کي "نازي ازم"، يا اٽليءَ ۾ مسوليني نالي اهڙي ئي هڪ اڳواڻ طرفان اٿاريل قومي بحاليءَ جي تحريڪ جي نالي پٺيان " فاشزم " يا فسطائيت جو نالو ڏنو ويو. هٽلر هڪ ڪتاب " مين ڪئمف " نالي لکيو ، جنهن ۾ هن پنهنجي قومي سماج واد

تحريڪ جا مقصد ۽ پروگرام پيش ڪيا.

هٽلر جي ان هلچل جا نتيجا ڪهڙا نڪتا ، انهن جي بيان ڪرڻ کان اڳ هٽلر جي شخصي زندگيءَ بابت ڪجھ احوال ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان.

هٽلر ۽ سندس زندگيءَ جو احوال

هن شخص جو اصلي نالو آدولف ۽ پٽ آليوسَ جو هو. سندس سرنيم يا گهراڻي جو نالو هٽلر هو. سندس پيءُ آليوسَ آسٽريا جي ڳوٺ 'برانو' ۾ رهندڙ هو. ۽ موچڪو ڏنڊو ڪندو هو. هن ٽي شاديون ڪيون هيون . سندس ٽي زال جو نالو 'ڪلراپوزيل' هو، جنهن مان ڪيس ٣٠ اپريل ١٨٨٩ع تي آدولف هٽلر پيدا ٿيو. آدولف ٢١ سالن جي عمر تائين انهيءَ ڳوٺ ۾ رهندو آيو. تعليم بہ اتي ئي ورتائين . ان کانپوءِ هو جرمنيءَ جي ميونچ شهر ۾ رازڪو ڪم ڪرڻ لڳو . روز جي ڪم کان واندي ٿيڻ کانپوءِ هيءُ ڪتابن جو مطالعو ڪندو هو ۽ ملڪي سياست جي ڪمن ۾ دلچسپي وٺندو هو. ٿوري وقت کانپوءِ هيءُ جرمن فوج جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ هن جرمنيءَ طرفان جنگ ۾ پوري سرجوشيءَ سان بهرو ورتو .ليڪن باوجود بهترين لشڪر، عمدن هٿيارن ۽ پورين تيارين جي ، جرمني ۽ ان جي ساٿي ملڪن ۽ ترڪيءَ جي حڪومتن کي جنگ ۾ شڪست ملي. ان ڪري هر محب وطن جرمن کي ارملن ۽ پشيماني پيدا ٿي. ويتر ورسيلز جي عهدنامي هنن جي حالت ابتر بنائي ڇڏي. جنگ ۾ شڪست کائڻ جي سببن معلوم ڪرڻ ۽ وڃايل طاقت ۽ وقار کي وري هٿ ڪرڻ لاءِ سڄي ملڪ ۾ جرمن قوم جا وطن دوست غور ۽ فڪر ڪرڻ لڳا.

هٽلر بہ نوڪري ڇڏي ڏني، ۽ انهيءَ مسئلي تي سوچ ويچار ڪندي ڪندي، هي ڪن خاص نتيجن تي پهتو. هن کي جرمن قوم جي ابتريءَ ۽ شڪست جا ٻہ مکيہ ڪارڻ ڏسڻ ۾ آيا:

(١) هن پهرين تہ جمهوري سرشتي حڪومت کي ان لاءِ جوابدار ٺهرايو، جنهن، هن جي راءِ جي مطابق، پارٽيبازيءَ جي اختلافن ڪري، سڄو قومي شيرازو بگاڙي ۽ ڪمزور ڪري ڇڏيو هو.

(٢) ٻيو ڪارڻ جرمن قوم جي ابتريءَ ۽ ڪمزوريءَ جو هن جي نظر ۾ هيءُ آيو تہ جرمنن جي دل ۽ دماغ تان پنهنجي جرمن قوميت جي عصبيت جو اثر گهٽجي ويو هو ۽ ان لاءِ هن يهودين کي مُکيہ ڏوهي ۽ جوابدار ٿي سمجهيو.

هُن جي خيال موجب يهوديت هڪ خاص نظرئي جي حامل هئي، جنهن نسل، جاگرافيائي حدن جي وطن ۽ ان جي ڪلچر ، زبان ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي هزارن ورهين جي تاريخي ارتقا جي ذريعي بنيل قومن جي وجود کي ختم ڪري، قومن جو وجود ڪن خيالي نظرين، جذبن ۽ مذهبي عقيدن تي بنياد تي قائم ڪيو هو. ۽ ائين جديد نئشنلزم (قوميت) جي شيرازي ۽ عصبيت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. هن جو خيال هو تہ جرمن قوم ۾ قومي عصبيت گهٽ ٿي ويئي هئي، سا بہ ان يهوديت

جي اثر ڪري ۽ ان جي سازشي ڪوشش سبب ، ۽ ان ئي ڪين ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. آسپاس وارين ڪيترين قومن کي گهٽڻ ٿي ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن تي تسلط هو. ليڪن جرمن قوم جڏهن بہ پنهنجي ترقيءَ ۽ اقتدار لاءِ ڪوشش ٿي ڪئي، تہ ان جي راهہ ۾ رڪاوٽون وڌيون ٿي ويون، ۽ انهن رڪاوٽن کي مذهب ، جمهوريت ۽ ڪميونزم جي نظرين جي نالن ۾ انهن جي مدد سان مضبوط ڪيو تي ويو ، جن ٿنهي نظرين کي هن يهوديت جي پيداوار ٿي سمجهيو.

جوش ۽ مصيبت جي حالت ۾ دماغي توازن نيڪ ٿئو رهي. هٽلر کي بہ ان وقت ڏسڻ ۾ آيو تہ اهي سڀ ڳالهيون سيميٽڪ (سامي) تخيل جو نتيجو هيون. جمهوريت ۾ هن کي مادي ۽ ذهني قوت تي تعداد جي تفوق ۽ آڪرائيءَ جو راز لڪل نظر آيو. ڪميونزم ۾ بہ ساڳي اها ڳالهہ ۽ پڻ قومپرستيءَ جي دشمني نظر آيس. دنيا جي مکيہ مذهبن، ڪرسچئنٽي ۽ اسلام، کي هن يهوديت جي پيدائش ٿي ڄاتو. انهن سڀني جي فروغ ۾ هن کي قوميت جو موت ٿي نظر آيو. جهڙي طرح ڊاڪٽر اقبال کي وطنيت ۾ (جا ساڳئي وقت قوميت بہ آهي) مذهبن جو موت ٿي نظر آيو، اهڙيءَ طرح هٽلر وري مذهبن کي قوميت جو (جا ساڳئي وقت وطنيت بہ آهي) دشمن ٿي ڄاتو .

حقيقت ۾ مذهب (دين) توڙي قوميت، جڏهن مطلق حق ۽ فوقيت جا نعرا هڻي سامهون اچن ٿا، تڏهن اهي بہ ئي سامراج جا هٿيار بنجي ڪم ڪن ٿا . مذهب جو مطلق حق ذهني سامراج هو ۽ وطن يا قوم جو غير محدود ۽ غير مشروط تفوق مادي سامراج هو.

نظرياتي بنيادن تي بين الاقوامي خيالن جي پرچار ۾ يهودين کي اڳرو ڏسي، هٽلر انهن جو مخالف ٿي بيٺو هو. اهڙيءَ طرح هن جمهوري نظام کي بہ جرمن قوم ۾ انتشار ۽ ڪمزوري پيدا ڪرڻ لاءِ جوابدار ٿي سمجهيو.

اٿين تہ قديم يونان جي زماني کان وٺي جمهوريت ۽ آمريت جي نظرين تي سياسي مفڪر رايا ظاهر ڪندا پئي آيا آهن، ليڪن هر قوم ۾ آمرانہ يا جمهوري حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ وقتي ماحول ۽ مڪاني حالتون جوابدار ٿين ٿيون .

جرمنيءَ ۾ جمهوريت جي خلاف هٽلر جي نازي تحريڪ جي زور وٺڻ لاءِ هيٺيان ڪارڻ شمار ڪري سگهجن ٿا:

(١) جرمن قوم مان اجا قبيلائي عصبيت گهٽ ڪانہ ٿي هئي.

(٢) گهڻي وقت کان جرمن قوم کي، اڳرائيءَ واري قومپرستيءَ (قومي تفوق يا غلبي) جي تعليم ۽ تربيت ذريعي جنگجو بنايو ويو هو.

(٣) پهرين مهاڀاري لڙائي ۾ شڪست کائڻ ۽ ناجائز صلح جي شرطن ڪري، جرمن قوم ۾ غيرت ۽ انتقام وارو ردعمل پيدا ٿيو هو.

جنگ کان پوءِ مٿين ڳالهين کان متاثر ٿي، هٽلر، نوڪري ڇڏي، قوم جي وڃايل طاقت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو. هن نئشنل سوشلسٽ (قومي سماج واد) پارٽي ناهي، هڪ اخبار ذريعي ان جا مقصد ۽ پروگرام پکيڙڻ شروع ڪيا. ان ۾ هن جمهوري سرشتي حڪومت کي ملڪ لاءِ نقصانڪار هئڻ جو پرچار ڪيو ۽ جنگي عهدنامن کي رد ڪرڻ لاءِ پروپيگنڊا شروع ڪئي.

ابتدا ۾ هو سوشلزم ذريعي ملڪ ۾ اقتصادي انقلاب آڻڻ طرف زياده مائل هو ۽

عام ماڻھن کي انھيءَ ئي آسري تي ڪنو ڪرڻ شروع ڪيائين. پر اڳتي ھلي ھن کي محسوس ٿيو تہ ملڪ ۾ شاھوڪار طبقو بہ ڪافي اثر رکندڙ ھو. انھن جي مدد کان سواءِ ساري جرمن قوم کي ھڪ جاءِ تي متحد ۽ منظم ڪرڻ ڏکيو سوال ھو. تنھنڪري انھن جي ھمدردي حاصل ڪرڻ لاءِ ھن نئشنلزم (قوميت) جي ڳالھہ کي ترجيح ڏيئي، سوشلزم کي ڪميونزم کان علحده نہ ڄاتي، جرمن قوم کي پنھنجين وڇايل ڪالونين ھٿ ڪرڻ ۽ طاقتور بنائڻ لاءِ. آريا نسل جي بنياد تي منظم ڪرڻ شروع ڪيو.

ھن ١٩٢٣ع کان پنھنجي انھن خيالن جي آڌار تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. سنہ ١٩٣٠ع ڌاري سندس پارٽي زور وٺي ويئي ، جنھن ۾ ڪيئي لک ميمبرشامل ٿي ويا.

١٩٣٢ع ۾ جڏھن پريزيڊنٽ جي چونڊ ٿي، تہ ھن جي ڌر کي ڏيڍ ڪروڙ ووٽ مليا. ان ڪري ھن کي وزارت ۾ شرڪت لاءِ دعوت ڏني وئي ، ليڪن ھن مستقبل کي خيال ۾ رکي ، ان ۾ شريڪ ٿيڻ کان انڪار ڪيو.

ان کانپوءِ ٣٠ جنوري ١٩٣٣ع تي چانسلر سليشر جي جاءِ تي ھو جرمن قوم جو چانسلر مقرر ٿيو . سگھوئي جرمن پارليمينٽ ، جا 'ريچسٽئگ' سڏبي ھئي، ھن کي چئن سالن لاءِ ڊڪٽيٽري اختيار ڏنا.

اھڙيءَ طرح طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ ھن ھر انھيءَ شيءِ کي، جا سندس مقصدن ۽ اقتدار جي سامھون ھن کي رڪاوٽ ڏسڻ ۾ آئي، بيدرديءَ سان ڪچلڻ شروع ڪيو. پريس تي ضابطو رکيائين. مخالفن کي سزائون ڏنائين . ١٩٣٤ع ۾خود پنھنجي پارٽيءَ ۾ جيڪي رقيب نظر آيس، تن کي قتل ڪرائي ڇڏيائين .ھن جلدئي يھودين کي تنگ ڪري، ملڪ ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو، ۽ ان لڏپلاڻ ۾ ڪيترا جرمن يھودي ختم ٿي ويا.

ھٽلر غيرمعمولي صلاحيتن جو مالڪ ھو . ساري عمر شادي نہ ڪيائين . چي، سندس معشوقہ ملڪ جي خدمت ھئي، عورت ان جي جاءِ وٺي نہ ٿي سگھي، گوشت نہ کائيندوھو. شراب پيئڻ کان پري ھوندوھو. زالن جي صحبت طرف مائل نہ ھو. پيسي سان ڪابہ رغبت نہ ھوندي ھيس. ڪم ڪرڻ کان جڏھن واندو ٿيندو ھو، تہ اڪيلائيءَ ۾ غور ۽ فڪر ۾ گذاريندو ھو . شخصي دوست ڇٽا ھوندا ھئس .

ابتدا ۾ ھيءُ رومن ڪئٿولڪ مذھب جو پوئلڳ ھو. پر جڏھن طاقت ۾ آيو، تہ جرمن قومپرستيءَ جي راھہ ۾ مذھب کي رڪاوٽ ڄاتي ، ان کان نھڻ ۽ متنفر ٿيڻ لڳو.

ھيءُ ھڪ يڪ خيالو ۽ يڪ دليو انسان ھو. ھن جي ڪم جا طريقا ۽ رٿائون بدلبيون رھنديون ھيون پر ھن جا بنيادي مقصد ڪڏھن بہ نہ بدلبا ھئا . جيڪي ھر حالت ۾ ھڪ مضبوط ۽ طاقتور جرمنيءَ جي پيدا ڪرڻ لاءِ مخصوص ۽ وقف رھندا ھئا . ان پنھنجي منزل جي حصول لاءِ ھو ھر قسم جي ابن الوقتيءَ ۽ ڦيرين گھيرين وغيره کان بہ نہ ھٻڪندو ھو. بنيادي مقصد بھرحال ھر صورت ۾ ۽ ھر وقت سامھون ھوندو ھوس.

ھو باھمت ۽ مضبوط ارادي جو مالڪ ھو. جيئن ڪم گھٽو ٿيندو ھوس يا سندس راھہ ۾ رڪاوٽون پونديون ھيون، تيئن سندس ارادي جي قوت ۽ عمل جو جذبو زور وٺندو ھو. ھو ملٽريءَ ۾ رھي چڪو ھو، ان ڪري نظام ۽ ضابطي جو ماھر ھو. ٿوري وقت اندر سٿين جي مدد سان، نمائشي طريقن ۽ سخت پروپئگنڊا ذريعي، ھن جرمن

قوم جي ڪثرت تعداد ماڻهن کي، جوش ۽ نفرت جي لهر ۾ لوڙهي، فڪر ۽ سمجهه کان موڙي، جرمن قوم جي عظمت لاءِ نسلي بنياد تي منظم ڪري ورتو. هن پنهنجن ماڻهن کي قومي وقار حاصل ڪرڻ لاءِ جوش ڏياريو ۽ انهن جي غيرت کي للڪاريو. ۽ جرمنيءَ جي سموربن بي غيرتين ۽ ڪمزورين لاءِ يهودين کي جوابدار ٺهرائي ، انهن لاءِ جرمن قوم جي دلين ۾ نفرت جا آڙاهه ٻاري ڇڏيا. اهي ئي هن جا نسخا جرمن قوم ۾ عارضي اتحاد ۽ جوش پيدا ڪرڻ لاءِ نهايت ڪارآمد ثابت ٿيا. هن جي سامهون جرمن قوم ۽ ملڪ جو مفاد، جيئن هن ان کي سمجهيو ٿي، سڀ کان بالا هو. انهيءَ راهه ۾ هي مذهب ۽ ڪميونزم جي نظرين کي رڪاوٽ ٿي سمجهيو. هن جي نظر ۾ هيءَ ڳالهه به آئي ته ان وقت دنيا ۾ يهودي قوم ئي هئي، جا ٻين ملڪن ۾ رهي به مذهب جي بنياد تي پنهنجو جداگانه قومي وجود قائم رکيو آئي.

هن جي عملي سياست جي تجربي هن کي ذهن نشين ڪرايو هو ته بين الاقوامي مفاد جو وجود عملي دنيا ۾ عدم پيدا هو. " هاٿيءَ جا ڏند کائڻ جا هڪڙا ۽ ڏيکارڻ جا ٻيا" - ان وانگر جن ماڻهن اهڙيون ڳالهيون ڪيون ٿي، تن جو عمل ان جي مخالف هو. عملي دنيا ۾ هرڪا قوم ۽ هرڪو پنهنجي پنهنجي ترقيءَ ۽ اقتدار لاءِ ڪوشان هو.

هن ڏٺو ٿي ته جرمني ، جديدعلم ، هنر، جنگي طاقت ۽ تعداد ۾ زياده هئڻ ۾ جي باوجود، ڪن نظرين جي پرچار ڪري، ڪمزور ٿي ويئي هئي ڪمزور بنائي ويئي هئي . جيڪڏهن ننڍين قومن جي آزاديءَ جو اصول حق ۽ انصاف وارو هو، ته پوءِ انگليند ، فرانس، هالينڊ، پورچوگال وغيره ملڪن جي ماتحت ملڪن کي ڇو نه ٿي آزادي ڏني ويئي !

هن بين الاقوامي جماعت جي وجود ۽ ننڍن ملڪن جي آزاديءَ جي اهڙيءَ گفتگوءَ کي صرف جرمن قوم کي طاقت کان ٻاهر ۽ ڪمزور رکڻ لاءِ هڪ ڌوڪو ٿي سمجهيو. تنهنڪري هن پنهنجي مخالف سامراجي طاقتن کي صاف ۽ ظاهر ظهور چئي ڏنو ته اوهان چئو هڪ ڳالهه ٿا ۽ ڪريو ٻي ڳالهه ٿا. اسين، جا ڳالهه ڪرڻ گهرون ٿا، ان کي لڪائڻ مناسب نٿا ڄاڻون.

هٽلر پنهنجي مخالفن جي عقلي چالبازين جي ڦندي کان قوم کي بچائڻ ۽ ان کي خيال ۽ عمل جي دنيا ۾ چست ۽ چوبند رکڻ لاءِ ، خوف ۽ نفرت جا ذريعا ڪارآمد سمجهيا.

ان سموري ڪم ۾ جرمن قوم جا بهترين دماغ ساڻس شريڪ ڪار هئا. جن ۾ به سندس مکيه ساٿي ٽي ماڻهو هئا. جنرل گوئرنگ، ڊاڪٽر گوبلس ۽ ڊاڪٽر شاخت. جنهن صورت ۾ ٿوري عرصي اندر جرمنيءَ کي طاقتور بنائي، سڄي دنيا کي ترٿلي ۾ وجهي ڇڏڻ جو جوابدار انهن کي به بنايو وڃي ٿو. ان ڪري انهن ٽن جو مختصر احوال به هيٺ ڏجي ٿو.

جنرل گوئرنگ

هيءُ جرمنيءَ جي بئويريا صوبي جي ڳوٺ روز نهيم ۾ ۱۲جنوري ۱۸۹۳ع تي ڄائو هو. هن جو پيءُ ڏکڻ الهندي آفريڪا جي جرمن ڪالونيءَ ۾ گورنر جنرل هو. اهڙيءَ

طرح وڏي ٻينل خاندان جي فرد هئڻ سبب، هيءُ بهترين تعليم حاصل ڪري،٢١ سالن جي عمر ۾، جرمن فوج جي هوائي جهازن واري شعبي ۾ نوڪريءَ ۾ گهڙيو. اتي هو ١٩١٥ع ڌاري اسڪوادرن ليڊر ٿيو. پهرينءَ مهاڀاري لڙائيءَ جي وقت هن مخالفن جا ٽيويهه (٢٣) هوائي جهاز ڪيرايا هئا، جنهن ڪري هن کي وڏو تمغو انعام مليو هو.

جنگ پوري ٿيڻ کان پوءِ اتحادين جيڪي شرط جرمنن تي مڙهيا هئا، انهن ۾ هڪ اهو هو ته گوئرنگ جي هوائي جهازن جي اسڪوادرن کي زوريءَ تباهه ڪرايو ويو هو. ان جو هن کي سخت صدمو هو. انهن ڏينهن کان هن فيصلو ڪيو هو ته ان بيعزتيءَ ۽ ظلم جو هڪ ڏينهن هو ضرور انتقام وٺندو.

ان کان پوءِ جرمنيءَ ۾ حالتون رهڻ جي لائق نه ڏسي، هن سئيڊن ۾ وڃي، هوائي جهازن جي ڪمپنيءَ ۾ نوڪري ڪئي. اتي هڪ سٺي خاندان گهر جي عورت بئرونيس ڪرينفاڪ سان شادي ڪيائين. سچو وقت ان سان وفادار رهندو آيو. ان جي انتقال بعد ٻي شادي ڪيائين. جڏهن جرمنيءَ ۾ قومي هلچل زور ورتو، ته هيءُ موٽي ملڪ آيو ۽ هٽلر جو دست راست ٿي، ڪم ڪرڻ لڳو. ۽ نيٺ سندس جنگي صلاحڪار بنجي ويو. عمدين ڊريسن پهرڻ، سٺي کاڌي کائڻ، نمائشي زندگي گذارڻ سان خاص دلچسپي هيس.هن جرمنيءَ جي هوائي ٻيڙي کي خاص طرح زور وٺايو. جنگي فن ۾ خاص مهارت هيس.سندس حملا اهڙا رٿائتا ۽ موثر هوندا هئا، جو ٿوري وقت اندر وڏيون طاقتور فوجون، جرمن حملي جو تاب جهلي نه سگهنديون هيون.

هزارها هوائي جهازن، ٽئنڪن، هٿياربند گاڏين، موٽر سائيڪل دستن ۽ جديد هٿيارن سان دشمن تي اچانڪ ۽ ڀرپور حملو ڪندو هو. آسٽريليا، زيڪوسلويڪيا، بيلجم،هالنڊ، پولنڊ ۽ فرانس تي انهيءَ طوفاني ڀرپور حملن واري طريقي سان ٿي هن ٿوري عرصي ۾ تسلط ڄمائي ورتو. انگريزن کي ڊنڪرڪ واريءَ شڪست ڏيڻ جو به هن جي سر تي سهرو هو.

جيڪڏهن هٽلر بهترين جرمن ليڊر ثابت ٿيو ته گوئرنگ بهترين جرمن فوجي سپهه سالار هو. گوئرنگ پنهنجي معجزي جهڙين جنگي ڪاميابين سان، جرمن فوج تي ٻنهه جادو ڪري ڇڏيو، ۽ هو انڌا ڌنڌ سندس پٺيان هلندا هئا. گوئرنگ جي جرمن لشڪر ۽ هٿيارن جو ساريءَ دنيا تي ڌاڪو ويٺل هو.

ڊاڪٽر گوبلس

هيءُ جرمنيءَ جي رائينليند علائقي ۾ ١٨٩٧ع ۾ ڄائو هو. هن هيڊلبرگ يونيورسٽيءَ مان علم ۽ فلسفي ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري حاصل ڪئي. هو هڪ اسڪول ماستر جو پٽ هو. هن ڪيترا ڪتاب لکيا هئا ۽ وڏو اديب هو.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ جرمنيءَ کي شڪست اچڻ تي جن جرمن محب وطنن کي صدمو پهتو، انهن مان هيءُ به هڪ هو . ان ڪري ١٩٣٢ع ڌاري ميونچ ۾ جڏهن نازي پارٽي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو، ته هيءُ ان ۾ شامل ٿيو ته هڪدم پارٽي جي مکيه

تقرير ڪندڙن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

سحربياني‌ءَ ۾ هٽلر کان پوءِ ٻيو نمبر هيءُ هو. صحافت ۾ خاص لياقت هيس. ان ڪري اڳتي هلي ڪيس برلن ۾ ’ انگرف‘ نالي اخبار ذريعي پارٽي‌ءَ جي تنظيم ۽ پروپئنگنڊا جو ڪم سپرد ڪيو ويو. جنهن ۾ هن نهايت هوشياري‌ءَ ۽ اورچائي‌ءَ سان سان ڪم ڪيو.

پارٽي‌ءَ جي طاقت ۾ اچڻ تي پارٽي‌ءَ ۽ سرڪار جي پروپيگنڊا ۽ نشر و اشاعت جي شعبي جي چارج هن جي حوالي ڪئي ويئي. ان ۾ هن پاڻ کي نهايت ڪامياب ثابت ڪيو. هن جو چوڻ هو تہ پروپيگنڊا جو مُکيہ مقصد عوام جي دلين کي هٿ ڪرڻ هو. ۽ انهي‌ءَ مقصد جي حصول لاءِ صحيح يا غلط طريقن جي خيال ڪرڻ جي ڪا ضرورت ڪانهئي.

هو چوندو هو تہ ”عوام جا حافظا تمام ڪمزور آهن ۽ هو هرويرو ڳالھ جي تہ ۾ وڃڻ جا عادي بہ نہ آهن. جيڪڏهن صفا بي‌بنياد ڳالھ بہ ڏھ ڀيرا ڏهرائبي، سندن اڳيان پيش ڪبي، تہ ان کي هو مڃڻ لڳندا.“

هن جي عملي پاليسي‌ءَ لاءِ اختيار ڪيل نقطن مان هڪ اهو بہ هو تہ جرمن قوم جي ترقي‌ءَ لاءِ ڪتاب ۽ تلوار (پروپيگنڊا ۽ ملٽري طاقت) ضروري ڳالهيون هيون. اهو ساڳيو نظريو مُلا واري اسلام جو بہ مکيہ نقطو پئي رهيو آهي. هن مُلن کان اهو سبق سکيو هو. يا موجوده وقت جا مُلا هن جي ڪاپي ٿا ڪن، تنهن جو پتو پوڻ مشڪل آهي. مُلو بہ قرآن ۽ تلوار کي اسلام پکيڙڻ لاءِ ضروري شيون سمجهي ٿو. جهاد جو نظريو بہ انهي‌ءَ نقطي نگاھ جو جُزو آهي. ان ڪري بعضي ماڻهو انهي‌ءَ راءِ جا آهن تہ تعصبي مذهب جو اهو نقطي نگاھ ۽ فاشزم ساڳي ڳالھ هئا.

هُن جو چوڻ هو تہ آمرانہ حڪومت جو مُکيہ اصول اُهو هئڻ گهرجي تہ سڄي‌ءَ پريس تي حڪومت جو ضابطو هئڻ گهرجي. ان ڪري هن اهو طريقو اختيار ڪيو هو تہ اخبارن ۾ جيڪي بہ لکڻ ۾ اچي، سو حڪومت جي اجازت ۽ اشاري سان ئي لکجي.

هن سندس پروپيگنڊا جا مُکيہ مقصد هيٺيان مقرر ڪيا هئا.

١- جمهوريت کي جرمن مفاد لاءِ نقصانڪار ثابت ڪرڻ.

٢- جرمن قوم ۾ يهودين لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ.

٣- جرمن قوم جي عظمت، صلاحيت ۽ برتري بيان ڪرڻ.

۴- خوف ۽ نفرت جي بنياد تي جرمن قوم ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ.

اها پروپيگنڊا هن اهڙي نموني ڪئي، جو ساري‌ءَ قوم تي جادو ٿي ويو، ۽ هو نازي اڳواڻ جي هر ڳالھ کي صحيح ۽ فائديمند سمجهي، اکيون پوريو سندس پٺيان هلڻ لڳا، ۽ هلندا رهيا.اڄ بہ اڪثر حڪومتون ڊاڪٽر گوبلس جي سيڪاريل انهن طريقن مان فائدو وٺي رهيون آهن.

ڊاڪٽر شاخت

هيءُ جرمني‌ءَ جي صوبي سليوگ جي تنگلف شهر ۾ جنوري‌ءَ ١٨٧٧ع ۾ ڄائو هو.

هيءُ ڊبن نسل مان هو. سندس اصل نالو "جالماهوريس گريلي شاخت" هو.هن جرمنيءَ جي مختلف يونيورسٽين ۾ تعليم ورتي. فلسفي جي علم ۾ ڊاڪٽريءَ جي سند ورتي. سگهو ئي هو ڊريسڊنير بئنڪ ۾ ڪلارڪ طور نوڪريءَ ۾ گهڙيو. جتي آهستي آهستي ترقي ڪري، ۱۹۰۸ع ڌاري ڊيپوٽي ڊائريڪٽر مقرر ٿيو. اتان هيءُ ڊارمسٽيڊيٽر بئنڪ ۾ ڊائريڪٽر ٿي ويو.

۱۹۲۳ع ۾ هن کي ڪرنسي (ضربخاني) جو ڪمشنر ڪري، سرڪاري نوڪريءَ ۾ رکيو ويو. اتي هن جرمن مارڪ جو نئون رينٽمارڪ ايجاد ڪرڻ سان بچائي ورتو، جنهن ڪري جرمن سڪو ۽ ان سان گڏ سڄي جرمن خزاني جي حالت سڌري ويئي. انهيءَ خدمت جي صلي ۾ کيس جرمن اسٽيٽ بئنڪ جو پريزيڊنٽ مقرر ڪيو ويو. جتي هو ۱۹۳۰ع تائين ڪم ڪندو رهيو.ان کان پوءِ نازي تحريڪ زور ورتي، طاقت ۾ آئي، ته هيءُ ان جو مکيه رڪن ٿي ڪم ڪرڻ لڳو.

ٻيءَ مهاڀاريءَ لڙائي جي وقت کان اڳ ۽ جنگ جي عرصي ۾ جڏهن جرمنيءَ کي جنگ جي تياري لاءِ گهڻي پيسي يا سامان جي ضرورت هئي ۽ يورپ جا اڪثر شاهوڪار ملڪ ساڻن تعاون ڪرڻ جي خلاف هئا ۽ هنن جون واهون بند ٿيل هيون، تڏهن هن شخص جرمنيءَ جي مالي حالت کي اهڙو محفوظ رکيو ۽ وڌيڪ مضبوط ڪري بيهاريو. جنهن جو مثال ملڻ مشڪل هو. ان کي اقتصاديات جي دنيا ۾ "شاخت جي ڪرامت" چيو ويو ٿو. هن ڪچي مال جي مٽاسٽا (بارٽر) ذريعي واپار ڪرڻ، مهانگو ونيءَ سستي اگهه تي وڪڻڻ، قرض کڻي هنر ۽ واپار کي زور وٺائڻ، قرض وارن کي چوڻ ته قرض ڏيڻ کين سگهندس جيستائين مون کان مال خريد نه ڪندو وغيره، طريقن جي ايجاد ڪئي، جن جي اڄ تائين اڪثر مالي ماهر پوئلڳي ڪري رهيا آهن.

مٿين چئن جرمن اڳواڻن جي مختصر احوال پيش ڪرڻ کان پوءِ، هاڻ آءٌ نازي دور حڪومت ۽ ٻي مهاڀاريءَ لڙائيءَ جي آخر تائين جرمن سياست جو مختصر ذڪر ڪندس.

مٿي ڄاڻائي آيو آهيان ته ۱۹۳۳ع ڌاري هٽلر جي پارٽي سموري جرمن حڪومت پنهنجي تسلط هيٺ آڻي چڪي هئي. ٿوري ئي وقت ۾ هٽلر، جرمنيءَ کي طاقتور بنائي سڀ کان پهرين ورسيلز ۽ عهد نامي جي ماتحت جرمنيءَ تي رکيل جنگي تاوان (چٽين) ڏيڻ کان انڪار ڪيو.

ان کان پوءِ انهيءَ عهدنامي موجب جرمنيءَ جي رائين لئنڊ پرڳڻي تي، جو ۱۵ سالن تائين اتحادين جو قبضو رهڻو هو، ان کي رد ڪري، مارچ ۱۹۳۶ع ۾، هن ان تي زوريءَ قبضو ڪري ورتو.

ساڳئي عهدنامي موجب جرمنيءَ جي حڪومت کي هڪ لک کان مٿي لشڪر نه رکڻو هو ۽ ان لشڪر کي ٻه معمولي هٿيار رکڻا هئا. ان شرط کي ٻه هن موقعو ورتي پڇي، جرمن لشڪر ۽ ان جي هٿيارن ۾ اضافو ڪري ڇڏيو، ڇو روس ۽ فرانس عهدنامي موجب لشڪر نه گهٽايو هو. تنهنڪري هيءُ ٻه عهدنامي جي پوئواري ڪرڻ لاءِ ٻڌل نه

هو.

سندس انهيءَ قدم کان خوفزده ٿي، انگلينڊ، فرانس، ۽ اٽليءَ گڏجي ١١ اپريل ١٩٣٢ع تي جرمنيءَ خلاف محاذ قائم ڪيو. ازانسواءِ ليگ آف نيشنس کان، جرمنيءَ جي عهدنامي جي شرطن ٽوڙڻ تي، اتحادين ننڌا جا ٺهراءَ پاس ڪرايا. پر هٽلر تي انهن ڳالهين جو ڪوبہ اثر نہ پيو. هيءُ ڏينهان ڏينهن ويو جرمنيءَ کي طاقتور بنائيندو. مُرڳو ليگ آف نيشنس جي ننهن ٺهرائن پاس ڪرڻ ڪري خود ليگ آف نيشنس جو پنهنجو وقار گهٽبو ويو.

سال ١٩٣٦ع جي ١۴ نومبر تي، هٽلر وري بہ ورسيلز جي عهدنامي جي پڃڪڙي ڪري، جرمنيءَ جي حدن کي بين‌الاقوامي حدون تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ان کان پوءِ ٢۵ نومبر تي جپان سان ائنٽي ڪامنٽرن (ڪميونسٽ ملڪن خلاف) پئڪٽ ڪيو.

انهيءَ وقت ڏاري اتحادي قومون گڏريل مهاپاري لڙائيءَ جي ٿڪاوٽ، خودغرضين ۽ سندن تسلط هيٺ آيل ملڪن ۾ آزاديءَ جي تحريڪن جي زور وٺڻ ڪري ايتريقدر مرعوب ٿي ويون هيون، جو ليگ آف نيشنس مان جرمنيءَ خلاف ملامت جي ٺهراءُ پاس ڪرائڻ جي باوجود، هو وڌيڪ ڪو قدم کڻي نہ سگهيون، ڇاڪاڻ تہ هٽلر جي سڃيءَ ان آڪرائيءَ ڪري هنن پنهنجن بيروني مفادن کي ترت نقصان جو انديشو نہ ٿي ڇاتو. بلڪ ڪن حالتن ۾ پاڻ انهن ٺهرائن جي خلاف طاقت ورزيءَ جا هو پاڻ مددگار ٿي رهيا. جهڙي طرح اٽليءَ جي حالت ۾ ڪيائون. ان جو قصو هيئن آهي تہ اٽليءَ جي آيل ڏڪٽيٽر مسوليني‌ءَ حبش جي ملڪ تي زوريءَ قبضو ڪري ورتو هو. ان تي اتحادين، دنيا جي عام راءِ کان متاثر ٿي، ان ڪُلي ڏاڍائيءَ خلاف ليگ آف نيشنس کان اٽليءَ جي ننڌا جو ٺهراءُ پاس ڪرايو. پر ان جي باوجود هنن جي مُکيہ ميمبر، انگلنڊ، ٢- جنوري ١٩٣٧ تي اٽليءَ سان باهمي مفاد جي بنياد تي سمجهوتو ڪري ڇڏيو؛ جنهن جي ان سڌيءَ طرح معنيٰ اهائي نڪتي تہ اٽليءَ جو حبش تي قبضو تسليم ٿي ڪيائون.

جرمنيءَ ۾ هٽلر جي زور وٺڻ کان پوءِ، جيڪي عهدنامن خلاف پڃڪڙيون ٿيڻ لڳيون هيون، ان تي ناراض ٿيڻ جي عيوض انگريزن هٽلر کي راضي رکڻ ۽ ٺڏي ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪئي.١٩٣۵ ع ۾ انگريزن جرمنيءَ سان بحري عهدنامو ڪيو.

١٧- نومبر ١٩٣٧ع تي لارڊ هئليفاڪس کي هٽلر سان سمجهوتي ڪرڻ لاءِ جرمنيءَ موڪليو ويو، جنهن واپس اچڻ کانپوءِ هن جي تعريف ڪئي.هئي پاسي، فرانس، هٽلر جي اهڙين ڪاروائين کان خوفزده ٿي، ۽ انگريزن جي ڦلهڙي پاليسي ڏسي، پنهنجي وزير خارجہ ڊيلبس کي پولنڊ، رومانيا، يوگوسلويا ۽ زيڪوسلويڪيايا ڏانهن جرمن خلاف محاذ قائم ڪرڻ واسطي ڳالهين لاءِ موڪليو، جن وٽان سندس حوصلي افزائي ڪانہ ٿي.

اهڙين حالتن کي ڏسي، هٽلر بيڌپو ٿي پيو، ۽ ورسيلز عهدنامي جي شرطن ۽ ليگ آف نيشنس جي ٺهرائن خلاف آسٽريا تي مارچ ١٩٣٨ع ۾ زوريءَ قبضو ڪري، ان کي هن جرمنيءَ سان ملائي ڇڏيو.

ليڪن اُن تي بہ اتحادين مان ڪنهن ملڪ کي طاقت نہ ٿي، جو ڪجھ قدم

ڪئي.

جڏهن هٽلر ڏٺو تہ انهن ڳالهين تي جيتوڻيڪ ظاهري طرح انگليند ۽ فرانس ڪَچيا ڪونہ ٿــي پر اندروني طرح مخالفت لاءِ تياريون ڪري رهيا هئا. تڏهن هن ٩- مئي ١٩٣٨تي اٽليءَ جي ڊڪٽيٽر مسولنيءَ سان گڏ عهدنامو ڪري، ٻنهي فسطائي ملڪن جي دوستيءَ کي مضبوط ڪيو. ان تي انگريزن جا اٽليءَ سان ڪيل سمجهوتا بيڪار بنجي ويا. نيٺ انگليند ۽ فرانس پاڻ ۾ اتحاد کي مضبوط ڪرڻ جا رستا اختيار ڪيا. جولاءِ ١٩٣٨ع ۾ انگليند جي بادشاهہ جارج ڇهين ۽ رانيءَ ايلزبيٿ کي فرانس ۾ ٻنهي ملڪن جي دوستيءَ کي مضبوط ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو.

ڪجهہ وقت اڳي هٽلر پنهنجي تقرير ۾ زيڪوسلويڪيا جي جرمن اقليت جي حقن جي حفاظت جو اعلان ڪيو هو. جنهن تي زيڪوسلويڪيا جي وزيراعظم، موز، جواب ڏنو هو تہ هو پنهنجي ملڪ ۾ ٻاهرين دست اندازي برداشت نہ ڪندو. آسٽريا تي جرمنيءَ جي قبضي ٿيڻ بعد حالتون گهٽيون بدلجي چڪيون هيون، ۽ زيڪوسلويڪيا ٽن طرفن کان جرمنيءَ جي گهيري هيٺ اچي چڪو هو. بهرحال، فرانس ۽ رشيا زيڪوسلويڪيا جي مدد جو اعلان ڪيو، پر حالتون اهڙيون نازڪ صورت اختيار ڪري چُڪيون هيون، جو زيڪوسلويڪيا کي لاچار جرمنيءَ سان نالو جون ڳالهيون ڪرڻيون پيون. پر انهن مان جڏهن جرمنيءَ جي پنهنجي مرضيءَ موجب نتيجو ڪونہ نڪتو، تڏهن هٽلر جنگ جي ڌمڪي ڏنئي، ظاهر ڪيو تہ هو جرمن اقليتن واري زيڪوسلويڪيا جي حصي کي جرمنيءَ سان ڳنڍي ڇڏيندو.

اُن تي انگريزن، بجاءِ ان جي تہ زيڪوسلويڪيا جو ڪو بچاءُ ڪن، سڌي طرح ٻنهي جي وچ ۾ سمجهوتي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي. پر ان جو بہ هٽلر تي ڪو اثر نہ ٿيو. آخر ٢٩- سيپٽمبر ١٩٣٨ع تي ميونچ ۾ هڪ ڪانفرنس گڏ ٿي، جنهن ۾ جرمنيءَ طرفان هٽلر ۽ ربنتراف، اٽليءَ طرفان مسوليني ۽ ڪيانو، فرانس طرفان ڊادليئر، ۽ انگليند طرفان چيمبرلين عيوضي گڏ ٿيا. ان ميٽنگ ۾ زيڪوسلويڪيا جو ڪوبہ عيوضي ڪونہ هو. ميٽنگ ۾ سڀني شامل ملڪن گڏجي، زيڪوسلويڪيا جي رضامنديءَ کان سواءِ، ان جي ورهائڻ واري عهدنامي تي صحيحون ڪيون، ۽ پهرين آڪٽوبر ١٩٣٨ع تي يعني ٻئي ڏينهن، زيڪوسلويڪيا کي سندس ملڪ جا جرمن اقليتن وارا حصا جرمنيءَ جي حوالي ڪرڻ جو مشورو ڏنائون. ڪمزور زيڪوسلويڪيا مجبور ٿي، اهو فيصلو قبول ڪيو. انهيءَ طرح هٽلر جيڪي گهريو ٿي، سو بنان جنگ جي کيس ملي ويو. اُن کان پوءِ هٽلر جو وچ يورپ جي ملڪن تي ڌاڪو ويهجي ويو، ۽ اتحادين جي ڪمزور ۽ ڦلهڙي پاليسي سڄي دنيا تي ظاهر ٿي ويئي.

ٻئي سال جي مارچ مهيني ۾، هٽلر بنان سبب جي اڳتي وڌي، سڄي زيڪوسلويڪيا تي قبضو ڪري ورتو ۽ پولنڊ جي ميمل ابراضيءَ کي بہ پنهنجي قبضي ۾ آڻي ڇڏيو.آخر ۾ جرمنيءَ جي وڌندڙ حرص ملڪ گيريءَ کان خوفزده ٿي، انگليند ۽ فرانس پولنڊ کي آئنده ڪنهن اهڙي صورتحال ۾ مدد ڪرڻ جو واعدو ڪيو.انهيءَ ڳالهہ کي منهن ڏيڻ لاءِ جرمنيءَ، اٽليءَ، جپان ۽ اسپين جي چئن فسطائي نظريي ۾ اعتقاد رکندڙ حڪومتن پاڻ ۾ متحده محاذ قائم ڪيو. جلدئي جرمنيءَ ۽ اٽليءَ هڪ

قدم اڳتي وڌائي، پاڻ ۾ ملٽري پئڪٽ ڪيو.ساڳئي سال ۾ ٢٣- آگسٽ ١٩٣٩ع تي، جرمنيءَ ۽ رشيا جي حڪومتن، پاڻ ۾ جنگ نه ڪرڻ جو عهدنامو ڪيو.

انهن ڳالهين کان متاثر ٿي آمريڪا جي پريزيڊنٽ، مسٽر روزويلٽ، پولنڊ ۽ جرمنيءَ جي وچ ۾صلح ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. پر جرمني پنهنجين تقاضائن کي گهٽائڻ لاءِ تيار نه ٿي. ان ڪري ڪوبه سمجهوتو ٿي نه سگهيو.

جنهن کان پوءِ جرمنيءَ، پولنڊ جي ورهاڱي لاءِ پنهنجي ١٦ نقطن واري تجويز، ٣١ آگسٽ ١٩٣٩ع تي، ظاهر ڪئي، ۽ ٻئي ڏينهن يعني پهرين سيپٽمبر ١٩٣٩ع تي وڏي ان تي حملو ڪري ڏنو، ۽ ائين زوران زوريءَ ان جو ڊانزنگ وارو سامونڊي بندر پنهنجي قبضي ۾ آڻي ڇڏيو.

٣- سيپٽمبر ١٩٣٩ع تي، انگليند ۽ فرانس، مجبور ٿي، جرمنيءَ سان جنگ جو اعلان ڪيو، ۽ ائين، ٻاويهن سالن جي اندي منڊي صلح کان پوءِ، يورپ ۾ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي شروعات ٿي.

●

فصل ٽيون

٢ - اٽلي

اٽلي يورپ جو پهريو ملڪ هو، جنهن ۾ فسطائي طريقي جي حڪومت مسوليني جي هٿ هيٺ قائم ٿي هئي. انهيءَ بہ، هٽلر وارا طريقا اختيار ڪري، پر وارن ملڪن تي قبضا ڪرڻ شروع ڪري، عظيم اطالوي سامراج جا نعرا هنيا. جيئن تہ ٻيءَ مهاڀاري لڙائي ۾ جرمني ۽ اٽلي هڪ طرف هئا ۽ سندن ان اتحاد ۽ شراڪت جو مکيہ ڪارڻ سندن سياسي نظريي ۾ عمل جي هڪجهڙائي هئي، ان ڪري جرمنيءَ کان پوءِ اٽليءَ جي ملڪي صورتحال ۽ ان جي مک سربراهہ جو ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو.

گهڻي وقت کان اٽلي پوئتي پيل ملڪ هو. ان کي نئين سر منظم ڪري، اتي فاشسٽ طريقي جي حڪومت قائم ڪرڻ ۽ ان کي هڪ وڏي سامراجي طاقت بنائڻ جو ذميدار ۽ مک اڳواڻ مسوليني هو.

مسوليني اٽليءَ جي رومگانا پرڳڻي جي ڊرويادي پرديپو ڳوٺ ۾ ٢٩- جولاءِ ١٨٨٣ع تي ڄائو هو. سندس پيءُ جو نالو ايسندرو ۽ ماءُ جو نالو روزا التوني هو.هن جو پيءُ سوشلسٽ انقلابي خيالن جو هو، ۽ ماءُ ملستريائي هئي. هن جي ابتدائي زندگي نهايت غربت ۾ گذري، ايتريقدر جو گهر ۾ ڪٽ نہ هئڻ ڪري، هن کي، گاهہ وڇائي ان تي سمهڻو پوندو هو.

مسوليني جي پيءُ جو مکيہ پيشو کيتي هوندو هو. پر هو لوهارڪو ڌنڌو بہ ڪندو هو. هن کي سندس ماءُ پهريائين مذهبي تعليم پڙهڻ لاءِ هڪڙي چرچ اسڪول ۾ ويهاريو. پر سندن پيءُ پادرين جي خلاف هوندو هو.پڙهائي پوري ڪرڻ کانپوءِ مسوليني ماستري ڪرڻ لڳو. جڏهن ١٩ سالن جو ٿيو، تڏهن فوج ۾ زوريءَ ڀرتي جي ڊپ کان ملڪ ڇڏي، سئٽزرلنڊ ۾ وڃي رهڻ لڳو. اتي هو سرون وجهي، ۽ ٻي مزدوري ڪري، گذر ڪندو هو. اتي هو. آهستي آهستي تي، سياسي ڳالهين ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو. انهيءَ ڪري، ڪجهہ وقت کانپوءِ هن کي سئٽزرلنڊ مان نڪرڻو پيو پر اُنڪان اڳي، سياسي ڳالهين ڪري، هن کي اتي يارنهن ڀيرا ٿورو ٿورو عرصو جيل ڪاٽڻو پيو. نيٺ هيءُ ٢١ سالن جي عمر ۾ ١٩٠٤ع ڌاري موٽي اٽليءَ ۾ آيو ، جتي وري بہ ماستري ڪرڻ لڳو. ساڳئي وقت هو اخبارن ۾ ليک بہ لکندو رهيو. هنن ڏينهن هن ڪيترائي ڪتاب بہ لکيا. انهن مان سندس ڪتاب، "ڪلاس اسٽر گل". ملڪ گهڻي شهرت حاصل ڪئي.

نيٺ ١٩١٣ع ۾ ماستري ڇڏي، هيءُ "اوانتي" اخبار جو ايڊيٽر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. پهرين مهاڀاري لڙائي شروع ٿيڻ کان پوءِ، اٽليءَ جا قومي ڪارڪن ٻن راين ۾ ورهائجي

ويا. هڪڙا غيرجانبدار رهڻ جي فائدي ۾ هئا ۽ ٻيا اتحادين سان گڏجي، جنگ ۾ حصي وٺڻ جا حامي هئا. مسوليني ٻئي گروهه سان شامل هو. آخر جڏهن اٽليءَ اتحادين جو طرف ورتو، ته هيءُ فوج ۾ داخل ٿي، جنگ ۾ لڙيو ۽ زخمي ٿي پيو. لڙائيءَ کانپوءِ، ٢٣- مارچ ١٩١٩ع تي، مسولينيءَ هڪ قسم جي خانگي فوج جهڙي پارٽي ناهي، جنهن ۾ جيڪي لڙائيءَ ۾ سندس ساٿي سولجر هئا انهن کي شامل ڪيائين. پنهنجي ان پارٽيءَ کي زور وٺائڻ لاءِ، هو اخبار "پاپولو دي اٽاليا" ڪڍي، پرچار ڪرڻ لڳو. هيءَ سندس پارٽي آهستي آهستي زور وٺڻ لڳي. لڙائيءَ کان پوءِ سولجرن جي روزگار، جمهوري وزارتن جي ڪمزورين، اسمبلي ميمبرن جي خودمطلبين ۽ قوم کي طاقتور بنائڻ جا سوال هٿ ۾ کڻي، هن عوام کي منظم ڪرڻ شروع ڪيو. جڏهن هن جي پارٽيءَ زور ورتو، ته لشڪر به هن جي پٺڀرائي ڪرڻ شروع ڪئي. سندس طاقت کي وڌندڙ ڏسي ، سياستدانن ۽ ڪارخانيدارن به هن جي همت افزائي ڪئي ۽ هن جي پارٽيءَ کي مدد ڏني.

ويتر جو ٢١- ١٩٢٠ع ۾ اٽليءَ ۾ مزورن جي پگهار ۽ مزدوريءَ جي اگهن ۾ گهٽتائي آئي، ته انهن ۾ سخت بيچيني پيدا ٿي، جنهن جو فائدو وٺي، هيءُ پارٽيءَ کي مضبوط بنائي ويو. مزدورن کي سالس شريڪ ٿيندو ڏسي، ڪارخانيدار به وڌيڪ هن کي اهميت ڏيڻ لڳا ۽ کيس ۽ سندس پارٽيءَ کي پنهنجي پاسي ڪرڻ لاءِ، وڌي وڌي سندس مدد ڪرڻ لڳا.

آڪٽوبر ١٩٢٢ع ۾ هن روم تي پنهنجي خانگي فوج سان ڪاهه ڪري، بنا تصادم جي قبضو ڪري ورتو. بادشاهه کيس ايترو بااثر سمجهي ، پنهنجي حڪومت جو وزيراعظم مقرر ڪيو.

مسولينيءَ ٻهريائين ڪوليشن (گڏيل) وزارت ناهي حڪومت هلائڻ شروع ڪئي. پر ڏهن سالن کانپوءِ هن، ٻين گروهن کي وزارت مان ڪڍي، سمورو قبضو پنهنجي پارٽيءَ جي هٿ ۾ رکيو.

هيءُ ڪافي علم ۽ معلومات جو صاحب هو. تقرير ۽ تحرير جي فن تي پورو عبورهوس . هن هڪ ڪتاب زور يا تشدد جي جواز ۾ لکيو هو. هي زور يا تشدد جي فائدي ۾ اهو دليل ڏيندو هو ته " طاقت جي اهميت ۽ افاديت کان انڪار ڪرڻ ڌرتي جي ڪشش (ڪشش ثقل) کان انڪار ڪرڻ جي برابر هو" هو چوندو هو ته " طاقت کانسواءِ حڪومت هلي نٿي سگهي . حڪومت مان سڀ ماڻهو راضي نٿا ٿي سگهن. تنهنڪري عوام جي رضامنديءَ سان حڪومت هلائڻ وارو نظريوئي بيڪار هو. حڪومت کان طاقت جو استعمال ڪسي ڇڏجي ۽ ان جو دارومدار رڳو اصولن تي رکجي، ته اها حڪومت منظم ۽ طاقتور گروهن جي محتاج ٿي ويندي" جڻ هوئنن ئي، يعني عوام جي رضامنديءَ تي هلڻ جي دعوا ڪندڙ حڪومت منظم ۽ طاقتور گروهن جي محتاج ڪانهي!

هيءُ تقدير ۾ گهٽو ويساهه رکندڙ هو.

مسوليني جي نظرئي حڪومت، جنهن کي هن پاڻ فاشزم جو نالو ڏنو، ان جي سرشتي حڪومت هيٺ خانگي ملڪيت ۽ خانگي نفعي جو اصول قائم رهي ٿو . ليڪن

انهن کي حڪومت جي ضابطي هيٺ رهڻو پوي ٿو. انهيءَ حڪومت جو جوڙجڪ جاگرافيائي طور مقرر ڪيل ٽڪن مان چونڊجي آيل عيوضن جي بدران ڌنڌن جي بنياد تي چونڊيل عيوضين جي هٿ ۾ رهي ٿو. پر اهڙي چونڊ لاءِ اميدوار فقط (فاشسٽ) پارٽي نامزد ڪندي آهي. ان لاءِ، توڙي ملڪ ۾ ٻئي ڪنهن مقصد لاءِ ٻي ڪنهن پارٽي جو وجود تسليم نه ڪيو ويندو آهي. ووٽرن کي فاشسٽ پارٽيءَ جي نامزد ميمبرن کي چونڊڻ لاءِ صرف هائو يا نه ڪرڻي پوندي آهي.

مسوليني پاڻ هڪ ئي وقت پنهنجي فاشسٽ پارٽيءَ جو ليڊر، رياست جو وزيراعظم، ۽ ان جي قومي ڪائونسل جو صدر هو.

هن طاقت ۾ اچڻ ۾ ڪان پوءِ کليو ان ڳالهه جو اظهار ڪرڻ شروع ڪيو ته يورپ جي ٻين ملڪن کي ڪالونيون (بيٺڪون، يعني غلام ملڪ) هجن. ته اٽليءَ کي ڇو نه هئڻ گهرجن! ان لاءِ دليل ڏنائين ته ته اٽليءَ جي آبادي سوا چار(۴-۱/۴) ڪروڙ هئي، جا هرسال ڏيڍ لک ماڻهن جي اضافي سان وڌي رهي هئي. ماڻهن جو گذر ڪيتيءَ تي هو. ملڪ ۾ ڪارخانا تمام ٿورا هئا ۽ جتي هئا انهن کي ڪچي سامان جي ڪمي هئي. ملڪ ۾ ربڙ، ٽين، نڪل، ڪپهه، ڪوئلي، تيل، لوهه، ۽ ٽامي جي ڪوتاهي هئي . جيڪڏهن اٽليءَ کي زنده رکڻو ۽ طاقتور بنائڻو هو ، ته ان جي ماتحت ايراضي کي وڌائڻ ضروري هو.

هن ڏٺو ته ايشيا ۽ آمريڪا جا اڪثر ملڪ يورپ جي ٻين سامراجي طاقتن جي هٿ هيٺ هئا. پر حبش جو هڪ اهڙو ملڪ هو، جو سڌو ڪنهن حڪومت جي تسلط هيٺ نه هو، ان ۾ ڪچو مال به گهڻو هو. ان جي حڪومت به ڪمزور هئي . ان ڪري، هن فوراً ان ملڪ کي پنهنجي تسلط هيٺ آڻڻ جو ارادو ظاهر ڪيو.

ان خيال ڪانپوءِ ۳- آڪٽوبر ۱۹۳۵ع تي ، هن حبش تي بنان سبب جي حملو ڪيو. جيئن ته اهو ملڪ سوڊان جي پير ۾ هو، جو ان وقت انگريزن جي ماتحت هو، ۽ انگريزن جي ايشيا وارين ڪالونين جي قبضي هيٺ آيل ملڪن جي رستي تي پڻ هو، ان ڪري انگريزن ان مان سندن پنهنجي مفاد کي خطرو محسوس ڪيو. ۽ ليگ آف نيشنس ڪان اٽليءَ خلاف نهراءُ پاس ڪرايو، جنهن اٽليءَ کي ناحق حملي آور طاقت قرار ڏنو، ۽ ۱۸ نومبر تي، ٻئي نهراءَ ذريعي ، ان تي پابنديون عائد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

پر مسوليني انهن نهرائن جي پرواهه نه ڪندي، ۵ مئي ۱۹۳۶ع تي حبش جي گاديءَ اديس ابابا تي قبضو ڪري، ساري ملڪ کي پنهنجي تسلط هيٺ آڻي ڇڏيو، ۽ ان جو ۹ مئي ۱۹۳۶ع تي هن کليل اعلان ڪيو.

ان ڪانپوءِ ليگ آف نيشنس کي اتحادين جو اوزار ۽ هڪ بيڪار جماعت سڏيندي، ڊسمبر ۱۹۳۷ع تي مسوليني‌ءَ ان مان پنهنجي ملڪ جي نڪري اچڻ جو اعلان ڪيو. ان وقت يورپ جي سامراجي طاقتن جو اخلاق ۽ اخلاقي همت ايتري ڪِريل هئي، جو ليگ آف نيشنس جي مکيه ميمبر ۽ جمهوريت جي علمبرداري جي دعوا ڪندڙ انگريزي حڪومت، باوجود ان جي، جو ليگ آف نيشنس اٽليءَ جي حبش تي حملي خلاف نهراءُ پاس ڪيا هئا . ۱۶ نومبر ۱۹۳۷ع تي اٽليءَ سان سمجهوتو ڪري، حبش تي ان قبضي کي قبول ڪيو، ۽ ترت ئي پوءِ فرانس به اها صورتحال قبول ڪئي .

جڏهن مسوليني ڏٺو تہ باوجود ان جي ، جو حبش تي سندس حملي جي مخالفت ڪئي ويئي،آخر ۾ وري بہ ان تي سندس قبضي کي يورپ جي ٻن مکيہ طاقتن قبول ڪيو هو. ۽ ساڳئي ريت هوڏانهن آسٽريا ۽ زيڪوسلوويڪيا تي انهن ٻئي طاقتن جي اکين اڳيان هٽلر قبضو ڪري ويو هو. تڏهن هن جا حوصلا ويتر وڌي ويا. ۽ ڀنان ڪنهن سبب، جي، ٧-اپريل ١٩٣٩ع تي، هن وڏي البانيا تي قبضو ڪري ورتو.

ان ڪانپوءِ، مئي ١٩٣٩ع ۾ ، هن جرمنيءَ سان جنگي عهدنامو ڪيو. جڏهن ان سان سيپٽمبر ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي، تہ جرمني ۽ اٽلي ، يعني هٽلر ۽ مسوليني، ٻئي هڪٻئي سان گڏ هئا. ۽ انهيءَ ٻي لڙائيءَ ۾ ٻنهي جي طاقت جو زوال آيو.

●

فصل چوٿون

٣. انگلنڊ

يورپ جي مکيه ملڪن مان انگلنڊ هڪ رهيو آهي. جنهن دور جو هتي ذڪر ٿي رهيو آهي، ان دور ۾ هي ملڪ دنيا جي وڏي ۾ وڏي سامراجي طاقت هو. ان لاءِ مشهور هو ته ان جي شهنشاهيءَ تان سج ڪونه ٿي لٿو. باوجود ايڏيءَ طاقت ۽ ايتريءَ وسيع سلطنت جي هن ئي ملڪ ۾ پارليماني طرز تي حڪومت هلندڙ هئي، جا گهڻي وقت کان اتي هلندي ٿي آئي ۽ اڃا تائين هلندي اچي ٿي . هن ئي ملڪ ۾ جمهوري قدر رائج هئا، گهڻي قدر اڄ به آهن. هتي ئي دنيا جي مشهور انقلابين ڪارل مارڪس، لينن ۽ سن يت سين جهڙن کي جاءِ پناهه ملي هئي. هيءُ ئي ملڪ هو ، جنهن، پنهنجي نفعي جو خيال ڪان ئي سهي، پر ٻين جي بچاءَ لاءِ هٿيار کنيا ٿي، ۽ جو ، ڪم از ڪم نظرياتي طور ، جمهوريت ۽ انساني حقن جو قائل ۽ پاڻ وٽ پنهنجي حڪومت ۾ زور زبردستيءَ کان پري هو.

پهرين ءَمهاڀاري جنگ ۾ ، هيءُ ملڪ زور ڪري ان لاءِ داخل ٿيو، جو يورپ جي حڪومتن جي طاقت جو توازن ٽٽي وڃڻ جو امڪان هو. ان لڙائيءَ ۾ هن جا اڍائي لک سپاهي مئا ۽ ١٥ لک سپاهي زخمي ٿيا هئا. ان لڙائيءَ تي سندس خرچ ٨ ارب پائونڊ ٿيو هو.

جنگ انگلنڊ ۽ سندس اتحادين کٽي، پر اُن کانپوءِ انگريزن کي ڪيترين مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو. سندس ماتحت ملڪن مان آئرلينڊ، انڊيا، مصر ۽ ٻين ملڪن ۾ سندس تسلط کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ تحريڪون شروع ٿيون هيون. خود سندن پنهنجي ملڪ ۾ اسٽرائيڪيون ٿيون، پر هي سيني ڳالهين کي نهايت دانشمندي سان منهن ڏيندا آيا.

انگريزن جي ڪاميابي جو مکيه راز صدين کان اهو رهيو آهي ته هنن يورپي طاقتن جي وچ ۾ توازن قائم ڪري پنهنجي طاقت کي فيصلي ڪن حالت ۾ رکڻ جي ڪوشش پئي ڪئي هئي. پهرين لڙائيءَ ۾ به ان لاءِ گهڙيا، جو ڏٺائون ته يورپي ملڪن جي طاقت جو توازن ٻيءَ صورت ۾ قائم رهي نٿي سگهيو.

ان ڪانپوءِ جڏهن جرمني ۽ اٽليءَ جي طاقتن، زور ورتو، ١٩٣٦ع ڌاري اڳرائي اختيار ڪري ان توازن کي ٽوڙڻ شروع ڪيو، تڏهن هنن جنگ جي خطرن کي ٽارڻ لاءِ ابتدا ۾ ٿوري وقت لاءِ ان ڳالهه کي برداشت ڪيو، جو سمجهيائون ٿي ته ائين هو ڪجهه وقت حالتون قبضي ۾ رکي سگهندا. ان لاءِ هنن جرمني سان بحري معاهدو ڪيو، ۽ اٽليءَ سان به آخر تائين سمجهوتي بازي کان ڪم وٺندا رهيا.

هيڏانهن هندوستان کي پڻ ، ١٩٣٥ع وارن سڌارن ڏيڻ سان، ڪجهه ٺڏو ڪرڻ گهريائون . آگسٽ ١٩٣٦ع تي ، پنهنجي هيٺ محڪوم ملڪ مصر سان سمجهوتو ڪري، ان جي ناراضگي گهٽايائون.

پر جڏهن هنن ڏٺو ته جرمني ۽ اٽلي وارا پنهنجي زور زبردستيءَ جي روش کان نٿا مڙن، ته هو فرانس سان تعلقات گهاٽا ڪري، اندروني طور ايندڙ اٿئر تصادم لاءِ تيار ٿيڻ لڳا.

انگريز هڪ عجيب عادتن ۽ روايتن واري قوم آهي. دنيا جي ٻين گهڻن ملڪن مان بادشاهه نڪري ويا آهن، پر هتي بادشاهي سرشتي کي، دستوري طرح ۽ نالي ماتر ٿي سهي، پر ڏاڍي پر وقار نموني ۾ هلايو وڃي ٿو. پنهنجي شاهي فرمانروا جي عزت ۾ گهٽتائي ڪانه ٿا ڪن، پر اختياري ڪا خاص ڪا نه ٿا ڏينس .

٢٠جنوري ١٩٣٦ع تي جارج پنجين، هنن جي شهنشاهه، وفات ڪئي. ان جي جاءِ تي سندس وڏو فرزند ايڊورڊ الين جي خطاب سان تخت تي ويٺو. هو هڪ آمريڪي عورت، مسز سمپسن، جي محبت ۾ ڦاسي پيو. ان سان شادي ڪرڻ گهريائين. جيئن ته اها عورت طلاق ورتل هئي، ان ڪري انگلنڊ جي قدامت پسند ماڻهن ڪيس اها دل گهري شادي ڪرڻ کان منع ڪئي. ان تي هي پنهنجي ننڍي ڀاءُ جارج ڇهين جي فائدي ۾ تخت تان دستبردار ٿي ويو، ۽ ڊيوڪ آف ونڊسر جي خطاب سان ملڪ کان ٻاهر رهي، ان عورت سان شادي ڪيائين. ان مان پتو پئجي سگهي ٿو ته باوجود ترقي يافته ملڪ هئڻ جي، هنن ۾ اڃا تائين قدامت پسنديءَ کي پنهنجي سماجي، معاشي، ۽ سياسي ڪاروبار ۾ ڪيترو زوردار اثر آهي .

١٩٣٥ع کان وٺي انگلنڊ جي حڪومت ڪنزرويٽو پارٽي جي ليڊر مسٽر بالڊون جي هٿ هيٺ هلندڙ هئي، جا ١٩٣٧ع ۾ مسٽر چيمبر لين جي هٿ هيٺ آئي. جنگ شروع ٿيڻ کان پوءِ ١٩٤٠ع ۾ ملڪ جو وزيراعظم مسٽر ونسٽن چرچل ٿيو. سموري جنگي عرصي ۾ اهوئي سندن وزيراعظم رهيو. هو تقرير ، تحرير ۽ تدبر ۾ بي مثل لياقتن جو مالڪ هو. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۾ انگريزي قوم جي هن جنهن دانشمندي سان اڳوائي ڪئي، سا سندن تاريخ جي عظيم يادگار آهي. هيءُ وڏي قوم جو وڏو اڳواڻ هو، ان ڪري سندس زندگي جو مختصر احوال ڏيڻ ضروري سمجهان ٿو.

سر ونسٽن چرچل

هيءُ ڊيوڪ آف مارلبرو جي ستينءَ پشت ۾ لارڊ ونڊولف جو پٽ هو ۽ ٣٠نومبر ١٨٧٤ع تي بلينهام محلات ۾ ڄائو هو. هن جي ماءُ امريڪن هئي. هن هئرو جي پبلڪ اسڪول ۾ تعليم ورتي وٺي.

پنهنجي اسڪول جي ڏينهن ۾ هو ڪو خاص هوشيار شاگرد ڪونه هو. ملٽري ايڪڊمي سئنڊهرسٽ جي داخلا جي امتحان ۾ ٻه دفعا ناپاس ٿيڻ بعد مس مس ٽئين دفعي داخلا ملي هيس. اُتان پڙهي نڪرڻ تي، هن فوج ۾ نوڪري ڪئي.

پهريائين هو هندوستان ۾ ليفٽيننٽ مقرر ٿي آيو. حيدرآباد دکن ۾ نوڪري ڪيائين. پوءِ ڪجهه عرصو هن سرحدي علائقن جي مالا ڪنڊ ايجنسي چانوٽيءَ ۾ نوڪري ڪئي. اتان هو انگلنڊ جي ڪن اخبارن ۾ نامه نگار ٿي به ڪم ڪندو هو. صوبي سرحد ۾ تيواهه جي سرحدي جنگ ۾ هن حصو ورتو هو.

هندوستان ۾ نوڪري ڪرڻ بعد، هيءُ آفريڪا ۾ لارڊ ڪچنر سان، نيل درياجي سوڊان ۾، مهدي سوڊانيءَ جي حملن وقت، شريڪ ڪار رهيو. ان کان پوءِ هيءُ موٽي وطن ويو، جتي ڪجهه وقت رهي، ١٨٩٩ع ڌاري، هي آفريڪا ۾ بوئرس جنگ وقت "مارننگ پوسٽ" اخبار جو نامه نگار ٿي ويو. اتي لڙائي هلندي، هي قيد ٿي پيو، پر قيد مان همت ڪري، وڏين مشڪلاتن بعد، سلامت وطن پهتو.

١٩٠١ع ۾ هي ٢٧ سالن جي عمر ۾ برٽش پارليامينٽ جو ميمبر چونڊيو . هي ١٩٠١ع کان ١٩٠٦ع تائين پارليامينٽ ۾ ڪنزرويٽو پارٽيءَ جو ميمبر ٿي رهيو. ان کانپوءِ 'فري ٽريڊ' جي سوال تان هيءُ اها پارٽي ڇڏي، لبرل پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو.

١٩٠٨ع ۾ هن کي ٽريڊ بورڊ جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو، ۽ ١٩١٠ع ۾ کيس هوم سيڪريٽري ڪري رکيو ويو. ان کانپوءِ ١٩١١ع ۾ کيس فرسٽ لارڊ آف ائڊمرلٽي مقرر ڪيو ويو، جنهن عهدي تي ١٩١٥ع تائين کيس قائم رکيو ويو. ١٩٤٠ع جي پهرين مهاڀاري لڙائيءَ وقت، هن لبرل پارٽيءَ جي جنگي وزارت ۾ ڪم ڪيو.

انهيءَ لڙائيءَ ۾ هن ساموندي ٻيڙي جي اڳواڻي ڪري، دره دانيال ۾ ترڪن تي حملو ڪري، اهو قلعو ولڻ چاهيو، جنهن ۾ مصطفيٰ ڪمال هن کي شڪست ڏني. ان تي هن کي وزارت تان استعفيٰ ڏيڻي پيئي . وري مسٽر لارڊ جارج، انگلنڊ جي لبرل وزيراعظم، کيس ١٩١٧ع ۾ ٻيو ڀيرو جنگي رسد جو وزير ڪري رکيو. ان کانپوءِ هو ڪيترن عهدن تي فائز رهندو آيو. ١٩٢٤ع ۾ هو ٻيهر ڪنزرويٽو پارٽيءَ ۾ داخل ٿيو، ۽ ان جي حڪومت ۾ چانسلر آف ايڪسچيڪر مقرر ڪيو ويو.

هن هندوستان جي آزاديءَ جي سوال تان مسٽر بالڊون جي انڊيا بل جي سخت مخالفت ڪئي.

هيءُ جرمني ۾ هٽلر جي وڌندڙ طاقت خلاف وقت بوقت پارليامينٽ ۾ انگريزن کي آگاهه ڪندو رهيو. پر ان وقت هن کي ڪنهن به نه ٻڌو. مسٽرچيمبرلين حتي الامڪان ڪوشش ڪئي ته جنگ ٽري وڃي ۽ هٽلر راضي ٿئي، پر ان ۾ ناڪامياب ٿيو. نيٺ سيپٽمبر ١٩٣٩ع ۾ جڏهن انگريزن کي، مجبور ٿي، جرمنيءَ خلاف جنگ جو اعلان ڪرڻو پيو، تڏهن چرچل کي ملڪ جي گڏيل جنگي وزارت ۾ کنيو ويو. ١٠ مئي ١٩٤٠ع تي چيمبرلين جي استعفيٰ ڏيڻ تي هو انگليڊ جي وزيراعظم جي عهدي تي فائز ٿيو.

سڄي ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي عرصي ۾، حڪومت جي واڳ هن جي هٿ ۾ رهي. اهو هن جي همت، سحربياني ۽ لاڳيتي اڻٿڪ محنت ۽ ڪوششن جو نتيجو هو، جو سخت مشڪلاتن جي وقت به انگريزن هيٺي کا نه ٻولي ۽ هو جوانمراديءَ سان لڙندا رهيا. آخر جنگ، آمريڪا جي شموليت سبب، اتحادين جي فائدي ۾ فيصل ٿي.

ونسٽن چرچل، جنهن کي پوءِ سندس ٻي مثل جنگي خدمتن جي صلي ۾ لارڊ جو خطاب مليو، هڪ بهترين لکندڙ ۽ تقرير ڪندڙ هو. هن ڪيترائي ڪتاب به لکيا آهن.

واندڪائيءَ جي وقت هو جاپان جون سرون وجهي، عمارت سازي ڪندو هو. تصويرون بہ ڪڍندو هو. جنگ کانپوءِ جلدئي انگريزن جون نيون چونڊون ٿيون، جنهن ۾ ليبر پارٽي ڪامياب ٿي ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر ڪليمٽ ائٽلي وزيراعظم مقرر ٿيو.

ان کانپوءِ، هڪ ڀيرو وري ڪنزرويٽو پارٽيءَ جي چونڊن ۾ ڪاميابيءَ بعد، هي انگلنڊ جو وزيراعظم مقرر ٿيو . هن ١٩٦٤ع ۾ نوي (٩٠) ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي.

فصل پنجون

۴ - سوويت يونين (روس) :

يورپ جو چوٿون مکيه ملڪ سوويت يونين آهي.

۲۱ جنوري، ۱۹۲۴ع تي سوويت يونين جي باني ۽ ڪميونزم کي عملي صورت ڏيارڻ واري اعليٰ ليڊر لينن وفات ڪئي.

ڪميونزم، معاشري جي نئين طور تعمير ڪرڻ لاءِ ، اقتصادي بنيادن تي بيٺل هڪ نظريو آهي، جنهن جي پوئلڳن کي اهو يقين ويٺل آهي تہ هن وقت بني نوع انسان جي جملي معاشرن جي مشڪلاتن ۽ مصيبتن جي نجات انهيءَ جي پوئلڳيءَ مان ئي ٿيڻ واري آهي.

ڪميونزم جي پوئلڳن جي دعويٰ ۽ عالمگير مذهبن ، هندو قوم، ٻڌ ڌرم، مسيحت ۽ اسلام جي پيروئن جي دعويٰ آخر ۾ ساڳي وجي بيهي ٿي. منجهن تفاوت هيءُ آهي تہ مذهب جا مڃيندار روحانيت کي ترجيح ڏيئي ، فوق العقل طاقت جي ڏنل هدايتن کي رهبر راهہ بنائي، نجات انساني حاصل ڪرڻ گهرون ٿا، ۽ ڪميونزم جي نظرئي ۾ ويساهہ رکندڙ، هر ڳالهہ جو بنياد مادي حقيقتن تي رکي، عقل جي ذريعي، معاملي فهمي ڪرڻ گهرن ٿا. ٻنهي جو رجحان فردن کي جماعت جي تابع بنائڻ طرف رهي ٿو. ٻنهي ۾ ، شخصي طور آزاد راءِ جي مقابلي ۾، نظرئي جي بنيادي اصولن ۽ ان جي مکيہ رهبرن جي راين کي سند ڪري ورتو وڃي ٿو . مسلمان عالم، قال الله ۽ قال رسول جي سند ڏيئي شخصي اجتهاد تي رڪاوٽون وجهن ٿا، ڪميونسٽ ڪارل مارڪس ۽ لينن جي راءِ کي سند ڪري ڪتب آڻين ٿا.

لينن کانپوءِ سوويت يونين ۾ ٻہ گروهہ ٿيا، هڪ ٽراٽسڪيءَ جو ۽ ٻيو گروهہ اسٽالن جو هو.

پهريون گروهہ ڪميونزم کي هڪ ئي وقت سڄي دنيا ۾ رائج ڪرڻ جو حامي هو.

ٻئي گروهہ پهريائين ان جو رشيا ۾ تجربو ڪرڻ ممڪن ۽ فائديمند ٿي سمجهيو.

ٽن سالن جي لفظي ڏي وٺ ۽ فڪري تصادم کان پوءِ، ڊسمبر ۱۹۲۷ع ۾ اسٽالن سڄي حڪومتي نظام تي مڪمل قبضو ڪري ورتو، ۽ ٽراٽسڪي ملڪ ڇڏي، آمريڪا ۾ وڃي رهيو.

۱۹۳۴ع ۾ ، اسٽالن سوويت يونين کي ليگ آف نيشنس جو ميمبر ڪيو. ۱۹۳۵ع ۾ هن فرانس سان عهدنامو ڪيو. هن تعمير ۽ ترقي جي پنجسالہ پروگرامن ذريعي سوويت يونين کي اقتصادي طور ۽ صنعتي ميدان ۾ هڪ طاقتور ۽ شاندار ملڪ بنائڻ جي

ڪوشش ڪئي ۽ ان ۾ هن کي ڪافي سختي ۽ تشدد جي ڪاروائين کان ڪم وٺڻو پيو. بهر صورت هن ملڪ کي طاقتور بنائڻ ۾ ڪابہ ڪوتاهي ڪانہ ڪئي. هن جي دور ۾ خود سرمائيدار ملڪن بہ، سوويت يونين سان سفارتي تعلقات قائم ڪري، ان کي مدد ڏيڻ شروع ڪئي.

ٻي مهاڀاري لڙائيءَ وقت جرمن جهڙي زبردست ملٽري طاقت جو مقابلو ڪرڻ معمولي ڳالهہ نہ هئي. ان مقابلي ۾ ڪاميابي جو سهرو اسٽالن جي سر تي سونهي ٿو. ان ڪري ان جي زندگيءَ جو مختصر احوال پيش ڪرڻ ضروري ٿو ڄاڻان.

جوزف اسٽالن

هن جو اصلي نالو جوزف وساريونووچ زوگاشولي هو. هو جارجيا علائقي جي گورا نالي ڳوٺ ۾ ١٨٧٩ع ۾ ڄائو هو. " اسٽالن " جو لقب سندس ارادي جي قوت، برداشت جي مادي ۽ اورچائيءَ کي ڏسي، ١٩١٠ع ڌاري، قومي ڪارڪنن طرفان ڏنو ويو هو، جنهن جي معنيٰ " رڪ " آهي.

سندس والد موچڪو ڌنڌو ۽ زراعت ڪندو هو. هن ابتدا ۾ ڇهن سالن تائين ٽفلس جي شهر ۾ مسيحي مذهب جي پادري ٿيڻ لاءِ تعليم ورتي. اتي ئي، مذهبي طور طريقن ۽ آمرانہ دٻاءَ خلاف ڪيس نفرت پيدا ٿي. ڪليسائي مڪتبن مان ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ هي ڪارل مارڪس جي پوئلڳن جي صحبت ۾ آيو ، ۽ ترت ئي انهن جي انقلابي تحريڪ ۾ حصو وٺڻ لڳو.

١٨٩٨ع کان وٺي ١٩١٧ع تائين هن سمورو وقت انهيءَ تحريڪ لاءِ پاڻ پتوڙيو ۽ انهيءَ جي سزا ۾ هن ڪيئي ڪشٽ ڪاٽيا. رشيا جي زار حڪومت کيس پنج ڀيرا ملڪ نيڪالي ڏني ۽ ڪيترا ڀيرا جيل موڪليو. ١٩١٧ع ۾ جڏهن لينن جي هٿ هيٺ نئين انقلابي حڪومت برپا ٿي، ان وقت هيءُ سائبريا جي جيل ۾ هو. جتان انقلابي حڪومت جي حڪم تي ڪيس آزاد ڪيو ويو .

ان کان اڳ باڪوءَ ۾ هي جارجين زبان ۾ " ورسيا " نالي اخبار بولشويڪ تحريڪ جي فائدي ۾ ڪيندو هو. ١٩١٣ع ۾ " سوشلزم ۽ نيشنلزم " تي هڪ ڪتاب لکي، ٻنهي نظرين جي اختلافن کي سُلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي.

انقلابي حڪومت ٺهڻ کان پوءِ، هي ١٠ آڪٽوبر ١٩١٧ع تي حڪومت جي پولٽ بيوروجو ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. جنهن ۾ لينن ڪانسواءِ ٽراٽسڪي، زنوووف، سوڪولنڪوف ، ڪامينوف، ۽ بوبنوف ميمبر هئا. وزارت جا بہ فوليا سندس چارج ۾ هئا.

١٩٢١ع ۾ لينن هن کي پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيو. " يونين آف سوشلسٽ سوويٽس ريپبلڪس " جو قيام لينن ۽ اسٽالن جي گڏيل فڪر ۽ عمل جو نتيجو هو.

لينن جي وفات کان پوءِ اسٽالن ۽ ٽراٽسڪيءَ جي وچ ۾ مٿي ذڪر ڪيل اختلافن جي بنياد تي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ تصادم شروع ٿيو جنهن ۾ ١٩٣٦ع تائين اسٽالن ساري ملڪ تي مڪمل اقتدار حاصل ڪري ڪامياب ٿيو. ان ڪانپوءِ ترقي جي

پنجسالہ رٿائن جي مدد سان هن رشيا ۾ ڪميونزم کي پوري قوت ۽ استقامت سان قائم ڪيو ۽ مضبوط ۽ مستحڪم بنايو.

هو پنهنجن ڪمن ۾ ٿوري انداز جي مخالفت بہ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نہ هوندو هو. پنهنجي طويل دور اقتدار ۾ (۱۹۲۴ع - ۱۹۵۱ع). هن ڪيترائي پنهنجا مخالف. جيڪي سالن جا سال سندس پنهنجا ساٿي ۽ همراهہ رهيا هئا ۽ سڄي عمر ڪميونزم جا وفادار داعي ۽ عامل رهي چڪا هئا. تن کي مارائي ، پنهنجي رستي تان هٽائي ڇڏيو.

آگسٽ ۱۹۳٦ع ۾ زنوووف ، ڪامينو ۽ ٻين کي ڦاسي ڏياري، سڄي ملڪ تي هو مطلق العنان ڊڪٽيٽر ٿي حڪومت هلائڻ لڳو.

ڊسمبر ۱۹۳٦ع ۾ رشيا لاءِ نئون آئين جاري ڪيائين. جنهن ڪري سوويت يونين ۾ قوميتن جو مسئلو انصاف ۽ خوش اسلوبيءَ سان حل ٿيو ۽ هيٺيون مکيہ ريلستون ۽ ٻيون ڪل رياستون، برابريءَ جي بنياد تي گڏجي ، ڪم ڪرڻ لڳيون: ۱. رشيا ، ۲. يوڪرين، ۳. وائيٽ، ۴. آزربائيجان ، ۵. آرمينا. ٦. ترڪمينيا. ۷. ازبڪستان.۸. تاجڪستان . ۹. قزاقستان. ۱۰. ڪرگيزستان، وغيره .

سيپٽمبر ۱۹۳۸ع ۾. هن اعلان ڪيو تہ هو جرمني جي دٻاءَ ۽ تشدد آڏو، زيڪو سلويڪيا جي مدد ڪندو. بشرطيڪ انگلنڊ ۽ فرانس بہ ان جي مدد ڪندا. پر جڏهن ڏٺائين تہ انهن ٻنهي حڪومتن زيڪوسلويڪيا جي ورهاست قبولي. ان ملڪ کي قربان ٿيڻ ڏنو. تہ وقت جي مصلحت ڏسي، اڪيلو. طاقتور دشمن هٽلر جو مقابلو نہ ڪيائين، ۽ ماٺ ۾ رهيو.

ان کان پوءِ جڏهن جرمنيءَ پولينڊ تي حملو ڪرڻ گهريو، ۽ هن سمجهيو تہ ان موقعي تي بہ انگلنڊ. فرانس ۽ ٻيا مغربي جمهوري ملڪ ان جو ڪو مقابلو ڪونہ ڪندا. تڏهن پاڻ هٽلر سان سمجهوتو ڪري. پولينڊ جي ڪجهہ حصي تي قبضو ڪري ورتائين ، ۽ ائين ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۾ هٽلر جي وڌندڙ فوجن کي منهن ڏيڻ لاءِ وقت ۽ فاصلي جي سهوليت پنهنجي ملڪ ۽ فوج جي بچاءُ ۽ فائدي لاءِ حاصل ڪري ورتائين .

فصل ڇهون

٥ - فرانس

يورپ جو پنجون مکيه ملڪ فرانس آهي. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ فرانس جا تيرنهن لک پنجلسي هزار (١٣٨٥٠٠٠) سپاهي مئا ۽ ٣٠ لک ماڻهو ڦٽيا هئا. چار لک ڇائيتاليه هزار (٤٤٦٠٠٠) ماڻهو قيدي بنيا هئا يا گم ٿيا هئا.

پر لڙائي اتحادين جي فائدي ۾ فيصل ٿيڻ بعد انهن گڏجي شڪست کاڌل ملڪن بابت جيڪي فيصلا ڪيا ۽ عهدناما ناهيا هئا، انهن مان گهڻي ۾ گهڻو نفعو فرانس کي پهتو. ان کي جنگي تاوان مليو. جرمنيءَ جي ملڪ جو ڪجھ حصو ڪيس ڏياريو ويو. ليگ آف نيشنس ۾ ان جي خاص حيثيت رهي. ان ڪري جلدئي ٿيل نقصان جي پورائي ڪري هيءُ ملڪ وري طاقت وٺي ويو.

هٽلر جي هٿ هيٺ طاقتور ٿيڻ بعد، جرمنيءَ فرانس، کان ان جي قبضي وارو اهو پنهنجي ملڪ جو حصو ته ڇڏايو، پر ان سان اهڙو رويو اختيار ڪيائون جنهن سان فرانس جي حڪومت وري انهن کان خطرو محسوس ڪرڻ لڳي. ان ڪري جنوري ١٩٣٥ع ڌاري فرانس جي حڪومت اٽليءَ جي حڪومت سان آفريڪا بابت سمجهوتو ڪيو، ۽ مئي ١٩٣٥ع ۾ سوويت يونين سان عهدنامو ڪيو، ۽ اهڙيءَ طرح هو پاڻ کي جرمني جي خلاف مضبوط ڪرڻ لڳا.

فرانس کي سڀ کان پهرين جديد صنعتي دور جي انقلابي حڪومت قائم ڪندڙ ۽ جمهوري اصولن جو علمبردار تسليم ڪيو ٿي ويو. بهرحال ان جي، ٻي مهاڀاري لڙائيءَ کان ٿورو اڳ، حالت هيءَ هئي ته پارٽين جي ڪثرت ۽ انهن جي پيچ نهڻ ڪري، اتي ڪابه مضبوط وزارت نهي ٿي سگهي، ان جون وقت بوقت وزارتون بدلبيون ٿي رهيون. اهڙين حالتن هيٺ، ان وقت جي حڪومت جي ڪمزور پاليسيءَ کان متاثر ٿي، ملڪ جي عام رائ، جنوري ١٩٣٦ع ۾، مسٽر لاول جي وزارت ڪيرائي، ليان بلوم جي وزارت طاقت ۾ آندي، جنهن ۾ ترقي پسند گروهه جي ڪثرت هئي. پر پوءِ به فرانس جي حڪومت ۾ پائداري ڪانه آئي، ۽ اپريل ١٩٣٨ع ۾ ڊاڊليئر وزارت جي نئين حڪومت نهي، جا به ڪا ٿورو ئي وقت قائم رهي سگهي. آخر ۾ جڏهن پولنڊ جي سوال تان انگلنڊ ۽ فرانس سيپٽمبر ١٩٣٩ع ۾ جرمنيءَ سان جنگ جو اعلان ڪيو، ته پڻهر ڊاڊليئر کي وزيراعظم ڪري رکيو ويو. ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جو گهڻو وقت هيءُ ئي وزيراعظم ٿي رهيو ۽ فرانس جي تاريخ جي ان اهم دور ۾ هن مکيه پارٽ اداڪيو. ان ڪري ان دور جي يورپ جي مکيه ماڻهن مان ڊاڊليئر جي حياتيءَ جو مختصر احوال پيش ڪرڻ به ضروري ٿو نظر اچي.

دادليئر

ايڊئور دادليئر فرانس جي شهر ڪارپنٽراس ۾ ٨ جون ١٨٨٤ع تي ڄائو هو. هن جو پيءُ ڳوٺ جو نانوائي هو. هو اسڪالرشپ وٺي پڙهيو، گريجويٽ ٿيو، ۽ ماستري ڪرڻ لڳو.

١٩١٤ع جي پهرئين مهاڀاري لڙائيءَ وقت، فرانس ۾ زوريءَ ڀرتيءَ جي دستور مطابق، هن کي فوج ۾ داخل ٿيڻو پيو. جنگ پوري ٿيڻ تي ، موٽي ڳوٺ اچڻ کان پوءِ، هن سياست ۾ دلچسپي ورتي ۽ ريڊيڪل سوشلسٽ پارٽيءَ جو ڪارڪن ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. ڪجھ وقت کان پوءِ هي ڪارپنٽراس شهر جو ميئر چونڊيو ويو.

١٩١٩ع ۾ ٣٥ سالن جي عمر ۾ هيءُ پهريون ڀيرو چيمبر آف ڊيپوٽيز جو ميمبر چونڊيو. ان کانپوءِ، ١٩٢٤ع کان وٺي، هو ڪيترين وزارتن ۾ شامل ٿيو، ۽ لاڳيتو مختلف عهدن تي ڪم ڪندو آيو.

آخر ۾، ١٩٣٩ع جي سيپٽمبر ۾، هيءُ فرانس جو وزيراعظم ٿيو، ۽ جنگ جو سمورو وقت ان عهدي تي پاپولر فرنٽ طرفان فائز رهندو آيو. ملٽري ڳالهين ۾ خاص دلچسپي هيس ۽ ان علم تي هن ڪيترائي اهم ۽ مستند ڪتاب لکيا.

●

فصل ستون

٦ -اسپين

١٩٣٦ع ۾ اسپين جي حڪومت ۾ اقتدار هٿ ڪرڻ تان ٻن نظرياتي گروهن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا. انهن مان هڪ جمهوري سوشلسٽ راين جي پارٽي هئي ۽ ٻي فسطائي خيالن جي پارٽي هئي. ٿيندي ٿيندي، انهن جي پاڻ ۾ سوال وار (خانہ جنگي) شروع ٿي. عام ماڻهو ۽ انهن جا طرفدار هڪ طرف هئا.، مذهبي مهندار، زميندار ۽ ڪامورا ٻئي طرف هئا. حالتون ايتريون خراب ٿي ويون، جو انهن پارٽين کي ٻاهرين طاقتن به مدد ڏيڻ شروع ڪئي. جمهوري پارٽيءَ کي سوويت يونين ۽ انگلنڊ طرفان ٿوري مدد ملي، پر فسطائين کي جرمني ۽ اٽليءَ طرفان نہ رڳو رضاڪار بلڪ هٿيار ۽ هوائي جهاز بہ مدد ۾ موڪليا ويا. نتيجو اهو نڪتو تہ آخر گهڻي خون خرابي کان پوءِ حڪومت جي واڳ ملٽري جي جنرل فرئنڪو جي هٿ ۾ آئي، ۽ سارو ملڪ فسطائي حڪومت جي قبضي ۾ اچي ويو.

اسپين يورپ جي سڀني ملڪن کان پٺتي پيل هو. ان ۾ زمين تي قبضو وڏن زميندارن ۽ مذهبي مهندارن جو هو. تعليم تمام گهٽ هئي. ان ۾ ۴۵ سيڪڙو ماڻهو اڻ پڙهيل هئا، جو سيڪڙو يورپي ملڪن جي مقابلي ۾ نهايت گهڻو هو. منجهس ٻي زمين هاري گهڻا هئا. سندن حڪمران طبقو ظالم، غير جوابدار، مغرور ، جاهل، هوا جي رخ تي ڦرندڙ گهرندڙ، بي اصولو ۽ اڻ لائق هو. سندس حال هو بهو سنڌي وڏيرن جهڙو هو.

ان وقت اسپين جو بادشاه ، "الفانسو تيرهون" هو، جنهن جي اختيار ۽ اقتدار جو سڄو مدار زميندارن، پادرين ۽ لشڪر تي هوندو هو. ملڪ جي زمين ۵۰ سيڪڙو کان بہ مٿي صرف هڪ سيڪڙي ماڻهن جي هٿ ۾ هئي، جيتوڻيڪ ملڪ جو ۷۳ سيڪڙو ماڻهو زراعت تي گذر ڪندڙ هئا. ۴۰ سيڪڙو ماڻهو اهڙا هئا، جن کي ايڪڙ زمين بہ ڪونہ هئي. باقي ماڻهن کي بہ تمام ٿوري زمين هئي. رڳو هڪ 'ڊيوڪ آف البا' جي هٿ ۾ سموري بيلجم جي ملڪ جي ايراضيءَ جيتري زمين هئي. زميندار اڪثر ڪري زمين جي پيدائش ملن عيش عشرت ۽ سير شڪار تي خرچ ڪندا هئا. انهن مان گهڻا زمين تي رهڻ جي عيوض سڄو وقت وڏن شهرن ۾ گذاريندا هئا.

اسپين جو لشڪر تي تمام گهڻو خرچ هو. سندن لشڪر ۾ ۷۰۰ جنرل ۽ ۲۱هزار آفيسر هئا. هر ڇهن سولجرن پٺيان هڪڙو آفيسر هون!

ملڪ ۾ ۴۰ هزار پادري هئا، جن سڀني کي پگهار حڪومت کان ملندا هئا. جي سياست ۾ زميندارن ۽ ڪامورن سان گڏجي حصو وٺندا هئا. مذهبي ادارن جي هٿ ۾ زمين کان علاوه ڪاٺيون، هنري ڪارخانا، سامونڊي جهاز، ٽرامون، اليڪٽرسٽي، بسون

وغيره هونديون هيون.

اهي پادري، مذهبي ڳالهين کان سواءِ، ملڪ جي زمينداري ۽ ٻين پيشن ۾ دلچسپي وٺندا هئا. ملڪ جو سمورو تعليمي سرشتو سندن قبضي ۾ هو. مذهب کي انهن ملڪي سياست جو رانديڪو بڻائي ڇڏيو هو.

اسپين ۾ ۱۹۳۱ع جي چونڊن بعد بادشاهي ختم ٿي، ۽ ريپبليڪن پارٽيءَ جي هٿ ۾ حڪومت آئي. اها پارٽي وچين طبقي جي ماڻهن تي، جن ۾ ننڍا ڪامورا، پروفيسر، اديب وغيره هئا، مشتمل هئي. انهيءَ پارٽي جي ليڊرشپ مئنوئل ازانا نالي جمهوريت پسند اڳواڻ جي هٿ ۾ هئي، جو ريپبليڪن پارٽيءَ جي حڪومت جو وزيراعظم ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. انهيءَ پارٽي ملڪ جو آئين ناهيو، جنهن ۾ هنن مذهبي ماڻهن جي حڪومت مان دست اندازي ڪڍي ڇڏي، سياست ۽ مذهب کي جدا ڪيو، حڪومت کي رعيتي راڄ بڻايو، تعليم زوري ۽ مفت ڪئي، زالن کي ووٽ جو حق ڏنو، خاندانن جا لقب رد ڪيا، ڪارخانن جي مزدورن کي وڏيڪ حق ڏياريا.

پر هيءُ آئين پوري طرح عمل ۾ اچي ڪين سگهيو. هن پارٽيءَ جي ڪارڪنن نظرياتي ڳالهين تي وڌيڪ ۽ عملي ڳالهين ڏي گهٽ ڌيان ڏنو. کين خبر هئي ته سندن دشمن زميندار، پادري ۽ ملٽري وارا نهايت خطرناڪ هئا. پر سواءِ قانون ناهڻ جي انهن جي طاقت گهٽائڻ لاءِ عملي طرح ڪوبه قدم ڪونه کنيائون.

انهيءَ آئين پاس ٿيڻ تي جنرل سنجورجا نالي هڪڙي فسطائي خيالن جي فوجي جنرل حڪومت خلاف بغاوت ڪئي، پر هو اُيري ڪونه سگهيو ۽ ناڪام ٿيو. ريپبلڪن پارٽيءَ پوءِ ديولين جي ملڪ کي قومي ملڪيت بڻائڻ جو نهراءُ پاس ڪيو. پر ملڪيت جو قبضو اهوئي ديولين جي حوالي رهيو ۽ عملي طرح اهو انهن کان ڇڏائي نه سگهيا. ملٽريءَ جي طاقت گهٽائڻ لاءِ هنن ڏهاڪو هزار آفيسرن کي بـ پوري پگهار جي پينشن ڏيئي فوج مان بيدخل ڪري ڇڏيو. پر ريپبلڪن پارٽيءَ جي اها وزارت گهڻو وقت قائم رهي نه سگهي . اڍائي سالن کان پوءِ هنن جي وزارت ڪري پيئي، ۽ ان جي جاءِ تي ساڄي ڌر جي قبضي واري گڏيل وزارت (" پاپيولر فرنٽ " جي نالي ۾) طاقت ۾ آئي. هن وزارت، اڳين وزارت جي ڪمن کي رد ڪرڻ شروع ڪيو .

ان تي آڪٽوبر ۱۹۳۴ع ۾، سوشلسٽ گروهه ان جي مخالفت ڪئي، جنهن کي طاقت ۾ آيل حڪومت زبردستيءَ سان دٻائي ڇڏيو. اُن جي نتيجي ۾ ۱۹۳۵ع ڌاري ۳۰ هزار کن ريپبليڪن ۽ سوشلسٽ جيلن ۾ وڌا ويا. ساڄي ڌر ۱۹۳۶ع جي اول تائين طاقت ۾ رهي.

فيبروري ۱۹۳۶ع جي نين چونڊن ۾ وري ريپبليڪن پارٽي ٿوري اڪثريت سان ڪامياب ٿي، جنهن جو وزيراعظم ساڳيو مئنوئل ازانا ٿيو . ان وري بـ ۱۹۳۱ع واري تجويز ڪيل پروگرامن کي عمل ۾ آڻڻ گهريو ٿي، جنهن تي ساڄي ڌر جي زميندارن، شاهوڪارن، ڪامورن ۽ فوج حڪومت خلاف کليل بغاوت ڪئي.

انهن جنرل فرئنڪو کي، جو اسپين جي ٻيٽڪي ڪنيري ٻيٽن جو گورنر هو، جرمن هوائي جهاز ۾ گهرائي، مورن (موراڪو جي رهاڪو مسلمانن) جي لشڪر جي مدد سان، اسپين ۾ پهچايو. ان بعد ملڪ ۾ خانه جنگي شروع ٿي ويئي. ان جنگ کي

ڪميونسٽ ۽ فاشزم جي جنگ جي نالي سان منسوب ڪيو ويو. آخر ۾ اڌ اسپين تباهه ڪري، جنرل فرئنڪو حڪومت تي قابض ٿيو. هيٺ ان جنرل فرئنڪو جي شخصي زندگيءَ جو مختصر احوال ڏجي ٿو.

جنرل فرئنڪو

هيءُ اسپين جي صوبي گليشيا ۾ ڄائو هو. هي پشت بہ پشت بَري ۽ بحري لشڪر ۾ نوڪري ڪندڙ آفيسرن جي ڪٽنب مان هو. هيءُ ابتدائي تعليم وٺڻ کان پوءِ لشڪر ۾ ڀرتي ٿيو، ۽ فوجي نوڪريءَ ۾ پنهنجي ڪارگرديگيءَ جو نهايت سٺو رڪارڊ قائم ڪيائين. ٢۴ سالن جي عمر ۾ جنرل جي عهدي تي پهتو. ڪجهه وقت اسپين جي بينڪي ملڪ موراڪو ۾ بہ مختلف عهدن تي رهيو.

جڏهن پهريون ڀيرو ساڄيءَ ڌر جي گڏيل (پاپولر فرنٽ) حڪومت قائم ٿي، تڏهن هنن هن کي چيف آف اسٽاف مقرر ڪيو. ان تي طاقت مان نڪتل ريپبلڪن پارٽي جي ڪارڪنن کي ڪي شڪ شبها پيدا ٿي پيا. جنهن تي انهن کي ٽڏي ڪرڻ لاءِ حڪومت هن کي ڪنري ٻيٽن ڏي گورنر ڪري موڪلي ڇڏيو.

ان کانپوءِ، سڏيءَ طرح فسطائي ڌر جي قبضي کانپوءِ هيءُ جرمن هوائي جهاز ۾ چڙهي، ڪينري ٻيٽن کان اسپين موٽي آيو، ۽ جيئن مٿي ذڪر ٿيو، موئرن (موراڪو جي غلام مسلمان لشڪر) جي طاقت سان، حڪومت جون واڳون هٿ ڪيائين.

هو هڪ ظالم ۽ ڪٺور ڊڪٽيٽر هو. هن جي دور اقتدار ۾ لکين مزدور، هاري ۽ دانشور، جن انساني آزادي جو ٿورو بہ ڪو نالو ٿي ورتو. گولين جو بک ٿي ويا، ڦاسين تي چڙهيا ۽ جيلن جي ڪال ڪوٺڙين ۾ ڳري ڳري ختم ٿي ويا.

يورپ ۾ سوشلزم جا دشمن جيڪي فسطائي ڊڪٽيٽر، پنهنجي پنهنجي ملڪ جي حڪومت تي قابض رهيا، يعني جرمنيءَ ۾ هٽلر ۽ اٽليءَ ۾ مسوليني، انهن جو ئي هم شريڪ ۽ ساٿي، اهڙو ئي سنگدل ۽ انسان دشمن، هي اسپين جو ڊڪٽيٽر جنرل فرئنڪو بہ هو.

جيتوڻيڪ هيءُ هٽلر ۽ مسولينيءَ جي مدد سان ئي اسپين جي گهرو لڙائيءَ ۾ ڪامياب ٿي سگهيو هو، ۽ سياسي فڪر ۽ مقصدن ۾ انهن جو ئي ساٿي هو، پر ٻي مهاڀاري لڙائيءَ ۾ هو انهن سان شامل نہ ٿيو، ۽ ائين هن پنهنجي ملڪ کي جنگ جي تباهه ڪارين کان ۽ پاڻ کي انهن وانگر قبل از وقت موت کان بچائي ورتو.

●

فصل اٺون

٧ - چين

چين ايشيا جو وڏي ۾ وڏو ملڪ آهي. چين ايشيا ۾ پنجٽيهه لکن ميلن جي ايراضيءَ ۽ هن وقت اسي ڪروڙن جي آدمشماريءَ ۽ ٣٦ پرڳڻن جو ملڪ آهي.

هيءُ ملڪ ٽن هزارن سالن کان بہ اڳ تهذيب ۽ تمدن جو مالڪ رهيو آهي. گهڻي وقت کان متّس مختلف گهراڻن جي شهنشاهن جي حڪومت رهي آهي. ان شهشاهي قسم جي حڪومت کي ١٩١١ع ڌاري ڊاڪٽر سن يت سين نالي هڪ قومي ليڊر ختم ڪري، اتي رعيتي راڄ قائم ڪيو.

سن يت سين موجوده نئين چين جو ابو سڏجي ٿو. سندس تعليم جا مُکيہ متا ٽي هئا: (١) نئشنلزم (قومپرستي) (٢) سوشلزم، ۽ (٣) جمهوريت.

هن هڪ مضبوط جماعت ٺاهي، جنهن جو نالو ڪومنٽانگ پارٽي هو. هن ١٢ مارچ ١٩٢٥ع تي وفات ڪئي. اڪثر پارٽين وانگر، هن پارٽيءَ ۾ بہ ٻن رجحانن جا ڪارڪن هئا. مطلب ساڄي ڌر جا ۽ ٻيا کاٻي ڌر جا. ساڄيءَ ڌر وارن جو مُکيہ ليڊر چيانگ ڪائي شيڪ ٿيو، ۽ ٿيندي ٿيندي، کاٻيءَ ڌر جي ليڊريءَ جي واڳ مائوزي تنگ جي هٿ ۾ آئي.

ملڪ وڏو، ماڻهو گهڻا، شهنشاهي طاقت ختم ٿيڻ بعد ڪجهہ وقت لاءِ ملڪ اندروني خلفشار ۾ مصروف رهيو. ملڪ جي گهڻن حصن ۾ مڪاني، جنگي اڳواڻن جو قبضو رهيو، جي ان کي پنهنجي مقصدن خاطر استعمال ڪرڻ لڳا.

سن يت سين کان پوءِ، پارٽي جي ليڊري چيانگ ڪائي شيڪ جي هٿ ۾ آئي سمورو ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جو عرصو، چين جي مُکيہ سربراهہ طور هي يورپ جي فسطائين هٽلر ۽ مسولينيءَ جي ايشيائي ساٿين، جپاني فسطائين جو مقابلو ڪندو رهيو. ان ڪري سندس زندگيءَ جو مختصر احوال اهم ڄاڻي، هيٺ ڏجي ٿو.

چيانگ ڪائي شيڪ

هيءُ چين جي چيانگ صوبي جي ڳوٺ چيڪو ۾ ١٨٨٧ع ۾ ڄائو هو. ننڍڻ ۾ اڃا ٿو تہ لاشڪ هن جي وڏن جي لڇ عربن ۽ پورچو گيزن سان لڳي ٿي.

هيءُ ابتدائي تعليم مڪاني طرح حاصل ڪرڻ بعد ١٩ سالن جي عمر ۾ جپان ۾ تعليم وٺڻ لاءِ ويو. اُتان موٽڻ بعد ڪجهہ سال ملٽريءَ ۾ نوڪري ڪيائين. اتي هن جي واقفيت ڊاڪٽر سن يت سين سان ٿي، جنهن جي صحبت ڪري، هي چيني

قومپرستيءَ جي رنگ ۾ رڱجي ويو. ان ڪانپوءِ هيءُ " تنگ مينگوئي" خفيه پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو ، جنهن نيٺ وڃي " ڪومنتانگ پارٽيءَ " جي شڪل اختيار ڪئي .

جڏهن ١٩١١ع ۾ سن يت سيت جي ڪوشش سان منچو گهراڻي جي شهنشاهي ختم ٿي ۽ چين ۾ رعيتي راڄ قائم ٿيو، ته هن جپان کان واپس چين ۾ اچي نوڪري ڪئي. هي ١٩١١ع کان ١٩١٦ع تائين مڪاني بغاوتن ۽ خانه جنگي کي ختم ڪرڻ لاءِ لڙندو رهيو.

١٩١٧ع ۾ هيءُ، نوڪري ڇڏي، واپار ڪرڻ لڳو. وري ١٩٢١ع ڌاري موٽي وڃي لشڪر ۾ نوڪري ڪرڻ ۽ ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ لڳو. ١٩٢٣ع ۾ سن يت سين هن کي ماسڪو ڏي ملٽري ٽريننگ لاءِ موڪليو . اتي ٽراٽسڪي هن کي چيو " انقلابيءَ لاءِ صبر ۽ سخت محنت لازمي ڳالهيون آهن " آئندي سڄي زندگي هيءُ ان مقولي تي عمل ڪندو رهيو. ملڪ ۾ واپس اچڻ بعد هن کي نئين ملٽري اڪيڊمي جو پرنسپال ڪري رکيو ويو.

هن کي سن يت سين جي وفاتيءَ بعد ١٩٢٥ع ۾ ڪومنتانگ پارٽيءَ جي اسٽينڊنگ ڪاميٽيءَ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو، ۽ سگهوئي لشڪر جو ڪمانڊر انچيف ٿي ڪم ڪرڻ لڳو.

سن يت سين ملڪ جي مضبوطيءَ ۽ ترقيءَ لاءِ پنهنجي پروگرام کي ٽن درجن ۾ ورهايو هو. ان مان پهريون درجو اهو هو ته ساري ملڪ تي لشڪر جي ذريعي پورو قبضو ڪيو وڃي. ان جو ٻيو درجو ماڻهن ۾ سياسي شعور پيدا ڪري، جمهوري ڳالهين جي تربيت ڏيڻ جو هو، ۽ ٽيون درجو ملڪ ۾ آئيني ۽ اقتصادي ترقي آڻڻ جو هو.

پهرئين ڪم واسطي هن روسي آفيسر گهرائي، انهن جي مدد ۽ تربيت سان ملٽري (قوت) کي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي. بدقسمتيءَ سان سندس حياتي پوري ٿيڻ ڪري، اهو ۽ ٻيا سندس ڪم اڌ ۾ رهجي ويا.

سندس وفات ڪانپوءِ، هن جي پارٽي ٻن رجحانن جي ڪارڪنن ۾ ورهائجي ويئي. هڪڙن قومپرستيءَ کي ترجيح ڏيئي، ملڪ کي صحتمند ۽ مضبوط ڪرڻ طرف رخ رکيو، ۽ ٻين عوام جي اقتصادي ترقيءَ کي وڌيڪ اهميت ڏني ٿي . چيانگ ڪائي شيڪ ساڄيءَ ڌر جي اڳواڻي هٿ ۾ ڪئي، قومپرستيءَ طرف لاڙو ڏيکاريو . کاٻيءَ ڌر جي اڳواڻيءَ جي واڳ مائوزي تنگ جي هٿ ۾ آئي. کاٻي ڌر وارن جو مرڪز هئنڪو ۾ هو.

جپانين ١٩٣١ع کان چين تي حملا ڪري، پهرين ان ملڪ جو حصو منچوريا والاريو، ۽ ١٩٣٢ع ۾ ان جي مکيه شهر شانگهائيءَ ۾ لشڪر آڻي، اتي اثر ڄمايو. منچوريا ۾ هنن " آزاد حڪومت " جي نالي سان پنهنجي اثر هيٺ مڪاني حڪومت برپا ڪئي. ١٩٣٦ع ۾ هنن ڪوئنگ تونگ صوبي تي قبضو ڪيو. هن مرحلي تي چيانگ ڪائي شيڪ جپانين سان وڙهڻ جي عيوض، کاٻي ڌر جي قومي ڪارڪنن تي سختي ۽ ظلم ڪرڻ شروع ڪيا. پنهنجو گهڻو وقت ان ڪم ۾ صرف ڪندو رهيو.

سندس ان پاليسيءَ کان مجبور ٿي، ڪميونسٽن ڏکيو سفر ڪري، ملڪ جي ڏورانهين اترئين حصي ۾ وڃي پناهه ورتي.

چيانگ ڪائي شيڪ جي، ان پاليسيءَ ۾ ، آمريڪا ۽ مغربي سامراجي طاقتن به مدد پئي ڪئي. هوڏانهن جپان به هن جو نالو نئي ورتو. هن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ پيڪنگ کان ڦيرائي نانڪنگ ۾ ڪيو . ان ۾ به سندس مقصد رڳو هي هو ته اتر پرپناهه وني وڃي وينل ڪاهي ڏر وارن پنهنجن هم وطني مخالفن کي آسانيءَ سان اتان ويجهو دبائي ۽ ختم ڪري سگهي.

هن جي سرڪار " نيشنلسٽ حڪومت " جي نالي سان سڏجڻ ۾ آئي. هن سن يت سين جي پروگرام جي پهرئين درجي جي تڪميل لاءِ پهريائين جنگ ذريعي چين کي متحد ڪرڻ گهريو ٿي.

ان لاءِ هن کي پيسي جي درڪار هئي، جو هن، ملڪ جي شاهوڪار طبقي ۽ سامراجي طاقتن کان ڪميونسٽن جي خلاف ڪم ڪرڻ جي انجام تي، ورتو ٿي.

۱۹۲۷ع کان ۱۹۳۷ع جا ڏهه سال هي انهيءَ پاليسيءَ مطابق ڪم ڪندو رهيو. هن مئڊم مي لنگ سونگ سان شادي ڪئي، جا مئڊم سن يت سين جي ڀيڻ هئي. ان سان شادي ڪرڻ خاطر هي ڪرستان ٿيو.

ڊسمبر ۱۹۳۹ع ۾ چيانگ ڪائي شيڪ کي هڪ نوجوان جنرل چونگ هوسي ايانگ، برغمال ڪري، زوريءَ پاڻ سان ولي ويو، جو ڪاهيءَ ڏر جو ڪارڪن هو. ان کيس نقصان پهچائڻ جي عيوض ڪانئس ڪميونسٽن جي بدران جپان خلاف جنگ ڪرڻ جو واعدو ولي، هن کي ڇڏي ڏنو.

ان کان پوءِ هن پنهنجي پاليسي بدلائي، جپان خلاف لڙائي ڪرڻ شروع ڪئي. ان منزل تي، ان ۾ ٻاهرين سامراجي طاقتن ۽ مڪاني شاهوڪار طبقي جو به هن سان ساٿ هو، ڇاڪاڻ ته نهايت اڳرائيءَ واري پاليسي اختيارڪرڻ ڪري، سندن مفاد کي به نقصان پهچي رهيو هو. ۱۹۳۷ع جي آخر ۾جپانين نانڪنگ تي قبضو ڪيو. سگهو ئي هنچائو ورتائون. جنوري - ۱۹۳۸ع ۾ هن تيانگ تائوءَ تي قبضو ڪيو. ۲۱- آڪٽوبر تي ڪئنٽن ورتائون. ۲۵- آڪٽوبر ۱۹۳۸ع تي هئنڪو تي قبضو ڪيائون.

ان کان پوءِ هن چين جي گادي بدلائي، ملڪ جي ڏورانهين شهر چنگ ڪنگ ۾ آندي، جتي هو سمورو ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جو وقت رهندو آيو. جنگ ختم ٿيڻ تي، جڏهن جپانين کي شڪست آئي، ۽ ساري ملڪ تي هن کي قبضو مليو، ته هن وري ڪميونسٽن خلاف سختي ڪرڻ شروع ڪئي. پر ان وقت تائين ڪميونسٽ ملڪ ۾ گهڻو اثر پيدا ڪري ويا هئا، ۽ سندن جنگي طاقت به وڌي ويئي هئي. ان ڪري انهيءَ تصادم جي باوجود امريڪا جي اڪيچار پيسي ۽ هٿيارن جي مدد جي، چيانگ ڪائي شيڪ جي حڪومت گهڻو وقت هلي نه سگهي، ۽ سارو ملڪ مائوزي تنگ جي ڪميونسٽ گروهه جي هٿ ۾ اچي ويو، ۽ هن وڃي چين کان ٻاهر فارموسا جي چيني ٻيٽ ۾ پنهنجي قومي حڪومت قائم ڪئي. جتي اڄ تائين، سندس مري وڃڻ کان پوءِ به، امريڪن جي مدد سان هن جي پارٽي راڄ ڪري رهي آهي.

هن جي حڪومت ۾ نهايت اعليٰ تعليم يافته، قابل ۽ محنتي قومي ڪارڪن هئا. پر سندن هٿ صفا نه هئا. شاهوڪار طبقو هن ۽ سندس عملدارن کي خريد ڪري، انهن

وسان پنهنجا مطلب پورا ڪرڻ لڳو. نتيجو اهو نڪتو ته عوام جي حالت روزبروز خراب ٿيندي ويئي، ۽ ان کي درست ڪرڻ جي عيوض، هن عوامي ناراضگيءَ لاءِ ڪميونسٽن کي جوابدار ٺهرائي، ملڪ ۾ دهشت جي پاليسي اختيار ڪئي، جا گهڻو وقت هلي نه سگهي، ۽ هو سارو ملڪ وڃائي ويهي رهي.

مائوزي تنگ

چين جي جديد تاريخ جو پهرو مکيه ماڻهو مائوزي تنگ آهي. هيءُ ١٨٩٣ع ۾ هونان جي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. هن جو پيءُ کيتي ڪندو هو. هي ڇهن سالن جي عمر ۾ پنيءَ ۾ ڪم ڪرڻ لڳو، ۽ ساڳي وقت چانگشا جي اسڪول ۾ پڙهندو هو. ننڍپڻ کان هن کي ڪتابن پڙهڻ جو شوق هوندو هو. هن جو واندو وقت ڪتابن جي مطالعي ۾ ڳوٺ جي ننڍڙيءَ لئبرريءَ ۾ گذرندو هو. ڪجھ وقت کان پوءِ پڙهڻ کان فارغ ٿي، هيءُ ملڪي سياست ۾ حصو وٺڻ لڳو.

ابتدا ۾ هيءُ سن يت سين جي نيشنلسٽ پارٽيءَ جو ميمبر هو. پر جڏهن ڏٺائين ته نيشنلسٽ پارٽيءَ جي ساڄي ڌر، ملڪي شاهوڪارن ۽ غير ملڪي سامراجين جي قبضي ۾ هئڻ سبب، عوام جي حالت بهتر بنائڻ لاءِ ڪوبه قدم کڻڻ لاءِ تيار نه هئي، بلڪ قومپرستيءَ جي نالي ۾ چند شاهوڪارن ۽ ڪامورن جي فائدي لاءِ ملڪي ڪاروبار هلائي رهي هئي، تڏهن هن سوشلزم کي نيشنلزم تي ترجيح ڏيئي، سڏيءَ طرح پورهيت عوام کي سجاڳ ڪرڻ ۽ منظم ڪرڻ جو ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. ١٩٢٧ع ۾ هن کي چين جي هارين جي يونين جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. ١٩٣٠ع ڌاري هيءُ چين جي مزورن ۽ هارين جي انقلابي ڪميٽيءَ جو چيئر مين مقرر ٿيو.

جڏهن چيانگ ڪائي شيڪ، ڪومنتانگ پارٽيءَ جي ڪلهيءَ ڌر خلاف ڪات ڪهاڙا کنيا، ته مائوزي تنگ ڪميونسٽ خيالن جي ڪارڪنن کي پاڻ سان وٺي، ڏکيو سفر ڪري، ڪنهن مضبوط جڳھ تي پير کوڙي بيهڻ لاءِ، خالي دشمن جي نظرين کان هٽي وڃڻ شروع ڪيو. ان ڏکي سفر جو نهايت دلچسپ قصو آهي، جنهن جو مختصر احوال هڪ انگريز ايڊ گرسنو نالي سندس ڪتاب "ريڊ اسٽار اوور چائنا" ۾ نهايت پرجوش اسلوب سان بيان ڪيو آهي.

مائوزي تنگ جا ٻه مکيه مددگار هئا، جي هر حالت ۾ ساڻس گڏ رهيا ۽ سندس مددگار رهيا. انهن مان هڪ هو جنرل جهوڊي ۽ ٻيو هو مسٽر چو اين لائي.

مائوزي تنگ محنتي، مخلص نظرياتي طور نهايت اعليٰ مفڪر ڪارڪن هو. جپانين جي چين جي گهڻي ڀاڱي تي قبض ٿيڻ تي، هيءُ ڪجھ وقت چيانگ ڪائي شيڪ سان گڏ ڄپانين خلاف جنگ آزاديءَ ۾ حصو وٺندو رهيو. هن کي پتو هو ته جپانين کان آزاديءَ بعد وري چيانگ ڪائي شيڪ جو گروھ ڪميونسٽن کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو. ان ڪري انهيءَ لڙائيءَ جي عرصي ۾، جڏهن ٻاهرين، سامراجي طاقتن

ب. سندن پنهنجن مفادن جي خيال کان، چينين کي پيسي ۽ هٿيارن جي هر طرح جي مدد پئي ڪئي. تڏهن هن ان موقعي مان فائدو وٺي پنهنجي ماڻهن کي تربيت ڏيارڻ جي ڪوشش پئي ڪئي، ۽ وس آهر پنهنجي هم خيال فوجي دستن کي هٿيارن گڏ ڪرڻ جو وجهه ڏياريو.

مهاڀاري لڙائيءَ جي ختم ٿيڻ بعد جڏهن جپاني ملڪ مان نڪري ويا، ته چيانگ ڪائي شيڪ جي قوم پرست گروهه ۽ هن جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي وچ ۾ تصادم ٿيو. ان ۾ گهڻين قربانين ۽ ڪشالن بعد نيٺ هن جي پارٽيءَ کي ڪاميابي نصيب ٿي ۽ ساري چين تي ڪميونسٽ پارٽيءَ جو قبضو ٿي ويو.

●

فصل نائون

جنگ جو احوال

ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ کان اڳ يورپ ۽ ايشيا جي خاص حالتن ۽ سياسي ليڊرن جي مختصر ذڪر ڪرڻ بعد، هاڻ آءٌ ان جنگ جو مختصر ۽ مُکيه احوال پيش ڪندس.

جرمنيءَ جي حڪومت اٽليءَ ۽ جپان جي فسطائي حڪومتن سان ڪميونزم خلاف عهدنامو ڪيو هو، پر عالمي حالتن اهڙو چڪر ڪاڏو، جو سوويت يونين جي ڪميونسٽ حُڪومت ۽ جرمنيءَ جي فسطائي حڪومت پنهنجي پنهنجي عارضي مفاد خاطر، پنهنجن پنهنجن بنيادي اصولن ۽ انهن جي بنيادن تي کيل الڳ الڳ بين القوامي عهدنامن کي پٺيءَ پويان اڇلائي، ٢٨سيپٽمبر ١٩٣٩ع ڌاري، پولنڊ کي پاڻ ۾ ورهائي ڪنيو.

ٻئي پاسي انگريزن ۽ فرينچن اڳي ئي پنهنجن پنهنجن مفادن خاطر پنهنجين پاليسين ۾ جيڪي ڦيريون گهيريون ڪيون هيون، تن کان به پڙهندڙ واقف آهن. انهن جو ڪجهه ذڪر مٿي تي چڪو آهي.

پر لڙائيءَ جي هلندي ته هرڪو طاقتور ملڪ، ليڪا لنگهي، پر وارن ڪمزور ملڪن تي قبضي ڪرڻ لاءِ سنبري ٻيهي رهيو هو.

شخصن وانگر قومون به خودمطلبي، تنگ نظرئي، غصي ۽ طاقت آزمائيءَ جي اوڳڻن جو شڪار ٿي، اهڙا ڪم ڪرڻ لڳن ٿيون، جي انصاف، فراخدلي، پخته خيالي ۽ شرافت جي معيارن تي ٺيڪ نٿا لڳن. جهڙي طرح ڪثرت تعداد ماڻهن جو، اخلاق جي روحاني معيارن مطابق، اجا ناپختو ئي آهي. ساڳي حالت قومن جي به آهي. قومن جي حالت ۾، سندن خود غرضانه عملن جو مُکيه ڪارڻ اهو پئي رهيو آهي ته جمهوري توڙي غير جمهوري ٻنهي قسمن جي حڪومتن تي " عام راءِ " جو گهٽو اثر رهي ٿو. جا هر ملڪ ۾ ناپختي ٿئي ٿي يا رکي وڃي ٿي. بهرحال انهن ٻنهي قسم جي حڪومتن جي پاليسيءَ جو ٻئرومينٽر، مختلف سببن ڪري، لهندو چڙهندو رهندو آهي ۽ اهو ڪڏهن به يڪسان نٿو رهي.

فِسطائي ۽ ڪميونسٽ حڪومتن جي واڳ جيتوڻيڪ چند طاقتمند ۽ حوصله‌مند ماڻهن جي هٿن ۾ رهي ٿي ۽ ان ڪري اهي حڪومتون اندروني ڦيرگهير ۽ لوڏي لمي کان محفوظ رهن ٿيون. پر اهي فسلفا سياست عملي جي جنهن نظرئي جا قائل آهن، تنهن موجب ، وڏن مقصدن جي حصول لاءِ طريقي ڪار جي پرواهه نه هئڻ ڪري، ڪنهن غير متوقع قدم کڻڻ کي عيب نٿا سمجهن. لڳ ڀڳ اهائي حالت جمهوري حڪومتن جي به آهي، جيتوڻيڪ هو پنهنجي مستقل اخلاقي قدرن ۽ اصولن جو ڍنڍورو

دنيا جي اڳيان ڪجهه وڌيڪ پڌنديون رهنديون آهن. ان سڄي صورتحال جو نتيجو اهو ٿيو نڪري، ته موجوده دور جي قومي توڙي عالمي سياست ڪن اعليٰ اخلاقي ۽ روحاني معيارن موجب تقريبا بلڪل ئي ڪانه ٿي هلي.

نومبر ١٩٣٦ع تي سوويت يونين بنان سبب جي فنلنڊ تي حملو ڪري، اُن کي والارڻ جي ڪوشش ڪئي. اها ڳالهه سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته سڀ حڪومتون سندن هر قدم لاءِ ڪنهن نه ڪنهن جواز پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿيون. پر حقيقت انهن جي حالت ۾ وري به اهائي ٿي وڃي بيهي ته سنڌيءَ ۾ جيڪا چوڻي آهي ته "ڏاڍي جي لٺ کي ٻه مٿا" . اها انهن سان لهڪي اچي ٿي.

٣٠ مارچ ١٩٤٠ع تي، جپان چين جي نانڪنگ شهر ۾ پنهنجي هٿ هيٺ هڪ ڪٺ پتلي حڪومت برپا ڪري، وانگ چانگ وي نالي شخص کي ان جو سربراهه بنائي ويهاري ڇڏيو.

جرمني ۽ اٽلي ته کليو کلايو دنيا ۾ بيٺڪن جي هٿ ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيون هيون.

اتحادي ملڪ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي اڳي ئي ڪافي ڪجهه سٽيا نڪر ڳڙڪايو، پيٽ پريو، مزي سان اوڳرايون ڏيندا ٿي رهيا.

يورپ ۾ جنگ شروع ٿيڻ بعد اهڙوئي هڪ ڏاول ملڪ انگلنڊ جي وزيراعظم چيمبرلين جي نرم پاليسيءَ کان (جا ان ملڪ جي ڏوَ واري ڳهر ئي چٽي ٿي سگهجي) بيزار ٿي، انگلنڊ جي ماڻهن حڪومت جي واڳ سر ونسٽن چرچل جي هٿ ۾ ڏني، جنهن همت سان (پنهنجي " ملڪيت " جي بچاءُ ۾) جنگ لاءِ هر طرح جي تياري ڪئي.

جرمنيءَ جي ابتدائي تکڙين ڪاميابين ڪري، هٽلر جو دماغي توازن گهڻو ڪجهه وڌيڪ لڏي ويو، ۽ هو يورپ ۾ ننڍين ننڍين حڪومتن تي ويو زوريءَ قبضو ڪندو. سندس ملٽري قوت اهڙي مضبوط هئي، جو ٿوري وقت اندر هو ڊينمارڪ ۽ هالنڊ کي والاري ويو. مئي ١٩٤٠ع تي لگزمبرگ تي قبضو ڪيائين. ڏهين جون ١٩٤٠ع تي اٽليءَ به جرمنيءَ جي حمايت ۾ انگلنڊ ۽ فرانس جي خلاف جنگ جو اعلان ڪري، ڏکڻ فرانس تي حملو ڪيو. جون ١٩٤٠ع تي جرمنيءَ جو فرانس تي مڪمل قبضو ٿي ويو، ۽ فرانس جي پيتان (Marshal Petain) حڪومت پئرس کي کُليل شهر قرار ڏياري، جرمنيءَ اڳيان پيش پيئي .

اُن مهيني ۾ جرمنيءَ، انگريزن ۽ فرانس جي گڏيل لشڪرن کي ڊنڪرڪ جي نزديڪ تمام وڏي شڪست ڏني، جنهن ۾ انگلنڊ جي ٻه لک پندرهن هزار فوج ۽ فرانس جي هڪ لک ويهه هزار فوج ميدان جنگ ۾ هارائي، مشڪل سان جان ڇڏائي سگهي. ان لڙائيءَ ۾ رڳو انگلنڊ جي نقصان ٿيل يا قيد ٿيل سولجرن جو ٽيهه هزار تعداد هو. اتان هو پنهنجو جنگ جو سامان ڪجهه بچائي نه سگهيا. سڀ جرمن جي هٿ چڙهي ويو. ان ڪانپوءِ ئي فرانس، جنگ جي قوت نه ساري، جرمنيءَ جي پيش پيو، ۽ ان جي مارشل پيتان جي هٿ هيٺ قائم ٿيل نئين حڪومت سندس هڪ ماتحت حڪومت جي صورت ۾

ڪم ڪرڻ لڳي.

ان ڪانپوءِ جرمنيءَ انگلنڊ تي سخت بمباري ڪري انهن جي همت کي ڪمزور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ اهي افواهه اٿڻ شروع ٿيا ته جرمني ڪنهن به وقت انگلنڊ تي حملو ڪري، ان کي والاريندي . ليڪن هن قوم جي همت ڪمزور ڪانه ٿي ۽ هي مضبوط ارادي سان جنگ هلائيندا رهيا. انگلنڊ جي وزيراعظم، چرچل، ان وقت انگريز قوم جي ترجماني ڪندي، جا معرڪي واري تقرير ڪئي هئي، سا پوءِ ضرب المثل ٿي پيئي چي، " اسين زمين تي لڙنداسون، هوا ۾ لڙنداسون، سمنڊ ۾ لڙنداسون- جيستائين انگلنڊ ۾ هڪ به ماڻهو زنده رهندو، هيٺي نه ڀوليندداسون ".

فرانس ۾ سڀ ماڻهو هڪجهڙا نه هئا. انهن مان جنرل ڊيگال جرمنيءَ جي تابعداري نه مڃي . هن، ڪجهه پنهنجي دل جي ڏڍ تي ڪجهه انگريزن جي آسري تي، لنڊن ۾ جدا حڪومت قائم ڪئي ۽ فيصلو ڪيو ته فرانس طرفان جنگ هلائيندو رهندو. هن مارشل پيتان کي فرانس جو صحيح نمائندو نه سمجهي، انهيءَ سان تعلقات ٽوڙي ڇڏيا.

هوڏانهن، جنگ جي ميدان تي مٿي ذڪر ڪيل ڪاميابين ڪري، جرمنيءَ جو حوصلو وڌي ويو. جنهن اٽليءَ ۽ جپان سان سيپٽمبر ۱۹۴۰ع ۾ جنگي عهدنامو ڪري، وڏيڪ ملڪن تي قبضي ڪرڻ جو پروگرام رٿيو.

۲۸- آڪٽوبر ۱۹۴۰ع تي، اٽليءَ ۽ جرمنيءَ گڏجي يونان تي حملو ڪيو. يونانين ڪجهه وقت مقابلو ڪيو، پر هو مجبور ٿي، جرمنيءَ سان عهدنامو ڪري پيش پيا.۲۷ اپريل ۱۹۴۱ع تي، جرمن لشڪر يونان جي گادي اٿينس ۾ داخل ٿيو. ان تي انگريزن اتان به پنهنجو لشڪر واپس گهرائي ورتو، ۽ هو پنهنجو سڄو جنگي سامان اتي به جيئن جو تيئن ڇڏي آيا.

ان وقت تقريباً سڄي وچ يورپ تي جرمن فوجن جو اقتدار قائم ٿي ويو هو. ملڪ گيريءَ جي هوس ۾ هنن قومي وعدن، اخلاقي اصولن ۽ انساني حقوق کي وساري، پاڙيسري ملڪن تي هڪٻئي مٿان قبضا ڪرڻ شروع ڪيا. پارسيءَ جي چوٽي آهي ته " هفت اقليم بيگرد بادشاه، همچنان درينده اقليم دگر"

(جيڪڏهن بادشاه ستن ملڪن تي قبضو ڪن ٿا ته به ٻين تي قبضي لاءِ خواهش رکن ٿا) . ان وانگر هنن جو حرص وڌندو ويو.

باوجود ان جي، هنن ٻان کي دنيا جي ٻن طاقتور حڪومتن ، انگلنڊ ۽ رشيا، جي وچ ۾ گهيريل ڏٺو. جيڪي ملڪ ورتا هئائون، سي ظاهر ۾ جيتوڻيڪ ڪمزور ۽ خاموش نظر آيا ٿي، پر کين خطرو هو ته حالتن بگڙڻ جي حالت ۾ اهي ڪڏهن به بغاوت ڪري سندن سامهون ٿي سگهيا ٿي. تنهنڪري هنن کي فيصلو ڪرڻو هو ته مڪمل ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ انهن ٻن طاقتور ملڪن مان هڪ سان لهي، ٻئي کي ختم ڪن. ليڪن انئين ٿي نه سگهڻ جي حالت ۾ جرمني ، پنهنجو رخ انگلنڊ کان بدلائي، يڪايڪ ۲۲ جون ۱۹۴۱ع تي رشيا تي حملو ڪيو. کين اميد هئي ته ان ڪري ممڪن هو ته انگلنڊ، ائين پنهنجي نظرياتي ۽ بنيادي مخالفت تي سندن يلغار ڏسي، ٺڏو ٿي وڃي. پر سندس اها بدقسمتي هئي، جو ان مان ويتر جرمنيءَ کي پنهنجو وڏيڪ

خطرناڪ يا ترت دشمن سمجهي، اُن جي خلاف رشيا سان انگلنڊ وارن کي موقعو مليو ته سمجهوتو ڪري ان سان محاذ قائم ڪن.

رشيا جو جنگي محاذ ٻه هزار ميل ڊگهو هو. سوويت يونين وٽ ٢٠ لک لشڪر ۽ ڪجهه ٻاچتو فوجون هيون.

جرمنيءَ جون فوجون سندس طرفدار اٽليءَ ، رومانيا، هنگري ۽ فنلنڊ جي فوجن سان گڏ ٽيهه لک جي تعداد کي پهچي ٿي ويون.

حملي ڪرڻ بعد ابتدا ۾ ته جرمن فوجون ويون فتحن پويان فتحون حاصل ڪنديون. پر رشيا ڪو ٿوري ايراضيءَ جو ملڪ نه هو، جو جلد فتح ٿي سگهي ها. سوويت يونين وارا، پنهنجي اهڙين حالتن هيٺ اختيار ڪيل پاليسيءَ موجب، پوئتي هٽندا ۽ ملڪ کي ساڙيندا ويران ڪندا ويا، جيئن دشمن، جي استعمال لاءِ اتي ڪابه شيءِ صحيح سلامت هٿ نه اچي، ۽ سڀ شيءِ خود پنهنجي ملڪ مان گهرائڻي پوين . ان ڪري هنن شهر، ڪيتيون، پليون، ڪارخاناوغيره ، مطلب ته ڪابه شيءِ پويان دشمن جي هٿ ۾ اچڻ لاءِ سلامت نه ڇڏي جنهن ڪري حملهآورن کي پنهنجي لشڪر جي ضروريات لاءِ سڀڪجهه هزارن ميلن تان پويان گهرائڻو ٿي پيو. ائين جيئن هو ويا اڳتي وڌندا، محاذ وين لمبو ٿيندو. هاڻ هنن جي هٿ ۾ ئي ايترو وسيع ملڪ آيل هو، جنهن جي سنڀال لاءِ ئي هنن کي ڪيترو لشڪر سيڙائڻو ٿي پيو.

ويتر پويان روسين جي گوريلا فوجن سندن رسل رسائل کي ڪافي نقصان ٿي پهچايو. تنهنڪري دور دراز پنڌ تي جنگ جي ميدان ۾ فوجون ۽ سامان پهچائڻ ۽ وچ ۾ ٿيندڙ گوريلا حملن کي منهن ڏيڻ هن لاءِ مشڪل مسئلو بنجي پيو. باوجود ان جي، جرمنن ٢ جولاءِ ١٩٤١ع تي لٿويا جي گاديءَ تي قبضو ڪيو، ۽ ١٦ جولاءِ تي سمولينڪ والاريائون.

انهن حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ رشيا ۽ انگلنڊ جولاءِ جي وچ ڌاري باهمي مدد جو عهدنامو ڪيو. ان پروگرام مطابق هنن جرمنن جي راهن بند ڪرڻ لاءِ آگسٽ ١٩٤١ع تي گڏجي ايران کي ورهائي، قبضي هيٺ آڻي ڇڏيو، ۽ اتي جي شهنشاهه رضا شاهه پهلويءَ کي ماريش ۾ جلاوطن ڪري، سندس پٽ کي پنهنجي ماتحت ڪري، گاديءَ تي ويهاريائون.

انهيءَ سال سيپٽمبر کان آڪٽوبر تائين جرمن فوجون، رشيا جا مکيه شهر ڪيو اوريل، اوڊيسيا، خارڪوف وغيره والاري، نيٺ انهن جي هڪ اهم علائقي ڪريميا ۾ داخل ٿيون. ان کان پوءِ هو جڏهن سوويت يونين جي گاديءَ جي هنڌ ماسڪو جي نزديڪ آيون ته روسين پنهنجو گاديءَ جو هنڌ منتقل ڪري، پري اندرئين علائقي ۾، ڪوئشبو نالي شهر ۾ وڃي قائم ڪيو. پنهنجي هنن ماسڪو جي بچائڻ لاءِ، آخري جان جي بازيءَ تائين وڙهڻ جو بندوبست پڻ قائم ڪيو.

جرمنن ١٥ نومبر ١٩٤١ع ڌاري سيواسپول تي گهيرو ڪيو، ۽ ١٦ نومبر تي ماسڪو جي ٻنهه دروازي واري شهر ڪرچ تي قبضو ڪيو.

هتي تصوير جو ٻيو رُخ ڏيکارڻ لاءِ هي ضروري ٿو سمجهان ته دنيا جي ٻئي طرف ڇا وهيو واپريو، ان جو ذڪر ڪريان.

آمريڪا ۾ ۵نومبر ۱۹۴۰ع تي مسٽر روزويلٽ آمريڪا جو ٽيون ڀيرو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. هو انگلنڊ ۽ فرانس جو پختو سڄي ۽ دوست هو. جرمنيءَ خلاف جنگ ۾ هنن جي مدد ڪرڻ کي هن پنهنجي ملڪ جي فائدي لاءِ لازمي تي سمجهيو.

آمريڪا جي خارجه پاليسي اڪثر آمريڪا کنڊ جي معاملن تائين محدود ٿيئي رهندي آئي هئي. ليڪن روزويلٽ ان کي نئون رخ ڏني ۱۹۴۱ع ۾ پنهنجي ملڪي ڪانگريس کان ليس (اوڌر ۽ استعمال) جو بل پاس ڪرائي اتحادين کي پيسي ۽ سامان جي مدد ڏيڻ شروع ڪئي. ساڳئي سال جي ۱۴ آگسٽ تي پريزيڊنٽ روزويلٽ ۽ انگلنڊ جي وزيراعظم سرونسٽن چرچل پاڻ ۾ گڏجي، هڪ گڏيل بيان ڪڍيو، جنهن ۾ جنگ جا فلاحي مقصد ظاهر ڪيائون، جن کي پوءِ " اٽلانٽڪ چارٽر " جي نالي سان سڏيو ويو.

انهيءَ چارٽر جا مکيه جزا هيٺيان هئا:

۱- اتحادين کي ڪنهن به نئين ملڪ تي قبضي ۽ اڳرائي ڪرڻ جو خيال ڪونه هو.

۲- ڪنهن به ملڪ جي حدن ۾ ڦير گهير ڪرڻ لاءِ اتي جي رهاڪن جي رضامندي ضروري هئي.

۳- پنهنجي حڪومت پاڻ ٺاهڻ لاءِ هر ڪنهن ملڪ جي ماڻهن جي حق خوداراديءَ کي تسليم ڪيو وڃي ٿو.

۴- جن قومن جي آزادي سلب ڪئي وئي هئي، تن کي خودارادي ۽ خودمختياري جي بنياد تي آزادي ڏيارڻ سندس جنگي مقصدن مان هڪ هو.

۵- سڀني ملڪن جا اقتصادي ميدان ۽ واپار ۾ هڪجهڙا حق تسليم ڪندي، ڪچي مال جي حصول لاءِ سڀني لاءِ ضرورت مطابق سهولتيون مهياڪيون وينديون.

۶- بين الاقوامي دوستانا تعلقات وڌائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ويندي .

۷- مزدورن جي روز وڌائڻ ۽ سندن روزگار جي ضمانت مهيا ڪرڻ جو انتظام ڪيو ويندو.

۸- ماڻهن کي خوف ۽ غربت جي آزارن کان آزادي ڏيارڻ لاءِ جدوجهد ڪئي ويندي.

۹-سمنڊن جي مسافريءَ جي آزادي قائم ڪئي ويندي.

۱۰- تشدد جي پاليسيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ اڳرائي ڪندڙ قومن کي بي هٿيار بنايو ويندو.

يورپي قومن جا اڪثر اعلان صرف خود سائن واسطي رکندڙ يورپي بلشندن لاءِ هوندا هئا. جيئن ڀيرين مهاڀاري لڙائيءَ کانپوءِ اتحادين، آزادي رڳو يورپ جي ننڍين قومن کي ڏياري هئي، ۽ خود سندن غلام مشرقي قومن کي ان جو مستحق نه سمجهيو هو. انهيءَ ڪري هن نئين اعلان کانپوءِ جڏهن هندوستان جي رهاڪن گهر ڪئي ته ڪين چارٽر جي فقري ۳ مطابق پنهنجي حڪومت ٺاهڻ جو موقعو ڏنو وڃي، ته برطانيه جي وزيراعظم ، مسٽر ونسٽن چرچل، صاف چئي ڏنو ته " اعلان جو واسطو هندستان يلهين برطانوي بيلڪن سان ڪونه هو. هو برٽش شهنشاهيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ وزيراعظم

ڪونہ بنيو هو."

ان مان گهڻن ماڻهن کي پتو پئجي ويو تہ ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن بابت اتحادين جي رويي ۾ ڪا بہ تبديلي ڪانہ آيل هئي.

٦- آگسٽ ١٩٤٠ع تي اٽليءَ وارن برٽش سومالي لئنڊ تي حملو ڪري، ١٩ آگسٽ ڏاري ساري ملڪ تي قبضو ڪري ورتو.

١٥- سيپٽمبر ١٩٤٠ع تي اٽليءَ جي لشڪر پنهنجي مقبوضہ ملڪ لبيا مان مصر تي حملو ڪيو. ڪافي عرصو جنگ هلندي رهي. ڪڏهن محوري طاقتن ملڪ تي والاريو ۽ ڪڏهن اتحادين تي اُن تي قبضو ڪيو. جرمن فوج جو ڪمانڊر، جنرل روميل، انهيءَ محاذ جي چارج ۾ هو.

مشرق بعيد بابت اڳي لکي چڪو آهيان تہ جپان ١٩٣٧ع کان وٺي، باقاعدي جنگ اعلان ڪرڻ کان سواءِ، چين تي حملہ آور ٿي، اُن جي ايراضين تي، قبضو ڪرڻ شروع ڪيو. ٢٨- جولاءِ ١٩٣٧ع تي پيڪنگ تي قبضو ڪيائون. ٢٩- جولاءِ تي ٽينشن کي والاريائون. اتر چين ۾ مدافعت کان سواءِ ويا ملڪ والاريندا. ٨ نومبر ١٩٣٧ع تي شانگهائي ورتائون، ۽ ٢٠ نومبر تي سوچو شهر تي قبضو ڪيائون.

٦- آڪٽوبر ١٩٣٧ع تي ليگ آف نيشن ٺهراءُ پاس ڪري جپان کي اُن جارحيت تي ننديو. ان جي پرواه نہ ڪري، جپان ويو چين والاريندو. ١٣ ڊسمبر ١٩٣٧ع تي نانڪنگ والاريائون. ٢٤ ڊسمبر تي هنچائو ورتائون. ٢٨ مارچ ١٩٣٨ع تي جپانين نانڪنگ ۾ پنهنجي طرفدار حڪومت کڙي ڪئي. ٢١ آڪٽوبر ١٩٣٨ع تي ڪئنٽن تي قبضو ڪيائون. ٢٥- آڪٽوبر ١٩٣٨ع تي هئنڪو ورتائون. ائين ١٩٣٩ع جو سارو سال چين سان جنگ ڪندا آيا. چين جي قومي حڪومت مجبور ٿي، دور دراز پنڌ تي وڃي، چنگ ڪنگ، جي شهر ۾ پنهنجي گادي قائم ڪئي.

٧- ڊسمبر ١٩٤١ع تي، جپان، پئسفڪ وڏي سمنڊ ۾ آمريڪا جي بحري بندر پرل هاربر، هوائي بيٽن، فلپائن ۽ هانگ ڪانگ تي اوچتو هوائي حملا ڪيا. انهن حملن ۾ آمريڪا جا ٥ جنگي جهاز، ٽي ڪروزر، ۽ ١٧٧ هوائي جهاز تباهہ ٿيا، ۽ ۴ هزار ماڻهو مئا يا ڦٽيا.

ان کان پوءِ ٻئي ڏينهن ٨ ڊسمبر ١٩٤١ع تي آمريڪا جپان سان جنگ جو اعلان ڪيو. سگهوئي ٢٠ ڊسمبر ١٩٤١ع تي انگريزن بہ جپانين سان جنگ جو اعلان ڪيو.

ان ڪري ١١ ڊسمبر تي جرمنيءَ ۽ اٽليءَ بہ آمريڪا سان جنگ جو اعلان ڪيو. ٢٥ ڊسمبر تي انگريزي لشڪر هانگ ڪانگ ۾ جپانين آڏو جي پيش پيو ۽ ان تي جپانين جو قبضو ٿيو. جپاني اهڙيءَ تيزيءَ سان ملڪن تي قبضو ڪندا ويا، جو ٢- جنوري ١٩٤١ع تي فلپائن بيٽن جي گادي منيلا بہ هٿ ڪري ويا. ٧ مارچ ١٩٤٢ع تي انگريزن رنگون خالي ڪيو ۽ جپانين برما کي والارڻ شروع ڪيو، ۽ ائين تڪڙا تڪڙا هو هندستان کي ويجهو پوندا آيا، تان جو ڪلڪتي تي هوائي بمباري ڪيائون.

ان وقت ڌاري هر محاذ تي جنگ خطرناڪ صورت اختيار ڪري ويئي هئي. اُن وقت فرانس، انگليند، آمريڪا ۽ روس هڪ طرف هئا، تہ جرمني، اٽلي، جپان ۽ سندس ماتحت ملڪ ٻئي طرف هئا. سندن ڌر کي گڏي "محوري ڌر" سڏيو ٿي ويو.

آمريڪا کي گهڻو سامان، پيسو ۽ لشڪر هو. سندس فوجون تازه دم هيون. آهستي آهستي جنگ جو رخ بدلجڻ لڳو. جرمنيءَ روس تي حملو ڪري، پاڻ کي وڏيءَ مشڪلات ۾ ڦاسائي ڇڏيو هو. ان کان سواءِ اتر آفريڪا ۾ به پنهنجون فوجون موڪليون هئائين. سندس ساٿين مان اٽليءَ جا سولجر ڪمزور هئا. ڇهه سال لاڳيتي جنگ ڪرڻ ڪانپوءِ، خود جرمن سپاهي به ٿڪجي پيا هئا.

جنوري ۱۹۴۴ع تي طهران ۾ پريزيڊنٽ روز ويلٽ، سر ونسٽن چرچل ۽ مارشل اسٽالن گڏ ٿي، جنگ کي ڪاميابيءَ سان منهن ڏيڻ لاءِ صلاح مصلحت ڪئي.

روس وٽ لشڪر جام هو. ڪين اتحادين طرفان سامان جنگ ۽ ٻي مدد ملي رهي هئي. هنن جا حوصلا بلند هئا، ۽ هو دشمن سان سخت مقابلو ڪري رهيا هئا.

ٻڳهي محاذ هئڻ ڪري به، جرمني ۽ اُن جا ساٿي سڀني محاذ تي هڪ وقت حملي لاءِ پورو انتظام ڪري نه ٿي سگهيا. ان جو فائدو وٺي، اتحادين اٽلي، يونان، فرانس ۽ اتر آفريڪا ۾ ٻهر زوردار حملا شروع ڪيا. ٻنهي طرفن کان تازه دم فوجن جو جرمن ۽ اٽليءَ جون ٿڪل فوجون مقابلو ڪري نه سگهيون. لاچار هنن محاذ کي هٽائي، طاقت کي سميٽڻ شروع ڪيو. نيٺ سيپٽمبر ۱۹۴۴ع ۾، انگريزي لشڪر، يورپ ۾ داخل ٿي، بيلجم جو ملڪ جرمن تسلط کان آزاد ڪرايو.

جنگ هاڻ اهڙو ڦيرو کائڻ شروع ڪيو، جو اتر آفريڪا ۾ محوري فوجن کي شڪستون پهچڻ لڳيون. اٽلي ڪمزور ٿي پيئي، جنهنڪري اها ڌڪ جهلي نه سگهي، ۽ اتحادي لشڪر ان تي ۲۸- اپريل ۱۹۴۵ع تي قبضو ڪري مسولينيءَ کي گرفتار ڪري، ڦاسي ڏيئي ڇڏي.

هوڏانهن سوويت يونين وارن پنهنجي ملڪ اندر سڀني محاذ تي وڌڻ شروع ڪيو، ۽ آهستي آهستي، پهرين مئي ۱۹۴۵ع تي، اتحادين ۽ روس وارن جرمنيءَ جي گاديءَ برلن تي قبضو ڪري ورتو، ۽ هٽلر اُن حملي ۾ مارجي ويو.

۷- مئي ۱۹۴۵ع تي جرمنيءَ ۾ نئين عارضي حڪومت ٺهي، جا اتحادين جي پيش پيئي. هاڻ اتحادي، يورپ کان واندا ٿي، جپان سان منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿيا. فرانس، آمريڪا ۽ انگلينڊ جي گڏيل ڪوشش ڪري، آهستي آهستي، جپان کي به شڪستون اچڻ شروع ٿيون، ۽ اتحادي هنن کان کٽيل ملڪ واپس وٺڻ لڳا. پر جپاني اڃا ڪجهه عرصو وڌيڪ جنگ چالو رکيو آيا.

ان وچ ۾ آمريڪا، جيڪا هڪ نئون هٿيار، ائٽم بم تيار ڪري ويٺي هئي، تنهن جپاني طاقت کي ختم ڪرڻ لاءِ اُنهن جي مُکيه شهر هيروشيما تي ۶- آگسٽ ۱۹۴۵ع تي ائٽم بم اڇلايو، جنهن ڪري اهو شهر سڄو تباه ٿي ويو. اُن هڪ ئي بم پنجاه هزار ماڻهو ماري ڇڏيا. اُنهيءَ حالت کي ڏسي، جپان ۱۰- آگسٽ ۱۹۴۵ع تي پيش پيئي، اتحادين جا جملي شرط قبول ڪيا.

۲۸ آگسٽ تي آمريڪي لشڪر وڌي، جپان والاريو. اهڙيءَ طرح هيءَ ٻي مهاڀاري لڙائي به، اڳينءَ پهرينءَ مهاڀاري لڙائيءَ وانگر، اتحادين جي فائدي ۾ پوري ٿي.

جنگ جي تباه ڪن نقصانن کان دنيا آگاه ٿي چڪي هئي. آئيندي جنگين کي

ٽارڻ لاءِ ليگ آف نيشنس جي عيوضي ٥٠ ملڪن جي نمائندن، ٢٥ اپريل ١٩٤٥ع کان ٢٦ جون ١٩٢٥ع تي، آمريڪا جي سئن فرانسسڪو شهر ۾ گڏ ٿـي، صلاح مصلحت ڪرڻ بعد، اقوام متحده جي جماعت (U.N.O) نـاهي، جنهن جا هينيان چار ادارا نـاهيائون.

١- جنرل اسيمبلي،

٢- سڪيورٽـي ڪائونسل (سلامتي ڪائونسل)،

٣- ايڪانامڪ ۽ سوشل ڪائونسل، ۽

٤- بين الاقوامي انصاف لاءِ ڪورٽ.

يو اين او جي انتظام هلائڻ لاءِ خاص سيڪريٽريٽ نـاهـي ويئي، ۽ ان جو ڪاروبار سيڪريٽري جنرل جي حوالي ڪيو ويو.

١٧ جولاءِ کان ٢ آگسٽ ١٩٤٧ع تائين رومانيا جي شهر پوٽسيڊم ۾ ٽرومن، اسٽالن ۽ اٽلي گڏ ٿيا ۽ شڪست کاڌل ملڪن کي صلح لاءِ هيٺيان شرط آڇيائون.

جرمنيءَ لاءِ

١- هنن کان هٿيار کسيا ويندا، ۽ سندن لشڪر ختم ڪيو ويندو.

٢- نازي (نيشنل سوشلسٽ) ادارن کي ختم ڪيو ويندو.

٣- جنگ جي ڏوهاري مکيه شخصن تي ڪيس هلائي، انهن کي سزائون ڏنيون وينديون.

٤- جرمنيءَ ۾ جمهوري طرز تي حڪومت قائم ڪئي ويندي، ۽ اُن ۾ جمهوري بنيادن تي پارٽين نـاهڻ جي اجازت ڏني ويندي.

٥- ملٽري ضروريات کي نظر ۾ رکي، جرمنيءَ ۾ تقرير، تحرير، پريس ۽ مذهب جي آزادي ڏياري ويندي.

٦- جرمنيءَ کي جنگي سامان، جهڙوڪ هٿيار، بـارود، مشنري وغيره، بـنائڻ جي منع هوندي.

٧- جرمنيءَ جي سيني سياسي ادارن کي ڊيسنٽرلائيز، يعني مرڪزي ضابطي ۽ انتظام کان الڳ ڪيو ويندو.

٨- جرمنيءَ کي فقط زراعت ۾ رواجي ڪارخانن هلائڻ جي اجازت هوندي.

٩- جرمنيءَ جي آمدنيءَ، روانگيءَ ۽ سائنسي ايجادن تي اتحادين جو ضابطو هوندو.

وڌيڪ اهو بـه فيصلو ٿيو تـه جرمنيءَ کان جنگ جو ڏنڊ سندس پڄنديءَ آهر ورتو ويندو.

جپان لاءِ

١- جپان آمريڪا جي قبضي ۾ رهندو- جيتوڻيڪ سندن اندروني حڪومت جو ڪاروبـار سندن شهنشاهه، سول ۽ پوليس آفيسرن جي هٿ ۾ رهندو.

٢- سندن ملٽري ادارا ۽ هاءِ ڪمانڊ ختم ڪيا ويندا.

٣- جپان جا فتح ڪيل سڀ ملڪ اتحادين جي مرضيءَ مطابق موٽايا ويندا.
٤- ڪوريا جو ملڪ آمريڪا ۽ روس جي وچ ۾ اڌو اڌ ورهايو ويندو.
٥- آئوٽر منگوليا کي روس جو حصو ڪري شمار ڪيو ويندو.
٦- اندروني منگوليا، فارموسا ۽ هينان چين جي ماتحت ڏنا ويندا.
٧- هانگ ڪانگ موٽي انگريزن جي حوالي ٿيندو.

اهڙيءَ طرح هن صديءَ جي ٻي مهاڀاري لڙائي ختم ٿي، جنهن جهڙو اڪيچار انساني ڏيان، شهرن، ڪارخانن ۽ فصلن وغيره جي تباهي، ٻي انتها پيسي جو نقصان، انسانن جي وچ ۾ باهمي نفرت جي اظهار ۽ عمل جو ٻيو مثال ملڻ مشڪل ٿيندو.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ چار وڏيون شهنشاهيون ختم ٿيون هيون. روس ۾ زار جي شهنشاهي، ترڪيءَ جي مسلمانن جي شهنشاهي، آسٽريا ۽ هنگريءَ جي هئبسرگ شهنشاهي ۽ جرمنيءَ جي قيصر شهنشاهي؛ ۽ انهن جي شهنشاهين جي تقريباً سيني محڪوم ننڍين قومن کي آزادي ملي هئي.

ٻيءَ مهاڀاري جنگ جي نتيجي ۾ دنيا جي بـاقي رهيل اڪثر وڏن سامراجي حڪومتن جي طاقت گهٽجي ويئي. آخر ۾ صرف ٻه وڏا بـلاڪ وجي رهيا؛ هڪ مغربي حڪومتن جو بـلاڪ آمريڪا جي ليڊر شپ هيٺ، جو جمهوري ۽ سرمائيداري گروهه جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو؛ ۽ ٻيو مشرقي يورپ جي ڪميونسٽ ۽ سوشلسٽ بـلاڪ جي نالي سان مشهور ٿيو.

اڳينءَ لڙائيءَ کان هن لڙائيءَ ۾ جدا دستور ۽ طريقا اختيار ڪيا ويا، جي هيٺينءَ طرح جا هئا:

١- هميشه وانگر اڳينءَ جنگ ۾ مختلف ملڪن جا لشڪر لڙي، هڪبين تي فتح حاصل ڪندا هئا. عام پبلڪ کي جاني واٽي نقصان ڪونه پهچايو ويندو هو. پر هن لڙائيءَ ۾ نئون دستور اهو پيو ته جنگي سپاهين ۽ شهري ماڻهن کي نقصان پهچائڻ ۾ تفاوت نٿي رکيو ويو، جن ۾ پوڙها، عورتون ۽ ٻار عام صلح پسند شهري اچي ٿي ويا. ڇو ته هينئر قومون لڙن ٿيون، تنهنڪري انهن جي همت ۽ حوصلي (Morale) ڪمزور ڪرڻ لاءِ، انهن تي بـه هلان ڪرڻي هئي ۽ انهن کي سزا ڏيڻي هئي.

٢- اڳي، جنگ پوري ٿيڻ تي، جنگي قيدين کي ڇڏيو ويندو هو، ۽ ملٽري عملدارن جي عزت برقرار رکي ويندي هئي. هن ڀيري هارايل قومن جي جنگي سربراهن تي ڪيس هلائي، ڪين ڦاسين ڏيڻ جو رواج وڌو ويو. اڳي جنگ، ڪنهن خير صلاحي مقابلي وانگر، قاعدن ۽ قانونن مطابق وڙهي ويندي هئي؛ پر هاڻ اها انتقامي جذبي سان ۽ سيهٽي ليڪا لتاڙي لڙي ٿي ويئي.

٣- هن ڀيري، جنگ جي وقت، لڙائيءَ سان گڏ هڪبين جي خلاف پروپيگنڊا جي جنگ بـه چالو رکي ويئي. جنهن ۾ مخالفن کي بـدنام ڪرڻ لاءِ ڪوڙ سچ، ڏوهه ثواب، گلا ۽ ساراهه جي اخلاقي معيارن جو ڪو بـه لحاظ نـه رکيو ويو، ۽ هر ڌر رڳو پاڻ کي حق بجانب چوائڻ ۽ اعليٰ اصولن جي هڪ هٽيءَ جي دعويداريءَ ۾ ڪا ڪثر نـه ڇڏي.

اتحادين پاڻ ۾ گڏجي ائٽلانٽڪ چارٽر جي نالي ۾ جنگ جا مقصد بيان ڪيا، جن

۾ هنن ننڍن ملڪن جي حق خود ارادي، جمهوريت، مفتوح ملڪن کي وري آزاد ڪرائڻ، ملڪن جي وچ ۾ اقتصادي انصاف، عوام کي خوف ۽ غربت جي تڪليفن کان نجات ڏيارڻ، ۽ عدم تشدد ذريعي باهمي معاملن کي فيصل ڪرڻ وغيره جا نعرا هنيا.

ٻئي طرف محوري طاقتن طرفان پنهنجي فائدي ۾ پروپيگنڊا هيٺين بنيادن تي ڪئي ٿي ويئي:

ڇي: اتحادي وڏا سامراجي ملڪ هئا، جي جمهوريت جي نالي ۾ پنهنجي پيل ملڪن مٿان سندن تسلط قائم رکڻ جا حامي هئا، ۽ انهيءَ لاءِ ئي هنن جرمنيءَ، اٽليءَ ۽ جپان جهڙن صلاحيت وارن ملڪن (قومن) کي طاقت ۽ برتريءَ کان محروم رکڻ ٿي گهريو.

ڇي: اُن سرمائيداري سامراج جا مکيه ليڊر انگلينڊ ۽ آمريڪا هئا، جن جي سموري ذهني اڳواڻيءَ لاءِ يهودي جوابدار هئا، جيڪي سامي نسل جا هئا ۽ اُهي هنن آريا قوم جي بنيادي فوقيت کي، پنهنجي ذهن ۽ پيسي جي برتريءَ جي آڌار تي، ختم ڪرڻ ٿي گهريو.

ڇي: قومن جو نسل، وطن، ڪلچر، زبان ۽ اقتصادي مفاد جي بنيادن تي ٺهڻ فطري ۽ تاريخي حقيقت هئي. تنهنڪري انهن بنيادن تي ٺهيل قومون صالح ۽ سالم هيون. اُن جي برخلاف يهوديت مذهب، جي نالي ۾ انهن فطري، نسلي ۽ تاريخي بنيادن تي ٺهيل قومن کي ڪمزور ڪري، سرمائيداري سامراج جي اثر هيٺ آڻڻ جي طرفدار هئي. انهيءَ ڪري دنيا جي سمورين خراب ۽ مسئلن پويان، يهودين جو ذهن ۽ سندن مذهبيت جا نظريا ڪارفرما هئا، جو ته هو ذهني ۽ مذهبي فوقيتن جا حامي هئا، جيڪي فوقيتون ملڪي قوميتن ۽ وطني آزادين جون دشمن هيون.

ڇي: انگلينڊ ۽ آمريڪا ۾ سرمائيداريءَ ۽ جمهوريت جي نالي ۾ پيسي وارن جو راڄ يهودي دماغ جي ايجاد هو. ساڳيءَ طرح ڪميونزم به، جيڪو پڻ نئشنلزم جو دشمن هو، اهو به اُنهن ساڳين يهودين جي هڪ چال ۽ حرڪت هئي. هر بين الاقوامي تحريڪ، پوءِ اها ڪميونزم جي نالي ۾ هجي يا مذهب جي نالي ۾ هجي، اُها ذهني سامراجيت هئي، اُنهيءَ طرح سان هوشيار ۽ چالاڪ ماڻهو سالم ۽ صحت مند ماڻهن ۽ قومن کي پنهنجي اَڪل جي ڄار ۾ ڦاسائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. ۽ چاڪاڻ ته ڪميونزم ۽ مذهبيت ٻئي يهودين جي ايجاد هئا، جي ٻئي نظريا نئشنلزم جا دشمن هئا، تنهنڪري يهودين کي ختم ڪرڻ ۾ ئي قوم پرستيءَ جي نجات هئي.

ڇي: انگلينڊ، آمريڪا ۽ رشيا ٽنهي جي سياست ۽ اقتصادي متن پويان هڪ ئي ساڳيو يهودين جو دماغ ڪار فرما هو.

هنن جو چوڻ هو ته عوام جي حالت درست ڪرڻ لاءِ سوشلزم ضروري هو، پر اُن لاءِ شخصي ملڪيت کي ختم ڪرڻ بدران ملڪيتن تي قومي حڪومت جو ضابطو رکڻ ڪافي هو.

مطلب ته اِئين ٻيءَ مهاڀاريءَ جنگ جي زماني ۾، وڏيون طاقتور حڪومتون هڪ طرف، اتحادي بڻجي، جمهوريت ۽ ننڍين قومن جي آزاديءَ جا نعرا هڻي رهيون هيون، ته ٻي طرف محوري طاقتون بين الاقوامي سرمائيداريءَ ۽ اُن جي ذهني ۽ مذهبي برتريءَ جي خلاف، دنيا مان سامراجي قومن جي بيخ ڪني ڪرڻ ۽ صحيح نئشنل

سوشلزم جي بنياد تي دنيا جي نئين سر تعمير ڪرڻ جا آواز بلند ڪري رهيون هيون.

هيڏانهن ايشيا ۾ جپان وري مشرقي قومن کي مغربي طاقتن کان آزادي ڏيارڻ جو جهنڊو کڻي، همسايه ملڪن کي زوريءَ پنهنجي قبضي ۾ پئي آندو.

پر ٻنهي ڌرين جي قول ۽ فعل ۾ وڏو تفاوت هو.

"واعظ ڪين جلوه بر محراب و منبر مي ڪنند.
چون بہ خلوت مي روند آن ڪارديگر مي ڪنند."

(واعظ ڪرڻ وارا محراب ۽ منبرر تي ٻيهي جيڪي ظاهر ڪن ٿا، سي جڏهن گهرن ۾ وڃن ٿا تہ هلت ان جي اُبتڙ ڪن ٿا.)

هنن عالمي طاقتن، باوجود نظرياتي اختلافن جي، مخالفن سان عهدناما ڪيا تي، ۽ ڪڏهن اهي ٽوڙي، نيون دوستيون ڳنڍيون تي. انهن مان هر هڪ طاقت، ڌار ڌار انهيءَ عرصي ۾ اُهي اهي ڪارناما ڪيا، جو منجهانئن ڪا بہ ماڻهپي ۽ انساني تهذيب جي ليڪي ۾ ڄڻ رهي ئي ڪانہ هئي.

جرمنيءَ سوويٽ يونين جي خلاف اٽليءَ ۽ جپان سان جنگي معاهدا ڪيا هئا. ليڪن پولنڊ ورهائڻ وقت جرمنيءَ ۽ سوويٽ يونين ٻنهي پنهنجي باهمي عداوت جي ڪا بہ پرواھ ڪانہ ڪئي.

انگلنڊ ليگ آف نيشنس ڪان هڪ طرف اٽليءَ خلاف ننڊا ۽ پابنديون جا ٺهراءَ پاس ڪرايا، پر سگهو ئي جڏهن اٽليءَ حبش تي ناحق زوريءَ قبضو ڪري ورتو، تڏهن ساڳئي انگلنڊ پنهنجي قومن مفاد خاطر اُن کي چپ چاپ تسليم ڪري ورتو.

آمريڪا ڪميونزم جي بنيادي اصولن خلاف هئڻ جي باوجود سوويٽ يونين مان محوري طاقتن خلاف اتحاد ڪيو.ڪين خبر هئي تہ اهو اتحاد بنيادي اصولن جي خلاف، منافقانہ ۽ عارضي هو. ليڪن هڪ طاقتور دشمن کي ختم ڪرڻ لاءِ سندن ڪميونزم دشمني بہ سندن آڏو ڪانہ آئي.

ههڙن بين الاقوامي نفرت جي پرچارن، فسطائي رجحانن ۽ وعدي خلافين جو اثر اڳتي هلي، دنيا جي مختلف حصن ۾ کهڙيءَ طرح نمودار ٿيو، ان جو مکيہ مثال پاڪستان ۽ هندستان جي ڪارگذارين مان پئجي سگهندو.

هندن ۽ مسلمانن جي باهمي نفرت ۽ خونريزي وغيره انهيءَ اثر جا نتيجا هئا.

جنگيون ملڪن ۾ ماڻهن لاءِ وڏيون مصيبتون آهن. جهڙيءَ طرح بعضي وچڙندڙ بيماريون اوچتو ملڪن ۾ هزارها گهر برباد ڪن ٿيون، ساڳي حالت جنگين جي آهي. بلڪ ان کان بہ وڌيڪ. بيمارين لاءِ خراب هوائون، جيوڙن جي پيدائش ۽ نلسازگار عنصري اثر ڪارڻ ٿين ٿا. جنگين جي لاءِ ماڻهن جي ذهني ۽ روحاني ناپختگي، قومن جون خود مطلبيون، تشدد جي پالسي، رواداريءَ جي عدم موجودگي ۽ نفرت جي پروپيگنڊا، مکيہ سبب ٿين ٿا.

ٻن مهاڀاري لڙاين ڪري، انسان ذات کي تمام گهڻو ڇيهو پهتو.

ان مان (اڻ سڌيءَ طرح ۽ اُن جي مخالف سطح ۾) ڪي فائدا بہ ٿيا.

پهرينءَ جنگ مان هڪ تہ ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن ۾، قوم پرستيءَ جي بنياد

تي، آزاديءَ جي حاصل ڪرڻ لاءِ بيداري پيدا ٿي؛ اُن لاءِ منجهن جدوجهد جو جذبو جاڳيو ۽ هلچل شروع ٿي؛ ۽ ٻيو تہ قومن ۾، ليگ آف نيشنس ناهي، اُنهيءَ ذريعي هڪٻئي جي وچ ۾ باهمي گفتگوءَ ذريعي فيصلن ڪرڻ جا اصول قبوليا ويا.

ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ مغربي قومن جي دماغ مان فرعونيت جهڪي ٿي، جن ٿوري ٿوري دباءَ تي، چپ چاپ، گهڻن ايشيائي ۽ آفريڪا جي ملڪن کي آزاد ڪيو، ۽ ٻيو تہ ليگ آف نيشنس جي جاءِ تي وڏيڪ ڪمائتي ۽ اثر واري متحده قومن جي جماعت ٺهي، ۽ قومن جي باهمي اختلافن جا فيصلا وڏيڪ آسان ۽ پائدار صورتن ۾ فيصل ٿيڻ لڳا.

پر امن عالم جو قيام بهرحال اڃا پري پيو ڏسجي.

سرد جنگيون هر طرف هلي رهيون آهن.

سامراج ۽ ڪميونزم جي وچ ۾ سرد جنگ، سامراجي ملڪن جا باهمي ننڍا اختلاف، ۽ ڪميونسٽ ملڪن ۾ رشيا ۽ چين جا نظرياتي اختلاف، هندستان ۽ پاڪستان، عرب ۽ يهودين جون مخالفتون، ۽ دنيا ۾ اهڙا ٻين ملڪن جي وچ ۾ فرق ۽ جهيڙا، مغربي سامراج جي زير اثر ملڪن ۾ سرمائيداريءَ ۽ سماج واد جي وچ ۾ ٽڪر ۽ اُن جي نتيجي ۾ برسر اقتدار سامراجي همنوا حڪومتن هٿان عوام جا عام ڪوس، جيئن انڊونيشيا، چليءَ ۽ ٻين هنڌن تي ٿيو، ۽ خاص طرح آفريڪا ۾ نسلي تشدد ۽ ظلم جون دل ڏاريندڙ ڪارروايون اڃا هلنديون اچن ٿيون.

انهن سڀني خلاف انسانيت حرڪتن ۽ انسان دشمن عمل جو مکيہ ڪارڻ انسانن جي دماغي ناپختگي آهي. قومي خود مطلبي، تشدد ذريعي مقصدن کي حاصل ڪرڻ، ۽ نفرت جو وجود انهيءَ دماغي ناپختگيءَ جي پيداوار آهن. انسانُ اڃا عمل ۽ رد عمل جي چڪر ۾ ڦاٿو پيو آهي. انسان کي محبت، رواداري، باهمي ڏي وٺ ۽ سڀ جي فائدي لاءِ پنهنجي فائدي جي قربانيءَ جي تعليم ۽ تربيت مان گهڻو ڪجھ پرائڻو آهي.

۲۰ مارچ، ۱۹۷۴

●

سائين جي-ايم-سيد جون تحريرون
(ياڳو ڀھريون)

④

مسلم سربراھ ڪانفرنس جو تجزيو

- پيش لفظ.
- مقاصد ۽ مرادون.
- مسلم ملڪن جو اتحاد ۽ ترقي.
- مسلم حڪومتن جو بلاڪ ٺاهڻ.
- مسلم ملڪن جي حفاظت.
- اسلامي اصولن جي تبليغ ۽ فروغ.

[١٩٧٥ع]

پيش لفظ

ٻہ سال اڳي جڏهن رياض ۾ مسلمانن ملڪن جي ڪانفرنس سڏائي ويئي هئي، تڏهن گهڻن مسلمانن توڙي ٻين مائهن، عام طرح اُن طرف توجهہ نہ ڏنو هو. ڪيترن ئي ان کي آمريڪي اشاري تي غيرجانبدار ملڪن جي بلاڪ جي وقعت گهٽائڻ ۽ عرب ملڪن ۾ نفاق پيدا ڪرڻ لاءِ سڏايل ڪانفرنس سمجهي، ان کي اهميت نہ ڏني هئي.

تازو ٢٢- ٢٣-فيبروري ١٩٧۴ع تي پاڪستان ۾جا ٻي ڪانفرنس ڪوٺائي وئي، ۽ ان ۾ ٣٨ مسلمانن ملڪن جي سربراهن حصو ورتو تہ ان کي ڪافي شهرت نصيب ٿي. ان ڪانفرنس بابت دنيا جي مختلف ملڪن ۾ عام طرح ۽ پاڪستان ۾ خاص طرح جدا جدا قسم جا رايا ظاهر ڪيا ويا، جن مان ڪي هينيان هئا:

(١) ڪن ان کي پاڪستاني حڪومت جي، تازي ٻنگلہ ديش قائم ٿيڻ ۽ ڀارت سان جنگ ۾ شڪست ملڻ ڪري جا وقعت گهٽجي ويئي هئي، ان کي درست ڪرڻ لاءِ ڀٽي صاحب جي چالبازي شمار ڪيو ٿي.

(٢) عرب ملڪ سنڌن اتحاد جي بعد ٻہ اسرائيل جهڙي ننڍي ملڪ کان سنڌن وڃايل ملڪ جا حصا موٽائي نہ سگهيا هئا. ان ڪري جڏهين هنن مسلمان ملڪن جي ڪانفرنس کي سنڌن همدرديءَ ۾ آوازکڙي ڪرڻ جي مقصد سان گڏ ٿيندي ڏٺو تہ ان ۾ شموليت ڪرڻ کان هو انڪار ڪري نہ سگهيا خاص طرح انهيءَ ڪري ٻہ، جو سنڌن همدرد ۽ محسن، شاهہ فيصل جي ان ۾ دلچسپي هئي.

(٣) مهاجر پنجابي مستقل مفادن، سنڌن پاڪستان تي سامراج قائم رکڻ خلاف هن وقت جي سند، بلوچستان پختونستان ۾ آزاديءَ لاءِ قومي تحريڪون پيدا ٿي پيون هيون، تن کان مائهن جي توجهہ هٽائڻ لاءِ ان کي ذريعو ڄاتي، شهرت ڏني هئي.

(۴) اسرائيل جي دشمنيءَ سبب عرب ملڪ، آمريڪا کي ان جو ڪارڻ سمجهي، سوويت يونين طرف رخ ڪري رهيا هئا. ان لاڙي ۾ رنڊڪ پيدا ڪرڻ لاءِ آمريڪي حڪومت سنڌن ايجنٽ ڀٽي معرفت هيءَ ڪانفرنس ڪوٺائي، عربن کي سوويت يونين ۽ ترقي پسند طاقتن جي همدرديءَ کان محروم ڪرڻ لاءِ، هيءَ چال چلي هئي. ان جي ڪري غيرجانبدار ملڪن جي بلاڪ جي اهميت گهٽجڻ جو ٻہ امڪان هو، جنهن کي آمريڪي حڪومت سٺي نظر سان نٿي ڏٺو.

(٥) ڀارتي حڪومت جي، جنگ ۾ ڪاميابيءَ ڪري، جا همت وڌي ويئي هئي، ان جي گهٽائڻ لاءِ هيءَ ڪانفرنس ڪوٺائي، ڪين ذهن نشين ڪرڻو هو تہ جيڪڏهن ڀارت غير جانبدار بلاڪ جو مکيہ رکن هو، تہ پاڪستان ٻہ مسلم بلاڪ جي رکن هئڻ ڪري

اهميت رکي ٿو.
(٦) پاڪستان جي حڪومت، مختلف وجوهات ڪري، ڪُسي اڄ ڏيوالي تي پهچڻ جي نزديڪ پهتي هئي. ان ڪري عرب ملڪن جي همدردي حاصل ڪرڻ سان هن کي پيسن ملڻ جي اميد ٿي سگهي ٿي.

مطلب تہ اُن بابت ڪيترائي رايا ظاهر ڪيا ويا ٿي.

ان تي سنڌ جي قومپرست ڪارڪنن ۾، جن کي مذهب جي نالي ۾ پاڪستاني حڪومتن جي گذشتہ ڪار گذارين جو ڪافي ڪجهہ پتو هو. بهرحال ان بابت ڪجهہ اجا بہ شڪ ۽ گمان جي حالت ۾ ڏسي ڪن دوستن مون کي پنهنجي راءِ ظاهر ڪرڻ لاءِ چيو. پهريائين تہ مون ان کي معمولي ڳالهہ سمجهي، درگذر ڪرڻ چاهيو ٿي. پر جڏهين مون ڏٺو تہ، دنيا جي اڪثر مسلم ملڪن جي سربراهن جي ان ڪانفرنس ۾ شموليت ڪري، قوي گمان هو تہ عام سنڌي نوجوان انهيءَ تحريڪ کي فائديمند سمجهي، وري گمراهہ ٿي وڃن. سنڌين اهڙي قسم جي تحريڪن مان اڳيئي گهڻو نقصان سٺو هو. تنهنڪري غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد مون بہ پنهنجي راءِ عوام جي سامهون پيش ڪرڻ جي همت ڪئي آهي . جيتوڻيڪ قوي امڪان آهي تہ منهنجو هن وقت آواز طوطي جي نقارخاني ۾ آواز مثل هڏڻ ۾ نہ بہ اچي.

مون کي ياد آهي تہ جڏهن هندوستاني مسلمانن جي اڪثريت، مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي ڏوڪي ۾ اچي، مسلمانن جي جداگانہ قوم جي بنياد تي برصغير ورهائڻ ۽ پاڪستان جي حصول لاءِ آواز اٿاري، جدوجهد شروع ڪئي هئي، تہ سنڌ جي گوشہ نشين بزرگ **علامہ آءِ آءِ قاضي عليہ رحمت**، باوجود انهيءَ علم جي تہ ممڪن هو تہ اهڙي شورشر جي زماني ۾ ڪو سندس آواز نہ بہ ٻڌي، هيٺين راين جو اظهار انگريزي جي هڪ چوپڙيءَ ۾ ڇپائي، پڌرو ڪيو هو . جنهن جي اختصار جو ترجمو قرباني اخبار ۾ ٢٢ فيبروري ١٩٤٧ع تي ڇپيو هو:

" قرآني معيار ۽ مقاصد تباهہ ٿي رهيا آهن - مسلمان ڪيڏاهن پيا وڃن ؟"

" هن وقت اسان کي هڪ پليٽ فارم (مسلم ليگ) تي ڪٺو ڪيو ويو آهي. اميد اها هئي تہ ان طريقي سان اسين چڱائيءَ جي ڪمن سرانجام ڪرڻ ۾ هڪٻئي سان ڪلهوڪلهي ۾ ڏيئي، هلڻ جي لائق ٿينداسون پر افسوس تہ ان اميد جي پوري ٿيڻ جي علامت نظر ڪانہ ٿي اچي.........

" ان تنظيم جو مثل اهڙو آهي، جيئن ڪو ماڻهو سموري مخلوق کي هڪ چت هيٺيان ڪٺو ڪري، ٿن بم اُڇلرائي، سمورن کي هڪ ئي وقت ختم ڪرائي.......... " هندوستاني مسلمانن کي ڪٺو ڪري، مٿن بم اڇلائي تباهيءَ جي اوڙاهہ ۾ اُڇلائڻ درد انگيز ڳالهہ آهي، پر اُن کان ڪيئي حصا وڏيڪ افسوسناڪ قصو هيءُ آهي تہ مسلمانن کي تباهہ ڪرائڻ سان گڏوگڏ قرآن پاڪ جي معيارن ۽ مقصدن کي ختم ڪرايو پيو وڃي! اهو نقصان اڪيلو مسلمانن جو نہ مگر انسانذات جو ٿيندو........"

" پاڪستان : اچو تہ ان جو مختصر طور ڪجھ ذڪر پيش ڪريون ۽ ثابت ڪريون تہ اسلام جي ڪمزوريءَ جو باعث ٻاهريون دشمنيون نہ پر پنهنجيون اندروني حالتون بنجي رهيون آهن.

آءُ وڏي واڪي چوان ٿو تہ اسلام کي غير مان خوف نہ آهي، بلڪ وڏي ۾ وڏو نقصان پنهنجن هٿان پهچي رهيو آهي.

مثلاً چوڻ ۾اچي ٿو تہ پاڪستان وسيلي اسلامي مقاصد جي بچاءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ ۾ ايندي. پاڪستان ٿي اسان جي تنظيم جو بنيادي پٿر آهي......... مگر پاڪستان جي اهڙي تصور متعلق خود قرآن ڇا ٿو چوي؟ قرآن سارو ان تصور خلاف دانهون پيو ڪري. ان جي چند هدايتن تي غور ڪريو:

فانتشروفي الارض	زمين ۾ پکڙجي وڃو!
فيسرو في الارض	دنيا جو سير ڪريو!
ان الارض واسعة واياي تعبدون	زمين ڪشادي آهي، هر هنڌ وڃي خدمت ڪريو!
وسطو التڪونواشهدي علي الناس	مسلمان انسانذات لاءِ مثال قائم ڪندا!
ڪنتم خير اجة اخرجة الناس	مسلمانن کي ماڻهن ۾ صالح امت ڪري پيش ڪيو ويو آهي!

" ان پروگرام موجب مسلمانن کي انسانذات جي سامهون چڱائيءَ جا مثال پيش ڪرڻا هئا. ڪين ساري دنيا ۾ پکڙجڻو هو ساري دنيا جي رهبري ڪرڻي هئي. ان فرض جي بجا آوريءَ ۾ ڪين نہ پنهنجي نفعي جو ۽ نہ سلامتيءَ جو خيال رکڻو هو. برابر پندرنهين عيسوي صديءَ تائين مسلمان ان پروگرام تي عمل ڪندا آيا ۽ نتيجو اهو نڪتو تہ دنيا جو ڪو بہ ٽڪرو نہ بچيو، جتي هو نہ پهتا.... هو ذاتي ڳالهين کان آزاد هئا. ڪاڏي، اجهي، آرام ۽ سلامتيءَ کي تہ ڇڏيو پر هو موت کان بہ نہ ڊڄندا هئا........

جا ڳالھ سڀ کان وڌيڪ ذهن ۾ رکڻ جي قابل آهي، سا هيءَ تہ ان فرض جي بجا آڻيندي، هنن ڪڏهن بہ اقليت ۽ اڪثريت جو خيال نہ ڪيو ۽ ڪڏهن بہ مخالفن جي زبردست فوجن کان نہ ڊنا.........

" پاڪستاني رجعت :- اوهان جناح جي ڏنل پروگرام ۽ اڳين مسلمانن جي قائم ڪيل روايتن کي ذهن ۾ رکي، پوءِ ويچار ڪريو تہ " پاڪستاني رجعت يا پاڇو " قرآني مقصدن کان ڪيتري قدر نہ دور آهي. پاڪستان ان لاءِ پيو طلب ڪرڻ ۾ اچي تہ جيئن مسلمان هتان ڀڄي اچي منجهس پناھ وٺن، ۽ موت ۽ نقصان کان سلامت رهن. پر موت کان ڊڄڻ ۽ نقصان جو ڊپ ميدان ڇڏي اچڻ ڪيتري قدر اسلامي تصورن تي ٺهڪي اچي ٿو؟ جيڪڏهن طارق، البيروني، ابن بطوط اڄ زنده هجن ها، تہ هو هندوستان جي مسلمانن جي ان پاڇڙ بابت ڪهڙو خيال قائم ڪن ها؟

• هندو جو خوف :- مسلمانن جي ساري هاٺوڪي (مسلم ليگي) سياست جو بنياد هندوءَ جي خوف تي رکيو ويو آهي، يعني اڇوڪو مسلمان هندوءَ جو نالو ٻڌي پيو

ڪنبي. حالانڪ هيلتائين هندو پاڻ مسلمانن کان ڇرڪندا هئا.

"جنهن ڏينهن کان اسان مسلم ليگ جي پليٽ فارم تي جمع ٿيا آهيون ان ڏينهن کان وٺي اسان دانهون ڪرڻ شروع ڪيون آهن ته" اسان هندؤ کان بچون ٿا. هندؤ جي خلاف اسان جو خون خشڪ ٿي رهيو آهي. اسان کي هندن اجهوڪي اِجهو ماريو............ ڇا هي اُهي مسلمان آهن، جن جي دعويٰ هوندي هئي ته هو موت کان ڊڄن ٿي ڪونه! سندن هڪ ملڻهو هزارن جي برابر هو ۽ سندن زندگيءَ جو اصول اهو هو ته:-

"فتمنو الموت ان كُنتم صادقين "

يعني "جيڪڏهن سچا آهيو ته حق جي راهه تي موت گهري وٺو"!

" صادقين جي جماعت لاءِ سندن اڳوان جو خيال :

مسلمانن جو هاڻوڪو اڳواڻ (مسٽر جناح) ٻڌائيندو ته ڇا موجوده مسلمانن متعلق هن اها راءِ قائم ڪئي آهي ته هن جو اسلام جي روح سان واسطو نه رهيو آهي ! هو دنيا ۾ پڪڙجڻ ۽ رهڻ جي ناقابل ٿي چڪا آهن ! سندن سلامتي ان ۾ آهي ته ڪين لڏائي آئي هڪ خاص بچاءُ گهر يا يتيم خاني ۾ واڙجي!

ڇا هو مسلمانن کي اهڙو مريض ، نادار ۽ لاچار سمجهي ٿو. جو ڪين جيڪڏهن هڪ جاءِ تي بند نه ڪيو ويو ته سندن هيانءُ ڦاٽي پوندو! هو بيمار آهن، جن لاءِ نرسون کپن، دماغي طرح عاجز ۽ ناتوان آهن جن وٽ عقل ۽ همت ڪونه رهيا آهن ، نبل ۽ نستا ٿي پيا آهن ، جن کي محض موت جو انتظار آهي. جيڪڏهن مسلمانن جي همت جو اهو حال آهي، ته پوءِ پاڪستان جو بچاءُ گهر به بچائي نه سگهندن.

سنڌي پاڪستان جو مثال وٺو:

"مثال لاءِ اچو ته پاڪستان جي سنڌي حصي تي نظر ڦيرايون:

ڇا پاڪستان جي بچاءُ گهر جو اهو نمونو آهي؟ جيڪي حالتون هن صوبي ۾ ڪڙيون ٿيون آهن، سي حيرت ۾ وجهندڙ آهن. اهو پاڪستان بچاءِ گهر نه پر قبرستان بڻجي پيو آهي، جنهن ۾ قرآن جي هر هڪ معيار ۽ مقصدن کي لتن هيٺيان لتاڙيو پيو وڃي. نظر ۾ ائين پيو اچي ـ گويا پاڪستان جو شاندار نالو محض اصلي صورت کي لڪائڻ لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو.

جيئن بيمارستان کي شفاخانو ۽ ڀنگيءَ کي مهتر سڏيو ويندو آهي. جيڪڏهن پاڪستان مان مُراد اُهي حالتون آهن، جيڪي سنڌين لاءِ پاڪستان اندر پيدا ڪيون ويون آهن ، ته پوءِ ظاهر آهي ته مسلم بيمار لاءِ پاڪستان ۾ به بچاءَ جو سامان يا بندوبست ميسر ٿي نه سگهندو ۽ شايد آخري ڪلمي پڙهڻ کان سواءِ سندس خاتمو ٿي وڃي.

"پاڪستان جي غلط نظرئي اُ ثارڻ ۽ تنظيمي تحريڪ جي بنياد کي محض هندؤ

جي خوف تي رکڻ سان قرآن پاڪ جي ڏسيل ساري پروگرام جي انحراف تي رهي آهي."

قاضي صاحب جي ان الهامي آواز کي ان وقت ڪنهن بہ نہ ٻڌو. ماڻهن جوش ۾ اچي هوش کي وڃائي اهي طريقا اختيار ڪيا، جنهنڪري ملڪ ورهائجي ويو. لکين ماڻهو قتل ٿيا، اربين روپين جي ملڪيت تباهہ ٿي، ڪروڙين ماڻهو وطن ڇڏي، خانہ بدر ٿيا. لکين عورتن جي عصمت دري ٿي، هزارين عورتون اغوا ٿيون. اسلام جي نالي ۾ هن ملڪ ۾ اهي ڪم سرزد ٿيا، جن کان هوند شيطان بہ شرمائجي وڃي.

آءٌ بہ اڄ آواز اٿاريان ٿو تہ مسلم اڪثريت وارن ملڪن کي اسلام جي نالي ۾ غير مسلمن جي خطري کان گڏ ڪرڻ جي تجويز نهايت غلط ۽ خطرناڪ آهي. ان مان نہ اسلام کي فائدو پهچندو، نہ مسلمانن ۾ اتحاد پيدا ٿيندو. بلڪ انهيءَ طريقي، مذهب جي نالي هيٺ، ڪٺ گڏ ڪرڻ سان مسلمانن کي وڏي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي.

مذهب جي نالي ۾ ماڻهن ۽ ملڪن کي ڪٺي ڪرڻ جي تجربن کي تاريخ غلط ثابت ڪيو آهي. ٻڌ ڌرم، هندن ۽ ڪرستانن طرفان اهڙي قسم جون ڪيل ڪوششون جملي تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي ناڪامياب ثابت ٿيون آهن. مسلمانن ۾ خلافت، مهديت ۽ پئن اسلامزم جي نعرن هيٺ شروع ڪيل سڀئي ڪوششون فائديمند نہ ٿي سگهيون آهن. هاڻ وري نئين سر مسلمان ملڪن جي سياسي ۽ اقتصادي مشڪلاتن ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ مذهب جي نالي کي ڪتب آڻڻ فائدي بدران نقصان پهچائيندو.

هن وقت مسلمان ملڪن کي جيڪي مشڪلاتون درپيش آهن، اهڙيون ڪم وبيش ساڳيون تڪليفون پوئتي پيل غير مسلم ملڪن کي بہ سامهون آهن. انهن کي حل ڪرڻ لاءِ عرب ملڪن پنهنجي جماعت ناهي آهي. آفريڪي ملڪ سندن جماعت ذريعي سندن گڏيل مفاد لاءِ ڪوششون ڪري رهيا آهن. ايشيائي ملڪن جي معاملن کي نيڪ ڪرڻ لاءِ رٿون تيار ٿي رهيون آهن. ٻن طاقتور گروهن کان ٻاهر بلڪ وري غيرجانبدار جماعت ناهي، پنهنجي حفاظت، ترقي ۽ تعمير لاءِ تجويزون سوچي رهيا آهن. عين انهيءَ وقت مذهب اسلام جي نالي پنتي پيل ملڪن کي ڪٺو ڪرڻ منهنجي نظر ۾ انهن ملڪن جي ماڻهن کي فائدي بدران نقصان پهچائيندو. ان لاءِ منهنجا هيٺيان دليل آهن:

(١) مسلمان اڪثريت وارن ملڪن جي تڪليفن ۽ مشڪلاتن ۾ اسلام جو ڪو واسطو نہ آهي اهي تڪليفون ڪين ان ڪري درپيش نہ آيون آهن، ڇاڪاڻ تہ هو مسلمان هئا ۽ اسلام کي مڃين ٿا. پر مختلف سببن ڪري هوزماني جي ترقيءَ جي رفتار ۾ پوئتي پئجي ويا آهن. انهن مان گهڻا مغربي ملڪن جي غلاميءَ مان تازو آزاد ٿيا آهن. اتي جا رهاڪو تعليم، سائنس، هنر، سماجي ترقيءَ ۽ اقتصادي خوشحاليءَ ۾ پوئتي رهجي ويا آهن. ازانسواءِ سڀني ملڪن جي حالت يڪسان نہ آهي.

(٢) مسلمان ملڪن جي ماڻهن جي اڪثريت ۽ صحيح سياسي شعور پيدا نہ ٿي سگهيو آهي. جنهنڪري هنن جو عوام جمهوري حڪومتون قائم ڪري، ملڪي پيداوار کي مستقل مفاد جي هٿن مان ڪڍي، عوامي بهتريءَ ۽ ملڪي تعمير لاءِ ڪتب آڻي نہ سگهيو آهي.

(٣) هنن ملڪن جي رهاڪن جي اڪثريت دهقاني زندگيءَ ، جاگيردارانہ نظام معشيت ، ملا ۽ پير جي طبقاتي تسلط ڪان آجي ٿي، پنهنجي پيرن تي بيهڻ جي لائق نہ ٿي سگهي آهي. جنهنڪري اُتان جا مستقل مفاد مذهب جي نالي ۾ سندن استحصال ڪندا پئي آيا آهن، ۽ انهن سياسي ۽ اقتصادي مسئلي جي حل ڪرڻ ۾ بہ مذهب کي آڙ بنائي رنڊڪون پئي وڌيون آهن .

(۴) هنن ملڪن مان گهڻن ملڪن جي حڪمران طبقي جو اخلاق ڪِريل آهي، جي شخصي، قبيلائي ۽ طبقاتي مفاد کي عوامي نفعي تي ترجيح ڏين ٿا. انهن جي اڪثريت عياش هئڻ ڪري مُلڪي پيداوار جي غلط استعمال ڪرڻ جي سبب عوامي ترقيءَ ۽ ملڪي تعمير لاءِ پيسو بچائي نٿو سگهي . اگرچ ظاهري طرح اُهو طبقو سامراجي طاقتن جي غلامي ڪان آزاد ٿي ويو آهي، پر ان جي باوجود مختلف سببن ڪري اجا پوري طرح سامراجي طاقتن جي اثر ڪان پاڻ ڇڏائي نہ سگهيو آهي . بلڪ هنن کي اهو خيال ويٺل آهي تہ دنيا جي جديد اقتصادي نظريات جي هوائن جي زد ڪان بچاءُ لاءِ سامراجي طاقتن جي سرپرستي سندن ملڪن لاءِ ڪارآمد هئي.

(۵) انهن ملڪن ۾ علم جي گهٽتائيءَ، جاگيردار ۽ سرمائيدار جي موجودگيءَ ، مُلا ۽ پير جي تسلط ڪري، جديد حالتن جي نقطي نگاهہ ڪان، اسلام جي صحيح تعبيرنہ ٿي سگهي آهي. اهي مستقل مفاد قديم دقيانوسي رسم رواجن ۽ عقيدن کي اسلام جو نالو ڏئي ، عوام کي نئين ترقيءَ، تربيت ۽ سائنس جي فائدن ڪان محروم رکيو ويٺا آهن.

اهڙين حالتن هيٺ عوام جي تڪليفن يا خامين، جهڙوڪ غربت، جهالت، وهم پرستي، بي روزگاري ۽ پستيءَ ڪان دور ڪرڻ لاءِ جمهوريت، قومپرستي ۽ سوشلزم جي نالي هيٺ ڪين متحد ڪرڻ وڌيڪ فائديمند آهي، بنسبت مذهب جي نالي ۾ ڪين گڏ ڪرڻ جي.مذهب کي اڪثرمستقل مفاد سندن استحصال لاءِ اوزار ڪري ڪتب آندو ويو آهي. جيتري قدر مون کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو، تہ اهڙي طريقي ڪاروانِ مُسلم کي هيٺين نقصانن جو انديشو آهي:

(١) مذهب جي نالي ۾ حڪمران طبقي جا مستقل مفاد (Vested Interests) مسلم ملڪن جي اتحاد، اسلامي آئين ۽ قوانين ، مسلم قوم جي نعرن هيٺ عوام جو توجهہ سندن حقيقي مسئلن جهڙوڪ تعليم، هنر، اخلاقي اِصلاح ، ڪلچر ترقي، معاشي خوشحالي، معيار زندگي بلند ڪرڻ جي لاءِ سوشلسٽ اُصولن مطابق قدم کڻڻ ڪان هٽائي، عوام تي پنهنجي اقتدار ۽ استحصال قائم رکڻ جي ڪوشش ڪندا.

(٢) انهن مسلم ملڪن جي اڪثريت مغربي قومن جي سامراج مان تازو آزادي حاصل ڪئي آهي. اتي جي عوام جي گهڻائي، جهالت، نيم خانہ بدوشي ، غربت، پست حاليءَ ۽ قبيلائي جهڳڙن ۾ ڦاٿل آهي، شهري زندگيءَ کان محروم هئڻ ڪري ان ۾ سياسي شعور پيدا ٿي نہ سگهيو آهي، جنهنڪري اها جمهوري حڪومتون قائم ڪري، مُلڪي پيداوار کي عوام جي مفاد لاءِ ڪتب آڻڻ جي اجا لائق ٿي نہ سگهي آهي . ڪين مذهب جي نالي ۾ نشو پياري، سندن توجهہ ترقيءَ ۽ تعمير جي ڪمن ڪان هٽايو وڃي

تو.

(۳) هن وقت اقوام عالم انهيءَ دور مان گذري رهيون آهن ، جنهن ۾ مذهب ۽ سياست جي صيغن کي علحده ڪري ڪتب آندو پيو وڃي. مذهب کي ماڻهن جي اخلاق ۽ روحاني تعليم ۽ تربيت لاءِ رضاڪارانه بنيادن تي ڪتب آندو وڃي ٿو، ۽ سياست ملڪن جي مڪاني ۽معاشي حالتن مطابق تعمير ۽ ترقيءَ جو ڪم ڏئي ٿي. انهيءَ نقطي نگاهه کان اقوام متحده ۾ اڪثري انهن کي تسليم ڪيو ويو آهي. جن جي قوميت جو مدار وطن، زبان، ڪلچر، تاريخي روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفادن تي ٻڌل آهي .

مذهب کي سياست سان ڳنڍڻ ڪري هتي پاڪستان ۾ جيڪي حالتون پيدا ٿيون آهن، سي اکين اڳيان آهن - جهڙوڪ :

(الف) مسلمانن جي جدا قوم جي نالي ۾، مهاجر پنجابي مستقل مفاد، پاڪستان ۾ شامل ٿيل قديم قومن جي جدا وجود کان انڪار ڪري، انهن کي اقليتون بنائي، سندن آزادي سلب ڪري، هنن جو استحصال ڪري رهيا آهن ۽ مٿن سامراج قائم ڪيو اٿن.

(ب) پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کي ۲۷ سال گذريا آهن، پر اهي مستقل مفاد عوام جو توجهه مذهب جي نالي ۾ هتائي ملڪ جي حقيقي مسئلن جهڙوڪ غربت دور ڪري ماڻهن جو معيار زندگي بلند ڪرڻ، بيروزگاري دور ڪرڻ ، جهالت کي ڪڍڻ، ملڪ جي سائنسي ترقي، تمدن تعمير ۽ هنري تعليم لاءِ ڪجهه نه ڪري سگهيا آهن. هر ڳالهه جا انهيءَ ڏس ۾ ڪئي وڃي ٿي، ان کي اسلام دشمني، ملڪي انتشار، پاڪستان جي مخالفت، علائقائي ذهنيت جا نالا ڏيئي ، زبردستيءَ بند ڪيو وڃي ٿو.

(ت) حڪمران طبقي طرفان مذهب اسلام جي فسطائي تشريح پيش ڪرائي، جمهوري قدرن کي ختم ڪيو ويو آهي.

(ث) اسلام جي غلط تشريح تي زور ڏيئي، ان جو عوامي مفاد ، قومي تعمير ۽ ترقيءَ جي مسئلن جي وچ ۾ ٽڪر پيدا ڪرائي، نوجوان طبقي کي اسلام جي اخلاقي معيارن مان فائدي جي عيوض مذهب کان سندن منحرف ٿيڻ لاءِ راهه هموار ڪئي ويئي آهي .

(ج) حڪمران طبقي جي اهڙيءَ پاليسيءَ ڪري ملڪ کي ٻه وارن حڪومتن ڀارت، افغانستان، سوويت يونين ۽ بنگله ديش سان تصادم ۾ آڻي، پاڪستان کي آمريڪي سامراجي طاقتن جي جنگي معاهدن ۾ ڦاسايو ويو آهي.

ساڳيءَ طرح مذهبي بنياد تي مسلم اڪثريت وارن ملڪن کي متحد ڪرڻ جي نعري لڳائڻ ڪري، قوي امڪان آهي ته ان نعري کي ٻين مسلم ملڪن ۾ پڻ، مٿي ذڪر ڪيل نموني، مستقل مفادءِ رجعت پسند طاقتون، اتان جي عوام جو توجهه سندن حقيقي مسئلن کان هٽائڻ لاءِ ڪتب آڻين . ۽ جنهن صورت ۾ مسلمان ملڪن جون مشڪلاتون دين اسلام مجڻ سبب نه آهن، ته هرويرو سياسي مسئلن کي مذهبي رنگ ڏيئي فروعي مسئلن طرف ڇڪائڻ مان قوي امڪان آهي ته مسلمانن ۾ مذهب لاءِ جيڪا محبت آهي، سا انهين غلط نموني ڪتب آڻڻ سبب مرڳو منجهن گهٽ نه ٿي وڃي.

هن وقت ، جي مسلم ملڪ تازو مغربي سامراجن جي غلاميءَ مان آزاد ٿيا آهن، سي اڪثري پوئتي پيل آهن . انهن سان ترقي پسند حڪومت جهڙوڪ ڀارت، سوويت

يونين ۽ دنيا جي ترقي پسند عام راءِ ڪي همدردي آهي . اهڙن مسلم ملڪن ۽ ٻين پوئتي پيل ملڪن گڏجي، پنهنجي طاقتن کي منظم ڪرڻ لاءِ هڪ غير جانبدار ملڪن جي جماعت ٺاهي آهي، جنهن ٻنهي طاقتور گروهن جي باهمي اختلافن کان علحده رهي، پنهنجي ترقي، تعمير ۽ حقن جي حفاظت جو ڪم شروع ڪيو آهي. سندن اهڙي اتحاد کي سامراجي طاقتن پنهنجي مفاد لاءِ نقصانڪار ڄاتي، شڪ جي نگاه سان ڏسڻ شروع ڪيو آهي. تن انهي نئين جماعت جي طاقت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ، اسلام جي نالي ۾، هڪ وڏيڪ نئين جماعت مسلم ملڪن جي ٺاهڻ جي سازش سٽي آهي. اهڙي جماعت جي تقويت وٺڻ ڪري قوي امڪان آهي ته غير جانبدار جماعت ۾ انتشار پيدا ٿي پوي. چوڻ ۾ اچي ٿو ته آمريڪا عربن جي ڪثير تعداد ملڪن کي انهيءَ غيرجانبدار جماعت ۾ شامل ٿيندي ڏسي، ان ۾ سندن وچ مشرق ۾ ايجنٽ اسرائيل لاءِ خطرو سمجهيو آهي . ۽ سعودي عرب ۽ پاڪستان معرفت انهي غيرجانبدار جماعت کي ٿوڙڻ لاءِ هي نئون راڳ رچايو آهي . هن وقت روس ، ڀارت ۽ ٻيون غيرجانبدار طاقتون عربن جون همدرد ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، پر هڙي رجعت پسند جماعت جي ٺهڻ ۽ عربن جي ان ۾ داخل ٿيڻ ڪري، ممڪن آهي ته عرب اهي همدرديون وڃائي ويهن.

اهي سبب آهن، جنهنڪري آءٌ هن مسلم ملڪن جي جماعت جي ٺهڻ کي مسلم ملڪن جي عوام جي ترقي ۽ تعمير، اسلام جي تبليغ ۽ فروغ ۽ مسلم ملڪن جي سياسي آزادي، اقتصادي خوشحالي ۽ ڪلچر ترقيءَ لاءِ نقصان ڪار سمجهان ٿو.

اجا هيءَ ڪانفرنس سندس ابتدائي دور ۾ آهي، ليڪن جيتري قدر مون معلوم ڪيو آهي ته اڳتي هلي ان جي ميمبر ملڪن جا حڪمران طبقا ان کي هيٺين مقصدن جي حصول لاءِ ڪتب آڻڻ جي دعويٰ ڪندا:

(۱) مسلم ملڪن جو اتحاد ۽ ترقي.

(۲) مسلم ملڪن جو بلاڪ ٺاهڻ.

(۳) مسلم ملڪن جي حفاظت.

(۴) اسلام جي تبليغ ۽ فروغ.

اهي مسئلا اهڙا آهن ، جو انهن جي مفصل تشريح ۽ تعريف جي ضرورت آهي . ان ڪري آءٌ هن ڪتاب ۾ مٿي ذڪر ڪيل مسئلن تي جدا جدا فصلن ۾ روشني وجهي، ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ته اهو طريقو غلط ۽ نقصانڪار آهي. ان مان نه اسلام، نه مسلم ملڪن ۽ نه ان جي عوام کي فائدي پهچڻ جو امڪان آهي .

انهيءَ تحريڪ جي عذر تي ڪي مستقل مفاد ۽ رجعت پسند طبقا، جي هن وقت گهڻن مسلم ملڪن تي مسلط آهن، سي ان کي پنهنجي ذاتي ۽ طبقاتي مستقل مفاد لاءِ ڪتب آڻي، مسلم ملڪن ۽ انهن جي عوام کي اتحاد جي عيوض انتشار ۽ اختلاف، ترقيءَ جي عيوض تنزل، تعمير جي بدلي تخريب ڏي چڪي هن تحريڪ کي سندن تباهيءَ جو ڪارڻ بڻائيندا.

من هائي هوئي ميڪنم، ڪس بشنوديا نه شنود

آءٌ آهون ۽ دانهون ڪريان ٿو، پوءِ ڪير ٻڌي يا نه ٻڌي!

غلام مرتضيٰ

فصل پهريون

مسلم ملڪن جو اتحاد ۽ ترقي

جهڙيءَ طرح خدا سائين، رب العالمين هٿ ڪري، ڪن خاص مذهبن جي پوئلڳن يا ملڪن ۽ قومن جو طرفدار يا وارث ٿي نٿو سگهي، اهڙيءَ طرح ان جي پيدا ڪيل ملڪن کي مسلم يا غيرمسلم سڏڻ نه صرف غلط آهي . پر اها خود رب العامين جي پاڪ لقب جي هتڪ آهي.

ساري دنيا اُن جي پيدا ڪيل آهي . جا جاگرفيائي خطن جي ايراضين ۾ ورهايل آهي. جن ۾ مختلف قومون، جداجدا زبانن، ڪلچرن، تاريخي روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفاد واريون رهن ٿيون، جي تاريخي ارتقا جي پيداوار ٿين ٿيون. مذهب ۽ نظريا انساني دماغ ۽ حالات زماني جي تبديلي ۽ معاشري جي ڦير گهير سبب بدلبا رهن ٿا. ليڪن ملڪ قائم ۽ دائم رهن ٿا. تاريخ ان جو ثبوت ڏئي ٿي ، ته اڪثر ملڪن جا مذهب ۽ نظريا پئي بدليا آهن. اڳ ۾ ڪي اهڙا ملڪ هئا. جتي پارسي مذهب جي پوئلڳن جي گهڻائي هوندي هئي، جهڙوڪ ايران جو ملڪ پر اڄ ڪلهه ان ۾ مسلمان گهڻا رهن ٿا. اسپين جي ملڪ ۾ ڪو وقت اڳ عيسائي مذهب جا پيروڪار رهندا هئا، پوءِ ان تي مسلمانن جو تسلط ٿيو. هاڻ وري اهو ملڪ عيسائي مذهب جي مڃڻ وارن جي هٿ هيٺ آهي. اڄ ان ۾ مسلمان ڪو ڪو آهي. ساڳي حالت چين، ايشيامائنر روس وغيره ملڪن جي آهي. پري ڇو وڃون . اڳي ايرندي پنجاب ۾ مسلمان گهڻا رهندا هئا، پر اڄ ڪلهه اتان مسلمانن جي اڪثريت وڃي چڪي آهي.

اهڙيءَ طرح سان مغربي پنجاب ۾ سک ۽ هندو به رهندا هئا. هاڻ اتي مسلمان رهن ٿا ، سکن ۽ هندن جو اتي صرف نالو وڃي رهيو آهي . موجوده پاڪستان ۽ ڀارت جي مختلف ملڪن جي، جدا رقتن تي، مذهبي پوئلڳن جي آبادي پئي گهٽي وڌي آهي.

ان ڪري ملڪن تي مذهبي نالا رکڻ نه صرف غلط آهي،پر ڏوکو ڏيندڙ ڳالهه آهي.غلط انهيءَ ڪري آهي،جونظرين ۽مذهبن ۾دائميت نٿي رهي.آهي ضروريات زماني ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري بدلبا رهن ٿا، ڇاڪاڻ ته انهن جو واسطوروزمره جي معاملات ۽عقيدن سان رهي ٿو. ملڪن جو واسڪو مادي سان آهي جو زياده تر غير متحرڪ ٿئي ٿو.

دنيا ۾ ڪٿي به ملڪن کي ڪرستان،هند،ويلپڏملڪ نٿو سڏبووڃي.اهابدعت اسرائيل جي يهودين،انهن جي هم خيال پاڪستان جي مهاجرپنجابي مستقل مفاد

سامراجين جي پيدا ڪيل آهي.جي پاڪستان کي مسلم قوم جو ملڪ سڏين ٿا.

حقيقت ۾ ڪو ڪنهن ملڪ کي مسلمان سڏي سگهجي ٿو ۽ نه وري ڪا قوم هن وقت مذهب جي نالي سان سڏي وڃي ٿي.بدقسمتيءَ سان مٿي ذڪر ڪيل مهاجر پنجابي مستقل مفاد ساه ذهن مسلم عوام کي مسلم قوم جو ڏوڪو ڏيئي.غيرفطري بنيادن تي برصغير هندستان جي ورهاست ڪرائي.تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي ان معاملي جو اثر ماٺهن تان گهڻو ڏسي.هاڻ وري انهيءَ سامراجي گروهه مسلم عوام جو توجه حقيقي مسئلن کان هٽائڻ واسطي.مسلم ملڪن جي اتحاد ۽ اسلام جي نالي ۾ مسلم اڪثريت وارن ملڪن کي متحده ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي ۽ ان لاءِ مسلم سربراهن جي ڪانفرنس سڏائي آهي.ان مان هڪ طرف سڏائيندڙن کي سستي شهرت ملي ٿي.۽ ٻئي طرف هو نه رڳو پاڪستان جي رهاڪن ۾ ساريءَ دنيا جي مسلمانن کي اسلام جي نالي ۾ بي وقوف بنائي.پنهنجا مستقل مفاد برقرار رکڻ لاءِ چال چلن ٿا.

اها سموري گفتگو ڏو ڪي جي آهي .**مسلم ان ماڻهوءَ** کي سڏي سگهجي ٿو.جو اسلام جي بنيادي اصولن جو مڃيندڙ ۽ پيروڪار آهي.ليڪن جيڪڏ هن چٽائي ڏسندا ته هن وقت جنهن مذهب کي اسلام جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.ان جي پوئلڳن ۾ مختلف فرقن.عقيدن ۽ عمل جي يڪسانيت ۽ اتحاد قائم ٿي نه سگهيو آهي.هن وقت انهن جا اعتقاد ۽ عمل متضاد آهن.

ساري تاريخ ان جي شاهد آهي ته جن کي مسلمان سڏيو وڃي ٿو انهن هڪ ٻئي جا رت هاريا آهن. اهي، باوجود اتحاد لاءِ مختلف تحريڪن جهڙوڪ خلافت. پئن اسلامزم.مهديت جي متحد ٿي نه سگهيا آهن.

اولياءِ ڪرام.مجتهدن، علماءِ عظام ۽ مسلم شهنشاهن جون ان ڏس ۾ سڀ ڪوششون ڪامياب ٿي نه سگهيون آهن.

ازانسواءِ "اتحاد" ٻـ مختلف معنائن لاءِ ڪتب اچي ٿو.

جهڙوڪ:-

(١)مذهبي عقيدن جو اتحاد .

(٢ سياسي معاملن ۾ اتحاد .

(٣)اقتصادي مسئلن لاءِ اتحاد .

(۴)ڪلچرل ڳالهين ذريعي اتحاد .

خبر نه آهي ته اُهي ماڻهو.جي مسلم ملڪن جي اتحاد جي گفتگو ڪن ٿا، سي هنن مٿي ذڪر ڪيل اتحادن مان ڪهڙي مسئلي جو اتحاد چاهين ٿا. بهتر آهي ته آءٌ مٿي ٻڌايل مختلف قسمن جي تشريح ڪري، ان مسئلي تي روشني وجهان.

مذهبي عقيدن جو اتحاد

مذاهب عالم جو عام طرح ۽ مذهب اسلام جو خاص طرح مقصد اهو رهيو آهي ته انسانذات جي دنياوي ۽ روحاني زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪي اخلاقي اصول مقرر

ڪري، اُنهن جي ماتحت ماڻهن ۾ اتحاد پيدا ڪري، امن ۽ سلامتي آڻي، سندن ترقي ۽ تڪميل لاءِ راهه هموار ڪئي وڃي.

گهڻو ڪري سڀ مذهب خدائي عزوجل طرفان ڏنل هدايتن جو مجموعو شمار ڪيا وڃن ٿا. قرآن شريف جي فرمودي مطابق " ماڻهن جي پيدائش کان وٺي مختلف ملڪن، قومن ۽ زمانن ۾ خدا طرفان مذهبن جا پيغامبر پيدا ٿي، انهن جي رهبري ڪندا آيا آهن. " انهن جو بنيادي مقصد

" انسانذات ۾ اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي تبليغ ڪرڻ هو "

صحيح مسلمان صرف اهو هو، جو انهن بنيادي متن جو اعتماد رکندي، جملي پيغامبرن ۽ انهن جي پيغامن جي يڪسانيت ۾ فرق نہ رکندو هجي. مذهب مختلف زمانن، ملڪن ۽ ماڻهن جي مشڪلاتن ۽ تڪليف جي حل ڪرڻ لاءِ علاج طور ڪتب اچڻا هئا.

پر هيءَ تاريخي حقيقت آهي تہ هڪ طرف مذهبن ماڻهن ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ جو ڪم ڏنو آهي، ٻئي طرف انهن ۾ فرقہ بندي پيدا ڪري، نفاق وڌائڻ ۾ بہ ڪين گهٽايو آهي.

جهڙيءَ طرح هر بيماريءَ لاءِ جدا علاج ٿئي ٿو، اهڙيءَ طرح هر مشڪل مسئلي جي حل ڪرڻ لاءِ مذهب ۽ نظريا پئي ناهيا ويا آهن. ڪو بہ نظريو يا مذهب مڪمل ۽ ساري وقت لاءِ ڪارآمد ٿي نٿو سگهي. زماني ۽ معاشري جي حالتن بدلجڻ بعد انهن ۾ بہ تبديلي اچڻ لازمي آهي.

اسلام جي دين مڪمل هئڻ ۽ ساري وقت لاءِ ان جي هڪ وقت لاءِ رائج ڪيل قانونن جي ڪارآمد هئڻ جي دعويٰ ڪندڙ اسلام جي دين فطرت (قانون ارتقا) جي اصول کان اڻ واقف آهن. هن ڳالهہ کان ڪوبہ انڪار ڪري نہ ٿو سگهي تہ اسلام ۾ هن وقت تائين ٢٥٠ کان بہ مٿي فرقا پيدا ٿي ويا آهن، جن مان گهڻن جي دعويٰ اها آهي تہ اهو فرقو حق تي هو ۽ ٻيا ناحق تي هئا. انهي دعويٰ جي ثبوت ۾ پنهنجي پنهنجي جاءِ تي، رسول مقبول صلعم جي هڪ اڌ حديث پيش ڪرڻ ڪافي سمجهن ٿا.

مسلمانن جي اصل دعويٰ اها هئي تہ هو جملي انسانذات ۾ اتحاد پيدا ڪري، دنيا کي دارالاسلام بنائڻ لاءِ مقرر ٿيل هئا. ليڪن تاريخ شاهد آهي تہ جملي انسانذات کي متحد ڪرڻ يا دنيا کي دارالاسلام بنائڻ هڪ طرف مَرڳو مسلمانن کي متحد ڪرڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيا آهن. ۽ نہ ڪٿي ڪو پنهنجي لاءِ ئي دارالاسلام پيدا ڪرڻ سگهيا هئا. انهيءَ اتحاد ۽ هدايت لاءِ ڪيئي اولياءِ ڪرام، صوفيائي عظام، مُجدد، مهدي پيدا ٿي، ساريون زندگيون ان ڏس ۾ گذاري ويا هئا، اهي بزرگ ذهني ، روحاني اخلاقي طرح ساڻ ۽ چونديل هئا. ليڪن اهي بہ سيني مسلمانن کي نہ اعتقادي طور متحد ڪري سگهيا، نہ اخلاقي طرح درست ڪري سگهيا. اڄا تائين مسلمان نہ هم خيال ، نہ هم آهنگ ، نہ اخلاقي طور ڪنهن اسلامي معيار موجب ئي مُهذب ٿي سگهيا آهن.

مسلمانن جي تاريخ ۾ اُهو ڏينهن نهايت نياڳو هو، جڏهن رسول اڪرم کان پوءِ

ڪن رهبرن سياست ۽ مذهب کي ڳنڍي، مذهب کي حڪام وقت جي ماتحت هلائڻ شروع ڪيو.

ان جو نتيجو اهو نڪتو ته مسلمانن هڪ ٻين جا رت هاريا ۽ باهمي تباهيءَ ۽ نفاق جو ڪارڻ بڻيا. هاڻ ان ڪم يعني مذهب ۽ سياست کي ڳنڍي هلائڻ جي سرانجامي ڀٽي صاحب، ڪرنل قذافيءَ ۽ مرحوم شاهه فيصل جي ذريعي ڪرائڻ تاريخ سان عجيب مذاق هئي. مذهب اسلام جي عقيدن ۾ هم آهنگي پيدا ڪرڻ جو ڪم غير سياسي عالمن، صاحب اخلاق بزرگن ۽ روحانيت جي مالڪ اولياءَ الله جي ذريعي ٿي سگهي ٿو. موجوده ڪانفرنس ۾ گڏ ڪرايل مسلم حاڪمن ذريعي ان ڪم جي سرانجامي ڪرائڻ جي اميد رکڻ اهڙي آهي جهڙي ٻهرڻ ڪان ٻير گهرڻ مذهب ۽ سياست جي ڳنڍي هلائڻ جو تجربو تاريخ جي ورقن ۾ غلط ۽ بيڪار ثابت ٿيڻ بعد وري اُن کي هنن صاحبن جي وسيلي نئين سر آزمائڻ اهڙو ٿيندو جهڙو:

"آزمائي کي آزمائڻ ڏوڙ منهن ۾ پائڻ"

جنهن صورت ۾ هن قسم جي ڪانفرنس کي مُسلم حڪومتن طرفان ڪوٺايو ويو آهي، ان جي ردعمل ۾ هيٺين نتيجن نڪرڻ جو امڪان آهي:

(١) غير مسلم ملڪن کي آگاهه ڪيو ويندو ته هو ان تحريڪ جي جواب ۽ مقابلي ۾ پنهنجو نظام مذهب جي بنياد تي قائم ڪن.

عيسائي مُلڪن جي ڀيٽ ۾ مسلم ملڪ غير ترقي يافته آهن، سي هن مقابلي ميدان ۾ بہ پٺتي پيل هئڻ ڪري، شڪست کائيندا. ممڪن آهي ته اِن حالت ۾ مُرڳو ترقي پسند، آزاد خيال ملڪن جي همدردي بہ، هو مذهب جي نالي ۾ پاڻ کي منظم ڪرڻ جي صورت ۾ وڃائي ويهندا.

(٢) مسلم ملڪن ۾ باهمي سياسي ۽ اقتصادي رقابتون پيدا ٿي، اتحاد جي عيوض نفاق جو باعث بڻبيون . جهڙو حال هتي پاڪستان ۾ ٿيو آهي ته مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي فائدي خاطر ان کي هلائڻ ڪري، سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان مُرڳو پاڪستان جا جاني دشمن ٿي پيا آهن.

(٣) سياست ۽ مذهب کي ڳنڍي، مذهبي نالي ۾، عوام جي ناجائز استحصال ڪرڻ ڪري نوجوان طبقو، ردعمل ۾ اچي، مورڳو اسلام جي خلاف ٿي پوندو.

(٤) رسول مقبول صلعم جي لاڏاڻي کان پوءِ مذهب جي نالي ۾ سياسي اقتدار واسطي، جا مسلمانن ۾ خانہ جنگي پيدا ٿي، جنهن ۾ هنن هڪ ٻين جا خون وهايا ويا هئا. هاڻ وري ساڳي طرح مذهب جي نالي ۾ مسلمانن کي سياسي مسئلن ۾ ٽڪرائي آڻڻ ڪري، قوي امڪان آهي منجهن اتحاد جي عيوض نفاق پيدا ٿئي. ان لاءِ هيٺيان دليل آهن:

١- جيئن هتي پاڪستان ۾، مسلم قومي يڪجهتيءَ جي نالي ۾، مهاجر پنجابي مستقل مفاد سنڌين، بلوچن ۽ پٺاڻن جي قومي وجودن کان انڪار ڪري، اُتي زمين، نوڪرين، ڪارخانن ، بئنڪن، واپار تي پنهنجو قبضو ڄمائي، استحصال ڪري رهيا

آهن. اهڙي ساڳي حالت ٻين مسلم ملڪن ۾ پيدا ٿيڻ جو قوي امڪان آهي. مسلم ملڪن ۾ قبيلائي ۽ ڪن مستقل مفادن جو حڪومتن تي قبضو آهي. اتي اڳي ئي اقتصادي خوشحاليءَ لاءِ هلچلون هلندڙ آهن، جن کي زوريءَ دٻايو پئي ويو آهي. ان مان اهو امڪان آهي ته سڀ مسلمان ملڪن جا غريب رهاڪو تنگ ٿي، اسلام کي ان جو ڪارڻ سمجهي، وڃي ڪميونسٽ ملڪن ۽ نظرين جي مدد وٺن ۽ دهريا ٿي وڃن.

٢- ان تحريڪ جي پويان آمريڪي سامراج جو هٿ آهي، جي ساڳئي وقت يهودين جا حامي آهن. اها عربن ۽ عام ساده مسلمانن کي اهو پتو نه پئجي سگهيو آهي ته هن تحريڪ جي اڳواڻن ۾ ڪيترائي آمريڪي ايجنٽ آهن. جڏهن پتو پوندو ته هو ان ڦندي مان هڪدم ٻاهر نڪري ويندا. ڀٽي صاحب کي انهيءَ خدمت جي صلي ۾، انعام طور، پارت جهڙي طاقتور ۽ وڏي ملڪ جي ناراضگيءَ جي باوجود، آمريڪا هٿيار ڏنا آهن. ان مان پتو پئجي سگهي ٿو ته آخر هن صاحب ڪهڙو ڪار نمايان ڪيو هو، جنهن جي عيوض اهو قدم کنيو ويو آهي.

٣- هتي پاڪستان ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد سامراجين، سنڌين، بلوچن ۽ پختونن تي ظلم ڪيا آهن ۽ انهن جو استحصال ڪيو آهي. ان جي ردعمل ۾ مٿي ذڪر ڪيل قومن ۾ انهيءَ سامراج کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جا لهر پيدا ٿي آهي ۽ ان کان ٻي سمجهه عوام جو توجهه هٽائڻ، ان سان ٻاهرين مسلمان ملڪن جي حڪمران طبقي جي ڪا همدردي پيدا ٿئي ان جي امڪان کي هٽائڻ لاءِ ممڪن آهي ته هن تحريڪ کي ڪتب آندو وڃي. اهڙيءَ حالت ۾ سنڌي يا ٻيا مظلوم ۽ محڪوم ڪهڙي طرح ٿيلهي ۾ لڪل بلا کي برداشت ڪري سگهندا.

٤- اها ڳالهه به سمجهه کان ٻاهر آهي ته مسلمانن جي جداجدا فرقن جهڙوڪ:- سني، شيعا، وهابي، قادياني وغيره کي اُهي حڪومتون، ڪهڙيءَ طرح سندن سڏايل ڪانفرنس ذريعي متحدڪري سگهنديون. جڏهن ته انهن حڪومتن جا رهاڪو به جدا جدا فرقن سان تعلق رکن ٿا. پاڪستان جي حڪومت، جا مسلمانن ملڪن جي اتحاد جو آواز اٿاري رهي آهي ، ان جي تازي ڪارنامي يعني قاديانين کي قانون پاس ڪري اسلام کان خارج ڪرڻ واري قدم، ٻين اقليت وارن فرقن ۾ شڪ ۽ خوف پيدا ڪري ڇڏيو ٿا، سي ٻئي ڏينهن وري ڪنهن ٻئي فرقي کي خارج ڪن ته ڪهڙو شڪ آهي.

ان ڪري اهاڳالهه صاف ظاهر پئي ڏسڻ ۾ اچي ته انهن ڪانفرنسن ذريعي مسلمانن جي عقيدن ۽ عملن ۾ سمجهوتو يا اتحاد پيدا ٿيڻ ناممڪن آهي. جا ڳالهه تيرهن سو ورهين کان حل نه ٿي سگهي آهي ، تنهن کي ڀٽو صاحب يا ان جا هم خيال سياستدان يا خريد ڪيل عالم ڪهڙيءَ طرح حل ڪرائي سگهندا.

سياسي معاملن ۾ اتحاد

سياست ملڪ هن زماني ۾ مختلف صورتون اختيار ڪري ويئي آهي، جنهن ۾ جمهوريت، ڊڪٽيٽرشپ، سامراج، سيڪيولزم ۽ مذهبي حڪومت ان جا مکيه طريقا آهن.

مسلمان ملڪن جا رهاڪو جدا جدا ذهني ترقي ۽ سياسي شعور ۽ معاشي ارتقا جا درجا رکن ٿا. انهن ملڪن ۾ ڪي شاهوڪار آهن ته ڪي غريب ملڪ آهن. ڪن ملڪن ۾ هنري ڪارخانا زياده آهن، ته ڪن ۾ گهٽ آهن. ڪي ملڪ زراعت تي گذر ڪن ٿا ته ڪي تيل ۽ مالداريءَ تي گذر اوقات ڪن ٿا. ڪن ملڪن ۾ پيدائش گهٽي ۽ ماڻهو ٿورا آهن ، ته ڪن ۾ ماڻهو گهڻا ۽ نسبت ٻين ملڪن جي پيدائش گهٽ آهي. ڪي جنگجو آهن، ته ڪي صلح پسند آهن. ڪي ملڪ جمهوريت هلائڻ جي لائق آهن، ته ڪن ۾ ماڻهن جي ذهني ارتقا مطابق جمهوريت جو هلائڻ ناممڪن پيو نظر اچي. گهڻو ڪري سندن سيني ملڪن ۾ حڪومت جي واڳ چند خاندانن، طبقن جي مستقل مفاد جي هٿ ۾ آهي. ڪن ملڪن ۾ اهي هشيار ۽ چالاڪ طبقا پروارين ننڍين قومن کي پنهنجي سامراج هيٺ رکي، انهن جو استحصال ڪري رهيا آهن- جهڙي طرح عراقي عرب ملڪن کي آزادي نٿا ڏين، يا مهاجر پنجابي سامراجي، سنڌي، بلوچي ۽ پختون قومن کي زير تسلط رکي، انهن جو استحصال ڪري، پنهنجي مفاد لاءِ ڪتب آڻي رهيا آهن.

ازانسواءِ اها گفتگو به اجائي آهي ته سياست ملڪ کي هندو، ڪرستان ۽ مسلمان گروهن ۾ ورهائجي، هندوستان جي مذهب جي بنياد تي ورهاڱي بعد جي خرابيون ۽ نقصان پيدا ٿيا آهن. سي سڀني جي اکين اڳيان آهن. آئرلينڊ، قبرص ۽ فلپائن ۾ انهيءَ پاليسيءَ جي گل کڙيا آهن، تن جو پتو هر هڪ کي آهي.

هن ملڪ جي رهاڪن کي معلوم آهي ته ڪهڙيءَ طرح مهاجر پنجابي مستقل مفاد، سندن سامراج قائم ڪرڻ لاءِ ، مذهب جي نالي ۾، انگريز سامراج جي مدد سان برصغير کي ورهائي، ملڪ جي هڪ حصي کي پاڪستان سڏي، اتي پنهنجي مملڪت قائم ڪئي، ۽ اتي جي مڪاني قومين جهڙوڪ بنگالي ، سنڌي، بلوچي پختون جي جداگانه قوميتن کان انڪار ڪري، انهن کي مذهب جي نالي ۾ نظرئي پاڪستان يعني مسلمانن جي قوم جي ڏوڪي هيٺ محڪوم رکي، انهن جو استحصال ڪجهه وقت کان پوءِ ان ڏوڪي جو اثر گهٽ ٿيو ۽ انهيءَ پاڪستاني سامراج مان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي، ته انهن کي زبردستي قبضي ۾ رکڻ لاءِ هنن هيءُ نئون راڳ مسلمانن ملڪن جي اتحاد جو شروع ڪيو آهي. ان لاءِ سندن ٻه مقصد آهن :

(١) پنهنجي آقا آمريڪا جي رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ غيرجانبدار ملڪن جي جماعت کي ڪمزور ڪرڻ جو ڪم سرانجام ڪري، انجي صلي ۾ هٿيار وٺي، مقبوضه قومن کي غلام رکي سگهڻ .

(٢) دنيا جي مسلم اڪثريت وارن ملڪن جي همدردي مڪاني قوميتن جي آزاديءَ جي تحريڪ کان هٽائي، مسلم اتحاد جي نالي ۾، پنهنجين ظالمانه ڪارنامن لاءِ جواز پيدا ڪري سگهڻ .

عرب ملڪن جي اڪثريت پنهنجي پيل آهي منجهائن گهڻن ملڪن ۾ قبيلائي راڄ قائم ٿيل آهن ۽ جمهوري حڪومتون قائم نه ٿي سگهيون آهن. هن وقت انهن کي يهودين جي تسلط کان آزاد ڪرائڻ جي دلبي هيٺ گڏ ڪيو اٿن پر عربن کي پورو پتو نه آهي ته پاڪستان جو حڪمران طبقو ۽ انهن جو شو بڻيل ڀٽو صاحب نه صرف مغربي بلاڪ سان آمريڪا جي هٿ هيٺ ڪيل عهدنامن هيٺ ٻڌل آهي. پر عرب ملڪن جي همدرد روس ۽ ڀارت خلاف آمريڪا جو

ايجنٽ تي ڪم ڪري رهيو آهي.هنن آمريڪا ڪي اڏا ڏيئي.اڻ سڌيءَ طرح سان ٻهودين جي مدد ڪئي آهي. هن آمريڪا جي اشاري تي ڀارت سان هڪ طرف.افغانستان سان ٻئي طرف مڪاني قوميتن سان ٽئي طرف جنگي حالتن جي حد تائين دشمني جاڳائي،روس،ڀارت وغيره ملڪن کي ٽئين عالمي جنگ جي امڪاني خوف ۾مبتلا ڪري.ٻهودين تان بار جهڪي ڪرائڻ جو ڪارنامو ادا ڪيو آهي.

تاريخ جي ڇاڻن کي پتو آهي تہ هندستان ۾ اشوڪا جي ٻڌدرم ۽ وڪرماجيت جي هندو ڌرم جي پوئلڳن کي گڏڪرڻ ۽ يورپ ۾ پوپن طرفان مسلمانن خلاف صليبي جنگين ڪرڻ لاءِ عيسائين جي اتحاد ۽ ترڪن طرفان پئن اسلامزم جي تالي هيٺ خلافت اسلاميہ جي بهاني هيٺ مسلمان ملڪن کي گڏ ڪرڻ جون سڀ ڪوششون اڳي ئي ناڪامياب ثابت ٿيون هيون. تاريخ جي انهيءَ سبق جي روشنيءَ ۾دنيا جي سڌريل ۽ اڳتي وڌيل قومن مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي گڏڪرڻ جي طريقي کي ترڪ ڪري،باهمي مفاد تي ،يورپ،آفريڪا،ڏکڻ آمريڪا،عرب ملڪن، غيرجاندار ملڪن۽ ايشيائي ملڪن جي بين الاقوامي اتحاد لاءِڪوششون شروع ڪيون آهن.جيئن تہ سامراجي طاقتن جي مفاد کي خطري جو امڪان نظرآيو تي،انڪري انهن سندن ايجنٽن جي معرفت.هي نئون فتنو برپاڪري،مسلم ملڪن جي عوام کي بي وقوف بنائڻ لاءِهيءُرنگ رچايو آهي.

منهنجي سمجھ موجب انهيءَ طريقي سان مسلمان ملڪن جي اتحاد لاءِ ڪوشش ڪرڻ سان مسلمانن کي هيٺين نقصان پهچڻ جو امڪان آهي :

انهيءَ ڪانفرنس کي آمريڪي سامراج جي اشاري تي غيرجانبدار پاليسيءَوارن ملڪن جي اهميت ۽اتحادکي ٽوڙڻ لاءِڪتب آندوويندو تہ جيئن عرب ملڪن کي اسرائيل خلاف.جا ترقي پسندملڪن طرفان همدردي حاصل ٿئي تي،انڪي،سندن مذهبي رجعت پسنديءَ جي نالي هيٺ گڏتيڻ جي ردعمل جي ڪري گهٽايو وڃي.غور جو مقام آهي تہ اهڙيءَ طرح اڻ سڌيءَ طور اسرائيل کي عربن خلاف مدد ڏيڻ جو اهو ڪم آمريڪا جا ساٿي مسلمان ملڪ. ظاهري طرح عربن جي مدد لاءِڪونايل مسلمانن جي ڪانفرنس وسيلي سرانجام ڏيئي رهيا آهن.ليڪن خود عرب بہ ان ڏوکي جو شڪارتي.ان ۾ شرڪت ڪن ٿا.عجب اهو آهي تہعربن جي مددڪرڻ جوهيءُپر فريب آواز اهي ملڪ اٿارين ٿا. جي اسرائيل جي سرپرست آمريڪا سان جنگي عهدنامن ۾ ڦاٿا پيا آهن. ۽ جن کي مدد ڪرڻ جو ڏوکوڏنو وڃي ٿو انهن کي ان چالبازيءَجي خبر بہ ڪانہ ٿي پوي.اهو جديد ڊپلوميسيءَجوڪارنامو آهي تہجنهن گروھ کي نقصان پهچائڻ لاءِسٽ سٽي وڃي ٿي.ان مان ٿيڻ واري نقصان جو پتو بہ نہ پوي.

اها اهڙي ساڳي ڳالھ آهي جهڙي اسلام جي نالي ۾ مهاجر- پنجابي مستقل مفادپاڪستان قائم ڪرائي ،سند،پختونستان، بلوچستان ۽بنگلاديش پنهنجي تسلط هيٺ آندو. ۽ غلام ٿيندڙقومن کي ان حرفت جو پتو بہ نہ پيو ۽ هنن خوشيءَ سان ان ڏوکي جوشڪار ٿيڻ قبوليو.

هيءَ ڳالھ بہ هرڪنهن کي معلوم آهي تہ گذريل بنگلاديش جي آزاديءَ جي جدوجهدم بنگالين تي هنن اسلام جي نالي ۾ ماڻهن کي ڏوکو ڏيندڙ مهاجر پنجابي

مستقل مفاد اڪيچار ظلم ڪيا.ٽيه لک بنگالي قتل ڪيائون.ٻه لک عورتن جي عصمت دري ڪيائون .هڪ ڪروڙ ماڻهن کي ملڪ ڇڏي وڃڻ لاءِمجبور ڪيائون.اربن رپين جو بنگلاديش ۾ نقصان ڪيائون.ان ساريءَ ڪارگذاريءَ ۾ پاڪستان جي موجوده وزيراعظم ڀٽي(جو انهيءَطبقي جو ايجنٽ آهي)جو هٿ هو.چنائي نظرڪبي ته ملٽري جنرلن کي عوام طرفان چونڊيل اڪثريت کي حڪومت جي واڳ نه ڏيڻ جي صلاح ٿي ۱۷جنوري ۱۹۷۱ع تي لاڙڪاڻي ۾ ڀٽي صاحب ڏني هئي.پوءِانهيءَگروهه جي چوڻ تي هن جمهوري اصولن جي خلاف اعلان ڪيو هو.ته جيڪڏهن ڪيس حڪومت ۾ شريڪ نه ڪيو ويندو ته هو بغاوت ڪندو- ان کان پوءِجڏهن جنرل يحيٰ خان عوامي ليگ کي حڪومت جي واڳ نه ڏيئي,قتل عام شروع ڪرايوهو.ته ڀٽي صاحب.ڪراچيءَ پهچڻ تي بيان ڏنو هوته "شڪرخدا جو يحيٰ خان بروقت عوامي ليگ جي خلاف قدم کڻي.پاڪستان کي بچائي ورتو."

هاڻ ان سانڱي صاحب طرفان مسلمان ملڪن کي متحد ڪرڻ ۽ سندن حقن جي حفاظت ڪرڻ۽ ڪشمير جي آزاديءَجي تحريڪ هلائي وڃي ٿي-خصوصًا ان وقت تي.جڏهين سنڌ. بلوچستان ۽ پختون ايراضين ۾ سندن سامراج کان آزاديءَ لاءِ جدوجهد شروع ٿي هئي.

ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته ان جو مقصد پاڪستان ۾ مهاجر پنجابي سامراج کي مضبوط ڪرڻ ۽ ٻاهرين مسلمان ملڪن جي سنڌين.بلوچن ۽پختونن تي ٿيل ظلمن لاءِهمدردي پيدا ٿيڻ ۾رڪاوٽ وجهڻ لاءِهي راڳ ڳايوويوآهي.هن آمريڪي ايجنٽ ۽ مهاجرپنجابي مستقل مفاد جي **شوبناءِ بي اصولي ڪوڙي ۽ بداخلاق** صاحب هاڻ پنهنجي عيمن لڪائڻ ۽ مهاجرپنجابي مستقل سامراج کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ اڳئي هينيان قدم کنيا آهن-

(الف)"هن سندس آقا مهاجر پنجابي سامراج جي رضامنديءَ خاطر پهريائين نظريي پاڪستان(مسلمانن جي جداگانه قوم)سان حلف وفاداري کڻي.سنڌي. بلوچ ۽ پختون قومن جي جداگانه وجودکان انڪار ڪيو آهي.

(ب)هن پاڪستان جي ملڪي زبانن جي مٿان مهاجر پنجابي سامراج جي اردو زبان کي زوريءَ قومي زبان طورمسلط ڪيو آهي.

(ت)هن بنگلاديش ۾ پاڪستاني فوج کي شڪست ملڻ بعد ملڪ ۾ جا مايوسي پيدا ٿي هئي.ان کي جهڪي ڪرڻ لاءِسرحد ۽ بلوچستان علائقن۾ قوم پرست جماعتن کي وزارتن ناهڻ جو موقعو ڏيئي. مخالف کي عارضي طرح سردڪيو. پرساڳئي وقت مرڪزي حڪومت ۾ سرحدطرفان.خان عبدالقيوم خان ۽ بلوچستان طرفان غوث بخش رئيسانيءَ کي مرڪزي حڪومت ۾ وزير نامزد ڪري.ڪين انهن صوبن ۾ سازش ڪرڻ لاءِڇيڙيو۽ پوءِحالتن ۾ ڪجهه ناپر اچڻ تي هن ٻنهي قوم پرست وزارتن کي ڊسمس ڪري,پنهنجون هٿ ٺوڪيون وزارتون نامزد ڪري، اتي جي ليڊرن کي جيلن ۾ موڪلي.نيشنل عوامي پارٽيءَ تي بندش وجهي.ان جي ملڪيت ضبط ڪري ڇڏي.

(ث) هيءُ ايڏو وڏو ڊکياز ماڻهو آهي. جويارت کان ملڪ موٽائي وٺڻ ۽ جنگي قيدين جي واپسيءَ لاءِ شملي ۾وڃي ان سان نياز منداڻه **عهد** نامو ڪيائين .ليڪن هن جي

ذل صفا ڪانه‌ٿي .هڪ طرف هنن سان عهدنامو ڪيائين ته ٻئي طرف لشڪر وڌائي.ساڻن جنگ لاءِ تياري ڪندو رهيو.ڀارت وارن ڪجھ شرافت،ڪجھ آمريڪي ۽ روسي اثر ، ڪجھ بزدلي ۽ ڪوتاھ انديش پاليسيءَ ۽ ڪجھ ڪوڙن وعدن تي ڏوڪي ڪاٺڻ ڪري ملڪ به موٽائي ڏنو ۽ قيدي به واپس ڪيا ۽ بنگلہ ديش تي اثر هلائي ظالم منٽري آفيسرن تي ڪيس هلائڻ به بند ڪرايا. اُن ڪان پوءِ هن وري، پنهنجن آقائن مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي اثر هيٺ ۽ نظرئي پاڪستان کي مچڻ سبب، ڪشمير جي مسئلي تي ڀارت سان مخاصمت شروع ڪئي آهي. آمريڪا ڪان ان واسطي هٿيارن هٿ ڪرڻ، پاڪستان ۽ ڪشمير ۾ ڪشمير موٽائي وٺڻ لاءِ هڙتالون ۽ ڀارت خلاف نئين سر نفرت پيدا ڪئي آهي. هو دعويٰ ڪري ٿو ته ٦٠ لک ڪشميري عوام کي آزادي وٺي ڏيڻ لاءِ ائين ڪري ٿو. پر هن ڏوڪيباز ڪان ڪو پڇي ته اهو سڀ ڪشميري ماڻهن جي آزاديءَ جي جنون ۾ ڪري رهيو آهي، پر سنڌين، بلوچن ۽ پختونن جي آزادي ڪهڙي حساب سان سلب ڪريو. ڪين مهاجر پنجابي سامراج هيٺ رکيو ويٺو آهي! سنڌين، بلوچن ۽ پختونن تي ظلم ڪرڻ، جيلن ۾ موڪلڻ ۽ انهن جي حقن غصب ڪرڻ ۾ ڪيس ضمير جي چهنڊڙي ڪا نه ٿي لڳي .

(ج) هن پاڪستان جو اهڙو آئين پاس ڪرايو آهي، جنهن ۾ سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان قومن کي اقليت ۾ بنائي، مهاجر پنجابي سامراج جو غلام بنايو ويو آهي.

هو ۽ سندس آقا ملڪ جا مکيه مسئلا حل ڪرائي نه سگهيا آهن، پر عوام کي ڏوڪي ڏيڻ لاءِ وري اسلامي ملڪن جي اتحاد جو ڍونگ رچايو اٿن. ملڪ جا هيٺان مسئلا اجا حل طلب آهن:

(١) نظريي پاڪستان کي ختم ڪري، قومن جي جُداگانه وجود کي تسليم ڪري، باهمي سمجهو تي سان ڪو خاطر خواه حل ڳولي ڪڍڻ.

(٢) ملڪ جي صحيح ترقي، تعمير ۽ عوامي زندگيءَ کي خوشحال بنائڻ لاءِ ضروري هو ته سوشلزم جي اصولن مطابق ڪا منصوبه بندي ڪري، ڪي قدم کنيا وڃن ها. پر جنهن صورت ۾ سوشلزم جي صحيح معنيٰ ۾ مروج ڪرڻ سندس آقائن جي مفاد جي خلاف هو. ان ڪري ان کي بيڪار بنائڻ لاءِ سوشلزم جي نالي سان اسلام جو ڀڃ ڳنڍي اُن کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي ايجنٽ مولوين جي رحم ڪرم تي ڇڏي ، ملڪ جي ترقيءَ ۽ تعمير ۾ رڪاوٽ وجهي ڇڏي اٿس.

(٣) ملڪ جي جملي خرابين ۽ خامين جو ڪارڻ اسلامڪ آئين ۽ نظام اسلامي جي نالي ۾ مُلڪي سياست فسطائي طريقي مطابق هلائڻ هو.هن عوام جو توجھ ملڪ جي حقيقي مسئلن ڪان هٽائڻ لاءِ غلط اسلامي نظام حڪومت جو راڳ ڳائڻ جاري رکيو آهي.دنيا جي عام مُروج دستور مطابق ملڪي حڪومت سيڪيولر بنيادن تي هلائڻي هئي ،ليڪن هن ائين نه ڪيو آهي. جنهن ڪري پاڪستان مٿان مستقل مفاد سامراج رهندو اچي.

(٤)دنيا جي عام دستور مطابق اهو ضروري هو ته ملڪ ۾ جمهوري طرز جو راڄ قائم ڪيو وڃي ها،ليڪن هتي ائين نه ڪيو ويو آهي.نالو جمهوريت جو عوام کي

ڏوڪي ڏيڻ لاءِ ورتو وڃي ٿو.ليڪن ملڪ ۾ جدا قوميتن جي ڳالهه ڪرڻ جي اجازت نه آهي. ميٽنگن ڪرڻ تي ۱۴۴قلم لڳائي بندش وڌي وڃي ٿي يا گوندا موڪلي.مخالف راءِ رکندڙن جي ميٽنگن کي ڦٽايو وڃي ٿو.مخالفن کي مارائڻ، جيلن ۾ بنا ڪيس هلائڻ جي موڪلڻ، اتي قيدين سان نازيبا حرڪتون ڪرائڻ حتاڪ ڪن کي پيشاب پياريو ويو، ڪن کي ڏنب ڏياريا ويا.ڪن مخالفن سان جيل ۾ عادتي ڏوهارين هٿان بدفعلي ڪرائي ويئي. ججن کي هيسائي صحيح فتويٰ ڏيڻ تي بندش وجهائي ويئي آهي.جي ڪن ججن آزاد راءِ مطابق فيصلا ڏنا ته انهن کي يا نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو آهي يا جيلن ۾ موڪليو ويو آهي.هتي جمهوريت جي ڏلبي هيٺ اهڙا ڪم ڪياويا آهن،جي بدترين ڊڪٽيٽرن جي دور ۾ به سرزد نه ٿيا هئا.

(۵)ملڪ کي مضبوط ۽ مستحڪم بنائڻ لاءِاها ڳالهه ضروري هئي ته پروارن ملڪن سان سٺا تعلقات قائم ڪري، ملڪ جي پيدائش جو وڏو حصو ملڪ جي ترقي ۽ تعمير تي صرف ڪيو وڃي ها.پر جنهن صورت ۾ اهي ڳالهيون مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي خلاف هيون،انڪري هنن پاڪستان جا پروارن ملڪن سان تعلقات ٺيڪ ڪرڻ جي عيوض انهن سان مخاصمت پيدا ڪري،ملڪ کي سامراجي جنگي عهدنامن ۾ ڦاسائي،ملڪ جي پيداوار جو گهڻو حصو لشڪر تي خرچ ڪري .ان کي مهاجر پنجابي سامراج مضبوط ڪرڻ لاءِ پٺي ڪتب آندو آهي.اهڙي پاليسي اختيار ڪرڻ ڪري هينيان نتيجا نڪرن ٿا.

(الف) پنجابي ماڻهن جي گذر معاش جو انتظام ٿئي ٿو.

(ب) روس ، افغانستان ۽ ڀارت سان تعلقات خراب ٿين ٿا.

(ت)وڏايل لشڪر کي ننڍين قومن جهڙوڪ سنڌي، بلوچي ۽ پختونن کي غلام رکڻ لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو.

پاڪستان کي جن خاص ڏوڪن جي بنياد تي هلايو وڃي ٿو،سي هينيان به آهن—

(۱) نظريو پاڪستان.

(۱۱) اسلامي نظام حڪومت

انهن ٻن ڳالهين جي تشريح هيٺ ڏجي ٿي

نظريو پاڪستان

ان نقطي مطابق، هندستان جي مسلمانن کي مذهب جي بنياد تي ٻين مذهبن جي پوئلڳن کان علحده قوم قرار ڏيئي، سندن رهائش لاءِ جدا وطن جي گهر ڪري، برصغير هند جي ورهاست ڪرائي ويئي ۽ پاڪستان نالي سان جدا ملڪ قائم ڪرايو ويو ان جي برپا ڪرائڻ لاءِ هينين راين تي عام راءِ تيار ڪرائي ويئي.

الف. هندستان جا رهاڪو مسلمان مذهبي عقيدن، روايات، رسم رواجن موجب

هند جي هندن کان علحده قوم هئا. تنهنڪري انهن کي جدا ملڪ ۾ آزاد مملڪت ڏياري، پنهنجي، زاويي نگاهه موجب زندگيءَ کي بسر ڪرڻ جا موقعا ميسر ڪرڻا هئا.

ب- پاڪستان جي قيام بعد ان جا رهاڪو مسلمان مذهبي عقيدن مطابق اسلامي آئين تيار ڪري، ان ۾ اسلامي نظام حڪومت ۽ اسلامي انصاف قائم ڪري، ان کي دنيا جي مثالي حڪومت بنائڻ وارا هئا.

ت- جنهن صورت ۾ پاڪستان هندستان جي جملي مسلمانن لاءِ جدا وطن بنجڻو هو، ان ڪري ان ۾ هندستان جي هر حصي کان مسلمانن کي آئي وسائڻو هو.

ث- جيئن ته اها حڪومت مسلمان اڪثريت وارن حصن ۾ قائم ڪرائڻي هئي، جتي مختلف زبانن، ڪلچرن، تاريخي روايتن، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جون قومون اڳئي رهندڙ هيون، انهن کي رضامند ڪرڻ لاءِ کين آزاد ۽ خودمختيار رياستن قائم ڪرڻ جو دلاسو ڏنو ويو.

ج- جيئن ته برصغير هند ۾ هزارين ورهين کان مختلف مذهبن جا پوئلڳ، جهڙوڪ جين، ٻڌ، سک، ڪرستان ۽ مسلمان وغيره گڏ رهندڙ هئا. انهن کي هڪ ٻين جي نرديڪ آڻڻ ۽ هڪ قوم بنائڻ لاءِ ڪيترن درويشن، مصلحن عمرين صرف ڪيون هيون ۽ محبت جي بنياد تي منجهن اتحاد آڻڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، ان ڪري ان کي ٽوڙڻ لاءِ هنن نفرت جي آڌار تي، نفاق پيدا ڪري، سياست هلائي. دنيا جي آزمايل ۽ تسليم ٿيل قومي نظرئي مطابق، جديد قوم بنجڻ لاءِ وطن، زبان، ڪلچر، تاريخي روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفادن جو يڪسان هئڻ ضروري هو، ان نقطي نگاهه کان قوم لاءِ مذهبن ۽ نظرين جو يڪسان هئڻ ضروري نه ٿي ليکيو ويو. برخلاف ان جي، ملڪ جي ورهاست ۽ نئين ملڪ جو قيام خالص نفرت جي بنياد تي ڪرايل هو. اهو نظريو ته **«هندستان جا مسلمان علحده قوم هئا»** مهاجر پنجابي مستقل مفاد طرفان ايجاد ڪيل هو، جنهن مان سندن مُراد نئين ملڪ ۾ سندن سامراج قائم ڪرڻ هو.

اهو نظريو غلط، ڌوڪو ڏيندڙ ۽ تاريخي حقيقتن جي آڌار تي ردي ثابت ٿيل هو.

جيڪڏهن مسلمانن کي مذهب جي بنياد تي هڪ قوم تسيلم ڪجي، ته پوءِ ساري دنيا جا مسلمان هڪ قوم شمار ڪبا، صرف هندستان جي رهاڪو مسلمانن کي ڪهڙي حساب سان علحده قوم شمار ڪري سگهبو.

ان نظريي جي حامين جو چوڻ هو ته عقيدي ۽ عمل جي يڪسانگي ڪري مسلم قوم علحده بنيل هئي. جيڪڏهن چٽائي ڏسبو ته ان موجب به مسلمان هڪ قوم سڏجڻ جا حقدار ٿي نه ٿي سگهيا، ڇاڪاڻ ته خود مسلمان سڏجڻ وارا به ٣٥٠ فرقن کان به وڌيڪ فرقن ۾ ورهايل هئا. ازانسواءِ عمل جي نقطي نگاهه کان به اهي مختلف قسمن ۾ ورهايل هئا.

جيئن ته منجهن ڪي زاني، شرابي، استحصالي، ظالم چور، بدمعاش، ڌوڪيباز هئا، ته ڪي وري پرهيز گار، انصاف پسند، اشراف، پراپڪاري، وطن دوست شخص هئا ان ڪري جيڪڏهن صحيح مسلمان ٿيڻ لاءِ عقيدي ۽ عمل جو يڪسان هئڻ ضروري هو، ته پوءِ مٿي ذڪر ڪيل اعتقاد ۽ عمل ۾ اختلاف رکندڙ ماڻهن کي هڪ قوم شمار ڪرڻ

ڪهڙيءَ طرح جائز ٿي سگهيو ٿي!

انهي نظرئي جي ايجاد ڪندڙن کي خبر هئي ته دنيا ۾ هن وقت ڪنهن ٻه ملڪ جا مسلمان ان نظرئي کي مڃيندڙ نه هئا. ان ۾ اعتماد رکڻ ڪري، مختلف قومن وارن مسلم ملڪن جي خودمختياريءَ جو خطري ۾ پئجي وڃڻ لازمي هو. انهيءَ ڪري انهن مان ڪوبه ملڪ ان کي مڃڻ لاءِ تيار نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته هر هڪ قوم لاءِ علحده ملڪ ۽ حڪومت جو هئڻ لازمي هو. موجوده آزاد ملڪن مان ڪنهن کي ڪُٺيءَ ڪنيو آهي، جو وڏي آدمشماريءَ وارن مسلم ملڪن سان گڏجي هڪ حڪومت ناهي، پنهنجي خودمختياري هڪ طرف وڃائين، ۽ گهڻي پيدائش وارا ملڪ پنهنجي پيدائش ٻئي ڪُل مسلم ملڪ جي ماڻهن جي واڌاري لاءِ خرچ ڪن، يا ٻاهريان مسلمان پاڻ وٽ رهائي، ڪين اجازت ڏين ته پيسا ڪمائي ٻاهر کڻي وڃي خرچ ڪن ۽ انهي ملڪ کي غريب بنائين!

انڪري انهيءَ ڏوڪي ۾ ڦاسائڻ لاءِ مهاجر پنجابي مستقل مفاد اول ۾ صرف هندوستان جي مسلمانن کي منتخب ڪيو. جيتوڻيڪ ڪين اها خبر هئي ته برصغير هند ۾مسلم اڪثريت وارن رياستن جا رهاڪو وطن، زبان، ڪلچر، روايات، سياسي، اقتصادي مفاد ڪان هزارن ورهين ڪان علحده ۽ آزاد قومون ٿي رهندا آيا هئا. بهرحال انهن کي به جيڪڏهن پاڪستان جي نعراءَ ۾ آزاد ۽ خودمختيار رياستن بنائڻ جو دلاسو نه ڏنو وڃي ها ته هو ان ۾ شامل ٿيڻ لاءِ تيار ٿي ڪونه ٿين ها.

جيئن ته مذهب جي نالي واري قوم جي نظرئي کي دنيا جون اڪثر قومون ۽ ملڪ، تجربي ۽ آزمودي بعد، ٺوڪاري چڪا هئا، ان ڪري ان کي دلچسپ بنائڻ لاءِ اسلامي نظام حڪومت، هندوستان جي هندن جي تسلط مان آزادي ۽ نون آزاد ملڪن ۾ پنهنجي نقطي نگاهه موجب آزاد حڪومتي قائم ڪرڻ جو ڏوڪو ڏنو ويو. پر اصل ۾ انهيءَ ساري دلبي مان مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو مقصد ان نئين ملڪ ۾ سندن سامراج قائم ڪرڻ هو. هاڻ مس مس پاڪستان جي اصل رهاڪن جي گهڻي حصي کي معلوم ٿيڻ لڳو آهي ته اهو نظريو ڏوڪي وارو، دنياوي حقيقتن جي خلاف، تاريخي تجربي تي غلط ثابت ٿيل، سنڌ، بلوچستان، ۽ پختونن جي قومي وجودن ۽ مفاد جي خلاف هو.

تنهنڪري سندن سمجهدار قوم پرست ماڻهن انهيءَ پاڪستان سامراج جي ڪوڙڪيءَ مان نڪرڻ جي جدوجهد شروع ڪئي آهي. انهن کي ڏوڪي ڏيڻ ۽ دنيا جي مسلمان ملڪن جي همدردي حاصل ڪرڻ لاءِ، مسلم ملڪن جي اتحاد جي نالي ۾، هي نئون ناٽڪ رچايو ويو آهي . اهو مسلمانن جي هڪ قوم وارو تجربو پاڪستان ۾ ناڪامياب ثابت ٿيڻ بعد ڪهڙيءَ طرح ساريءَ دنيا جي مسلمانن لاءِ مفيد ٿي سگهندو، سا ڳالهه صاف ظاهرپيئي آهي. پر هيٺ ذڪر ڪيل سببن ڪري اهو ڏوڪو هتي جو حڪمران طبقو وري نئين سر آزمائڻ گهري ٿو:-

(١) هنن کي پتو آهي ته دنيا جا زياده تر مسلم اڪثريت وارا ملڪ هر ڳالهه ۾ پنتي پيل هئڻ ڪري جذباتي مذهب جي نالي ۾ ابتدا ۾ پاڪستان جي ننڍن قومن وانگر، ڏوڪو کائي، سندن يعني مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي لاءِ ڪم اچي سگهندا.

ڇاڪاڻ ته صرف پاڪستان جي رهاڪن جي استحصال مان هنن جو پيٽ نٿو ڀرجي، سو هو، مذهب جي نالي ۾، ٻين ملڪن ۾ وڃي انهن جو استحصال ڪرڻ گهرن ٿا.

(٢) عرب ملڪن جي وچ ۾ آمريڪي سامراج يهودين کي آباد ڪري، اسرائيلي حڪومت مٿن مسلط ڪئي آهي. اُن مان اڪثر عرب ملڪن کي خطرو محسوس ٿئي ٿو، ۽ هو ان مان تنگ آهن. هو پريشان آهن ته ڪهڙيءَ طرح اُن مصيبت مان آزاد ٿين. سي جڏهن اسلام جي نالي ۾ پاڪستان طرفان ڪين مدد ڪرڻ لاءِ مسلم ملڪن جي اتحاد جي ڳالهه ٻڌن ٿا ته ڏوڪو کابو وڃن جيتوڻيڪ کين خبر آهي ته هن ملڪ جا اڪثر حاڪم آمريڪي سامراج جا ايجنٽ (دلال) آهن سائن جنگي عهدنامن ۾ شريڪ ٿي، اُن جي پيسي تي پلجي رهيا آهن.

(٣) پاڪستان جي قيام بعد اُن جي مستقبل مفاد جي فضول خرچي، گهڻي لشڪر رکڻ ۽ نَن جنگين ڪرڻ ڪري، هي ملڪ آمريڪي جنگي عهدنامن ۾ شامل ٿي، پيسن وٺڻ ۽ ترقي يافته ملڪن کان قرض کڻڻ ۽ مدد وٺڻ جي باوجود، ڏيوالي جي ڪناري تي اچي بيٺو آهي، ايتريقدر جو قرض جون قسطون به وقت تي ڏيئي نٿا سگهن. انڪري هن ڪانفرنس ذريعي عرب ملڪن کان اسلامي اتحاد جي نالي ۾ مدد ۽ قرض وٺڻ لاءِ بهانو بڻايو ويو آهي.

(٤) غيرجانبدار ملڪن ۾ شامل ٿيڻ ڪري پارت جي عزت وڌيل آهي . سامراجي عهدنامن ۾ شامل ٿيڻ ڪري پاڪستان جي حڪومت ان جماعت ۾ شامل ٿي نٿي سگهي. غيرجانبدار ملڪن جي اتحاد کان آمريڪي سامراج کي خطرو محسوس ٿي پيو آهي. انڪري سندس ايجنٽ پاڪستاني حڪومت ذريعي انهيءَ جماعت جي اتحاد کي ٽوڙڻ لاءِ هي رنگ رچايو ويو آهي.

(٥) پاڪستان ۾ مسلمانن جي جدا قوم وارو نظريو ڪجهه وقت لاءِ ماڻهن کي ڏوڪي ۾ رکي سگهيو، پر هاڻ تاريخي تجربي جي بنياد تي پرزا ٿيڻ کي اچي ويجهو ٿيو آهي.تنهنڪري ان کي ڪجهه حياتي وٺي ڏيڻ لاءِ اسلامي اتحاد جو نالو اُڇاريو وڃي ٿو.

ليڪن جيتريقدر مون غور ڪيو آهي ته اهو ڏوڪو به اڳتي هلي هيٺين پنجن مشڪلاتن جي ٽڪر ۾ اچي پرزا پرزا ٿي ويندو:

(١) جيئن ته مسلمان ملڪن جي اڪثريت عربي ڳالهائڻ وارن ملڪن تي مشتمل آهي، تنهنڪري اُنهيءَ جماعت جو صدر به ضرور عرب کي ڪيو ويندو. عرب ملڪ باوجود، پنهنجي پيل هٺڻ جي، عربن جي قديم سامراج ۽ خلافت جي يادگيريءَ طور، ان اتحاد کي سندس قومي سر بلنديءَ ۽ سامراج لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪندا. انڪري اڳتي هلي اُن جو افغانستان، ترڪيءَ، ايران، سنڌ، ملائشيا ۽ انڊونيشيا جي مسلمان ملڪن جي مفاد سان ٽڪر ٿيڻ جو انديشو آهي. جنهن مان وري اڳي وانگر عرب ۽ عجم مسلمانن جي اختلاف ٿيڻ جو امڪان آهي. ايرانين ۽ سنڌين حجاج بن يوسف ۽ محمد بن قاسم هٿان مٿن ٿيل ظلم ۽ استحصال کي اڃا نه وساريو آهي.

(٢)پاڪستان عرب ملڪن کان پيسا وٺندو، پر آمريڪي عهدنامن کان به پاڻ ڇڏائي نه سگهندو.جنهن صورت ۾ آمريڪا اسرائيل کي مدد ڏيڻ کان باز نه

ايندو.انڪري نيٺ پاڪستان کي انهن ٻنهي ڏرين مان هڪ کي چونڊڻو پوندو.جنهن صورت ۾ يهودين جو قومي نظريو ۽ مهاجر- پنجابي سامراج جو قومي نظريو مذهب جي آڌار تي ساڳيو آهي.جنهن صورت ۾ مهاجر پنجابي سامراج جو قيام آمريڪي آڌار تي قائم آهي جنهن صورت ۾ يهودي ۽ هي مهاجر پنجابي مستقل مفاد عوام جي استحصال تي پلجن ٿا.تنهنڪري هم جنس هئڻ ڪري آخري طور پاڪستاني حڪومت آمريڪا کي ڇڏي نہ سگهندي ۽ عربن کي ڦريندي ۽ دغا بہ ڏيندي.

(٣)هن وقت عرب ملڪن کي سيهوني ۽ آمريڪي سامراج جي دست درازين کان بچاءَ لاءِ روس ۽ غيرجانبدار ملڪن جي حمايت حاصل آهي.مسلم ملڪن جي اتحاد ڪري عربن کي هينئين ٻن نقصانن پهچڻ جو انديشو آهي

(الف)شام.مصر ۽ لبنان ۾ هن وقت قوم پرستيءَ جي آڌار تي عيسائين جي همدردي انهن سان آهي.ليڪن سياست کي مذهبي رنگ ڏيڻ ڪري انهن ۾ گهرو اختلاف پيدا ٿيڻ جو انديشو آهي.

(ب)ان ڪري غير جانبدار ملڪن ۾ ڦيٽاڙو پوندو ۽ روس جي همدردي عربن لاءِگهٽجي ويندي.عرب بي يار ۽ مددگار رهجي ويندا.

(٤) هن مسلم ملڪن جي جماعت ۾ صرف مسلم اڪثريت وارن حڪومتن کي شامل ڪيو ويو آهي جنهن ۾ روس، ڀارت، چين، سنڌ، بلوچستان، پختون ايراضين جي مسلمانن کي شموليت جو حق ڏنو ويو آهي. هيءُ ڪهڙو انصاف آهي تہ ڪويت.يمن.مالديو.قطر.بحرين وغيره جهڙن گهٽ تعداد مسلمان آبادين کي ان ۾ شامل ڪيو وڃي.۽ مٿي ذڪر ڪيل ڪروڙن جي آدمشماري وارن مسلمانن کي انهيءَ ۾ شامل ڪرڻ کان محروم رکيو وڃي.

(٥) مذهب جي بنياد تي مسلم ملڪن جي اتحاد جو لازمي نتيجو سڀني مسلمانن کي هڪ قوم سمجهي انهن جي سياسي يڪجهتيءَ لاءِڪوشش ڪرڻي پوندي.ليڪن ملڪي حالتن جي تقاضا انهن سڀني ملڪن کي نہ هڪ حڪومت ۾ گڏي سگهندي نہ اسلامي نظام جي ڏوڪي ۾ ڦاسائي سگهندي.ڇاڪاڻ تہ انهن ۾ ڪي ترقي يافتہ ملڪ آهن ۽ ڪي پٺتي پيل آهن.انهن جي مفادجي ٽڪرجڻ جو امڪان آهي.ازانسواءِ ڪن مسلمان ملڪن ۾ لائق آباد زمين گهٽ آهي.آدمشماري گهڻي آهي، ڪن ۾ آدمشماري گهٽ ۽ زمين گهڻي آهي.ان صورت ۾ بنگلاديش.انڊونيشيا.مليشياءِ پاڪستان جو پنجابي صوبو ممڪن آهي تہ سنڌن وڌيل آدمشماريءَ کي ٻين پٺتي پيل.گهٽي پيدائش ۽ ايراضي وارن ملڪن تي مڙهڻ جي ڪوشش ڪن.جنهن ڪري انهن ملڪن ۾ آدمشماريءَ جي بار وڌڻ ڪري، مڪاني ماڻهن جي معيارزندگيءَ تي اثر پوي ٿو. ان ڪري قوي امڪان آهي تہ انهن ملڪن ۾ ملڪي ۽ غيرملڪي ماڻهن جو اختلاف پيدا ٿي پوي.سنڌ۾ اسلام جي نالي ۾ مهاجر ۽ پنجابين جهڙيءَ طرح بيٺڪون قائم ڪري سنڌين جو استحصال ڪرڻ شروع ڪيو آهي. ساڳي حالت عرب ملڪن جي ٿيندي.

اسلامي نظام حڪومت

مسلمان ملڪن کي مذهب جي نالي ۾ متحد ڪرڻ سان انهن ۾ نظام اسلامي قائم ڪرڻ جي گفتگو بہ لازم ملزوم ٿي پوندي - جهڙيءَ طرح هتي نظريہ اسلام(مسلم قوم) جي نالي هيٺ مسلمانن کي متحد ڪري پاڪستان قائم ڪرڻ بعد ان ۾ نظام اسلامي رائج ڪرڻ جي گفتگو ٿيندي رهي آهي. ان ڪري ممڪن آهي تہ مسلمان ملڪن ۾ بہ اهڙي نظام جي گفتگوءَ ڪري ماڻهن کي منجهايو وڃي.جي ڪڏهن ان ڳالهہ تي غور سان نظر ڪري ڏسندا تہ پتو پوندو تہ "نظام اسلامي"جو مطلب نہ پاڪستان بڻائڻ وارن ليڊرن جناح صاحب ۽ لياقت علي خان کي معلوم هو.نہ مهاجر مستقل-مفاد جي ايجنٽ مولوين کي آهي.جن اسلام جي نالي ۾ پاڪستان جي قديم قومن جو استحصال ڪيو ٿي.اوهان کي جيڪڏهن ان بابت زياده معلومات حاصل ڪرڻ جو شوق هجي تہ پنجاب ۾ مسلم ليگي سياستدانن ۽ ملن مولوين طرفان، جي مسلمانن ۾ فرقيوار فسادڪراياويا هئا ۽ انهن ايتري قدر زور ورتو هو.جو حڪومت کي انهيءَ خطي زمين سان مارشللا لاڳو ڪرڻو پيو هو، ۽ ائين حالتن کي قبضي ۾ آڻڻ بعد ڪين هڪ ڪميشن مقرر ڪرڻي پئي هئي.جنهن تي هاءِ ڪورٽ جا ٻہ مکيہ جج جسٽس محمد منير ۽ جسٽس رستم ڪياني مقر ڪيا ويا هئا ان ڪميشن جي رپورٽ مان اوهان کي "نظام اسلامي "جي حقيقت جو پتو پئجي سگهندو . هنن ججن جو رايو هو تہ "اسلامي آئين ۽ اسلامي نظام حڪومت ڇا هو.ان بابت پاڪستان جي عالمن سامهون ڪو مقصد ۽ سمجهہ جهڙو تصور ئي موجود ڪونہ هو.» سندن چوڻ هو تہ"هر ڪنهن ڌر اسلامجو نالو ڪتب آندو ٿي.ليڪن اسلام ڇا هو ان جي واضع مطلب جو پتو ڪونهون "موجوده حڪومت جي مدارالمهام وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽي بہ اڳين حڪمرانن جي نقش قدم تي هلي,اسلام جي نالي کي ڪتب پئي آندو آهي.حالانڪ اسلام مان سندن مطلب ڪهڙو هو ان جو نہ هن کي پتو هو نہ اڳين کي هو.

ڀٽي صاحب جو اسلامي اصولن سان واسطو نہ رهيو آهي ۽ نہ هي اسلامي اخلاق سان مانوس آهي .بلڪ ڪٿي چئجي تہ سندس زندگي اسلامي اخلاق جو ضد آهي تہ صحيح ٿيندو.

ان مسئلي تي وڌيڪ بحث ڪرڻ تان اڳ بهتر ٿيندو تہ اسلام جي معنيٰ ڇا آهي.ان جي ڪجهہ تشريح ڪئي وڃي.

(١) ملن جو چوڻ آهي تہ دنيا جي مذهبن کان دين اسلام علحده، مڪمل ۽ آخري مذهب آهي . انسانذات جي نجات ان مان حاصل ٿيڻ واري آهي .

(٢)ملن جي چوڻ مطابق ان مذهب کي ساري دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ لاءِ جهاد، اسلام جي بنيادي اصولن مان هڪ آهي.

(٣) ملن جي چوڻ موجب معاشري جي مفاد ۽ رهبريءَ لاءِ اسلام ۾ مڪمل ڪود آهي جو روزِ قيامت تائين جملي انسان ذات جي رهبريءَ ۽ مڪمل هدايت لاءِ ڪافي آهي ،ان ۾ ڦيرگهير ٿيڻي ڪانہ آهي.

۴- ملن جي چوڻ موجب اسلام کي مڃڻ وارا علحده قوم هئا.جن کي سندن نقطي

نگاهہ موجب زندگي بسر ڪرڻ لاءِ شريعت اسلامي مطابق آئين ۽ قانون نـاهي، پاڪستان کي دنيا جي مثالي حڪومت ڪري هلائڻو هو.

٥- انهن مقصدن جي حل لاءِ خلافت اسلاميءَ جو قيام ضروري هو.

بهتر ٿيندو تہ آءٌ پهرين مٿي ذڪر ڪيل مُلن طرفان پيش ڪيل پنجن اصولن جي تشريح ڪريان.

منهنجي مختلف تصانيف خاص ڪري «جيئن ڏٺـو آءُ مـون» ۾ ان مسئلي تي تفصيل سان بحث ڪيل آهي، پر جنهن صورت ۾ منهن جا سڀ ڪتاب، هر هڪ ماڻهو ممڪن آهي تہ پڙهي نہ سگهي، ۽ انهن ڪتابن مان ڪيترا ڪتاب مختلف مضمونن تي لکيل هئا، انڪري مجبوراً انهن بيان ڪيل ڳالهين کي هتي ڏهرائڻ ضروري ٿو سمجهان.

مٿي ذڪر ڪيل مُلن جي اسلام جي پهرينءَ تشريح جي اهل تصوف ۽ صاحب نظر شخصن صحيح نٿي سمجهيو ۽ دين اسلام کي جُدا، مڪمل ۽ آخري مذهب نٿـي مڃيو.

مُلا جي ان دعويٰ کي هنن قران شريف جي واضح هدايتن، صو فياءِ ڪرام جي تشريحن ۽ رسول مقبول جي رحمت العالمين واريءَ مشن جي خلاف ٿي ڄاتو.

قران شريف جي واضح هدايتن خلاف ڪيئن هئي؟

قران شريف ۾ چاتايل آهي تہ خدا عزو جل طرفان هرهڪ ملڪ، زماني ۽ قوم وٽ خدا طرفان پيغامبر موڪليا ويا هئا، جن ماڻهن کي راهہ هدايت ڏسي هئي، جن جي پيغام جو بنيادي مقصد ساڳيو هو. اهي سڀ حق تي هئا، انهن جي تعليم ۾ فرق ڪرڻ صحيح نہ هو.

دين اسلام دين فطرت (قانون ارتقا) هو. اهو ابتدا کان ولي آخر تائين سڀني پيغمبرن جو دين هو. اهو وهندڙ درياءَ وانگر روز بروز نئون پيغام آڻي، انسانذات جي رهبري ڪرڻ وارو هو. ان جا بنيادي متا ١- اتحادي انساني،٢- امن عالم . ٣- ترقي بني آدم هئا. سي سدائين قائم هئا ۽ رهڻا هئا. لڪين امن جا فروعي قانون شريعت معاشري جي تبديليءَ سبب بدلجي سگهيا ٿي.

دين اسلام جو صحيح پوئلڳ اهو هو، جو خدا جي ذات ۽ وجود ۾ اعتقاد رکي ۽ انسانذات جي روشن مستقبل (آخرت) لاءِ ڪوشان رهي ۽ عمل صالح ڪري، جنهن جي ٻين لفظن ۾ اها معنيٰ نڪرندي تہ هو عقيدي ۽ عمل ۾ يڪسان هجي. انهن اصولن موجب هلڻ وارو ماڻهو مسلمان هو. پوءِ ظاهري طور هو ڪٿي ڪنهن ٻئي مذهب جو پوئلڳ هجي. ۽ جيڪو ماڻهو قول ۽ فعل ۾مٿي ذڪر ڪيل اصولن موجب پورو نہ هو، نہ اخلاق درست هوس، نہ اتحاد انسانيءَ لاءِ ڪم ڪندڙ هو، بلڪ نفاق ۽ نفرت جو مجسمو هو، اهو باوجود ظاهري طور مسلماني گروهہ ۾ شموليت جي بہ، صحيح مسلمان سڏجڻ جو حقدار نہ هو. ان ڪري ئي ملا سندن نقطي نگاهہ موجب ٺهي نہ ايندڙ ماڻهوءَ لاءِ ڪفر جي فتويٰ ڏين ٿا،سي ظاهري طور مسلمانن جي ذمري ۾ داخل هئا. انهيءَ حساب سان هن وقت مسلمان سڏائيندڙ قوم مان ڪيترا ماڻهو ان دائري مان خارج ٿـي ويندا، ۽ ساڳئي حساب سان ٻين ڪيترن مذهبن جا صالح ماڻهو مسلمان شمار ڪري

سگهيا. اهڙيءَ طرح مُلن جي طرفان مذهبن جي موجوده ورهاست ئي غلط هئي.
۴- ماڻهن کي، مختلف زمانن ۾، وقت بہ وقت، نئين معلومات پئي حاصل ٿيي آهي، ۽ آئينده بہ ٿيڻ واري آهي. هدايت جا دروازا بند ٿيل نہ سمجهڻ گهرجن.

رسول مقبول صلعم جو چوڻ هو تہ سندس سچا پوئلڳ بني اسرائيل جي پيغمبرن جي درجي ۽ حيثيت وارا ٿيندا. جنهن جي معنيٰ اها نڪرندي تہ جهڙيءَ طرح پيغمبرن کي الهام ٿيي نيون ڳالهيون ذهن نشين ٿيون ٿيي، اهڙيءَ طرح آئنده بہ ماڻهن کي نيون ڳالهيون معلوم ٿيڻ واريون هيون، ۽ اهو سلسلو بند ٿيڻ وارو ڪونہ هو.

هدايت جي رستي تان ڪن کي خارج سمجهڻ، جهڙيءَ طرح هن وقت مُلن ۽ مهاجر پنجابي مستقل مفاد قاديانين کي خارج ڪري ڇڏيو آهي، غلط هو. منهنجي نظر ۾ پِٽي صاحب ۽ ان جي ايجنٽ مُلن ۽ آقائن مهاجر پنجابين کان قادياني زياده مسلمان هئا. هو پيغمبر خدا جا انهن کان وڌيڪ مخلص پوئلڳ هئا.

۵- مذهبن جي مستقل مفاد جو قديم وقتن کان دستور پئي رهيو آهي تہ پاڻ کي سچ تي ۽ ٻين کي ناحق تي سمجهندا رهن. اِن سلسلي ۾ خدا سائين قران شريف ۾ پيغمبر کي فرمائي ٿو تہ "يهودي نصارن کي ناحق ۽ پاڻ کي حق تي سمجهندا هئا. اهڙيءَ طرح سان يهودين کي سمجهندا هئا. ساڳيءَ طرح ٻين مذهب وارن جي دعويٰ هوندي هئي." اُن تي خدا سائين فرمائي ٿو:

"ماڻهن کي ابتداء تہ حق ۽ ناحق جو فيصلو هو پاڻ ڪري نہ سگهندا . خدا سائين اُن جو فيصلو ڪندو تہ ڪير حق ۽ ڪير ناحق تي هو."

مذهب اسلام جي خود، مختلف ملڪن ۾ تاريخ جي ڪسوٽيءَ، مڪاني حالتن، ماحول ۽ ٻين مذهبن جي اثر ۽ معلومات بعد، جُدا قسمن جي پئي تشريح ٿيي آهي. جهڙيءَ طرح سج جي روشني جدا رنگن وارن شيشن مان جُدا ڏسڻ ۾ اچي ٿيي، اهڙيءَ طرح اسلامي تعليم بہ عرب ۾ هڪڙي صورت اختيار ڪئي، ايران ۾ ٻئي رنگ ۾ ظاهر ٿيي، يورپ ۾ ان جي تشريح نئين قسم جي ڪئي ويئي، سنڌ ۾ ان جي چوٽين معنيٰ ۽ مطلب ڪڍيو ويو. بهتر آهي تہ آءُ اسلام جي مختلف ملڪن ۾ جدا رنگن بابت ڪجھ ذڪر هيٺ ڪريان.

عرب ۾ اسلام جي صورت

هر ملڪ ۾ عام ماڻهن تي سندن قديم روايات، سوشل رسمن، قديم مذهبي عقيدن، شخصي طبيعتن، آبهوا، نسلي رُجحانات جو اثر پوي ٿو. عرب ملڪ، جنهن ۾ هن وقت سعودي عرب جي حڪومت آهي، زياده صحرائي خشڪ زمين تي مشتمل آهي. اُن جا رهاڪو، سواءِ ڪن چند شهرن جي خانہ بدوش، بدويانہ زندگي گذاريندڙ، مال تي گذران ڪندڙ، قبيلن ۾ ورهايل ۽ ٿوريءَ گهٽيءَ ڳالھ تي جوش ۾ اچي جنگ جدل ۾ حصو وٺندڙ ۽ وهم پرست پئي رهيا آهن.

جيتوڻيڪ انهن تي ٻاهرين مختلف مذهبن ۽ رسم رواجن جهڙوڪ اتش پرست

پارسين، بت پرستن، يھودين ۽ انصارين جا اثر پئجي پيا آھن، ليڪن اڪثري ھو سندن بدويانہ روايتن ۽ دستورن جي طرف موٽي پئجي ويا.

عرب جا ماڻھو صاف دل ۽ ساده مزاج ھئا. رسول مقبول صلعم، جنھن دين جي ڪين تعليم ڏني، ان جا ٻہ پھلو ھئا.

ھڪ ڪين روز مره جي ڳالھين ۾ رھبري ڪري، متحد ۽ مھذب بنائڻ سان واسطو تي رکيو. ۽ ٻئي پھلوءَ ڪين انسانذات جي مکيہ مسئلن ۽ اونھن اسرارن ڏانھن متوجه تي ڪيو پيغمبر خدا جي برقعي مٿائڻ بعد اڪثريت ماڻھن جي پھرئين پھلوءَ ڏانھن مائل رھي ۽ ٻئي پھلوءَ طرف صرف راسخ العلم ماڻھن ڌيان ڏنو.

جيئن تہ عرب جي ماڻھن جي اڪثريت ذھني ۽ روحاني طرح ٻئي صيفي دين لاءِ تيار نہ ھئي ان ڪري مجبوراً ان صيفي علم عرب کان ٻاھر زياده مھذب ماڻھن ۾ وڃي نشونما حاصل ڪئي.

پھرئين گروھ ڪري ظاھر نالي وارن مسلمانن جو تعداد ۽ حڪوت وڌي، ليڪن صحيح اسلام جي عالمگير مشن زور نہ ونئي سگھي. پھرئين گروھ تشدد، حڪومت ۽ عربي عصبيت کي اھميت ڏني، جنھنڪري قتل، غارت، خود مطلبي، ظاھر پرستي، ذاتي ۽ قبيلائي دشمنيون ھلنديون رھيون. جنھنڪري ٽي خليفا قتل تي ويا، اھل بيت رسول الله کي جلا وطن تي، ڪربلا جي ميدان ۾ ٻي يارو مددگار مسلمانن ھٿان شھيد ٿيڻو پيو. عربن جي قبيلائي ضد جي اھا حالت ھئي، جو سون ورھين تائين امام حسين عليه السلام جو مقبرو تعمير تي نہ سگھيو، ۽ ورھين تائين مسجدن ۾ رسول مقبول صلعم جي اولاد تي خطبن ۾ شب وستم (ملامت) ٿيندي رھي. تاريخ کي چتائي ڏسندا تہ ان پاليسيءَ ڪري عرب ۾ روحاني تعليم گھٽجي وڃي چند مخصوص ماڻھن وٽ محدود رھي ھئي. خود عرب پنھنجي حڪومتن جا مرڪز بہ دمشق (شام) بغداد (عراق) ۽ قاھره (مصر) ۾ وڃي ڪيا. رسول مقبول جي روضي اطھر ۾ سندس اھلبيت مان ڪنھن کي دفن ٿيڻ جو موقعو نہ مليو. خود حرم شريف جي دروازن مان ڪن کي بہ اھلبيت جي نالن سان منسوب نہ ڪيو ويو. ھن وقت بہ دنيا جي پنتي پيل ماڻھن مان فقط عرب جارھاڪو ئي آھن ،جي چوريءَتي ھٿ وڍائين ٿا،خون جي عيوض جلاد کان حرم جي دروازي تي قتل ڪرائين ٿا.سندن سرشت ۾ تشدد ۽ تعصب سمائجي ويو آھي. اسلام جي بنيادي اصولن مان سواءِ چند اشخاص جي عربن جي اڪثريت کي واقفيت نہ آھي.

رسول مقبول جڏھن انھن کي اسلام جو پيغام پھچايو ھو تہ ان وقت ھنن جي حالت ھيٺين طرح ھئي:

(۱)ھو قبيلائي دشمنين ۽ جنگ جدل ڪري ھڪٻين جا دشمن ۽ گروھن ۾ ورھايل ھئا.

(۲)شرابخوريءَ،زنا،جوا ۽غيره جھڙين بد عادتن ۾ غرق ھئا.

(۳)سندن اڪثريت بت پرستيءَ ۽ وھم پرستيءَ ۾ قائل ھئي.

(۴)غريب،خانہ بدوش ۽ ڪمزور ھئا.

رسول مقبول جي تعليم ۽ تصرف ڪين قبيلائي اختلافن کان ٻاھر ڪيئي،ھڪ قوم

بنائڻ جو پايو وڌو.شراب خوري,زنا,جوا,بد رسمن, بداخلاقين وغيره کان ڪين آجو ڪيو.سارو عرب هڪ سياسي نظام هيٺ تي ويو.ڪين بت پرستيءَ کان ٻاهر ڪڍي,توحيد سان مانوس ڪيو ويو.ان سموري ڪم لاءِگهٽيءَ حد تائين وعظ ۽ نصيحت کي ڪم آندو ويو.نتيجو اهو نڪتو تہ ساري عرب متحد ٿي,هڪ مذهب ۽ حُڪومت هيٺ رهڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح سان عرب غربت مان نڪري سَگهيا ٿيا,۽ پروارن ملڪن تي عرب سامراج قائم ٿيو-

ليڪن هن ڳالھ کان انڪار ڪري نٿو سگهجي تہ انهن پروان ملڪن جا ماڻهو, جن تي هنن قبضا ڪيا هئا. وڏيڪ مُهذب, قديم تهذيب ۽ شهنشاهيءَ جا مالڪ هئا.اُنهن وٽ علمي ذخيرو عربن کان زياده هو,۽ اتي ٻين عالمگير مذهبن جا مرڪز قائم ٿيل هئا-

عربن پيغمبر خدا جي برڪت, نئين حاصل ڪيل اتحاد ۽ ٻين ملڪن جي فتوحات مان حاصل ڪيل مال سان پاڻ کي آسودو ڪري,پنهنجي حُڪومت جو دائرو وڌايو. ليڪن هنن کان هيٺون غلطيون سرزد ٿيون:

(۱)پنهنجي جنگي لياقت ۽ اتحاد ڪري فتح ڪيل ملڪن جي ماڻهن کي عجمي سڏي,عربي قوميت برقرار رکڻ لاءِ,هنن پنهنجي ٻولي ,رسم رواج , دستورن ۽ راين کي اسلام جي نالي سان زوريءَ ٻين مٿان مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي, انهيءَ پاليسيءَ کي اهڙيءَ شدت سان مُروج ڪيائون,جو قديم تهذيبن جي آثارن کي مٽائڻ لاءِ عرب زبان کي اسلامي زبان تصور ڪيائون ۽ انهن ماڻهن کي مجبور ڪري, سندن قديم مذهب بدلارائي,عربي نقطي نگاه واري مذهب ۾ رڱڻ جي ڪوشش ڪيائون, مڪاني زبانن, رسم الخط کي بدلارايو ويو ۽ نالا بدلاراياويا- هتاڪ ماڻهن تي اهو اثر وڌو ويو تہ عربي نسل وارا بر تر هئا ۽ ٻيا گهٽ هئا. جنهن ڪري ڪيترن ابن الوقت ماڻهن, حاڪمن وٽ سُرخرو ٿيڻ واسطي پنهجون اصل ذاتيون بدلائي,عرب نسل سڏائڻ شروع ڪيو. عرب فاتحن فتح ڪيل مُلڪن مان ڦُر ڪيل مال کي غنيمت جو نالو ڏيئي, اتي جي مردن ۽ زالن کي غلام بنائي, اچي پنهنجي ملڪ ۾ وڪيو يا ڪم آندو. اهڙيءَ طرح آندل زالن کي نڪاح ڪانسواءِ ڪتب آڻڻ هُنن جائز ڄاتو .

(۲) انهن فتح ڪيل مُلڪن جي قديم مذهبن کي هُنن زوريءَ ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي,حالانڪ قران ۾ صاف ظاهر ڪيل هو تہ هر ملڪ,قوم ۽ زماني ۾ خدا طرفان پيغامبر موڪليل هئا,جي بنيادي طرح سڀ حق تي هئا.انهن پيغمبرن ۽ سندن ڪتابن تي ايمان آڻڻ مسلمان بنجڻ لاءِ ايمان جو جزو هو.پر فتح جي نشي ۾ قرآن جي ان صريح حڪم کان منهن موڙي,ظاهر ڪيو تہ پيغمبر محمد صلعم جي ورود بعد اڳوڻا سڀ مذهب منسوخ ٿي ويا هئا انهن جون ڪيتريون ڳالهيون عمل ڪرڻ جي لائق نہ رهيون هيون, وغيره.نتيجو اهو نڪتو تہ دين اسلام ,جو ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت ڏيڪارڻ جو پيغام کَٽي آيو هو,جنهن مطابق هر پيغمبر جي تعليم مان "خذما صفا ودع ملڪدر" جي نقطي نگاه موجب چڱيون ڳالهيون چونڊي هٿ ڪرڻيون هيون,سا مٿن رهجي وئي. عربن جو اسلام هڪ قسم جو عربي سامراج بنجي پيو.

(۲) عربن جي فتح ڪيل ملڪن ۾ قديم تهذيبون هيون, انهن جا ڪلچر هئا,علم هئا, سندن ترقي يافتہ زبانون هيون, وٽن وڏا ذخيرا ڪتابن جا هئا. هنن وٽ فن

لطيف جا نادر نمونا هئا. پر عربن جوش جنون ۾ اچي، ڪتب خانا ساڙايا.جنهنڪري هزارن ورهين جي گڏ ڪيل علمي ذخيرن کان ماڻهو محروم ٿي ويا. ۽ نادر فن جا ذخيرا بت پرستيءَ کان بچڻ جي عذر تي ناس ڪيا ويا.تصويرن.پتلن.راڳ کي ممنوع ٺهرايو ويو.

جهڙيءَ طرح اڄڪلهه ڪي ڪميونسٽ ماڻهو جوش جنون ۾مارڪس،لينن۽ مائوزي تنگ کان سواءِ ڪنهن ڳالهه کي ٻڌڻ لاءِتيار نه آهن. اهڙيءَ طرح عرب سڳورن ۽ سندن هم خيال نون مسلمانن هر قديم ڳالهه کي ختم ڪري ، عرب سامراجي اثر هيٺ رڳڻ شروع ڪيو.

جي، قران ۽ حديث ڪافي هئا،ٻي ڳالهه ڪين ڪانه کپندي هئي، پر هنن ان ڳالهه ڏي توجه نه ڏنو ته خود قران وڏي واڪي پئي چيو ته: **«زمين ۾ ڦرڪرجو، عمل حاصل ڪريو.اندر جي اکين وارن کي قدرت جي هر شيءِ مان سبق ملڻو هو، خود خدا جي شناخت به سندس مخلوق جي سڃاڻپ ذريعي حاصل ٿيڻي هئي»**

هي ڪتاب،علم،تصويرون،مجسما ۽ زبانون صانع عالم جي فطرت جاپيدا ڪيل هئا. هو ڪير ٿيندا هئا،جو خالق اڪبر جي طرفان پيدا ٿيل شين کي ختم ڪري ،پنهنجي آمرانه نقطي نگاه کان ٻاهرين کي ناحق تي سمجهي،پاڻ کي حق تي سمجهي ڇاڻن. خدا طرفان ڪين چيو ويو هو ته اسلام نئون دين نه هو بلڪ اڳين دينن کي صحيح ۽ سچو ثابت ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آيل هو. ان کي ڪثرت مذهب پويان اصولي وحدت پرکڻ جو ڪم سپرد ڪيل هو.

(۴) عربن کان آيل اسلام کي آهستي آهستي اهڙي رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ٿي،جڻ عرب قوميت،عربي زبان ،عربي عبادات ۽ عربي مذهبي عقيدا ۽ اسلام ساڳي ڳالهه هئا. تنهنڪري هر ڳالهه جا غير عربي هئي، ان کي غير اسلامي سمجهڻ ۾ آيو. عرب جي سر زمين تي مرڻ کي ترجيح ڏني ويئي . عبادت عربيءَ ۾ ڪرڻ تي زور ڏنو ويو شادين غمين جي مختلف ملڪن ۾مروج دستورن کي ڪڍي، عربي دستورن مطابق بنائڻ جي ڪوشش ٿي، عربي لباس کي اهميت ڏني ويئي. مسلمان ٿيڻ لاءِعربي نالا رکائڻ لازمي سمجهيوويو. ان کان ٻاهر هر ڳالهه کي بدعت سمجهو ويو. روحانيت تي زور ڏيڻ جي عيوض ٻهودين وانگر ظاهري عبادت ۽ فقهي شريعت کي اسلام سمجهي،ان کي اهميت ڏني وئي.

قران ۾ صاف چاتايل هو ته **"دين جي معاملي ۾زور زبردستي جائز نه هئي" ۽ ماڻهن کي راهه حق تي وعظ،نصيحت ۽ عقل ذريعي پاڻ ڏي ڇڪڻو هو.» ۽«مذهب جي معاملي ۾بقائي باهميءَ جي اصول کي مدنظر رکڻو هو »**

پر هنن سامراجي ذهنيت وارن مذهب کي سياست جو جزو بنائي هر ڳالهه ۾ تشدد کي جائز ٺهرايو.انهيءَ نقطي نگاهه کان هنن جهاد کي اسلام جو رڪن ٺهرايو. هنن اکين جي انڌن کي خبر پيئي ته جهاد جي اها معنيٰ نه هئي ته ماڻهن کان زوريءَ پنهنجاعقيدا بدلارائي، ڪين عربي نقطي نگاه ۽ سياسي سامراج واري مذهب جو پوئلگ بنايو وڃي. بلڪ ان جي معني اِها هئي ته مذهب ۾ تشدد جي عيوض اندر اجارڻ کي

جهاد اڪبر سڏيو وڃي.

"الله اڪبر"جي معنيٰ ۽ مقصد خدا جي جلال جو هر طرف مظهر ڏسڻو هو. نہ تہ اهو نالو ونئي اُن نالي سان جانورن کي ڪهي ڪائجي يا سياسي ۽ مذهبي مخالفن کي الله اڪبر جو نعرو هڻي قتل ڪجي تشدد جي استعمال عوض اسلام عدم تشدد جي هدايت ڪئي تي. تشدد جهنگل جو قانون هو.اسلام امن ۽ سلامتيءَ جو دين هو .تشدد کي عرب سامراجين دين جو جزو اُن ڪري بنايو هو ,جو سياست ۽ مذهب کي گڏي هلائڻ ۾ سندن سامراجي مفادپورا ٿي ٿيا.

اسلام کي دنيا لاءِرحمت عوض عرب حاڪمن جي هٿئي طور استعمال ڪرڻ جو نتيجو اهو وڃي نڪتو تہ آهستي آهستي تي،مفتوح ملڪن ۾رد عمل پيدا ٿيو۽ هو عربي سامراج جا مخالف ٿي پيا ۽ خود عربن ۾ اقتدار لاءِڇڪتاڻ شروع ٿي ويئي . بنو اميہ سامراج کي بنو عباس ختم ڪيو. ليڪن عباسين جون بہ ساڳيءَطرح مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ڪري اهڙيون حالتون پيدا ٿي پيون جو اسلام ٻن مکيہ گروهن ۾ ورهائجي ويو- هڪ سني ۽ ٻيو شيعہ گروه.ايرانين ۾ عربن خلاف ايتري قدر مخالفت پيدا ٿي پيئي جو ايرانين جي قومي شاعر فرد وسيءَ کي چوڻو پيو تہ:

زشيرو شترو خوردن سوسمار
عرب را بجائي رسيد ست ڪار
ڪہ تخت کيان را ڪند آرزو
تفو بر تو اي آسمان تفو!

البت عباسين جي دور حڪومت۾ هندي ۽ يوناني علمن جي ڪتابن جا عربي زبان ۾ ترجما ٿيا. مذهب کي فلسفيائي نقطي نگاهسان ڏسڻ شروع ڪيو ويو.عجمين جي نقطي نگاه سمجهڻ جي ڪوشش تي ليڪن مذهب۽ سياست جي گڏي هلائڻ ڪري اسلام کي آزادانہ سمجهڻ لاءِ وري بہ ميدان هموار ڪونہ ٿيو.

(٢) ايران ۾ اسلام جي تشريح

ايرانين کي قديم وقت کان پنهنجي تهذيب هئي. هتي جي وڏي شهنشاهيت هئي، جنهن جا ڪو وقت سنڌ،ترڪستان،عراق،شام،مصر،ايشيا مائنر بہ ماتحت هئا.

عربستان جا رهاڪو هنن جي لشڪر ۾ پرتي ٿي ڪم ڪندا هئا.هنن کي پنهنجا پيغمبر ۽ مذهب هئا،جن ۾ زردشت مکيہ هو. ان دنيا کي دوئيءَ جي فلسفي کان واقف ڪيو جنهن مان هر هڪ شيءِ جا ٻہ طرف ڏسڻ ۾ آيا- ايتري قدر. جو خدا بہ ٻن گروهن ۾ ورهايا ويا- اهرمزد ۽ اهرمن.نجوم جو علم هنن وٽ ترقيءَتي هو.هو سورج ۽ ستارن جي پوڄا ڪندا هئا. آتش کي سورج جي جزي سمجهڻ سبب، اُن جو وٽن احترام ٿيڻ لڳو. نور ۽ ظلمت جي نالن هيٺ روحانيت کي سمجهڻ جي وٽن ڪوشش

ٿي.

هنن تي جڏهن عرب جي اسلام واري تعبير مڙهي ويئي.ته آهستي ڪري هنن سني مذهب کي ترڪ ڪري، شيعا مذهب اختيار ڪيو.ڇاڪاڻ ته شيعن جو مدار المهام حضرت علي عليه السلام روحانيت جو علمبردار ڪري تسليم ڪيو ويو ٿي ۽ هو بين الاقواميت جو قائل هو، بني امين ۽ بني عباسين وانگر هن عربي قوميت جي برتري نٿي چاهي.

اول ۾ عربي زبان جو هنن تي تسلط قائم رهيو، ليڪن ٿوري وقت کان پوءِ هنن پنهنجي ڪلچر ۽ زبان کي زور ورتائي ،عربي سامراج جي اثر کان پاڻ کي آزاد ڪيو.هنن جي زبان ۽ ڪلچر ايتري قدر ترقي ڪئي، جڏهن مٿن منگولن سندن راڄ قائم ڪيو، ته اهي به سندن رنگ ۾ رڱجي ويا. ترڪن ۽ مغلن به فارسي زبان کي پنهنجو ڪيو.

اسلام جي تعليم جيتوڻيڪ پيغمبر خدا عرب مان ڏني، ليڪن ان کي ايرانين اهڙي پسنديده انداز ۾ پيش ڪيو.جو ان جو اثر مسلمانن جي گهڻي ڀاڱي تي ڇانئجي ويو. منصور حلاج، مولانا روم، خواجه فريدالديدن عطار،شمس تبريز،حڪيم سنائي وغيره اهڙيءَ اسلامي تشريح کان دنيا کي واقف ڪيو. جا عربن جي قوم پرستيءَ واري تخيل کان گهڻو بلند هئي، هنن عرب شهنشاهن کان بغاوت ڪري، پنهنجون حڪومتون برپا ڪيون، هنن عربن کان وير ونڻ لاءِ، منگولن هٿان بغداد جي خلافت کي ختم ڪرايو اهو ايڏوڏڪ هو.جو پوءِ بغداد ۽ دمشق مان عربن جي طاقت ختم ٿي، وڃي مصر ۾ پناه ورتي، اتي هنن فاطمي نالي سان سلطنت قائم ڪري، ڪجهه وقت راڄ ڪيو، پر ان کان پوءِ خلافت جي واڳ عربن جي هٿن مان نڪري، ترڪن جي هٿن ۾ اچي ويئي ،تان جوآخر ۾ خود عربن ان "پئن اسلامزم" ۽ خلافت کي قوم پرستيءَ جي آڌار تي ختم ڪري، آزادي حاصل ڪئي.

هاڻ ايرانين کي پنهنجي تصرف هيٺ آڻڻ لاءِ وري پئن اسلازم يا خلافت طرف ڇڪڻ وسيلي جاآمريڪا جي ايجنٽ پاڪستاني حڪومت جي معرفت ڪوشش ٿي رهي آهي، تنهن کي ايراني قبولي نه سگهندا.

(٣) يورپ ۾ اسلام جي تشريح

جنهن وقت اسلام جو آواز عرب مان نڪتو، ان وقت يورپ جي حصي ۽ ايشيا مائنر ۾ ،ويندي شام تائين،رومن سامراج جو آخري دور هو. مسلمانن آيرنڊي کان آسٽريا جي اڌ تائين ملڪ فتح ڪيا. الهندي طرف صرف اسپين تي قبضو ڪيائون. انهيءَ ڪري يونان جي فلسفي ۽ عيسائي مذهب جي تقويٰ اسلام تي اثر ڪيو. جنهن جو بهترين نمونو شيخ الاڪبر محي الدين ابن عربيءَ جي تعليم پيش ڪري ٿي. اهو اسپين ۾ پيدا ٿيو هو ، ان تي افلاطون،حلاج،مولاناروم۽ نوفلاطوني فلسفن ۽ عقيدن جااثر ڏسڻ ۾ اچن ٿا.ان کان پوءِ جيتوڻيڪ سمورو يورپ عيسائي مذهب جوپيروڪار

رهيو. ليڪن عيسائيت اسلام کي گهڻو نزديڪ ڏسڻ ۾ آئي،پراٽسٽنٽ مذهب اسلام جو يورپي ڇاپو هو. ان کان بعد مشترقين مثنوي مولانا روم جو ترجمو ڪيو،حڪيم سنائيءَجو "حديقه"مغربي زبانن ۾ آندو،۽ خواجه فريدالدين عطار وغيره بزرگن جي تعليم دنيا سان روشناس ڪرائڻ جي جا هنن ڪوشش ڪئي ، سا اسلام کي جديد نموني پيش ڪرڻ جي سندن خدمت هئي.

ليڪن عيسائيت بہ مسلمانن تي اثرڪرڻ کان نہ رهي سگهي.

خلافت جو ادارو پوپن جي دستور موافق قائم ڪيو ويو هو. مذهب ۽ سياست جي گڏي هلائڻ کان جڏهن يورپي قومن بيزاري ڏيکاري، تہ ان کي مسلمانن ٻئي هٽ وجهي، ڪري سوگهو ڪيو. هاڻ مسلمان ملڪ، لڪير جا فقير ٿي، ترڪن جي آزمودي بعد، هڪ پيرو ان کي ترڪ ڪرڻ جي باوجود بہ وري آزمائڻ گهرن ٿا. موجوده مسلم ڪانفرنس ان فرسوده نظرئي جي شاخسار آهي. يورپ کان هڪ طرف پوپن جي تتبع تي خلافت جو ادارو مسلمانن قائم ڪيو، تہ ٻئي طرف قوم پرستي بہ انهن کان کين ورثي ۾ ملي. ترڪن مان جان ڇڏائڻ لاءِ عربن قوم پرستيءَ جي بنياد تي حڪومتون قائم ڪيون. خود ترڪن بہ خلافت کان توبہ ڪئي. وري هاڻ اسرائيل کان جان ڇڏائڻ لاءِ مغربي ملڪن جي اڳوڻي شاگرد ۽ هاڻوڪي استاد، آمريڪا جي اثر هيٺ، مهاجر پنجابي مستقل مفاد ساڳين عربن کي گمراه ڪري، قوم پرستيءَ کي ڇڏي، وري مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ۽ پئن اسلامزم لاءِ مهڙي نام نهاد اسلامي سربراه ڪانفرنس ذريعي ترغيب ڏيئي رهيا آهن.

پر هيءَ ڳالهہ صاف پيئي ڏسجي تہ اهڙن طريقن سان نہ اسلام جي صحيح تعليم کي فروغ ملندو ۽ نہ مسلم حڪومتن کي ان مان فائدو حاصل ٿيندو.

(۴) سنڌ ۾ اسلام جي تشريح

عربن بني اميہ سامراج جي دور ۾ سنڌ کي فتح ڪري پنهنجو سامراج قائم ڪيو. سنڌ جي عام ماڻهن ڪجهہ جزيي جي خوف کان، ڪجهہ حڪومت جي ڪارندن وٽ پسند پوڻ لاءِ ۽ ڪجهہ درويشن جي اثر ڪري اسلام قبول ڪيو. ابتدا ۾ تہ هو دبيا پيا هئا، پر آهستي ٿي، هنن کي پتو پوڻ لڳو تہ اسلام جدا ڳالهہ هئي ۽ عرب سامراج جدا هو. نيٺ هنن عربي سامراج کي ختم ڪري، پنهنجيون حڪومتون قائم ڪيون. سنڌ ۾ اڳي جين مت، ٻڌ درم، ۽ پارسي مذهب جا آثار رهيل هئا. درويشن طرفان کين ٻڌايل هو تہ قران جي تعليم مطابق صحيح مسلمان بنجڻ لاءِ اڳين دينن جي پيغمبرن ۽ ڪتابن کي مڃڻ لازمي هو. انهن دينن جي پيغمبرن جي تعليم ۽ ڪتابن کي مڃڻ لاءِ انهن جي ڄاڻ ضروري هئي. انڪري سنڌ جي مسلمان درويشن مٿي ذڪر ڪيل ڇئني مذهبن جي تعليم مان واقفيت حاصل ڪئي، ۽ انهن مذهبن جي ڄاڻن سان ملي، معلومات ورتي. انهيءَ ڪري هنن اسلام جي نئين تعبير ڪئي. جنهن ۾ نہ صرف مٿي ذڪر ڪيل مذهبن جو نچوڙ شامل هو. پر ايران ۽ يورپ ۾ ڪيل تعبيرن جو علم بہ ان ۾

سندن مددگار ٿيو. ايران جي بزرگن، مولانا روم، عطار، منصور، شمس تبريز جن اسلام جي بوٽي کي قديم ايراني مذهبن جي پاڻيءَ سان نپايو هو، تن کان سنڌين هڪ طرف فيض ورتو ته ٻئي طرف يورپ جي تعليم شيخ الاڪبر جي فلسفي وحدت الوجود ذريعي هنن وٽ پهتي. جين ڌرم کان هنن عدم تشدد جو سبق ورتو ۽ اندر اُجارڻ جي تعليم حاصل ڪئي. ٻڌ ڌرم کان هن نفيءَ جي اسرارن کان واقفيت حاصل ڪئي.

هنن ٻنهي مذهبن کين هنسا، لالچ، خودمطلبيءَ، ظاهر پرستيءَ کان ٻاهر ڪڍي، اندر اُجارڻ طرف راغب ڪري، پاڻ وڃائڻ جي تعليم ڏني. هندو ڌرم جي اثر هنن کي توحيد ۽ وحدت الوجود ۽ ويدانيت کي هڪ ٿي ڳالهه سمجهڻ ۾ مدد ڏني.

تنهنڪري، جي غور ڪري ڏسبو، ته سنڌ جي اسلامي تعبير جو سُلو ستن مذهبن جي پاڻيءَ سان وڌائي، ٻار آور ڪيل آهي، جنهن ۾ يهودي مذهب، ڪرستان مذهب، زردشت جي مذهب، هندو مت، جين مت ۽ ٻڌ مت جي تعليمن جا آثار پَسي سگهبا. اهو سرزمين سنڌ کي فخر حاصل آهي ته دنيا کي مختلف مذهبن جي ميلاپ مان معجون مرڪب جو نسخو پيش ڪري سگهي.

اهڙيءَ طرح نهيل مجرب نسخي مان هيٺيان فائدا حاصل ٿي سگهن ٿا:

١- اسلام جملي مذهبن جي ڪثرت پويان بنيادي وحدت جو سُراغ رسان ٿي آيو هو. ان ڪري هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، جين مت، ڪرستان مذهب، پارسي ۽ يهودي مذهب سڀ اسلام جي تشريح مُطابق دين فطرت جا جزاهئا . تنهنڪري جملي مذهبن جي تقابلي تعليم حاصل ڪرڻ، انهن جي ڪتابن پڙهڻ، انهن جي روحاني تجربن مان فائدي وٺڻ کان سواءِ ڪوبه ماڻهو صحيح مسلمان ٿي نه ٿي سگهيو.

٢- صحيح مسلمان لاءِ، ويدانيت ۽ وحدت‌الوجود جي فلسفن ۾ اعتماد رکڻ سبب، نفرت دور ڪري، محبت وسيلي اتحاد آڻڻ لازمي آهي.

٣- صحيح مسلمان کي تشدد جي راهه کي ترڪ ڪري اهنسا کي اختيار ڪرڻو هو.

۴- اتحاد انسانيءَ لاءِ محبت جي پيغام جو پوئلڳ ٿيڻ ضروري هو.

محبت اسلام جو جوهر هو، محبت مان اتحاد پيدا ٿيڻ وارو هو. اتحاد سگهن ٿا. امن جو پيش خيمو ٿئي ٿو. امن جي اچڻ بعد ماڻهو تعمير ۽ ترقيءَ طرف وک وڌائي.

٥- مذهب کي سياست کان علحده رکڻ دور حاضره جي تقاضا هئي، پر ان جي معنيٰ اها نه هئي ته سياست کي اخلاقي قدرن کان علحده رکيو وڃي. ليڪن اُن جي دست اندازيءَ ۽ مسلڪي مفادي پيرن ۽ حاڪمن جي پوئلڳيءَ کان پاسي رهڻو هو.

٦. بقائي اصلح جو زمانو ختم ٿيڻ کي ويجهو هو. ان ڪري ماڻهن کي بقائي باهميءَ جي اُصولن مطابق هر مسئلي ۾ رواداري اختيار ڪري، باهمي تعاون سان ڪم ڪرڻو هو.

٧- ظاهر ۽ باطن، ماده ۽ روح ٻيئي هڪ وجود جا ٻه طرف هئا. مغرب ۽ مشرق جون تهذيبون ظاهر طور جدا هيون، پر اڳتي هلي انهن ۾ اشتراڪ ۽ اتحاد ڪرائڻ لاءِ سنڌين کي خلص فرض ادا ڪرڻو هو.

مهاجر پنجابي مستقل مفاد طرفان اسلام جي ڪيل تعبير سنڌي روايات ۽ سنڌي اسلامي تعبير جي خلاف هئي.پاڪستان نفرت جي پيداوار هو، جنهن مان نفاق پيدا ٿئي ٿو، ۽ اهو انسانذات کي هندو مسلمانن وغيره ۾ ورهائڻ لاءِ جوابدار هو، ۽ تنهنڪري روح اسلام جي ورڌ هو. ان جا هيٺيان طريقي ڪار اسلام جي سنڌي تعبيرجي خلاف هئا:

١- نظريو پاڪستان، يعني مسلمانن جو مذهب جي آڌار تي جدا قوم جو نظريو، جيڪو مذهبن جي اعتقادي ۽ عملي يڪ و جوديءَ جي قطعاً ناممڪن هئڻ سبب غلط غير اسلامي نظريو هو.

٢- اسلامي آئين ۽ نظام اسلاميءَ جون ڳالهيون ناقابل عمل، جديد دور جي حالتن جي خلاف ۽ ڏوڪو ڏيندڙ هيون، ان ڪري غلط هيون.

٣- انساني اتحاد جي نقطي نگاهه کي ترڪ ڪري، مسلمانن جي اتحاد جي ڳالهه ڪرڻ روح اسلام خلاف هئي.

٤- اسلام جي جُداگانه مذهب ۽ نظام جو تخيل به سنڌي تشريح اسلام جي خلاف آهي، جنهن موجب هر صالح ماڻهو مسلمان هو ۽ هر غير صالح ماڻهو غير مُسلم هو. بَرا ڪم ڪري صرف ڏاڙهي رکائي ختنو ڪرائي ۽ نالو مسلمانڪو رکائڻ سان ماڻهو مسلمان بنجي نٿو سگهي. مرزا قليچ بيگ ان جي ترجماني ڪندي، چوي ٿو ته:

"من نه مُسلمان ٿيو، ڪلمو پڙهيو ته ڇا ٿيو"

٥- سنڌي تعبير اسلام اِها هُئي ته اسلام دين امن ۽ سلامتي هو، ان ۾ زور زبردستيءَ کي دخل نه هو. هنسا جهنگل جو قانون هو ان ڪري جتي تشدد کي دخل آهي اتي صحيح اسلام رائج ٿي نه سگهندو.

٦- اسلام جي سنڌ ۾ تعبير مطابق اهو دين محبت جو مخزن هو، اُن ۾ نفرت کي دخل نه هو، مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي تعبير مطابق اسلام ۽ نفرت لازم ملزوم ٿي ويا هئا.

خود مذهب جي دائري ۾ ايتريءَ حد تائين مختلف تشريحن ۽ عملن وارن مسلمان ملڪن جو قومي طرح اتحاد ٿي نٿو سگهي. قرآن ۾ صاف ظاهر ڪيل آهي ته:

(ايستوي) اصحاب النار و اصحاب الجنة، اصحاب الجنة هم الفائزون

" دوزخي ۽ جنتي ماڻهو برابر نه هئا، جنتي دوزخين کان بهتر هئا." سنڌي درويشن جي تعليم مطابق صرف جنتي ماڻهو متحد ٿي سگهيا ٿي. ان تشريح مطابق نالي ۾ جيڪي مسلمان شمار ڪيا ويا ٿي سي سڀ صحيح مسلمان ئي نه هئا. آخر صالحن ۽ غير صالحن جو ڪهڙي طرح اتحاد ٿي سگهيو ٿي، جي اعتقاد ۽ عمل ۾ متضاد هئا.

اقتصادي مسئلن لاءِ مسلمانن جو اتحاد

رواجي طرح، سواءِ اصولن جي، اقتصاديات جو مذهب سان ڪو واسطو نٿو رهي. غريب هندو به ٿين ٿا ۽ مسلمان به آهن. واپاري هندو به آهن ته مسلمان به آهن. نوڪرين ۾ لياقت آهر بيئي ڌريون داخل ٿي سگهن ٿيون. ڪارخانا به اهڙيءَ طرح مختلف مذهبن جي ماڻهن جي هٿن ۾ رهي سگهن ٿا. عربن ۽ ايرانين جو تيل هندوستان، يورپ وغيره ملڪ وٺن ٿا، جن ڪي غير مسلم ملڪن جي دائري ۾ داخل ڪري، مسلم ملڪن جي ڪانفرنس ۾ سڏايو نه ويو هو. اهڙيءَ طرح مسلمان ملڪ سندن ترقيءَ لاءِ غير مسلم ملڪن کان قرض کڻي، هنر ۽ علم ۾ مدد وٺي سگهن ٿا. هن وقت غير مسلم ملڪن کان جديد قسم جو نهيل سامان ۽ هٿيار مسلمان ملڪ خريد ڪري رهيا آهن. مسلمان ملڪن جي اقتصادي اتحاد جو مقصد صرف اهو ٿيندو ته هو پاڻ ۾ ڏي وٺ ڪن. اُن طرح عرب ملڪ پنهنجو تيل ڪيڏانهن ڪندا؟ صرف مسلمان ته اهو تيل وٺي نه سگهندا. بيو جديد سامان ۽ هٿيار وغيره ته مسلمان ملڪ ٺاهي ڪونه رهيا آهن. انهن جو مدار يورپ ۽ آمريڪا جهڙن ترقي يافته ملڪن تي آهي. پوءِ سوال اُٿندو ته باوجود ان حالات جي، هي جو مسلمان ملڪن جي اقتصادي اتحاد جي گفتگو ڪئي وڃي ٿي، ان جو مطلب ڪهڙو آهي!

اُن جو جواب پڌرو پيو آهي. هن وقت تيل وارن مسلمان ملڪن وٽ پيسو گهڻو آهي. پاڪستان جي مستقل مفاد پنهجين فضول خرچين سان ملڪ کي ڏيوالي جي حالت تي پهچائي ڇڏيو آهي.

جيڪي بين ملڪن کان قرض ڪنيا اٿن، تن جون قسطون وقت تي پهچائي نٿا سگهن، انڪري انهن ملڪن مان ساک وڃين گهٽبي، تنهنڪري نون بئنڪرس کان قرضن کڻ لاءِ اسلام جو نالو آڻي، ڌوڪيبازي ڪرڻ گهرن ٿا. هن وقت تائين جنگي عهدناما ڪري سامراجي ملڪن کان پئي هٿيار ۽ پيسا ورتا اٿن. هٿيارن کي سنڌي، بلوچي ۽ پختون قومن مٿان مهاجر پنجابي سامراج قائم ڪرڻ لاءِ پئي ڪتب آندو اٿن. پيسن جو گهڻو پاڱو مهاجر پنجابي مستقل مفاد پنهنجي سامراجي فائدي لاءِ ڪتب پئي آندو آهي.

جڏهن مٿي ذڪر ڪيل قومن طرفان سندن استحصال کان بچڻ لاءِ جدوجهد شروع ٿي آهي، ته ان حالت ۾ مذهب جي نالي ۾ مسلمان ملڪن کي ڪَٺو ڪري، مذهب جي نالي جو فائدو وٺي، پيسن هٿ ڪرڻ لاءِ بهانو بنائين ٿا. جهڙيءَ طرح سان هنن سنڌي، بنگالي، بلوچ ۽ پختون قومن جي مسلمانن کي مذهب جي نالي ۾ ڪَٺو ڪري، پاڪستان قائم ڪري، سندن سامراج برپا ڪري، انهن قومن جو استحصال پئي ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح هاڻ هر هڪ طرف ماڻهن جو توجهه حقيقي مسئلن کان هٽائڻ لاءِ ۽ بئي طرف مسلمانن ملڪن جو پيسو ۽ همدردي حاصل ڪري، سندن سامراج مضبوط ڪرڻ ۽ مسلم ملڪن جي اتحاد جو نالو وٺي انهن جو استحصال ڪرڻ گهرن ٿا.

سگهوئي عرب ۽ بين مسلمان ملڪن کي پتو پوندو ته ڪهڙيءَ طرح هي سندن

استحصال ڪرڻ گهرن ٿا. غور سان ڏسبو ته مسلمان ملڪن جي اتحاد مان اقتصادي طرح نه هتي جي مسلم عوام کي فائدو حاصل ٿيندو ۽ نه ٻين مسلم ملڪن جي عوام کي فائدو رسڻ وارو آهي. هي سنڌين، بلوچن، ۽ پٺاڻن جي قومن تي مٿي ذڪر ڪيل مستقل مفاد جي سامراج قائم ڪرڻ لاءِ ناٽڪ رچايل آهي. انهيءَ اسلام جي ڍوڪي هيٺ هنن سنڌي، بلوچن، ۽ پختونن کي تباهه ڪيو آهي. هاڻ پيٽ نه ڀرجڻ ڪري ۽ ٻين مسلم ملڪن کي مغربي ملڪن سان اقتصادي تصادم ۾ آڻي، پاڻ ان جو فائدو حاصل ڪرڻ گهرن ٿا.

مون کي يقين آهي ته اڳتي هلي، تجربي بعد، عرب ملڪن کي پتو پوندو ته پاڪستان جا مهاجر پنجابي مستقل مفاد يهودين کان به بد تر هئا. پر حال ممڪن آهي ته هي ڪين مذهب جي نالي ۾ بيوقوف بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن جهڙيءَ طرح پاڪستان جي ننڍين قومن کي بي وقوف بنايو اٿن.

ڪلچرل ڳالهين ذريعي اتحاد

ڪلچر وسيع معنيٰ رکندڙ لفظ آهي. اهي مختلف ملڪن، آب هوائن، تاريخي پس منظرن، نسلن ۽ ضروريات زندگيءَ جي بنياد تي زمين جي محفوظ خطن ۾ جدا جدا صورت اختيار ڪن ٿا.

ان ۾ زبان، رهڻ ڪرڻ جو ن رسمون، لباس، فن تعمير، فن لطيف، مذهبي رايا، ادب، فلسفو ۽ طبعي رجحان وغيره اچي وڃن ٿا.

ان ڪري ائين چوڻ ته سڀني مسلمان ملڪن ۾ ڪچرل اتحاد قائم ڪرڻ لاءِ هي ڪانفرنسون ڪم ڏيئي سگهنديون، سا ڳالهه ڪلچر جي ماهيت کان معلومات جي بي خبري ٿيندو. مذهب به ڪلچر تي ڪجهه اثرانداز ٿئي ٿو. پر ائين چوڻ ته هندو ۽ مسلمان ڪلچر جدا ٿين ٿا، سا جهالت جي نشاني آهي. مثال خاطر سنڌي ڪلچر تي نظر ڊوڙائبي ته ان مان پتو پوندو ته سنڌي هندو سنڌي مسلمان کي يو پي، پنجاب، عرب وغيره جي مسلمانن کان وڌيڪ نزديڪ ۽ هم ڪلچر ٿي سگهن ٿا. جهڙوڪ سنڌي مسلمان ۽ هندوءَ جي زبان ساڳي هئي. ٻنهي جو لباس ڪجهه قدر هڪجهڙو هو. رسم رواج ۾ گهڻي قدر يڪسانيت هئي. هي نسل ۾ اڪثري هڪ ٻئي کي ويجها هئا. مسلمان سولنگي هئا ته هندو به سولنگي هئا. مسلمان چوهاڻ هئا ته هندو به چوهاڻ هئا. اهڙيءَ طرح واڍا، موچي، لهار وغيره مذهب پٺاندڙ ورهايل نه هئا. بلڪ ٻنهي مذهبن جا ماڻهو اهو ڏنڌو ڪندڙ هئا. تصوف جا سنڌي هندو ۽ مسلمان ٻئي قائل هئا. نفرت ۽ نفاق کان دور رهڻ جي ٻنهي ڌرين کي تعليم مليل هئي. ٻنهي ڌرين کي ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت جو سبق سيکاريل هو.

هاڻ اچو ته انهن جي پهرين پيٽ پاڪستان جي رهاڪو مسلمانن سان ڪريون، پٺاڻن، مهاجرن ، پنجابين ۽ بلوچن جون زبانون سنڌين کان علحده هيون. سنڌن

لباس علحده هئا. هڪڙا سوڙهيون سٿڻيون ته ٻيا وڏيون سٿڻون پائيندڙ هئا. ته ٽيا گوڏيون ٻڌندڙ هئا. هڪڙا پان کائي، وات ڳاڙها ڪري هليا ٿي، ته ٻين وٽ ان کي عيب سمجهيو ٿي ويو. هڪڙا جنگجو ذهنيت رکندڙ هئا ته ٻيا مانيٽا ۽ ٻاجهاري طبيعت رکندڙ هئا. مهاجر پنجابي نفرت جا پندار هئا. ته سنڌي پريم جا پوڄاري هئا. مهاجر پنجابي مستقل مفاد استحصالي هئا. سنڌي مظلوم هئا. انهن کي هڪ پاڪستاني ڪلچر جو حامل سڏڻ جهل جي نمائش ڪرڻي هئي. خود پاڪستان نه هڪ ملڪ هو، نه اتي جا رهاڪو هڪ قوم جا افراد هئا. ڪلچر ٢٦ سالن ۾ نه نهندا آهن. انهن جي ٺهڻ لاءِ صديون لڳن ٿيون. سنڌين، پنجابين، بلوچن ۽ پختونن جون جُدا جُدا قومون هيون، جن جا جُدا جُدا تاريخي پس منظر هئا. اڪثري انهن جا هڪٻين سان اختلاف پئي رهيا آهن. سنڌين ۾ نوان آيل مهاجر هنجن ۾ڪنگ پئي معلوم ٿيا. انهن جي ڪلچر جو اتحاد اهڙو ٿيندو، جهڙوڪ ڪانگ ۽ چتونءَ جو ميلاپ ٿي سگهي ٿو.

اُها حالت خود پاڪستان جي رهاڪن جي آهي. هاڻ اُهي مستقل مفاد ، عوام جو توجهه ملڪ جي حقيقي مسئلن کان هٽائڻ لاءِ، اسلامي ڪلچر جون ڳالهيون ڪن، ته ان ۾ سندن بي ايمانيءَ ڪانسواءِ ٻي ڳالهه ٿي نٿي سگهي.

پلا تُرڪ، عرب، پٺاڻ، ايراني، مليشائي، انڊونيشي، سنڌي، بنگالي وغيره ڪهڙي حساب سان هڪ ڪلچر جا افراد سڏجي سگهجن ٿا! تنهنڪري جيڪي ماڻهو اسلامي ڪلچر جو ذڪر ڪن ٿا، ڏوڪيباز يا جاهل آهن. ڪلچر وطن مطابق هزارن سالن جي باهمي ميلاپ بعد ٺهن ٿا. انهن ۾ زبان ۽ تاريخي روايات مُکيه جزا ٿين ٿا. انهن کي عقيدن ۽ نظرين مطابق هڪ ڪرڻ جي هرڪا ڪوشش ناڪامياب ٿي آهي. مسلمان ملڪن جون زبانون علحده آهن. انهن جا رسم رواج جدا آهن. لباس، کاڌو خوراڪ مختلف اٿن. خود سندن هڪ ئي مذهب جا عقيدا ۽ تشريحون جدا آهن. اُهي هڪٻين کان پري هٽڻ ڪري واپار، ميل ميلاپ، رهڻي ڪرڻيءَ ۾ هڪٻين تي اثر انداز ٿي نٿا سگهن. انهن جو اتحاد سندن زبان هڪ ڪرڻ سان ٿي سگهي ٿو. آيا ڪوبه ملڪ ۽ ڪابه قوم پنهنجي زبان ڦٽي ڪري، مذهب خاطر ٻئي جي زبان اختيار ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندي! يا ڪروڙن ماڻهن کي، سندن اباجدي زبانون ختم ڪرائي، مذهب خاطر هڪ زبان اختيار ڪرائڻ ممڪن ٿي سگهندو!

مهاجر پنجابي سامراجين جا ايجنٽ يا دلال ڇا به دليل ڏين، پر تاريخ ثابت ڪيو آهي ته طويل مُدت عربي سامراج جي هيٺ رهڻ جي باوجود سنڌين پنهنجي زبان قرآن ۽ حديث جي زبان تان قربان نه ڪئي، سي ڪهڙيءَ طرح مهاجرن جي اردو زبان قبولي، ان کي قومي زبان تسليم ڪندا؟ ۽ شاهه لطيف، سچل ۽ ساميءَ کي ڇڏي اقبال، حالي ۽ ذوق کي قبوليندا. ايرانين سندن زبان عربي زبان خاطر قربان نه ڪئي. بنگالي ان ڪري مرڳو هن سامراج کان جدا ٿي ويا. هاڻ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو شوبناءِ ڪهڙيءَ طرح سان سنڌين کي ان لاءِ رضامند ڪري سگهندو! ڪهڙيءَ طرح ڪو سنڌي قوم کي سندن هزارن سالن جي ورثن کان محروم ڪري، هڪ خود ساخته پاڪستاني قوم ۾ مدغم ڪري، ان کي اردو زبان اختيار ڪرڻ تي مجبور ڪري سگهندو؟ خدا جي مار پوي اهڙن غدار ماڻهن تي، جيڪي اهڙيون ڳالهيون ڪن ٿا. اسان

جي اڳيان اهڙن ماڻهن جي ڊگهي لسٽ آهي. چنيسر سومرو، سيٺ ناٺون مل، مسٽر جناح، مسٽر ڀٽو انهن مان چند آهن. جيئن اڳيان ڏبون ٿي ويا. تيئن نيٺ هي به ڪيفر ڪردار تي پهچندو. هن کي ڪڏهن سندس ڪلچر ۽ زبان لاءِ اقتدار جي لالچ ڪري، محبت نه هجي، پر ڪهڙيءَ طرح ڪو ايراني پنهنجي پارسي زبان کي عربي زبان خاطر، باوجود قرآن ۽ حديث جي زبان هئڻ جي، قربان ڪري سگهندو؟ ساڳي حالت عربن جي آهي. اهي ڪهڙيءَ طرح اسلامي اتحاد جي نالي ۾ پنهنجو ڪلچر ۽ زبان قربان ڪري پارسي، اردو يا انڊونيشي زبانن کي اختيار ڪري سگهندا؟

تاريخ ثابت ڪري ٿي ته هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، مسيحيت ۽ اسلام، باوجود سندن عالمگيريت جي، سندن پوئلڳن جون زبانون هڪ ڪري نه سگهيا آهن.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته سياسي طرح مسلمانن کي متحد ڪرڻ لاءِ بني اميه سامراج ڪوشش ڪئي، پر اها ناڪامياب ٿي، ۽ هن وقت بني اميه سامراج جو نالو نشان به نه آهي، پر سنڌي، پختون ۽ ايراني قائم آهن. ان کان پوءِ بني عباس خاندان جي سامراج هيٺ مسلمانن کي گڏي هلائڻ لاءِ ڪوشش ٿي، پر اها به ڪامياب ٿي نه سگهي. باوجود ان جي، جو انهن به اسلام جو نالو ڪتب آڻي عربي سامراج کي قائم رکڻ گهريو ٿي. ان کان پوءِ سگهوئي مصر، اسپين، ترڪن، مغلن، ايرانين وغيره جي هٿن هيٺ جدا سلطنتون لهيون، جن مان ڪيترن هڪ ٻين جا خون وهايا. تاريخ ثابت ٿي ڪري ته ڪڏهين به جملي مسلمان نه خلافت جي نالي هيٺ، نه پئن اسلامزم جي سايي هيٺ، نه مهديت جي نالي ۾ متحد ٿي سگهيا آهن. هندوستاني مسلمانن جي ناعاقبت انديش گروه اورنگزيب جي ڏينهن ۾، مذهب جي نالي ۾، مسلمانن کي متحد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اها به ناڪامياب ٿي.

ترڪن خلافت جي نالي ۾ عربن کي ڪجهه وقت لاءِ سندن زير تسلط رکيو پر پهرين موقعي ملڻ تي هنن سندن غلاميءَ جو طوق لاهي ڦٽو ڪري ڇڏيو. هتي هندوستاني مسلمانن کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد، مذهب اسلام جي خود ساخته تشريح ۾ بيوقوف بنائي پاڪستان ۾ پنهنجو سامراج قائم ڪيو. هاڻ جڏهن اتي جي اصلوڪين قومن کي تجربي بعد ان ڌوکي جو پتو پيو ته بنگالين قرباني ڏيئي، ان غلاميءَ جي ڳٽ کي ڦٽو ڪري ڇڏيو. باقي سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان وارا به انشا الله جلد جدا ٿي ويندا. آخر هيءَ ڌوکي جي ديوار ڪيترو وقت جٽاءُ ڪري سگهندي!

هنن سامراجين، ملڪ ۾ اندروني انتشار ڏسي، هن وقت ڪشميرين جي آزاديءَ جو سانگ سنبهيو آهي. سندن شوبنله رات ڏينهن اها گفتگو ڪري رهيو آهي. ان کان ڪو پڇي ته مسٽر سنڌين کي مهاجر پنجابي سامراج جو غلام رکيو ويٺو آهين. انهن مان سندن آزاديءَ جي ڪو گفتگو ڪري ٿو ته انهن کي قتل ڪرائين ٿو. هاڻ توکي اچي ڪشميرين جي آزاديءَ لاءِ محبت جاڳي آهي سنڌين کي بخوبي خبر آهي ته جيڪو ماڻهو پنهنجن سان سچو نه آهي اهو ٻين سان ڪهڙيءَ طرح وفادار رهي سگهندو؟

هاڻ اچو ته هن ڪانفرنس جي ٽن مدارالمهام ليڊرن جي ڪارگذارين تي نظر ڊڙايون: (۱) ذوالفقار علي خان ڀٽو (۲) مسٽر معمر قذافي، ۽ (۳) امير فيصل مرحوم.

ذوالفقار علي خان ڀٽو

هن صاحب کي چالاڪ ۽ هوشيار سمجهي،پاڪستان جي حڪمران طبقي (مهاجر پنجابي مستقل مفاد) عارضي طرح پنهنجو شوبٺاء ڪري ڪتب آندو آهي.

هيءُ ماڻهو پاڪستان جي ڪنهن بہ قوم، نظريي يا طبقي جي صحيح نمائندگي ڪرڻ جو اهل نہ آهي.سنڌ،بلوچستان ۽ پختونستان جي قومن جي وجود کان انڪار ڪرڻ سبب انهن جي نمائندگيءَ جو حق وڃائي ويٺو آهي. هن وقت فسطائي طريقن سان هو اُنهن جي اسيمبلين ۽ حڪومتن تي قبضو ڄمائي ويٺو آهي، اهل پنجاب جي مستقل مفاد ڪيس عارضي طور ڪتب آڻڻ لاءِ ان جاءِ تي آندو آهي. ليڪن آهستي ٿي، هو هن جي مختلف ڪارنامن کان تنگ ۽ بيزار ٿيندا وڃن ٿا.پنجاب جو اهل راءِ ۽ غريب هن کان بيزار ٿي چڪو آهي. صرف چند خود مطلب ۽ گوندا گروهہ جي ماڻهن جي آدار تي، عوامي راءِ کي ڏو ڪو ڏيڻ لاءِ مختلف نعرا هڻي،پيو وقت گذاري.

هن وقت،هو ڪشمير جي سوال تي عوام کي پيو بيوقوف بنائي. ان سوال تي قريباً پاڪستان جي هر حاڪم عوام کي گمراهہ ڪيو آهي. چوٽي آهي تہ "جتي لوپي هوندا اتي نوڪي بک نہ مرندا"ان وانگر جڏهن ماڻهو گمراهہ ٿيڻ لاءِتيار هجن،تہ هي چو نہ ان جو فائدو وٺي! ٢٦ سال ٿيا آهن تہ ڪشمير آزاد ٿي نہ سگهيو آهي. لياقت علي خان کان وٺي يحيٰ خان تائين،سڀ حاڪم اِنهيءَ سوال تي ماڻهن کي ڀرغلائيندا رهيا. ٽي جنگيون ٿيون آهن، اقوام متحده ۾ اُن سوال کي کنيوويو، پر ڪجهہ بہ نہ ٿيو.هن ان سوال کي اُن وقت کنيو آهي جڏهن ڪشميرين جي محبوب رهنما شيخ محمد عبدالله پاڪستاني حڪام جي ڏوڪيازيءَ ۽ سندن بنگال ۾ ڪارنامن ۽ حالتن کان مجبو ر ٿي ڀارت سرڪار سان سمجهوتو ڪيو آهي .

ٻئي طرف ڀُٽي صاحب بلوچستان ۽ پختو نستان جي ڪثرت راءِ سان چونڊيل حڪومت کي ڪڍي،نيشنل عوامي پارٽيءَ کي غير قانوني ٺهرائي، ماڻهن کي جيلن ۾ وجهي،فوج هٿان بلوچن تي بمباري ڪرائي، اُتي ظلم جي بازار گرم ڪري ڇڏي آهي،جنهن ڪري افغانستان سرڪار ناراض ٿي پيئي آهي. اصل مقصد هن جو ان مان ساري پاڪستان ۾ سندس پارٽي مضبوط ڪري ، گهڻي وقت تائين پنهنجي آمريت قائم رکڻ آهي. هي ساري پاڪستان تي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي چند ماڻهن کي سندن سامراج جي قائم رکڻ لاءِ پاڪستان جي يڪجهتيءَ ۽ سالميت جي قائم رکڻ جو بهانو ڏيئي ، اهو ڪم ڪري رهيو آهي جو اندران اندر اُن جي پاڙ پٽي رهيو آهي.

هيءُ پنجاب ۾ جماعت اسلاميءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي، ليڪن سندن نعرن جهڙوڪ، اسلامي نظام حڪومت، اسلامي اتحاد، اسلامي آئين ۽ پاڪستان جي يڪجهتي ۽ سلامتيءَ جي گفتگو ڪري، ماڻهن کي اکين ۾ ڌوڙ وجهي رهيو آهي.چند پڙهيلن کي پيپلس پارٽي کي زور وٺائڻ لاءِ نوڪريون ڏئي خريد ڪري ٿو.پر آخر اهاڏوڪي بازي ڪيترو وقت هلندي؟ ڇا جماعت اسلامي جا ليدر بيوقوف آهن،جو اسلام جي سر بلندي پاڪستان جي يڪجهتيءَ، اسلامي اتحاد،اسلامي

آئين جي اميد اُن ماڻهوءَ مان رکن جنهن جو ا ٿڻ ويهڻ، قول فعل اسلامي اصولن جي خلاف هو!

ڇا، جماعت اسلاميءَ وارن کي وسري ويو هوندو، جو هن سندن ليڊر کي جيل ۾ وجهي، طرح طرح جي بي عزتي ڪرائي هئي، جنهنجو بيو ڪوبه ڏوهه ڪونه هو سواءِ اُن جي تہ صاف گوئيءَ کان ڪم ٿي ورتائين.

ڇا، جنهن پارٽي جا ليڊر جناح ۽ لياقت علي خان جهڙن فرعون صفت ماڻهن کي سچ چوڻ کان نہ ڊنا، سي ڪيئن هن طفل مڪتب ماڻهوُ جي ڪوڙڪي ۾ ڦاسندا! جماعت اسلاميءَ جي سياسي پاليسيءَ ۽ مذهبي اعتقادن کان ڪٿي اسان کي ڪيترو بہ اختلاف هجي پر هنن جي شخصي اخلاق ۽ پنهنجن اعتقادن سان وفاداريءَ تي نقط چيني ڪري نہ سگهبي.

ٻيُّي صاحب پنهنجن ڪارنامن ڪري هر ڳالهہ جي مٽي پليت ڪئي آهي. هن جو چوڻ آهي تہ هن ڊڪٽيٽريءَ کي ڪڍي ملڪ ۾ جمهوريت جو دور رائج ڪيو آهي. ٻيُّي جي طرز حڪومت کي جمهوريت سڏڻ ان لفظ جي بي عزتي آهي ڇا، جمهوريت ۾ هيٺيون ڳالهيون سرزد ٿينديون آهن :

(١) ڇا جمهوريت ۾ مخالف اخبارن ، رسالن ۽ ڪتابن کي بند ۽ ضبط ڪيو ويندو آهي ؟

(٢) ڇا، جمهوريت ۾ جماعت سازيءَ تي بندش پوندي آهي؟ يا جماعتن کي ڪيس هلائڻ کان علاوه ممنوع ٺهرايو ويندو آهي؟

(٣) ڇا، جمهوريت ۾ ججن کي ڌمڪائي يا لالچ ڏيئي صحيح فيصلن ڪرڻ کان روڪيو ويندو آهي؛ جي ڪي جج مخالفن جي ضمانت ڪڻ جي همت ڪن، تہ انهن مان ڪن کي نوڪريءَ کان خارج ڪيو وڃي يا جيل ۾ وڌو وڃي ؟

(۴)مخالفن کي ڪيسن هلائڻ کان سواءِ جيلن ۾ وجهڻ، انهن سان جيلن ۾ طرح طرح جون بي عزتيون ڪرائڻ، ۽ ڪن لاءِ هاءِڪورٽ ضامن ڪٿي تہ ڪيسن مٿان ڪيس ناهي، ڪين وري وري جيل موڪلڻ- ڇا جمهوريت ۾ ائين ٿيندو آهي ؟

(۵) ڇا، جمهوريت ۾ مخالفن کي جيلن ۾ وجهي يا مارائي ميدان صاف ڪرڻ بہ جائز آهي؟

اُهي هن صاحب جي جمهوري طرز حڪومت جا ادنيٰ مثال آهن. هاڻي اچو تہ سندس اسلامي آئين ۽ اسلامي نظر حڪومت تي نظر ڪريون. سندس دور حڪومت ۾ هيٺيون ڳالهيون عام جام آهن:

(١) هن جي حڪومت ۾ رشوت خوري، زنا، شرابخوري، جوا، گهوڙن جون شرطون عام جام آهن .

(٢) سوئر جي گوشت وڪري ڪرڻ يا کائڻ تي اسرائيل جي ملڪ ۾ بندش آهي، ليڪن هتي ماڻهو کائي رهيا آهن ۽ ان جي وڪري تي بندش نہ آهي.

(٣) هتي انگوٺو انڊين پينل ڪوڊ، ڪرمنل پروسيڊئيرڪوڊ وغيره جا قانون ٿوري نالن جي تبديليءَ سان رائج آهن، جي اصل رومن قانون جي آڌار تي بنايل هئا.

(۴)انگريزي دور جي دستور مطابق ورثي ترڪي ۽ شاديءَ جي قانونن کان

سواءِ هتي ڪو بہ شريعت اسلاميءَ جو قانون نہ نهيو آهي.

(۵) پيپلس پارٽيءَ جا اڪثر مکيہ ليڊر زاني،شرابي، رشوت خور، استحصالي، ظالم، بد اخلاق آهن. سرڪار طرفان ماڻهن کي بيوقوف بنائڻ لاءِ اسلامي آئين۽قانون جو نالو ورتو وڃي ٿو پر اڃا تائين هو اهو فيصلو نہ ڪري سگهيا آهن تہ اسلامي آئين ۽ قانون ڇا ٿيندو آهي؟نہ وري اهي اهڙو قانون پاس ڪرائي سگهيا آهن.

ماڻهن کي بيوقوف بنائڻ لاءِ پيپلز پارٽي صاحب اليڪشن وقت هيٺين قسم جا وعدا ڪيا هئا.

(۱) هرهڪ هاريءَ ۽ مزدور کي رهڻ لاءِ گهر مهيا ڪيو ويندو.

(۲) هرهڪ هاري کي ۱۶ ايڪڙ زمين ڏني ويندي ،جنهن تان ڍل وصول نہ ڪئي ويندي .

(۳) هنري ڪارخانا سرڪاري تحويل ۾ ورتا ويندا.

(۴) مال جي چاري لاءِ هيلن کي مفت ڪيو ويندو.

(۵) ميرٻحرن کان مڇي ۽ پلي جومحصول نہ ورتو ويندو.

(٦) رشوت بند ڪئي ويندي .

(۷) بد امني دور ڪئي ويندي.

(۸) تعليم مفت ۽ عام ڪئي ويندي.

(۹) بي روزگاري دور ڪئي ويندي.

(۱۰) ملڪ کي ڪاڌ خو راڪ ۽ ٻين هنري مصنوعات ۾ خود ڪفيل بنايو ويندو.

هاڻ اچو تہ مٿي ذڪر ڪيل وعدن بابت نظرڪري ڏسون تہ انهن دلاسن جي ڪيتري قدر پورائي ٿي سگهي آهي.

(۱)وعدو پهريون - جاين جو مُهيا ڪرڻ

سنڌ تي نظر ڪري ڏسبو تہ سواءِ ٻن ٽڻن ننڍن نمائشي ڳوٺن جي ساريءَ سنڌ جا ٦۰ سيڪڙو ماڻهو جهوپڙين ،پڳلن۽ خراب جاين ۾ رهيا پيا آهن. يا خانہ بدوش يا نيم خانا بدوش زندگي گذارين ٿا.ٻئي طرف هن مهاجر پنجابي سامراجين کي راضي ڪرڻ لاءِ ڪروڙن رپين جي خرچ سان مهاجرن ۽ بهارين لاءِ ڪالونيون لهرايون آهن.

(۲)وعدو نمبر ٻيو-۱٦ -ايڪڙ زمين هارين کي ڏيڻ

عام غريب تہ انگ اکر ڪونہ ڄاڻندا هئاپر ڪيترا پڙهيل ماڻهو بہ خود مطلبيءَ يا جهالت ڪري ان ڳالھ تي اعتبار ڪري ويا ۽ ووٽ ان دلاسي تي پيپلس پارٽيءَ کي ڏنائون، جيتوڻيڪ سنڌ ۾ ۹۰ سيڪڙي کان بہ مٿي ان پارٽيءَ جا ٻهاريل اُميدوار خود وڏا زميندار ۽ رئيس هئا. اسان ماڻهن کي گهٽو سمجهايو تہ ٻا سا- مير اعجاز،جتوئي صاحب،مخدوم صاحب، چام صاحب،پير غلام رسول شاھ، پنھو پهاڻ وغيره سڀ وڏي

زميندار ڪلاس جا هئا. انهن جي نمائينده حڪومت ڪان اوهان زمين جي ورهاست جي ڪهڙي اميد رکي سگهو ٿا! پر ڪنهن به ڪونه پڇيو ۽ ٻٽي صاحب جي پارٽي طاقت ۾ اچي ويئي. هاڻ چا ٿيو آهي ته سواءِ هزار ٻن ڪٽنبن جي، ڪنهن هاري ۽ کي زمين ڪانه ملي آهي. ١٦ ايڪڙ زمين پلا ڪيئن ملي سگهي ها،جڏهن سنڌ ۾ جملي لائق آباد زمين (٢١٠٠٠٠٠) ٻه ڪروڙ ڏهه لک ڪن ايڪڙ هئي. آباديءَ تي گذرڪندڙ ماڻهو ٧٠لک هئا. جي جملي زمين هڪ جيتري ورهائي وڃي، ته ٽي ايڪڙ ماڻهو مس ملي سگهندي.جي هڪ ڪٽنب ۾ ٥ ميمبر شمار ڪجن ته ١٥-ايڪڙ زمين في ڪٽنب مس ملي ٿي سگهي تنهن ڪانسواءِ طاقت ۾ اچڻ بعد هن جيڪي زرعي سڌرا آندا آهن تن ۾ هيٺيون خاميون آهن:

وڏن زميندارن کي خبردار ڪري،سندن زمين سندن اولاد، نوڪرن وغيره ماڻهن ۾ ورهائي اڍائي سو ايڪڙ في ماڻهوءَ جي حوالي ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويو.ازانسواءِ مهاجرن،ملٽري ۽ سول سروس عملدارن، جن کي زمين ملڻ جو حق نه هو،تن جي زمين کي هٿ نه لاتو ويو. نتيجو اهو نڪتو ته ساري سنڌ جي ٻه ڪروڙ ايڪڙن مان صرف چند لک ايڪڙ زمين هارين ۾ ورهاست لاءِ بچي، ۽ ٻي سموري زمين ساڳين مالڪن وٽ رهي. ٻي ڳالهه جنهن طرف توجه نه ڏنو ويو يا چالاڪي واري ماڻهن کي بيوقوف بنائڻ لاءِ ائين ڪيو ويو هو.سا اها هئي ته سنڌي ماڻهن جي معيار زندگي وڌائڻ لاءِزمين جو ننڍن ٽڪرن ۾ وراهڻ حل نه هو ،ڇو ته خود زمين به ڪا براجن ۾ هئي ته ڪا ڪچي جي هئي ، ڪا باراني هئي، ڪادرياهي واهن تي هئي، تنهنڪري هڪ جيتري ورهاست فائدو ڪونه ڏي ها. ان کان علاوه پاڻيءَ کي پنجاب ۾ روڪڻ سبب ،ان جي گهٽتائيءَ ڪري ،سڀ لائق آبادزمين سال به سال آباد ٿيڻ جو امڪان نه هو.ان ڪري زمين جي ٽڪرن ۾ ورهائي ڏيڻ ڪري ماڻهن جي معيار زندگي وڌڻ جو امڪان ڪونه هو- اهو فقط تڏهن ٿي ٿي سگهيو جڏهن زمين جي پيدائش تي گذرڪندڙ ٧٠لک ماڻهن مان صرف ٢٥ لک ماڻهن کي زمين تي رهڻ ڏنو وڃي، ۽ باقي ٤٥لک سنڌ جي هارين کي نوڪرين ، واپار ،ڪارخانن،ڪاٽين وغيره ۾ مصروف ڪيو وڃي، پر هي،جو مهاجرپنجابي مستقل مفاد جي ذريعي طاقت ۾ اچڻ جو مطالبو هو. سو اهڙي طرح ڳالهه ڪيئن ڪري ٿي سگهيو!

هن طاقت ۾ اچڻ بعد اهوڪم ڪيو آهي،جو سنڌ مان پيدا ٿيندڙ (٣٥٠) ٽي سو پنجاهه ڪروڙ روپين جي ٽيڪسن کي مرڪزي حڪومت جي حوالي ڪري ڇڏيائين، جن مان ٻه سيڪڙو رقم به سنڌ تي خرچ نٿي ٿئي.

سنڌين کي ٽوٽل سرڪاري نوڪرين ۾ هڪ سيڪڙو نوڪري به نصيب نه ٿي ٿئي . ڪارخانا سڀ غير سنڌين جي حوالي ڪيا ويا آهن ،جن ۾ انهن ٻاهران مزدور آڻائي ويهاريا آهن .نه رڳو مرڪزي سرڪار جي نوڪرين ۾ سنڌين کي نوڪرين کان محروم رکيو ويو آهي ،پر سنڌ اندر پڻ ٤٠ سيڪڙو نوڪريون غير سنڌين جي حوالي ۾ ڏنيون ويون آهن. ڪارخانا، ڪاٺيون ، هنر، واپار، بئنڪون سڀ غيرسنڌين جي حوالي ۾ ڏنيون ويون آهن ، اهڙي حالت ۾ سنڌجي آبادگار طبقي جي معيار زندگي وڌائڻ لاءِ ڪهڙو انتظام.موجوده طريقي جي نظام حڪومت جي هوندي ٿي

سگهي ٿو!

(٣)وعدو ٽيون -ڪارخانا سرڪاري قبضي ۾ وٺڻ

ان ۾ به ماڻهن سان ٺوڳو ڪيو ويو آهي. اسي سيڪڙو ڪارخانا خانگي ملڪيت ۾ رهڻ ڏنا ويا آهن. يا جن ماڻهن سان حڪمران گروهه جي دشمني هئي، انهن کان ڪارخانا کسيا ويا هئا- ۽ انهن مان وري جڏهن ڪن سان نهيا ٿي، اُهي انهن کي موٽائي ڏنا ويا ٿي.ڪارخانن کي سرڪار جي حوالي ڪرڻ بعد به انهن ۾ سنڌيءَ کي مزدوري نه ڏني ويئي-

انهن ڪارخانن جو انتظام غيرسنڌين جي حوالي ۾ ڏنو ويو آهي.انڪري سنڌين کي سنڌ ۾ قائم ٿيل يا سرڪاري ۾ ورتل ڪارخانن مان ڪو فائدو حاصل ٿي نه سگهيو آهي.

(۴) وعدو چوٿون - ٻيلن ۾ مال جو چَرڻ مفت ڪيو ويند و

جيڪي ماڻهو ٻيلن جي پر ۾ رهن ٿا،تن کي پتو آهي ته ٻيلن ۾ مال جي چرائي مفت نه ڪئي ويئي آهي ،بلڪ ان جو ريٽ چوڻون ڪيو ويو آهي . ازانسواءِ پيسا ونــي ، عملدارن، مالدارن ۽ ڪانين جي مقاطعدارن کان ٻيلا وڍائي ختم ڪري ڇڏياآهن . ماڻهن کي هاڻ ٺوڪي ڏيڻ لاءِوڻن پوکڻ جا ڏينهن مقرر ڪيا وڃن ٿا.پر وڻن جو وڍڻ ته هڪ طرف،جيڪي ٻيلن ۾ يا ٻاهر انگريزي حڪومت جي ڏينهن ۾ وڻ هئا. انهن جو ڏهون حصو به وڻ هن وقت نه رهيا آهن. جي اها حالت آهي ته پاڻيءَ جي گهٽجڻ ڪري،ٻيلن جي ٻوڙ هيٺان نه اچڻ،۽ بارشن جي گهٽتائيءَڪري پاڻيءَ جي نه ملڻ ،۽ هاڻي جو ويتر بي تحاشا وَڍَ ٿي رهي آهي اُن ڪري ڪجهه وقت کان پوءِٻيلن جو صرف وڃي نالو سنڌ ۾ رهندو ،اُن جو اثر مال جي چاري ۽ مال جي واڌاري تي پوندو. اڳي گوشت هڪ روپئي سير ملندو هو.هاڻي ١٢کان ١٥ رپين سير گوشت جو نٽو ملي ،ڳڏهه ڪتا، ۽ مئل جانور ماڻهن کي کارايا وڃن ٿا. پوءِ به اُن کي اسلامي حڪومت سڏڻ ۾ شرم ڪونه ٿو اچين . ان حالت هيٺ ممڪن آهي ته ڪجهه وقت کان پوءِ شايد مال اڻ لڀ ٿي وڃي. پاڪستان جي ٻين صوبن ۾ مال جا فارم نـاهيا وڃن ٿا پر پيٽي صاحب پنهنجي سر پاڻ کي حڪومت ۾ قائم رکڻ کي ڪافي سمجهي سنڌي چوپائي مال کي صدقي جي ٻڪريءَ وانگر قربان ڪري ڇڏيو آهي.

(۵)وعدو پنجون - ميربحرن تان محصول معاف ڪيا ويندا

اليڪشن جي وقت هن نـام نهاد عوامي پـارٽـيءَ ، جنهن جـي واڳ زميندارن،ڪامورن ۽ شاهوڪارن جي هٿ ۾ هئي ،ووٽن وٺڻ لاءِ ميربحرن کي دلاسا ڏنا هئا ته درياءَ ۽ ڍنڍن مان مڇيءَ پلي تان محصول معاف ڪيا ويندا اقتدار ۾ اچڻ

بعد اُهي تہ معاف ڪو نہ ٿيا، پر هاڻ انهن جو انتظام فشريز کاتي وارن عملدارن جي حوالي ڪيو ويو آهي ، جي وڏيڪ پيسن ڪمائڻ خاطر اُنهن جا مقاطعا نيلام ڪن ٿا. مڇي ۽ پلا مارينڌڙ ۽ پڪي جهلينڌڙ غريب ساڳين تڪليفن ۾ آهن.

هن حڪومت جو سمورو ڪاروبار ڏوڪي بازيءَ تي هلي رهيو آهي . ڀريـن ڇيو ويو تہ ڪينجهر ڍنڍ تي ڪلري ڍنڍجو رڪيل نالو تبديل ڪري،ساڳيو ڪينجهر جو نالو رکيو ويندو،پر اجا تائين نالو ساڳيو هليو اچي،چيو ويو تہ سنڌ دشمن غلام محمد خان گورنر جنرل پاڪستان جو نالو ڪوٽڙي براج تان هٽائي، ان تي شاهہ لطيف براج رکيو ويندو،پر مجال آهي ،جو هي صاحب پنهنجن مهاجر آقائن کي ناراض ڪري سگهن.

(٦) ڇهون واعدو - رشوت جي پاڙ پٽي ويندي

پيپلس پارٽيءَ جي ڪارڪنن اليڪشن وقت اعلان پئي ڪيا تہ رشوت جي پاڙ پٽي ويندي- پر اقتدار ۾ اچڻ بعد حالت اها ٿي آهي تہ اڪثر وزيرن ۽ ميمبرن ، جي ان پارٽيءَ سان مُلحق هئا لکين روپيا مختلف طريقن سان ڪمايا آهن. سندن پارٽيءَ جي ڪارڪنن کي طرح طرح سان ورسايو ويو آهي. اسان کي اڪثر وزيرن ۽ ميمبرن جا ڪارناما معلوم آهن پر هن جنرل تنقيد ۾ شخصي نالا وٺڻ ٺيڪ نٿا لڳن ، انهن کي ڏسي آفيسر ۽سرڪاري عملو بہ چِتو ٿي پيو آهي . هن وقت اڳوٽي کان رشوت ڏهوڻي ٿي ويئي آهي .نالي خاطر چند آفيسرن کي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو آهي . اُنهن ۾ بہ ١٣ سو آفيسرن مان اڌجيتراسنڌي آفيسر ڪڍيا ويا آهن ،جن جو تعداد سرڪاري نوڪرين ۾ اڳيئي گهٽ هو.انطرح آفيسرن کي ڪڍڻ جي مصيبت وري بہ سنڌي عملدارن تي پيئي، جيتوڻيڪ اُنهن کان بہ وڌيڪ غير سنڌي راشي عملدار اجا تائين نوڪرين ۾ هلندا اچن . اڪثرڪري انهن عملدارن کي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو، جن سان پيپلس پارٽيءَ جي ڪارڪنن جي دشمني هئي،يا انهن ايماندار هئڻ ڪري سندن ناجائز ڪم سرانجام نہ ڪيا.انهن نڪتل عملدارن مان ڪيترا عملدار ايماندار هئا.

پيپلس پارٽيءَ جي ڪارڪنن تي نظر ڪبي تہ جي اڳ ڪُٺل هئا سي لکن جا مالڪ ٿي ويا آهن. سمگلنگ، رشوت ، ناجائز فائدا واپارين وغيره کي ڏيڻ سان هو وڏيءَ ملڪيت وارا ٿي ويا آهن. ڪارخانن مان ڪن کي ڪاٽين جا ليسن، ڪن جا آفيسرن تي ماهيانہ مقرر،تہ ڪن کي موٽرن جون پرمٽون ڏيئي ، لکن رپين جو نفعو ڏياريو ويو آهي. ڪن مقاطعدارن کي لکن جا مقاطعا ڏيئي،هزارن جو ڪم وٺي باقي رقم کين ڦٻارائي ويئي آهي .

(٧)وعدو ستون - بد امني دور ڪئي ويندي

ڇيو ٿي ويو تہاقتدار ۾ اچڻ بعد ملڪ مان بدامنيءَ،چوريءَ ، ڌاڙن، خونن،وغيره

جي ڀاڱ پٽي، امن امان قائم ڪيو ويندو پر هن صاحب جي دور حڪومت ۾ ان ۾ گهڻو اضافو ٿيو آهي. بد امنيءَ جي اها حالت آهي، جو وزيراعظم جي ضلعي ۾ به ماڻهو رات جو گهرن کي قلف ڏيئي، سڄي رات پهري هيٺ گذاربن ٿا. ٻهراڙيءَ ۾ رات جو سواري خطرناڪ سمجهي وڃي ٿي. اهو ڏينهن خالي نه آهي جو چوري، ڌاڙو ۽ خون ڪونه ٿيو هجي. پوليس ۽ پيپلزپارٽيءَ جا ڪيترا ڪارڪن ان ڪم ۾ ڀاڱي ڀائيوار آهن. ماڻهن جو نه مال سلامت آهي، نه عزت سلامت آهي، ۽ ننگ سلامت آهي، نه جان سلامت آهي. ڳوناڻن کان اڪثر چوندي ٻڌو ويو آهي ته هو مدد خاني دور ۾ گذاري رهيا آهن. دنيا جهان جا گوندا، ۽ بدمعاش پاڻ بچائڻ لاءِ پيپلس پارٽيءَ ۾ داخل ٿي پنهنجو ڪاروبار هلائي رهيا آهن. مجال آهي جو ڪو عملدار فرياد وني! اوڏيءَ مهل ڪنهن پي پي ڪارڪن جو فون ٿيندو، عملدار سر جي خوف کان ڪٽي بس ڪندا. ڪي عملدار ۽ پي پي ڪارڪن گڏجي بدامني ڦهلائي، پنهنجو رعب قائم رکڻ گهرن ٿا. مجال آهي ڪو اخبار وارو، شاگرد يا قومي ڪارڪن ان خلاف آواز ڪڍي! يڪدم ان کي ڊي پي آر هيٺ جيل ۾ وڌو وڃي ٿو. هتي سرڪاري عملدار آزاد خيال يا حق جو آواز ڪڍڻ وارن شاگردن جي مائٽن کي گهرائي، عيوضي طور جيلن ۾ رکن ٿا. مخالفن جون زالون ٿاڻن تي گهرائي، سندن بي عزتي ڪرائي وڃي ٿي. جيلن ۾ اندر ياٻاهر مخالفن کي مارائڻ، مارون ڏيارڻ، چوريون ڪرائڻ حڪمران طبقي جو عام دستور ٿي پيو آهي. قائدو قانون آهي ئي ڪونه. ڪارن قانونن ذريعي اهڙو دٻاءُ وڌاريو ويو آهي، جو ان جو مثال اڳي ملي ڪونه سگهندو.

(٨) وعدو اٺون - تعليم مفت ۽ عام ڪئي ويندي

هن حڪمران گروهه اليڪشن وقت عام ماڻهن کي دلاسا ڏنا ته تعليم عام ۽ مفت ڪئي ويندي. ان ڏس ۾ ڪي ڪاليج ۽ هاءِ اسڪول کوليا اٿن، پر تعليم جو معيار گهٽ ڪري ڇڏيو اٿن. شاگردن ۾ قومپرستيءَ جو رجحان گهٽائڻ لاءِ ”سپاف“ (سنڌ پيپلس اسٽوڊنٽس فيڊريشن) ناهي، انهن کي پرمٽون ڏيئي، حڪومت جو دلال ڪري ڇڏيو اٿن ان ڪري شاگردن کي بي ايمان (ڪرپٽ) بنايو وڃي ٿو. سنڌي، بلوچي، قومپرست شاگردن تي سختيون ڪيون وڃن ٿيون. مهاجر پنجابي شاگرد چوٽ پيا هلن. ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ ۾ پوليس موڪلي، قومپرستن جا جهاڙو وني، هٿرادو هٿيار پويان لڳارائي، ڪوڙا ڪيس ڪري، انهن کي جيلن ۾ موڪليو وڃي ٿو. جڏهن هاءِ ڪورٽ شاگردن جون ضامن منظور ڪري ٿي، ته مٿن ٻيا ڪوڙا ڪيس ڪري، انهن کي ڊگهي عرصي تائين جيلن ۾ رکي، هنن جي قومي جذبي کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

شاگردن تي دٻٽي ڪمشنرن ۽ پوليس سپرينٽنڊنٽن معرفت حڪم هلايو وڃي ٿو. پنهنجن ايجنٽ شاگردن کي عام طور ڪاپي ڪري امتحان پاس ڪرڻ لاءِ چوٽ ڏني

وڃي ٿي. انهن جي اخلاق کي ڪيرائڻ لاءِ هر طرح جا حيلا هلايا وڃن ٿا. ڀهراڙيءَ ۾ ماستر پڙهائين ڪونه . اڪثري اهي پي پي ڪارڪنن جي حاضري پريو وينا آهن. سنڌي فائينل ڪڍي، ايس وي ۽ جي وي پاس ڪرڻ جي شرط وجهڻ ڪري سنڌي ماسترن جي ڪوٽ تي پيئي آهي. مهاجر پنجابي سامراج کي راضي ڪرڻ لاءِ اردوءَ جي پڙهائيءَ کي عام ڪرڻ جي هرڪا ڪوشش ٿي رهي آهي. اردو هن ملڪ جي ڪنهن بہ حصي جي مادري زبان نہ هئڻ جي باوجود، ملڪ جي قومي زبان بنائي ويئي آهي. هن صاحب جي سياهہ ڪارنامن مان هڪڙو اهو ڪارنامو ئي، اهڙو آهي، جو جهڙيءَ طرح ان ڪري ايرندو بنگال ملڪ کان علحده ٿي ويو ، ان وانگر مغربي حصي ۾ بہ اهو مسئلو پاڪستان جي ٽوڙپڻ لاءِ ڪافي ڪارڻ بنجي سگهي ٿو.

سنڌ سان وڏيڪ ظلم هن مهاجر پنجابي سامراج جي نمڪ پرورده صاحب اهو ڪيو آهي، جو ان کي ٻن زبانن جو صوبو بنائي، سنڌي زبان کي ڪاپاري ڌڪ هنيو آهي.

(۹) نائون وعدو - بي روزگاري دور ڪئي ويندي

هن صاحب جي ڪارڪنن سنڌي عوام کي دلاسو ڏنو هو تہ ڪين اقتدار هٿ ۾ اچڻ بعد بيروزگاري ملڪ مان دور ڪئي ويندي پر اقتدار هنن جي هٿ ۾ اچڻ بعد سنڌين ۾ بيروزگاري دور ٿيڻ جي عيوض وڌي آهي. ڀلا ڪيئن نہ وڌي! مرڪزي حڪومت ۾ هڪ هزار پويان هڪ نوڪري بہ سنڌين کي نصيب نہ ٿي ٿئي، باوجود ان جي جو سنڌ طرفان مرڪزي حڪومت کي ۹۰ سيڪڙو ٽيڪس ملي ٿو. پورٽ ٽرسٽ، ڪسٽمس، لشڪر، انڪم ٽيڪس، ريلوي، خارجہ معاملات، بئنڪن، ڪارخانن، وغيره ۾ سنڌين کي نالي خاطر بہ نوڪري ڪانہ ٿي ملي. مئٽرڪ پاس ڪيل نوجوانن کي تہ نوڪري بنهہ ڪانہ ٿي ملي . هزار ماڻهو بيروزگار ٿي نوڪري لاءِ دربدر رلندا وتن ٿا. البت ڪن پيپلس پارٽيءَ جي دلالن کي ڪو نڪر پور ڏيئي، پرڀايو وڃي ٿو. سنڌ ۾ ۷۰ لک ماڻهو زمين تي گذر ڪندڙ آهن، جن مان ۴۵ لک ڪن بي زمين هاري آهن. شهرن ۾ روزگار جا ذريعا ڏارين لاءِ وقف ٿيل آهن. سنڌين کي اتي نوڪري اڳيئي، ڪيترن سببن ڪري، ڪانہ ٿي ملي . ويترسنڌ کي ٻن زبانن جو صوبو بنائڻ ۽ ٻارهن سالن تائين ٻاهرين ماڻهن تان سنڌي سکڻ جي بندش لاهڻ سبب نوڪريون، پنجابين، مهاجرن ۽ پناهگيرن کي ملن ٿيون. هاڻ تہ سرڪيولر ڪڍيا اٿن تہ بهارين کي نوڪري ڏيڻ ۾ ترجيح ڏني وڃي، تنهن ويتر سنڌين جي بيروزگاري وڌائي ڇڏي آهي . هن وقت سنڌ جا اڪثر ماڻهو ڪلسبي، ڪڙمي، مڇي مارڻ ۽ مال چارڻ وارا وڃي رهيا آهن، جن مان گهڻن جي ڪٽنبن ۾ بہ ڪمائين ٿا تہ ٽي بيروزگار رهن ٿا. انهيءَ ڪري سنڌن معيار زندگي تمام ڪريل رهي ٿو. ويتر جو گذرمعاش جي شين جا اگهہ مٿي چڙهي ويا آهن، ان سنڌن زندگي وبال جان بنائي ڇڏي آهي. ان ڪري هنن مان سمجهدار ماڻهن نظريي پاڪستان، مهاجر،پنجابي مستقل

مفاد جي دلال پيپلس پارٽي ۽ ان جي ليڊر پنهنجي ڪي هٿ ڪٺي پٺي رهيا آهن ته خدا انهن جي پاڙپٽي ڪين ان ظلم کان آزاد ڪري ته ڪو سک جو ساهه کڻي سگهن.

بي روزگاريءَ ڪري ماڻهن جا اخلاق ڪرندا وڃن ٿا. ڪي چوريون، ڌاڙا، ڪيس ڪيڙ، زالن کان بڇڙا ڪم ڪرائڻ ۽ پنڻ تي گذر ڪري رهيا آهن. سنڌين داد فرياد ٻڌڻ وارو ڪونه آهي .هنن مان گهڻا سنڌي درويش جي تعليم ڪري خاموش ٿي سختيون سهي رهيا آهن. ويتر هنن کي هيسائي، سنڌين غيرت ۽ حميت کي ختم ڪيو وڃي ٿو. ان ڪري ڪجهه نٿا سگهن، جي ڪڇن ٿا ته سنڌين چونڊيل ساڳيا وزير ڪين طرح طرح جا عذاب. قيد ۽ سزائون ڏيئي، زبانون بند ڪرائين ٿا. ٻئي طرف مهاجر پنجابي انهن ساڳين وزيرن کي گاريون ۽ ڌمڪيون ڏيئي، ڪانئن ڪم ڪڍايو وڃن ٿا. **هيڏا هاڃا هن پنيور مڙني رهيا آهن.**

ڏهون وعدو - سنڌ کي خود ڪفيل بنائڻ

هن گروهه طرفان سنڌين کي چوندن وقت اهو به دلاسو ڏنل هو ته اقتدار ۾ اچڻ بعد هو اهڙو پروگرام رٿيندا، جيئن ٿوري وقت اندر سنڌ خود ڪفيل ٿي ويندي. پر هن پارٽيءَ جي اقتدار ۾ اچڻ بعد سنڌ کي پنجاب جي ڪالوني بنائي، مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي استحصال لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو. سا خود ڪفيل ڪيئن ٿي سگهندي؟ مثلاً -

١- جملي ڪارخانا ڌارين جي حوالي ۾ ڏنا ويا آهن.

٢- سنڌ ۾ سنڌين کي روزگار ملڻ جو انتظام نه آهي.

٣- هتي ڪاٺيون ڪوٺائڻ جو انتظام ڪو نه ڪيو ويو آهي .

٤- زرعي آباديءَ لاءِ پاڻيءَ جو گهڻو حصو پنجاب کنيو وڃي ٿو.

٥- سنڌ مان جيڪي ٽيڪس وصول ٿين ٿا، اُن جو گهڻو حصو لشڪر جي پورائيءَ لاءِ خرچ ڪيو وڃي ٿو، جنهن ۾ پنجابي ۽ پٺاڻن جي ڪثرت آهي.

٦- سنڌ جي ڪارخانن يا آباديءَ جي شين کي ٻاهر موڪلڻ بعد جيڪا زرمبادله وصول ٿئي ٿي، سا مرڪزي حڪومت جي هٿ ۾ وڃڻ ڪري، غيرسنڌين جي مفاد لاءِ ڪتب اچي ٿي.

٧- ملڪ ۾ بيسڪ انڊسٽريز رائج نه ڪيل آهي، ان ڪري مکيه شيون ٻاهران گهرائڻ تي خرچ ٿئي ٿو.

حڪمران طبقي کي پنهنجا پيٽ ڀرڻ، عيش عشرت ڪرڻ، استحصال جاري رکڻ، خسيس ڪمن تي توجهه ڏيڻ مان ڪيترو وقت بچيو ٿي، جو هو سوشلزم جي بنياد تي منصوبه بندي ڪري سنڌ کي خودڪفيل بنائين!

ازانسواءِ مهاجر پنجابي سامراج جي دٻ کان هو سنڌ جي نالي ولڻ کان ئي ڏڄندا ٿا رهن. ان ڪري زياده زور نعري بازي تي ڏيئي، ماڻهن جو توجهه حقيقي مسئلن کان هٽايو، وقت پيا صرف ڪن. ملڪ جي مکيه مسئلن طرف توجهه نٿو ڏنو وڃي. آهي ڳالهيون آهن، جن ڪري ماڻهو هن حڪومت کان ناراض ٿي پيا آهن. ان

ڪري هي ڪڏهن ڪشمير، ڪڏهن ورلڊ مسلم ڪانفرنس، ڪڏهن عوامي انقلاب وغيره جون ڳالهيون ڪري، ماڻهن کي ڀيا بيوقوف بنائين. پر ماڻهو هاڻ ڪانئن تنگ ٿيندا وڃن ٿا.

٢ - ڪرنل قذافي لبيا وارو

هي صاحب مسلم سربراهن جي ڪانفرنس جو ٻيو مهرو سڏي سگهجي ٿو. هو هن وقت لبيا جو ڊڪٽيٽر آهي. لبيا اصل ۾ ترڪن جي هٿ هيٺ هو، جنهن ڪان اٽليءَ فتح ڪيو. ٻهرينءَ مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ ان ملڪ ۾ شيخ ادريس سنوسيءَ جي هٿ هيٺ آزاديءَ جي جدوجهد شروع ٿي، جنهن کي اول ۾ ڪجھ رعايتون ڏنيون ويئون، پر وري ١٩٢٧ع ۾ اهي موٽائي ورتيون ويئون. شيخ سنوسي پير طريقت هو. ان جي پوئلڳي گهڻي هئي. ان ماڻهن کي مذهب جي نالي ۾ ڪٺو ڪيو هو. هن جا پوئلڳ اڪثري مذهبي پوئلڳ هئا. هن جي اهڙي ناموس هئي، جو ڪي ڪيس مهدي موعود سمجهڻ لڳا هئا.

لبيا جو ملڪ وڏو ۽ پوئتي پيل هو. ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ ڪان پوءِ جڏهن اقوام متحده اٽليءَ جي قبضي وارن ملڪن کي ورهايو، تہ هن ملڪ کي آزادي ڏني ويئي. جيتوڻيڪ هي ملڪ وڏو هو، پر سندس آباديءَ گهٽ هئي. جنهن جو گهڻو حصو ديهاتي هو. جڏهن مغربي ڪمپنين ان ۾ کوجنا ڪري تيل لڌو، تہ ملڪ نهايت شاهوڪار ٿي پيو. ليڪن ماڻهن جي ڪثرت ساڳي ديهاتي ۽ مذهبي رهي. شيخ سنوسي ملڪ جو بادشاهه ٿيو. ان پيسي ڪٺي ڪرڻ طرف توجھ ڏنو، ليڪن ملڪ جي واڌاري لاءِ خاطرخواه انتظام نہ ڪيو. ان تي لشڪر بغاوت ڪري، حڪومت جون واڳون ڪرنل معمر قذافيءَ جي حوالي ڪيون. بادشاهہ سنوسي ڀڄي وڃي مصر ۾ پناه ورتي.

ڪرنل قذافي مُخلص، باهمت نوجوان هو، پر اڪثري ملٽري عملدارن وانگر ترقي پسند خيالن جو حامل نہ هو. ان ڪري انهن کي هٿ ۾ رکڻ خاطر هن بہ مذهب جي نالي جو استحصال ڪرڻ ضروري ڄاتو. ملڪ ۾ انتظام ۽ حڪومت جي ٻين ڪمن جا ماهر گهٽ هئا. ان ڪري هو ٻين ملڪن مان ماهر گهرائي ڪم هلائڻ لڳو. هتان پاڪستان مان بہ اُتي ڪيترا عملدار نوڪريءَ لاءِ ويل هئا. هن جو سارو مدار نعري بازيءَ ۽ ملٽري جي آڌار تي هو. هن پيسي جي فراوانيءَ ڪري ملڪ کي ترقي وٺائڻ عيوض پاهرئين ناموس ۽ نالي تي مدار رکيو. ويتر جو مصر جي عوام دوست ڪرنل ناصر. جا هن کي ٽيڪر ڏني، تنهن هن جو دماغ ڦيرائي ڇڏيو. ان ڪري ڪڏهن آمريڪا جي خلاف تہ ڪڏهن روس جي خلاف بيان ڏيڻ لڳو. ڪڏهن مصر سان گڏجي فيڊريشن ٺاهڻ جي تجويز تي پيش ڪيائين، جنهن جي نہ قبولجڻ تي هن وري مصر

۾ پنهنجا ماڻهو موڪلي انور سادات کان زوريءَ قبوليت وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر انور سادات انهن ماڻهن جي مصر ۾ داخل ٿيڻ تي بندش وجهي ڇڏي. ان کان پوءِ شام سان ساڳيا تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيائين، پر اها بہ ناڪام ٿي. آخر ۾ تونس سان گڏجڻ لاءِ درخواست ڪيائين، پر اها بہ قبول نہ ٿي. هن کي يٽي صاحب پورو سڃاتي، ببو قوف بنائي، ٺيڪر ڏيئي، هن ڪم لاءِ پيسي خرچ ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو آهي. چوٽي آهي تہ «ڪڪڙ ڪوريءَ جو نالو وڏيري جو » ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ هن جو دماغي توازن نيڪ نہ آهي. ڇنڊي ٿوري، غصو گهڻو هميشہ نقصان جو باعث ٿيندو آهي. هن هڪ وقت مالٽا کي مدد ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو.

هتي ڪانفرنس جي موقعي تي، پاڪستان ۾ اچڻ بعد هُن، جي تقريرون ڪيون هيون، انهن مان ائين پئي معلوم ٿيو تہ ڪيس چوڌاري اسلام جا دشمن پئي ڏسڻ ۾ آيا، جنهن کي بچائڻ جو هن پاڻ کي نيڪيدار پئي سمجهيو. سندس ملڪ ايترو پنتي پيل آهي، جو ڊاڪٽر، فوجي عملدار ۽ پروفيسر وغيره بہ گهڻا ٻاهر جا اٿس. ان ملڪ ۾ ترقي تعميراتي خرچ ڪرڻ جي عيوض، پاڪستان جي حڪمران طبقي وانگر، هُن ۽ سندس ساٿين کي اقتدار قائم رکڻ لاءِ اسلامي دنيا جي بچاءُ جي اچي انتظار ستايو آهي. ٻڌڻ ۾ آيو آهي تہ سندس اهڙن خيالن ڪري سندس انتظامي ڪائونسل هن جا ڪي اختيار بہ گهٽائي ڇڏيا آهن. هيءُ ملٽري عملدار هئڻ ڪري مذهب جي بنيادي معلومات نٿو رکي. ڪيس پتو نہ آهي تہ:-

١- اسلام دين فطرت ۽ حق آهي. ان جي بچاءُ جي ضمانت خدا ڪنئين هئي. قذافي کان گهٽن وڏن شخص ان ڏس ۾ ڪوششون ڪيون آهن، پر ڇاڪاڻ تہ اُهي سڀ اسلام جي عيوض ڪن مستقل مفاد جي اقتدار قائم رکڻ واسطي صرف ٿيل هيون، تنهنڪري ڪامياب نہ ٿي سگهيون آهن.

٢- اسلام جُملي دينن جي بنيادي وحدت، صداقت ۽ تاريخي ارتقا جو پتو ڏيئي، اديان جي بقائي باهميءَ لاءِ ميدان صاف ڪيو آهي. تنهنڪري اُن لاءِ خطري پيدا ٿيڻ جو ڪوبہ امڪان نہ آهي.

٣- اسلام محبت، عدم تشدد ۽ هر طرف جلوه حق ڏسڻ جو اظهار ڪري ٿو. هو قذافي وانگر نفرت، تشدد جي اظهار ۽ ناحق جو دٻپ ۽ خطري جو اظهار ڪونہ ٿو ڪري. تنهنڪري ان کي لهر لوڏو ڪونہ آهي.

٤- اسلام ابتدا کان هو ۽ آخر تائين رهڻ وارو آهي. اسلام ٻين مذهبن جي بنياد تي تعمير ٿيل هو. جنهن ۾ جملي مذهبن ۽ پيغمبرن جي صداقت ۾ مڃڻ جو اقرار ڪيل هو. تنهنڪري اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ٿي آئي تہ هن جو اسلام لاءِ ڪهڙو نقط نگاهہ هو. جنهن کي هر طرف مان خطرو هو. جنهن کي بچائڻ جي ڪيس ۽ يٽي صاحب کي اچي ڳڻتي لاحق ٿي آهي!

ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هن وٽ پيسو گهڻو، سڌون وڏيون، عقل ٿورو، يعني جوش وڏيڪ ۽ هوش ڪم. خدا سائين خير ڪريس. هو ڪعبہ بدران ترڪستان ويندو ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

٣ - امير فيصل (مرحوم)

هي صاحب سعودي عرب جو بادشاهه هو. هي انهيءَ اسلام جي فرقي جو نمائندو هو، جنهن اسلام کي گهڻين بدعتن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ قدم کنيا هئا.هي صاحب خوش قسمت هو، جو ان کي حرمين جي محافظ ۽ خادم جي واڳ سپرد ٿيل هئي. اهي ٻيئي حرم دنيائي اسلام جا مرڪز هئا.

هي صاحب دنيا ۾ شاهوڪار ۾ شاهوڪار ملڪ جو وارث هو.هي صاحب سندس قبيلي جي ٻين افراد کان وڌيڪ سنجيدو، عيش آرام کان پري ۽ لائق حڪمران هو. هن باوجود آمريڪا جي اثر هيٺ هئڻ جي، عربن جي اتحاد ۽ سربلنديءَ لاءِ جيڪي قدم کنيا سي وسرڻ جهڙا نه آهن .

ليڪن سندس سلسلي ۾ هيٺين ڳالهين کان انڪار ٿي نٿو سگهي ته:

(١) هن جي ملڪ يعني سعودي عرب جو گهڻو حصو بيابان ۽ جابلو آهي. اُن ۾ زراعت گهٽ، ماڻهن جو گهڻو تعداد بدويانه زندگي گذاريندڙ ۽ قبيلن ۾ ورهايل ۽ پوئتي پيل آهي.

(٢) هن جو ملڪ، سائنس ۽ هنريءَ ترقيءَ ۾ ٻين ڪيترن مسلمان مُلڪن کان پوئتي پيل آهي. سندس ماڻهن ۾ سياسي شعور ڪونه آهي. حڪومت جو ڪاروبار زياده تر سندس قبيلي جي افراد تي مشتمل آهي. اهڙي قسم جي حڪومتن کي گهڻي وقت تائين جٽاءَ جو امڪان ڪونه آهي. اُن ۾ هميشه سازشن جو امڪان رهي ٿو . انهيءَ ڪري سندس پاليسيءَ جي پائداريءَ جو امڪان هن جي سر سان وابسته هو. شخص تي مدار رکندڙ تحريڪون دائميت کان دور رهن ٿيون.

(٣) هن جي ملڪ جو سمورو مدار هن وقت تيل، ٻاهرئين واپار ۽ حجاج جي زرمبادله جي آمدنيءَ تي آهي. هيءَ ملڪ ترقي يافته ته نه، پر ترقي پذير ملڪن جي درجي تي به پهچي نه سگهيو آهي.

(٤) هيءُ عرب ملڪن جي ليڊرشپ جو اهل هيٺين ٻن نقطي نگاهن کان ٿي سگهي ٿو :- پهريون هيءُ ته حرمين شريفن جو مُحافظ ۽ خادم هو، ۽ ٻيو ته هن جو ملڪ شاهوڪار ملڪ هو.

ليڪن چتائي ڏسبو ته رڳو اُهي لياقتون ليڊر شپ لاءِ ڪارآمد ٿي نه ٿي سگهيون. خود عرب ملڪن مان به ڪيترا ملڪ گهڻين ڳالهين ۾ هن جي ملڪ کان گهڻو اڳتي وڌيل هئا. جهڙن ته علم، زراعت، هنر ۽ آدمشماري وغيره ۾ مصر، تونيسا، الجيريا، شام هن کان وڌيڪ آهن. انهيءَ ڪري انهن ملڪن ۾ سياسي پائداري، بنسبت هن جي زياده ٿي سگهي ٿي. سندس ملڪ جي حڪومت جو مدار هڪ خاندان تي آهي، جنهن ۾ ڪنهن به وقت ذاتي يا قبيلائي رنجش جو شڪار ٿي، حڪومت جو تختو اُٿلي سگهي ٿو. هي ته ڇڏيو، پر هندستان جي طاقتور حڪومتن ۾ به اهي ڳالهيون سرزد ٿينديون آيون. خود هو پاڻ به اُنهيءَ طريقي سان طاقت ۾ آيو هو.

هن ڪتاب لکڻ وقت مرحوم شاهه فيصل جي ٢٥ مارچ ١٩٧٥ع تي شهادت واقع ٿي.

هي جيڪڏهن زنده هجي ها، ته هن جي جملي مسلمان ملڪن جي ليڊر ٿيڻ جي راهه ۾ هيٺيون ڳالهيون مانع ٿي سگهن ها:

(۱) هن جي هٿ ۾ مسلم ليڊر شپ وڃڻ ڪري ٻين غير عرب ملڪن ۾ وري عربي ۽ عجمي اختلاف پيدا ٿين ها، ۽ مسلمانن جي اتفاق ۽ شيرازو ٽٽي پوڻ جو امڪان رهي ها. اڳي اُنهيءَ اختلاف ڪري شيعا سني اختلاف پيدا ٿيا هئا. هاڻ پتو نه آهي ڪهڙا وڌيڪ خطرناڪ اختلاف پيدا ٿين ها.

(۲) سعودي عرب پنهنجي پيل هٿڻ ڪري، ۽ ورلڊ مسلم جماعت جي مرڪز اُتي رهڻ ڪري، هيءُ ملڪ پاڪستان، مصر ۽ ٻين ترقي پذير ملڪن جي استحصال جو باعث بنجي پوي ها، هن وقت به ڪافي تعداد ۾ پاڪستاني ماڻهو اُن جو استحصال ڪري رهيا آهن.

(۳) مسلم ملڪن کي مذهب جي نالي ۾ گڏڪرڻ جي ردعمل ۾ اُنهن جي خلاف صيهونيت، ڪميونزم، مسيحيت جي پوئلڳن جي رقابتن پيدا ٿيڻ جو امڪان هو، جا ڳالهه اسلام جي فروغ ۾ حائل ٿئي ها، ۽ مسلمان ملڪن لاءِ اُنهن رقابتن ڪري نقصان جو باعث بنجي ها.

اِنهن مڙني ڳالهين کي مدنظر رکندي، اسلام جي نالي ۾ مسلم ملڪن جي اتحاد جي ڪوشش ڪرڻ مان هيٺين نقصانن پهچڻ جو امڪان آهي:-

(۱) مسلم ملڪن ۾ عربي ۽ عجمي رقابتن پيدا ٿيڻ جو انديشو آهي.

(۲) قدامت پسند ۽ جدت پسند مذهبي نظرين جي اختلافن پيدا ٿيڻ جو امڪان آهي.

(۳) مسلمان ملڪن جي جمهوري حڪومتن ۽ آمرانه حڪومت جي وچ ۾ نظرياتي اختلافن پيدا ٿيڻ ڪري، اهو اتحاد ديرپا رهي نه سگهندو.

(۴) دهريت ۽ دقيانوسي مذهبن جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿيندو ۽ اُهو اختلاف مذهب جي لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندو.

(۵) غيرجانبدار حڪومتن جي جماعت، جا هن وقت نهايت مفيد ڪم ڪري رهي آهي، ان جي طاقت ڪمزور ٿيندي، ۽ غيرمسلم ملڪن جي وري آمريڪا ۽ روس جي گروهن ۾ ورهائجي وڃڻ جو امڪان آهي.

(٦) اسرائيل کي سامراجي طاقتن، سندن مفاد خاطر، عربن جي وچ ۾ مسلط ڪري ڇڏيو آهي. عربن کي هن وقت روس، ڀارت ۽ چين ۽ ٻين ترقي پسند ملڪن جي حمايت حاصل آهي. اُها هن رجعت پسند پاليسيءَ جي اختيار ڪرڻ سبب ممڪن آهي ته گهٽجي وڃي، ۽ مٿن اسرائيل هميشه لاءِ ڪک جو ڪنڊو بنجي رهجي وڃي.

(۷) جيئن ته مسلم ملڪن جي اڪثريت فسطائي سياست جي حامل آهي، انهيءَ ڪري اهڙي اتحاد مان ننڍين قومن ۽ جمهوريت جي طاقتن کي نقصان پهچڻ جو امڪان آهي. سنڌي، بلوچ، پختون، قبرص، ڪرد، اريٽريا، فلپائن وغيره قومن جا مسلمان، جي هن وقت سندن حق خوداريءَ لاءِ ڪوشان آهن، سي اُنهيءَ اتحاد کان خوفزده ٿي، مخالفت ڪندا، جو ڪين تجربو آهي ته بنگله ديش جي قتل عام ۽ تباهيءَ جي ڪارنامي وقت عرب ملڪن جي اڪثريت ۽ ڪيترن ٻين مسلم ملڪن کي ظالم مهاجر پنجابي مستقل

مفاد سامراج جي قائم رکڻ لاءِ همدردي ڏيکاري هئي.
(٨) اُنهيءَ اتحاد مان قبائلي ۽ بين استحصالي مستقل مفاد طاقتن کي هٿي اچڻ جو امڪان هو، جمهوريت، سوشلزم ۽ سيڪيولرزم جي اُصولن کي نقصان پهچڻ جو امڪان هو.

سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جون قومون هن وقت مهاجر پنجابي سامراج کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيون آهن، تن کي اهڙي اتحاد مان هميشہ خطري جو انديشو رهندو. اِنهن سيني ڳالهين کي مدنظر رکندي مسلمان ملڪن جو غلط بنيادن تي اتحاد ننڍين قومن ۽ مسلم عوام لاءِ فائدي جي عيوض نقصان جو باعث بنبو. اِنهي ڪري آءٌ سمجهدار ماڻهن جو توجه هِن مسئلي جي نقصان طرف ڇڪائڻ کان رهي نٿو سگهان.

●

فصل ٻيو
مسلم ملڪن جو بلاڪ ٺاهڻ

جيڪي ماڻهو مسلم ملڪن جي بلاڪ قائم ڪرڻ جي گفتگو ڪن ٿا، سي يا تہ جاهل آهن، جن کي اها خبر نہ آهي تہ اهڙي قسم جي بلاڪ ٺاهڻ مان مسلمانن کي ڪهڙو فائدو حاصل ٿيندو، ۽ اهو قائم رهي بہ رهي سگهندو يا نہ؟ - يا ٻه ڪيباز آهن، جي پنهنجي ملڪ ۾ پنهنجي طبقاتي مقاصد جي حصول ۽ پنهنجي مستقل مفاد جي سياسي ۽ اقتصادي اقتدار قائم رکڻ ۽ پوئتي پيل مسلم ملڪن ۾ پنهنجي قومي (سامراجي) اقتصادي ۽ سياسي استحصال جي امڪانن جي پيدا ڪرڻ ۽ روشن رکڻ لاءِ اهو آواز اٿارين ٿا. خاص طرح، هو پنهنجن ملڪن ۾ اندروني طور پيدا ٿيل خلفشار ۽ مشڪلاتن جي حل ڪرڻ جي عيوض مڪاني ماڻهن جو توجهہ ملڪ جي حقيقي مسئلن کان هٽائي سندن اقتدار قائم رکڻ لاءِ اهڙا نعرا هڻن ٿا.

ٻهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان اڳ دنيا چند طاقتور ۽ ترقي يافتہ حڪومتن جي سامراج هيٺ ورهايل هئي. پر ٻن مهاڀاري لڙاين کان پوءِ اهي جدا جدا سامراج ختم ٿي، انهن جي جاءِ تي ٻہ نظرياتي گروهن جا بلاڪ ٺهيا آهن:-

(۱) هي بلاڪ مغربي سرمائيدار ملڪن جو، آمريڪا جي اڳوائيءَ هيٺ ڪم ڪري رهيو آهي.

(۲) ٻيو بلاڪ ڪميونسٽ ملڪن جو، سوويت يونين جي مهنداري هيٺ قائم آهي.

هن وقت تائين اقوام متحده ۾ هنن ٻنهي بلاڪن جي وچ ۾ دنيا جي پوئتي پيل ملڪن تي سياسي، معاشي، ڪلچرل ۽ نظرياتي اقتدار ۽ تسلط لاءِ رقابت هلي رهي آهي. جيتوڻيڪ انهن ٻنهي گروهن ۾ باهمي اختلافات جي علاوه هر هڪ گروهہ جي اندر بہ اختلافات موجود آهن، جهڙيءَ طرح مغربي سرمائيدار ملڪن جي آمريڪي ليڊر شپ خلاف فرانس يا يورپي بلاڪ ڪجهہ رجحان ڏيکاري رهيو آهي. پر اهي رجحان ڪا خاص اهميت نٿا رکن، ڇاڪاڻ تہ نظرياتي طور اهي سڀ ملڪ هڪ ئي نقطي نگاهہ موجب، سندن اڳوڻي سامراجي اثر وارن ملڪن جي اقتصادي استحصال جاري رکڻ لاءِ انهن ملڪن ۾ پنهنجي اجتماعي دائري اثر پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مشغول آهن. قومي خودداري يا ليڊر شپ جي لحاظ کان انهن ۾ فروعي اختلاف ضرور پيدا ٿين ٿا. پر اڪثري اهي عارضي قسم جا آهن، ۽ موقعي تي هو پاڻ ۾وري گڏجي، هڪ ٿي وڃن ٿا.

ٻئي طرف ڪميونسٽ گروهہ جي ليڊرشپ سوويت يونين جي اڳوائيءَ هيٺ ٻئي

رهي آهي. ليڪن اُن جي خلاف چين جو ملڪ، ڪجھ قومي خودداريءَ ۽ ڪجھ فروعي نظرياتي اختلاف ڪري، مخالفت ڪري ٿو. پر اُنهن اختلافن [illegible] زياده اهميت ڏيڻ بيڪار ٿيندو. قوي امڪان آهي تہ موقعي تي هِن بلاڪ ۾ پڻ اِهي ظاهري طور ٿيل اختلاف دور ٿي، هيٺي ڌريون گڏجي ڪم ڪري سگهن.

مٿي ذڪر ڪيل هيٺي بلاڪ وڏن طاقتور ملڪن جا نمائندا آهن، انهن جي اختلاف جو باعث هن وقت اهو آهي تہ سرمائيداري ڪيئن قائم رکي وڃي يا اشتراڪيت کي دنيا ۾ ڪيئن مروج ڪيو وڃي.

انهن مقصدن کان سواءِ هنن جو ارادو هيءَ بہ آهي [illegible] دنيا جي گهڻي حصي کي سندن پنهنجي پنهنجي دائري اثر هيٺ آڻيو [illegible] ڪجي يا اُنهن کي نظرياتي طور هم خيال بنائجي. هي [illegible] قريبًا ساري دنيا کي ورهائي، پنهنجي پنهنجي دائري اثر هيٺ [illegible] جو عزم ڪري چڪا آهن.

سندن اهڙن خيالن ۽ ارادن کي مدنظر رکندي، دنيا جي [illegible] جن ۾ پنڊت جواهر لعل نهرو ڀارت جو وزيراعظم، يوگو سلاويا جو صدر مارشل ٽيٽو، مصر جو صدر جمال عبدالناصر ۽ انڊونيشيا جو صدر سوڪارنو [illegible] غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد هڪ وچ واري بلاڪ ٺاهڻ جي ڪوشش ڪئي ، جنهن جو مقصد اقتصادي استحصال، نظرياتي تسلط يا سندن دائري اثر ۾ پڻ ملڪن کي آڻڻ نہ هو پر مٿي ذڪر ڪيل ٻن بلاڪن جي رقابتن ۽ تصادم کان بچائڻ هو، ۽ انهن جي هاڃيڪار اثرن کان پوئتي پيل ملڪن جي حفاظت ڪرڻي هئي. اُنهيءَ بلاڪ پاڻ کي " غير جانبدار گروهہ " جي نالي سان سڏائڻ شروع ڪيو.

اُنهيءَ بلاڪ جو مقصد گروهن جي چٽاڀيٽيءَ کان پاڻ بچائڻ ڪونہ هو، پر ان جي پويان هڪ وڏو فلسفو ۽ فڪر نمايان هو. جيڪڏهن هڪ طرف سرمائيدار ملڪن طرفان سندن فلسفو حيات ظاهر ڪيو ويو ٿي تہ شخصي آزادي، جمهوريت ۽ روحانيت، زندگيءَ جي ترقيءَ ۽ تعمير لاءِ مفيد ترين نسخا هئا، تہ ٻئي طرف اشتراڪي فلسفي وارن جو چوڻ هو تہ سياست جمهوريت يا مذهب [illegible] بيڪار هئي.

هنن جو چوڻ هو تہ انساندات شاهوڪار ۽ غريب طبقن ۾ ورهايل هئي. تنهنڪري طبقاتي معاشري کي ختم ڪري، ڪلاس ليس (غيرطبقاتي) معاشري بنائڻ سان صحيح مساوات مروج ٿي سگهندي.

سندن راءِ موجب، ڇڙواڳ شخصي آزادي جا، مجموعي قومي مفاد لاءِ خطري جو باعث بنجي بيڪار هئي. هنن جي راءِ موجب روحانيت جي نالي ۾ مذهب جا نمائندا مُلا ۽ پير، پنڊت ۽ يوگي، پادري ۽ راهب، سرمائيدار طبقي جو اوزار بنجي، اُن طبقي جي قيام لاءِ ڪم ڪري رهيا هئا.تنهنڪري هنن فوق العقل مذهبيءَ اختياريءَ کي ختم ڪري، ماده پرستي (مٽيريلزم) جي بنياد تي سندس فلسفي حيات جي تعمير ڪري، مذهب کي ماڻهن لاءِ نشي آور سرڪي سمجهي، ڏنو ڪري ڇڏيو آهي.

هنن ٽئي بلاڪ جو مقصد رڳو پٺتي پيل ملڪن کي اُنهن ٻنهي گروهن جي تصادم کان

پاڻ بچائڻ ڪو نه هو، پر اُن کي بہ هڪ مُستند فڪر جي پشتي هئي. ڇي ٻهرئين طرف جي جمهوريت، شخصي آزاديءَ يا مذهب کي بيڪار سمجهي ڦٽو ڪرڻ ٺيڪ نه هو ۽ نه وري انهن کي هر مرض جو علاج سمجهڻ مفيد هو. ساڳي ريت، ٻئي طرف جا نظريا، اقتصادي برابريءَ ، دهريت ۽ اشتراڪيت وارا، نه صفا بيڪار هئا ۽ نه اُهي انساني نجات جا اڪيلا علاج هئا. ٽئين بلاڪ وارن جو چوڻ هو تہ مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي نظرين مان بقائي باهميءَ جي بنياد تي، "خذ ما صفاو دع ماڪدر"

معنيٰ - سُٺي شيءِ حاصل ڪريو خراب ڦٽي ڪري ڇڏيو . جي نقطي نگاهہ سان چونڊ ڪرڻي هئي. وڌيڪ اُنهيءَ بلاڪ وارن جو چوڻ هو تہ ٻنهي متضاد نظرين جي ڇِنا پٽي نقصانڪار هئي، بلڪ انهن جي امتزاج (ميلاپ) مان مُفيد نتيجن نڪرڻ جي اُميد هئي. تنهنڪري هڪ طرف لڙهي وڃڻ غلط هو. يعني ٻنهي جي وچ ۾ درميان رويءَ ذريعي ڪين تصادم کان بچائڻ ضروري هو. تہ جيئن اُهي ٻيئي گروهہ هڪ ٻين جي ويجهو اچي، بقائي باهمي ۽ باهمي تعاون جي بنياد تي، انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿين. گويا هيءَ ٽياڪريءَ جي مِشن، روح القدس وانگر، هن گروهہ کي ادا ڪرڻي هئي.

جيئن تہ انهيءَ گروهہ مان سرمائيدار ملڪن کي سندس واپاري منڊين معرفت قائم ٿيل تسلط کي نقصان پهچڻ جو خطرو هو، ۽ ٻئي طرف هنن کي اهو وهم ويهي ويو هو تہ جيترو گهڻو وقت گذرندو اوترو اشتراڪي طاقتون مضبوط ٿي، باقي دنيا کي سندس زير اثر آڻي، سامراجي نظام ۽ سامراجيت کي ڪمزور ڪري يا مُرڳو ختم ڪري ڇڏينديون، انهيءَ نقطي نگاهہ کان سرمائيدار حڪومتن ننڍين ۽ پوئتي پيل ملڪن کي مالي مدد ڏيڻ سان پنهنجي طرف ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر جنهن صورت ۾ اُنهيءَ امداد جي پويان ڪو اعليٰ مقصد ڪو نہ هو، سواءِ ننڍين قومن جي برسراقتدار حڪومتن کي خريد ڪري پنهنجي طرف ڪرڻ جي ، انهيءَ ڪري سامراجي حڪومتن نظرياتي طور مذهب جي بچائڻ جي نالي ۾ دهريت جي خطري کان بچڻ لاءِ مُسلم ملڪن کي سندن جدا بلاڪ ناهڻ لاءِ ترغيب ڏني ٿي.

دنيا جي وڏن مذهبي مُلڪن مان ڀارت، انڊونيشا ۽ مصر جا اڳواڻ اڳيئي غير جانبدار گروهہ ناهي چڪا هئا. اُنهي گروهہ وارو بلاڪ اِن سڌيءَ طرح سامراجي ۽ سرمائيدارانہ نظام جي چار ڪان پوئتي پيل مُلڪن کي ٻاهر ڪڍڻ جو ڪم سرانجام ڪري رهيو هو. اِن ڪري سرمائيدار ۽ سامراجي مُلڪن هيٺين ٽن طرحن جون ڪوششون ڪري، دنياجي مُلڪن کي انهيءَ ٽئين نظريي واري گروهہ کان ٻاهر رکڻ جي ڪوشش ڪئي.

(۱) سيٽو، سينٽو ۽ نيٽو بلاڪ ناهي، انهن کي اڪيچار مالي ۽ فني مدد ڏيئي، پنهنجي دائري اثر هيٺ رکڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي ويئي، ۽ اهڙيءَ طرح انهن ملڪن کي پنهنجن جنگي عهدنامن ۽ ڪميونيسٽ ملڪن خلاف ڦاسائي ڇڏڻ گهريو ٿي.

(۲) آفريڪا ۽ ڏکڻ آفريڪا جي ملڪن جون جماعتون ٺهرائي، انهن کي مالي مدد ڏيئي، انهن جي حڪومتن کي پنهنجي اثر هيٺ آڻي، انهن ملڪن کي اشتراڪي اثرن کان ٻاهر

رکڻ چاهيو ٿي.
(۳) غيرجانبدار ملڪن ۾ اڪثريت مسلمان ملڪن جي هئي، انهن جي طاقت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ عربن جي وچ ۾ اسرائيل کي ويهاري، ان کي مدد ڏيئي، مصر ۽ شام جي طاقت کي ڪمزور ڪيو ويو ٿي.
(۴) پاڪستان کي مدد ڏيئي، ڀارت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ سازش سٽي ويئي ٿي .
(۵) مسلمان ملڪن جي بلاڪ جي نالي ۾ مسلمان ملڪن کي ڪٺو ڪري، غيرجانبدار ملڪن جي اهميت کي گهٽائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي ٿي.
جيئن ته پاڪستان جي مملڪت سامراجي طاقتن ڪري وجود ۾ آئي هئي، ان تي ابتدا کان وٺي ڪم ظرف حاڪمن جو تسلط پئي رهيو آهي،تنهنڪري سرمائيدار ملڪن اُنهيءَ ڪم لاءِ پاڪستان کي ڪتب آڻڻ لاءِ منتخب ڪيو آهي. ۽ جيئن ته پاڪستان، ايران، ترڪي ٽيئي ملڪ سينٽو عهدنامي هيٺ آمريڪا سان ٻَڌل هئا، اُنڪري انهن جي ذريعي مسلم بلاڪ ٺاهڻ جي ڪوشش ٿي، جنهن جو خاص مقصد غيرجانبدار بلاڪ جي اهميت گهٽائڻ هو. اِن ڳالهه ۾ هيٺيون حالتون انهن کي مدد ڏيڻ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿيون:
(۱) پاڪستان ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد سندن سامراج قائم ڪيو هو، جنهن کي قائم رکڻ لاءِ . ڀارت جو خوف ڏياري، سنڌ، بلوچستان، بنگال ۽ پختونستان جي عوام جو توجهه سندن آزاديءَ جي تحريڪ کان هٽائڻ ضروري هو.
(۲) عرب ملڪن جي وچ ۾ اسرائيل کي ويهاريو ويو هو، جنهن آهستي ڪري عرب ملڪن کي هضم ڪرڻ جي روش اختيار ڪئي هئي، جنهن کي روڪڻ لاءِ مسلم بلاڪ جي نالي ۾ آمريڪا کان مدد وٺڻ جو راڳ رچائڻ ضروري هو.
(۳) سامراجي ملڪ انڊونيشيا ۽ ملائيشيا ۾ پنهنجا حڪمران پيدا ڪري انهن کي مسلم ملڪن جي شرڪت لاءِ آماده ڪري چڪا هئا.
هن بين الاقوامي سامراجي سازشن کي عملي صورت ڏيڻ لاءِ، مٿي ذڪر ڪيل احوالن مطابق هنن ٽن صاحبن کي ڪتب آندو ويو هو.
هنن ٽنهي صاحبن کي پنهنجون مجبوريون هيون- مثلاً- ڀٽو صاحب يتيم ٻار وانگر، ڪنهن به قوم جي عيوضي نه هئڻ ڪري سمورو مدار آمريڪي مدد تي رکي ٿو، تنهنڪري هُن کي طوعًاو ڪرهًا ان ڏس ۾ ڪم ڪرڻو هو. ازانسواءِ هن کي جماعت اسلاميءَ کان جا آمريڪي ايجنٽ طور پاڪستان ۾ ڪم ڪري رهي آهي، خوف ڏياري، مسلم ملڪن جي اتحاد جي مسئلي طرف راغب ڪيو ويو آهي. امير فيصل مرحوم به آمريڪا سان وابسته هو. ليڪن جڏهن هن ذرا خود ارادي ڏيکاري، ته هُن کي شهيد ڪرايو ويو. ڪرنل قذافي مذهبي ڪٽرپڻي جي پيداوار آهي. هن جي گاديءَ تي سلامت رهڻ جو مدار به اُنهيءَ پاليسيءَ مطابق ٿي سگهي ٿو. تنهنڪري هن پاليسيءَ ۽ اندروني انتشار کان بچڻ لاءِ اهو طريقو اختيار ڪرڻ ضروري چاتو آهي.
منهن جي نظر ۾ سامراجي ملڪن جا اِهي ڪارڻ آهن، جن خاطر مسلم بلاڪ کي وجود ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.
دنيا ۾ ڪيترا ملڪ آهن، جن پنهنجي مخصوص مطلبن جي پوري ڪرڻ لاءِ

جماعتون ٺاهيون آهن، جهڙوڪ:
١- يورپين ايڪانامڪ ڪميٽي .
٢- عرب اتحاد ڪميٽي .
٣- ڏکڻ آمريڪا اتحاد ڪميٽي.
۴- آفريڪي اتحاد ڪميٽي.

اهي سڀ جماعتون جاگرافيائي ۽ قومي بنياد تي مخصوص مقاصد جي اُصول لاءِ قائم ٿيل آهن. مسلم ملڪن جو بلاڪ يا جماعت دنيا ۾ نئين قسم جي جماعت آهي . تنهنڪري ان خاص توجه لهڻو.رواجي طرح ته ان طرف توجهه ڏيئي، اڳ تبصرو نه ڪريان ها، پر چند سالن کان پاڪستان جي سرزمين تي مذهب جي نالي ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جهڙيءَ طرح ننڍين قومن جو استحصال ڪيو آهي، جنهن جو سنڌ، بنگال، بلوچستان ۽ پختونستان جي رهاڪن کي تلخ تجربو آهي، تنهنڪري ان مسئلي ڏانهن تفصيلوار توجهه ضروري هو. **مسلم ملڪن جي اتحاد ۽ بلاڪ جو هن وقت پرچار منهنجي سمجهه ۾ هيٺين مکيه سببن ڪري ڪيو وڃي ٿو:**

(١) پاڪستان کي اُن جي حڪمران طبقي غلط پاليسين ۽ ڪارنامن ڪري اچي ڏيوالي جي ڪناري تي چڙهيو آهي. سو اُن جي سهاب ڪرڻ لاءِ، سندس حڪمران طبقي اسلام جي نالي، ۾ مسلم ملڪن کي گڏڪرڻ جي عذر تي، امداد وٺڻ لاءِ بهانو بنايو آهي.

(٢) پاڪستان جو حڪمران طبقو- مهاجر پنجابي مستقل مفاد وارو يهودين وانگر آمريڪي سامراج جو ايجنٽ ٿي ڪم ڪري رهيو آهي. سو اُنهيءَ خدمت ذريعي آمريڪن هٿيارن جي مدد حاصل ڪري پاڪستان ۾ ننڍين قومن تي پنهنجو اقتدار قائم رکي، انهن جو استحصال ڪرڻ گهري ٿو.

(٣) پاڪستان جي حڪمران مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو صرف پاڪستان جي استحصال ڪرڻ سان پيٽ نه پريو آهي، تنهنڪري هنن ۾ نوان مرغزار ڳولي انهن جي چرڻ جو حرص جاڳايو آهي. عرب ملڪن ۾ تيل گهڻي هئڻ سبب پيسو جام ڏسي، علم، سائنس ۽ هنر وارن ماڻهن جي انهن وٽ کٽي محسوس ڪري. هنن هن نئينءَ تجويز، يعني مسلم ملڪن جي اتحاد، جي ذريعي، اُنهن ملڪن جي استحصال جو ارادو ڪيو آهي.

(۴) عرب يا ٻين ڪن مسلمان ملڪن ۾ حڪومت چند قبيلن جي مُکيه سرڪردن يا آمرن جي هٿ ۾ آهي. انهن کي ڊپ رهي ٿو ته مقامي ماڻهو سياسي شعور حاصل ڪري جمهوري طرز حڪومت جي گهرڪندا ۽ سندن هڪ هٽي ختم ڪرائيندا. تنهنڪري، هو به پاڪستان جي هن تحريڪ وانگر عوام جو توجهه ملڪ جي حقيقي مسئلن کان هٽائڻ لاءِ مسلم ملڪن جي اتحاد جي نعري ۾ پنهنجو پلو ڇائڻ ٿا. چوٽي آهي ته جتي لوڀي هوندا، اتي لوڳي بک نه مرندا. پاڪستان جو حڪمران طبقو دنيا ۾ بدترين استحصال، آمريت ۽ اخلاقي پستيءَ جو مثال پيش ڪري رهيو آهي. هن طبقي پاڪستان ۾ شامل ٿيل ننڍين قومن کي پائمال ڪري ڇڏيو آهي. هاڻ هو ٻين مسلملڪن

ملڪن کي بي وقوف بنائڻ لاءِ ڪوششون ڪري، هڪ طرف پنهنجي طبقي جو فائدو ۽ ٻئي طرف پنهنجي آقا آمريڪي سامراج جي خوشنوديءَ جو باعث بنجڻ گهري ٿو. انهيءَ مقصد سان هنن مسلم ملڪن جي بلاڪ ٺاهڻ جو راڳ رچايو آهي.

هن وقت پاڪستان جي حڪمران طبقي طرفان، جي ان ڪانفرنس جي تعريف ۾ گيت ڳايا وڃن ٿا، ان لاءِ مونکي هيٺيان ڪارڻ نظر اچن ٿا:

(1) پاڪستان ۾ مهاجر پنجابي سامراج قائم ٿيڻ بعد، اُن کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌين، بلوچن، ۽ پختونن طرفان جدوجهد شروع ٿي آهي. اُنهن مهاجر پنجابي سامراجين عوام جو توجهه اُن طرف کان ڦيرائڻ لاءِ مذهب جي نالي ۾ مسلم ملڪن جي اتحاد جو راڳ سندن استحصال قائم رکڻ لاءِ ڳائڻ شروع ڪيو آهي.

(2) مسلمان ملڪن جي اتحاد جي نعري سان مذهب ۽ سياست جي گڏي هلائڻ جو اُصول ملحق آهي. مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ ڪري جيڪي خون خرابيون پيغمبر خدا جي لاڏاڻي کان پوءِ عرب خواه ٻين مسلمان ملڪن ۾ سرزد ٿيون. سي تاريخ جي ورقن تي محفوظ آهن. مسلمانن جي پوئتي پوڻ ۽ ڪمزور ٿيڻ جو مکيه ڪارڻ اها پاليسي هئي. ترڪن گهڻي تجربي کان پوءِ ان کي ٿوڪاري ڦٽو ڪري ڇڏيو هو.

تاريخ مان پتو پوندو ته مسلمانن جي اتحاد لاءِ مهدين، مجتهدن، ولين ۽ درويشن جون ڪوششون برثواب ٿي نه سگهيون. هاڻ تعجب ان ڳالهه تي ٿئي ٿو ته مهاجر پنجابي مستقل مفاد اهو اتحاد ڀٽي صاحب ۽ قذافيءَ ذريعي ڪرائڻ گهرن ٿا! خود پاڪستان کي اسلامي ملڪ سڏڻ اهڙو آهي، جهڙوڪ ڪاڪوس مٿان اذان ڏيڻي، اُن کي مسجد سڏڻ. هتي زنا، شراب خوري، استحصال، بليڪ مارڪيٽنگ، تعصب، نفرت جا ڪم سرزد ٿي رهيا آهن.

پوءِ به ان کي اسلامي ملڪ سڏي، دنيا جي مسلمان ملڪن جي اتحاد جي اڳوائيءَ جو ڪم هٿ ۾ کڻڻ غلط ۽ بي معنيٰ آهي.

مسلم ملڪن جي بلاڪ ٺاهڻ مان مسلم عوام کي ڪهڙو فائدو ٿيندو، ان جو احوال ٻئين فصل ۾ تفصيلوار ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس.

●

فصل ٹيون

مسلم ملڪن جي حفاظت ۽ ترقي

هن مسئلي کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد طرفان اهڙيءَ طرح پيش ڪيو ويجي ٿو.
ڄڻ ته:
(١) ڪي مسلمان هئا ۽ ڪي غير مسلم هئا.
(٢) جيڪي مُلڪ هنن جي نظر ۾ مسلمان هئا، انهن ۾ اسلامي حڪومتون قائم ٿيل هيون.
(٣) انهن مُلڪن جا رهاڪو، جيڪي مسلمان سڏيا ويا ٿي، اهي قول ۽ فعل موجب اسلامي اُصولن جا پابند هئا.
(۴) اُهي ملڪ، جن کي هنن مسلمان مُلڪ ٿي سڏيو، سي درالسلام هئا. انهن جي سلامتيءَ تي اسلام جي سلامتي مدار رکندڙ هئي. انهن ملڪن کي خطري پهچڻ ڪري اسلام دنيا مان غائب ٿي ويندو.
(۵) دنيا جا ڪي ماڻهو ۽ مُلڪ اسلام جي ختم ڪرڻ واسطي گهاٽ گهڙي ۽ اُنهن مسلم ملڪن خلاف سازشون سِٽي رهيا هئا. اسلام ۽ انهن مسلم ملڪن جو وجود هم معنيٰ هو
(٦) پاڪستان ۾ اسلام جي نشاط ثانيہ لاءِ ڪوشش هلندڙ هئي، پر ڪي مُلڪ ۽ گروهہ ان جي راهہ ۾ رڪاوٽ بنيا بيٺا هئا.
هاڻ اچو ته مٿي ذڪر ڪيل هر هڪ مسئلي جي تشريح ڪري ڏسون ته واقعي اِهي نقطي نگاهہ صحيح هئا، مٿي ذڪر ڪيل مُشڪلاتون درپيش هيون يانہ ؟

(١) مُلڪن جي مُسلم ۽ غير مُسلم ورهاست

مهاجر پنجابي مستقل مفاد طرفان ڪن مُلڪن کي مسلم ۽ ڪن کي غير مُسلم ٺهرائڻ غلط ۽ بي بنياد آهي. مُلڪ نہ مسلمان ٿيندا آهن ۽ نہ هندو ۽ نہ ڪرستان ٿين ٿا. زمين ساري خدا جي آهي، جنهن ۾ خدا جي مخلوق رهي ٿي. مُلڪن ۾ مختلف عقيدن ۽ عملن جا ماڻهو رهن ٿا. خدا پنج آڱريون بہ هڪجهڙيون نہ خلقيون آهن. هڪ گهر جا ڀاتي بہ مُختلف خيالن ۽ عملن جا ٿين ٿا. ڪنهن بہ ملڪ ۾ هڪ خيال ۽ عمل جا ماڻهو رهڻ ناممڪن آهي. تنهنڪري ڪنهن ملڪ کي مُسلم ۽ ڪنهن کي غير مسلم سڏڻ

اسلام ۽ قرآن جي روح جي اڻ ڄاڻائي آهي.

هڪ شاعر چيو آهي ته " **هر ملڪ ملڪ ماست، ڪ ملڪ خدا ئي ماست** " ان وانگر جملي مُلڪ خدا جا هئا ۽ انهن جا رهاڪو به خدا جا بندا ۽ مخلوق هئا. انهن ملڪن کي صرف نالي خاطر مسلمانن جي رهڻ ڪري مسلمان سڏي تفريق ڪرڻ قرآن شريف جي بنيادي اُصولن جي خلاف آهي، جنهن ۾ صاف چيو ويو آهي ته «**خدا وٽ آخرت ۽ عمل صالحن ۾ ويساهه رکندڙ ماڻهو، بناتفاوت مذهب جي نجات لاءِ مستحق هئا** »

جيڪڏهن نالي ۾ مُسلمان اڪثريت وارن ملڪن کي مسلم سڏبو، ته پوءِ چين، ڀارت، روس ۾ ڪيترن مسلمان مُلڪن کان وڌيڪ مسلمان آبادي هئي. تنهنڪري اُنهن ملڪن کي غير مُسلم ملڪ سڏڻ ڪيتريقدر درست ٿيندو!

ازانسواءِ صرف چند ساڳين رسمن، نالن ۽ شڪل شباهت جي ماڻهن کي، عمل ۽ اعتقاد جي يڪسان نه هئڻ جي باوجود، صحيح مسلمان نه ٿو سڏي سگهجي. صحيح مسلمان اُهو سڏجڻ جو حقدار ٿي سگهي ٿو، جو قول ۽ فعل ۾ احڪام خداوندي موجب لهڪي اچي.

هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ خدا طرفان پيغامبر ماڻهن جي هدايت لاءِ پئي آيا آهن، جن جا مُکيه مقصد محبت، اتحاد عالم، امن ۽ ترقي انساني هئا. اُن کانسواءِ ٻيون ڳالهيون، جي وقت به وقت ماڻهن کي پيغامبرن طرفان ٻڌايون ٿي ويئون، سي مُعلشري ۽ زماني جي تبديليءَ ڪري بدلجي سگهيون ٿي ۽ بدلبيون رهيون آهن.

اڄڪلهه نام نهاد مُسلم ملڪن جي رهاڪن جي اڪثريت اخلاقي طرح ڪِريل، شرابي، جُواري، زاني، چور ۽ استحصالي آهي. اهڙن بداخلاق ماڻهن کي مسلمان سڏجي ۽ ترقي يافته ملڪن جي با اخلاق، محبت جي ٻنڌار، خداترس ۽ قول ۽ فعل ۾ يڪسان ماڻهن کي غير مسلم قوم يا ملڪ سڏڻ غلط ۽ ڏوکو آهي. پاڪستان جي رهاڪو علامه مشرقيءَ اِنهيءَ مسئلي تي سندس ڪتاب " تذڪره" ۾ پوري روشني وڌي آهي . ان جو لب لباب اِهو آهي ته " **هر صالح ماڻهو مسلمان هو ۽ هر غير صالح ماڻهو غير مسلم هو.** "

ان نقطي نگاهه موجب انگلنڊ، آمريڪا، روس، جپان، ڀارت وغيره مُلڪن ۾ جن کي هي غير مسلم ملڪن ۾ شمار ڪن ٿا، صالح ماڻهو گهڻا هئا. تنهنڪري اُن خيال کان مُسلمانن جي جداگانه قوم جو تصور ڏوکو ڏيندڙ هو. پاڪستان جا چند سياستدان، استحصالي گروهه ۽ انهن جا نمڪ خوار مُلا سندن ذاتي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ اهڙو آواز ڪڍن ٿا.

اڳين جي تتبع تي هن وقت ڀُٽي صاحب به اهو نعرو بلند ڪيو آهي. جنهن مان سندس مراد صرف اها ڏسجي ٿي ته سندس دور حڪومت ۾ جي ظلم، استحصال، بدنظميون ، بداخلاقيون سرزد ٿي رهيون آهن، ۽ اُنهيءَ ڪري ملڪ کي جي نقصان پهچي رهيا آهن ، تن ڳالهين کان ماڻهن جو توجهه هٽائڻ لاءِ اسلامي ملڪن جي حفاظت ۽ اتحاد جو آواز اُٿاريو وڃي. هيءَ ڳالهه نئين نه آهي. قيام پاڪستان کان وٺي ان جي حُڪمران طبقي جي ماڻهن اهڙا نعرا هڻي، ماڻهن کي پئي بي وقوف بنايو آهي.

جهڙوڪ:

(۱) جناح صاحب جو روح ، باوجود ان جي جو سندس نالو مسلمانڪو هو. اسلام کان بلڪل دور هو. سندس اخلاق، رهڻي ڪرڻي ۽ خدا ترسي، ۽ گانڌيءَ جي اخلاق، رهڻي ڪرڻيءَ خدا ترسيءَ ۾ پيٽ ڪبي ته گهڻو تفاوت نظر ايندو. پوءِ به گانڌيءَ کي رڳو انڪري جو نالو عربي نه هوس ۽ ظاهري مسلمان فرقي مان ڪونه هو، کي غير مسلم تصور ڪرڻ ۽ جناح کي اسلام جو علمبردار سڏڻ روح اسلام سان مذاق ڪرڻ جي برابر ٿيندو.

(۲) اهڙيءَ طرح لياقت علي خان کي، جنهن پاڪستان تي اسلامي ريپبلڪ نالو رکي ان ۾ شراب خوريءَ، جوا، ننڍين قومن جي مسلمانن جو استحصال ۽ ڪالونائيزيشن جاري رکي، سنڌ ۾ رهڻ ۽ ان جو نمڪ بعد کائڻ اُتي جي رهاڪن سان نفرت رکيائين ۽ چيائين ته هي اُنن جي ڪاهڻ ۽ گڏهن هڪلڻ وارا هئا، ان کي مسلمان سڏڻ ۽ ڊاڪٽر چوئٿرام گدوانيءَ کي، جو ساري عمر پنهنجي ذاتي سُکن کان محروم رهي ملڪ ۽ قوم جي خدمت ڪندو رهيو، ۽ اُن جي پاداش ۾ ڪيئي ورهيه جيلن ۾ ويو ۽ شراب، جُوا ۽ سنڌين جي دشمنيءَ کان پاڪ هو، صرف انڪري غير مسلم سڏڻ جو هن جو نالو غير عربي هو ۽ هندن جي گهر ۾ ڄائو هو. اسلام جي نالي ۽ تعليم سان ٺٺوڪر ڪرڻو آهي. مون کي انتها پسند خيالن جي اظهار ڪري اڳيئي سنڌ دشمن ۽ ان جي سنڌي دلالن گهڻو بدنام ڪيو آهي. ليڪن جنهن ڳالهه کي حق سمجهان ٿو اُن کي لڪائڻ گناهه سمجهي، سچ چئي ڏيڻ ۾ هٻڪان نٿو. ڀلي صدها مٿيون [illegible] جي وڃن.

جڏهن آءٌ ابن قاسم کان راجا ڏاهر کي وڌيڪ مُحب وطن سمجهان [illegible] ان لاءِ ڪريان ٿو جو هڪ ته هو سنڌي هو، ۽ سنڌ جي حفاظت لاءِ [illegible] نفرت جي خلاف هو. مسلمانن کي پناهه ڏيڻ جي پاداش ۾ سر ڏنو هئائين، [illegible] حالت ۾ لياقت علي خان جهڙي سنڌ دشمن، فرعون صفت، بداخلاق ماڻهوءَ تي مون ڊاڪٽر چوئٿرام کي ترجيح ڏني ته ڪهڙو ڏوهه ڪيم..........

سچل سرمست اڳيئي چئي ويو آهي:

"سچ ٿا مرد چون، ڪنهن کي وڻي يا نه وڻي".

سنڌ جي صوفي فقير روحل سائينءَ فرمايو آهي:

هڪ هندوڙيا مسلمان ٿيو وڃ وڏائون وير،
انڌن اوندهه نه لهي، تن کي سچ چوندو ڪير.
" روحل " راهه پرينءَ جي گهمي ڏٺو سون گهيڙ،
ته رب مڙني ۾ هڪڙو، تنهن ۾ ڦند نه ڦيرا
ساڪا ڏي ڪندي ڦير، جا سٽي ڪعبته الله ۾ ؟

(۳) ان ڪان پوءِ مهاجر پنجابي مستقل مفاد پاڪستان ۾ مختلف حڪومتن کي بدلائي، نيٺ جنرل ايوب کي اقتدار ۾ آڻي، جمهوريت کي بدلائي، آمريت ذريعي، سندن اُن شوبڻاءمعرفت راڄ ڪرڻ شروع ڪيو. ان جي دور حڪومت ۾ ملڪ جي قديم باشندن سان جيڪي ظلم ٿيا. سي تاريخ جي صفحن تي ڪارو داغ آهن. جيڪڏهن ڪنهن کي معلوم ڪرڻ جو شوق هجي ته:-

" پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقل تي طائرانه نظر " " سنڌوديش ڇو ۽ ڇا لاءِ " "هيڏا هاڃا ٿين ٻري هن ٻنپور ۾ " . ڪتابن کي پڙهي ڏسي، آخر جڏهن جنرل ايوب جي افاديت گهٽي، ته هن کي پارٽ سان جنگ ڪرائي، ملڪ کي تباهيءَ جي ڪاري تي آڻي، هن کي ڪڍي ڇڏيائون.

(۴) جنرل ايوب خان کي ڪڍڻ ڪان پوءِ هن جي جاءِ تي جنرل يحيٰي خان کي ڪيائون، جو شرابخوري ۽ زنا ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو، پر پوءِ به " الله اڪبر" جو نعرو هڻي، پنهنجي آقائن جي چوڻ تي، هن بنگالي مسلمانن جو قتل عام ڪرايو.

(۵) هاڻ اچو ڀٽي صاحب تي، جو هن وقت پاڻ کي اسلام جو علمبردار سڏائي ٿو. هو خان عبدالغفار خان جهڙي خدا ترس، نيڪ نمازيءَ، ساري عمر ڏاڍ سان مقابلي ڪندڙ، ملڪ جي آزاديءَ لاءِ لڙندڙ کي ملڪ دشمن، ڌارين جو ايجنٽ وغيره لقب ڏيئي، سزائون ۽ قيد ڏئي ٿو.

سندس رڪارڊ تي نظر ڊوڙائبي، ته هو بداخلاق، ڪوڙو، ڌوڪيباز، اسلامي اُصولن کان اڻ واقف نظر ايندو. جيڪڏهن اسلام جي معنيٰ خدا ترسي، ناحق خلاف جهاد، اخلاق محبت ۽ عدم تشدد آهي، ته اُن موجب آءٌ خان عبدالغفار خان کي صالح ۽ صحيح مسلم سڏڻ کان رهي نٿو سگهان ۽ ڀٽي صاحب کي بداخلاق ۽ ناصالح سڏڻ کان نٿو ڊڄان، پوءِ اُن جي ڪهڙي به سزا ڏني وڃي. هتي هي مقوله لکڻ کپي اچي ٿو ته:

" چه نسبت خاڪرا با عالم پاڪ!"

پاڪستان جي نهرائڻ ۾ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو هٿ هو، جي سندس سامراج قائم ڪرڻ لاءِ ملڪ کي نفرت جي بنيادن تي ورهائي، لکين ماڻهن جي قتل ۽ ڪروڙن جي دربدر ٿيڻ جو ڪارڻ بڻيا. ڀٽي صاحب هڪ ٻين ٻنيان گهٽيون غلطيون ۽ خرابيون ڪيون آهن. انهن جي سزا کان بچڻ، عرب، ملڪن کان پيسن حاصل ڪرڻ ۽ ڪشمير جي نالي ۾ اهل پنجاب کي بي وقوف بنائڻ لاءِ هن اسلامي ملڪن جي اتحاد جي ڳالهه شروع ڪئي آهي. ڇا هن سنڌ، بلوچستان ۽ پختونستان جي قومن کي حق **خوداراديءَ ڏنو آهي جو هو ڪشمير جي آزاديءَ جي گفتگو ڪري ٿو؟**

ڇا، هو پنهنجي حڪومت اندر ملڪن ۾ اتحاد پيدا ڪري سگهيو آهي، جو دنيا جي مسلمان ملڪن ۾ اتحاد جو نالو وٺي ٿو؟

ڇا ڀٽو، ڇا حڪومت اسلامي، ڇا مسلمان مُلڪن جي حفاظت ۽ اتحاد!
ڇا ڪوري ڇا تراريون!

(٢) مُسلمان مُلڪن ۾ اسلامي حڪومتون قائم هُيون جا؟

اها ڳالهه بہ حقيقت آهي تہ مسلمان اڪثريت وارن ملڪن ۾ حڪومتون اسلامي طرز جون نہ هيون، بلڪ اُن جي حڪمران طبقي ڪي اهو بہ پتو ڪونہ هو تہ اسلامي حڪومت ڪهڙي قسم جي هئڻ گهرجي. اسلام ڇا هو، اُن بابت بہ ٽي سئو پنجاهہ فرقا پيدا ٿي پيا هئا. جن مان هر هڪ پاڻ کي حق تي ڄاڻي ٻين کي گمراهہ ۽ ناحق تي ڄاڻو ٿي. اسلامي حڪومت جو ڪو واضح تخيل هڪ طرف، پر خود اسلام بابت ڪنهن هڪ تصور تي اُن جي پوئلڳن جو اتحاد ٿي نہ سگهيو هو.

آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان تہ مسلمانن جي بدبختي ان ڏينهن کان شروع ٿي، جڏهن کان سياست ۽ مذهب کي گڏي هلائڻ جي ڪوشش ٿي. جديد طرز حڪومت لاءِ آئين جو نہ هئڻ نهايت ضروري امر آهي . اُن بابت پهرين سوال اٿندو تہ اهو آئين ڪير بنائي! عوام الناس جا عيوضي يا مذهب جا ڄاڻو مُلا ؟

جيئن تہ مذهب جي ڄاڻ لاءِ مُلا پاڻ کي تنهنا ٺيڪيدار ڄاڻن ٿا، اُن ڪري جواب ملندو تہ آئين بنائڻ جو حق ضرور مُلن کي ئي ڏنو ويندو. پوءِ سوال اٿندو تہ ڪهڙي فرقي جا مُلا آئين بنائين؟ يا سيئي گڏجي بنائين! جي انهن ۾ اختلاف ٿي پوي، تہ انهن جي وچ ۾ فيصلو ڪير ڪندو؟

آئين جديد ضروريات جي مدنظر بنائڻو آهي يا قرآن ۽ حديث جي نقطي نگاهہ کان؟ جديد طرز حڪومت ۾ آئين جا مکيہ صيغا هيٺيان ٿين ٿا:

(١) حڪومت جمهوري طرز جي هجي يا آمرانہ ؟

(٢) حڪومت جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ اختيار مُلن کي ڏجي يا عام جي چونڊيل نمائندن کي؟

(٣) مسلمان ملڪن ۾ هن وقت، جي حڪمران خاندان، بادشاهہ يا قبيلي جا سردار آهن. انهن جي حيثيت آئين ۾ ڪهڙي رهندي؟

(۴) جيڪڏهن موجوده حڪمران اهڙي عوامي مفاد جي آئين جي مخالفت ڪن، تہ مُلا ۽ عوام ڪهڙيءَ طرح انهن کان مُلڪ جون واڳون وٺي سگهندا؟

(۵) جيڪڏهن قرآن ۽ حديث جي بنياد تي آئين بنائڻو آهي، تہ دور جديد جي تقاضا موجب، مرڪزي حڪومت جا اختيار، صوبائي حڪومتن جا اختيار، عدالت ۽ انتظاميا جا اختيار، ٽيڪسن وجهڻ جا اختيار، عوام جي بنيادي حقن جو فيصلو، **حڪومت جمهوري هجي يا آمرانہ** انهن سوالن جو نبيرو ڪيئن ٿئي؟ ان مسئلي بابت قرآن ۽ حديث مان ڪهڙي هدايت ملي سگهندي؟ هڪ تہ هن دور جديد جي آئين جي رهبري انهن مان ملڻ جو آسرو ڪونہ آهي،پر جي مُلا چوندا تہ ان لاءِ رهبري ڳولي لهندا. تہ سوال اٿندو تہ ان بابت تشريح ڪير ڪندو ۽ ان بابت اختلاف جي حالت ۾ فيصلو ڪير ڪندو؟

(٦) نظام حڪومت لاءِ قانون ٺاهڻ جو ڪم مُلن جي حوالي ۾ رهندو، يا حاڪم وقت جي حوالي ۾ ڏنو ويندو، يا عوام جي چونڊيل نمائندن جي هٿ ۾ رهندو؟

(٧) دور جديد جي ڪاتن، جهڙوڪ روينيو، پوليس، عدالت، ريلوي، دفاع، پرڏيهي معاملات، پيلا، ايڪسائيز، انجنيئري، هنري ڪاتو، تعليم وغيره مسئلن ۾ ١٣ سو ورهيه اڳ جي ايجاد ڪيل شريعت ڪان ڪهڙي رهبري ملي سگهندي؟ ڇا، اهي ڳالهيون، ڏوڪي طور، چند مستقل مفاد طرفان ، سندن ايجنٽ ملن ذريعي پنهنجي تسلط کي ملڪ تي قائم رکڻ لاءِ تہ اُڇاريون نٿيون وڃن؟

ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ جيڪي ماڻهو اسلامي حڪومت بنائڻ جي گفتگو ڪن ٿا، سي جاهل آهن يا ڏوڪيباز آهن. هتي پاڪستان ۾ حڪمران طبقي انهيءَ ڏوڪي هيٺ عوام کي گهڻو وقت بي وقوف بنايو آهي. تنهنڪري اسان سمجهي سگهون ٿا تہ هي جو چيو وڃي ٿو تہ مسلمان ملڪن جو اتحاد اسلامي حڪومتن برپا ڪرڻ لاءِ ڪرايو وڃي ٿو، سا ڳالهہ سراسر فريب آهي. مسلمانن جي هن وقت حڪومتن کي هڪ طرف ڇڏي اسلام جي ابتدا ڪان وٺي تاريخ تي نظر ڪندا، تہ معلوم ٿيندو تہ مسلمان ملڪن ۾ قبيلائي يا شخصي حڪومتون رائج هيون. چند فيصلن ڪرڻ لاءِ ملن کي رکيو ويندو هو، جن حاڪمن جي سهوليت خاطر مذهب کي مروڙي پٺي هلايو هو.

برصغير هندجي وڏي اسلام جي ڄاڻو ۽ عالم مولانا ابو الڪلام آزاد جو چوڻ آهي تہ " اسلام جي هنن تيرهن سو ورهين جي عرصي ۾ فقيهن جي قلم هميشه اگهاڙيءَ تلوار جو ڪم ڏنو آهي، ۽ هزارن حق پرستن جو خون انهن جي فتوائن وسيلي ٿيو آهي. اسلامي تاريخ کي ڪٿي بہ پڙهندا تہ سو مثال ملندا، جن مان پتو پوندو تہ حاڪم جڏهين خونريزي ڪرڻ گهري آهي، تہ مولوين جو قلم ۽ سپهہ سالار جي تلوار ٻنهي گڏجي هڪ جهڙو ڪم ڪيو آهي. ان جو نزلو صرف صوفين يا قومپرستن تي نہ، پر شريعت جي عالمن مان بہ، اهي جي حقيقت جا ڄاڻو هئا، تن کي ملن هٿان مصيبتون سهڻيون پيئون آهن، جن انهن ڪان سر ڏيئي، نجات حاصل پئي ڪئي آهي. سرمد بہ انهيءَ تلوار جو شهيد هو.

چون ميرود نظيري خونين ڪُند بمحشر
خلقي ففان ڪنندڪ اين داد خواه ڪيت

معنيٰ: "ميدان حشر ۾ " نظيري " جڏهين رت آلوده ڪفن سان ظاهر ٿيندو تہ عام خلق ڪان دانهن نڪري ويندي تہ هي فريادي ڪنهن جو ڪٺل آهي . "

اها ڳالهہ بہ صاف ظاهر آهي تہ ڪنهن بہ مسلمان ملڪ ۾ مذهبي حڪومت قائم نہ آهي، ۽ نہ هن دور جديد ۾ اهڙيءَ حڪومت قائم ٿيڻ جو امڪان آهي.

ان طريقي سان رڳو مستقل مفاد عوامي مسئلن کي ٽاري، سندن اقتدار ۽ استحصال قائم رکڻ گهرن ٿا.

(۳) مسلمان مُلڪن جا رهاڪو مسلمان، قول ۽ فعل ۾ اسلام جا پوئلڳ هئا يا نه؟

ٿي ڳالهه جا مسلم ملڪن جي اتحاد مان مهاجر پنجابي مستقل مفاد طبقي جا پوئلڳ ظاهر ڪرڻ گهرن ٿا. سا اها هئي ته مسلم اڪثريت وارن ملڪن جا رهاڪو مسلمان صحيح مسلمان هئا. تنهنڪري مسلم ملڪن جي اتحاد ۾ صرف انهن کي شامل ٿيڻ جي اجازت هوندي! ورنه چين، ڀارت، روس، انگلنڊ ۽ ٻين ملڪن ۾ به مسلمان رهن ٿا. انهن کي ڇو نه مسلمان سمجهي، هن مسلم اتحاد واريءَ جماعت ۾ شريڪ ٿيڻ جي اجازت ڏني وڃي ها؟ ان مان صاف ظاهر پيو ڏسڻ ۾ اچي ته يا ته هو انهن مُلڪن جي رهندڙ مسلمانن کي صحيح مسلمان ٿا سمجهن، يا ان مان سندس مقصد اسلام جي پوئلڳن جي اتحاد جو نه هو، بلڪ سياسي ۽ اقتصادي مفاد لاءِ چند ملڪن کي اسلام جي نالي ۾ ڪٺو ڪري، دنيا کي ڌوڪو ڏيڻو هو.

هاڻ اچو ته پهرين هن سوال کي فيصل ڪريون ته مسلمان اڪثريت وارن مُلڪن ۾ جيڪي ماڻهو مسلمان نالي سان رهيا ٿي، سي واقعي قول ۽ فعل ۾ به اسلامي اُصولن جا پابند هئا؟

ٻين ملڪن کي ڇڏي آءُ صرف هن ملڪ پاڪستان نالي جي رهاڪو مسلمان نالي وارن ماڻهن جو ذڪر ڪندس.

قرآن، حديث، اهل طريقت، صوفيائي ڪرام جي تشريح مُطابق صحيح مسلمان جون صِفتون هيٺيون ٿي سگهن ٿيون:

(۱) صحيح مُسلمان جُملي انسانذات کي رب العالمين جو خلقيل سمجهي، انهن کي محبت جي نگاهه سان ڏسي ٿو

اچو ته پاڪستان جي مهاجر پنجابي مستقل مفاد ۽ اُن جي پوئلڳن کي ڇتائي ڏسون، جي اڄ تائين ملڪ جا حاڪم بڻي رهيا آهن، ته اُهي محبت جا پوڄاري هئا يا نفرت جا پندار آهن.؟

جيتريقدر مون تجربي بعد محسوس ڪيو آهي ته ان طبقي جا ماڻهو نفرت جا پندار آهن، استحصالي آهن، ظالم آهن، تشدد جا حامي آهن، تعصب سندس سرشت ۾ سمايل آهي. اِنهيءَ ڪري هو صحيح مسلمانن جي دائري ۾ شمار ٿي نه ٿا سگهن . هندن ۽ ٻين مذهبن وارن کي هڪ طرف ڇڏي، ليڪن اُهي سنڌين، بلوچن، پختونن ۽ ٻين انهن ماڻهن کي، جي سندن ڪفر نما دين اسلام جي تشريح کي نٿا مڃين، نفرت جي نگاهه سان ڏسي، هنن سان طرح طرح جون اڳرايون ڪن ٿا. انهيءَ ڪري انهن ماڻهن کي اسلام جا پوئلڳ سڏڻ وڏي غلطي ٿيندي، حقيقت ۾ اُهي ڪافرن کان به بدتر

آهن. اهڙي قسم جي ماڻهن کي مسلمان شمار ڪرڻ سراسر ڌوکو ڏيندو.

(٢) صحيح مُسلمان اهو تي سگهي ٿو جو پنهنجي شخصي نفعي تي قومي نفعي کي ترجيح ڏئي

اهڙن ماڻهن جي گروهه کي صحيح مسلمان شمار ڪري نٿو سگهجي، جن جو ڏنڌو:
(الف) سنڌي، بلوچي، پختون قومن جي حق خوداراديءَ کان انڪار ڪري انهن جو مذهبي قوم جي نالي ۾ استحصال ڪرڻ آهي ۽
(ب) جيڪي ٻين ملڪن مان سنڌ ۾ اچي، زوريءَ مٿن مُسلط ٿي، مڪاني ماڻهن جي نوڪرين، زراعتي زمين، واپار، ڪارخانن، بئنڪن، ڪاٺين، ۽ تعليمي ادارن تي قابض ٿيا هجن. انهن جاحق غصب ڪن.۽
(ت) مڪاني قومن مان جيڪي ماڻهو سندن قومي خوداراديءَ، حقن جي حفاظت، زبان جي تحفظ، ڪلچر جي بچاءَ جي گفتگو ڪن، انهن کي خودساخته اسلامي تعبير مطابق اسلام خلاف گنهگار، انتشار پسند، ملڪ دشمن ۽ ڌارين جو ايجنٽ سڏي سزائون ڏين!

صحيح اسلامي تشريح مطابق هڪ ٻيءَ جي چٽن ٻڻن کي هڪجيترو ورثو حق ۾ مليو آهي. عزازت کان ٻاهر مسلمان بہ اُن ملڪيت جو حقدار ٿي نٿو سگهي. هڪ ڀاءَ جي ملڪيت تي ڌاريون تہ ڇڏيو، پر خود سڳي ڀاءَ کي بہ قبضي ڪرڻ جو حق نہ آهي.

مهاجر ڌاريا آهن. هي غاصب ٿي، نئين ملڪ جي استحصال لاءِ آيل آهن. انهن کي سنڌ ۽ ٻين قومن جي ملڪ ۾ رهڻ جو ڪو بہ حق نہ آهي. انهن سان تصادم ڪري، ڪين ملڪ نيڪالي ڏيڻ مڪاني رهاڪن جي جنم جو حق آهي.

پنجابي پنجاب جا رهاڪو آهن. انهن کي اهل سنڌ جي رضامنديءَ کان سواءِ سنڌ ۾ اچي، زمين خريدڻ، نوڪري ڪرڻ، ڪارخانا کولڻ، واپار جي اڏن قائم ڪرڻ جو ڪوبہ حق نہ آهي. هي مهاجرن وانگر اڱرائي ڪندڙ غاصب ۽ ظالم شمار ٿي سگهن ٿا. انهن نظريي پاڪستان جي نالي ۾ سنڌ کي غلام بنائي ڇڏيو آهي. هتي جي ١٢٠٠ ڪروڙ روپين جي ٽيڪسن کي مرڪزي حڪومت جي نالي ۾ وصول ڪري، ان جو ٩٥ سيڪڙو هو پنهنجي مفاد لاءِ ڪتب آڻين ٿا. سنڌ ۾ ريلوي، ڪارخانن، واپار، زراعتي زمين جي حصي ۽ ڪاٺين تي قابض ٿي، انهن کي هو پنهنجي مفاد لاءِ ڪتب آڻين ٿا. هو سنڌين جي زبان، ڪلچر کي منظم منصوبي ماتحت ختم ڪري، مهاجرن جي زبان ۽ ڪلچر ۾ مدغم ڪرڻ گهرن ٿا.

اهڙن افعالن هوندي اسان هنن ٻنهي طائفن جي مسلمانن کي ڪهڙيءَ طرح مسلمان ڀاءُ سڏي سگهون ٿا. سنڌي اهڙا غيور آهن، جو انهن عربن جي سامراج کي ختم ڪري، انهن جي ٻوليءَ بدران پنهنجي ٻولي قائم رکي، عربي ڪلچر جي عيوض سنڌي ڪلچر کي برقرار رکيو، سي ڪهڙيءَ طرح مهاجر پنجابي سامراج کي قبول ڪندا؟

(٣) صحيح اسلامي تعمبير مطابق خدا ۾ ايمان آڻڻ

يعني فطرت جا خدا جي پيداوار آهي. ان جي تاريخي ارتقا مان سبق وٺي ان موجب هلڻ آخرت ۾ ويساهه رکڻ يعني انساندات جي روشن مستقبل لاءِ ڪم ڪرڻ، ۽ عمل صالح ڪرڻ يعني اهي ڪم ڪرڻ، جن مان انساندات کي فائدو رسندو هجي.

هاڻ اچو ته ڏسون ته پاڪستان جا مهاجر پنجابي مستقل مفاد خدا ۾ ايمان رکن ٿا يا نه؟ جيتريقدر مون سمجهيو آهي ته اهي خدا کي رب العالمين ڪري ٿا مڃين، ڇاڪاڻ ته جي رب العالمين ۾ اعتقاد هجين ها، ته هندن، ڪرستانن، يهودين، سنڌين، بلوچن، پختونن ۽ ساڻن خود ساخته ديني تشريح ۾ ويساهه نه رکندڙ ماڻهن کي هوند نفرت جي نگاهه سان ڏسي، انهن جو استحصال نه ڪن ها، اُنهن جا حق غصب نه ڪن ها، هنن جي قومي وجود کان انڪار ڪري سندن حق خوداراد ي نه کسين ها، ۽ ماڻهن جي بنيادي حق کسڻ جي ڪوشش نه ڪن ها.

ٻيو ته هنن جو انساندات جي آخرت (روشن مستقبل) ۾ يقين نه آهي. جي اُهو يقين هجين ها، ته پوءِ هو ڇو بداخلاقيءَ جا اڏا قائم ڪري، خود مطلبيءَ ۾ غلطان ٿي، هن حياتيءَ جي خوشيءَ لاءِ هر طرح جا ٻچڙا ڪم ڪن ها! مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي اڪثريت هيٺين ٻرن ڪمن جي مرتڪب آهي:

(١) هنن مان ڪيترا شرابي، نشائي، استحصالي، سمگلر، بلئڪ مارڪيٽي ، ملاوتي ، غاصب ، چور ۽ رهزن آهن .

(٢) هنن جي ڪثرت نفرت رکڻ جي مرض ۾ گرفتار هئڻ ڪري فساد انساني طرف ڇڪيندڙ آهي. جيئن ته فساد ۽ بدامنيءَ ترقيءَ بدران تنزل ڏي ڪِهلي ٿي. اُن ڪري اُن مان انساندات جو مستقبل روشن ٿيڻ جي عيوض اونداهه ٿيڻ وارو هو.

(٣) هنن جي ڪثرت تشدد ۾ ويساهه رکڻ ڪري، فساد، ظلم ۽ بدامنيءَ جو باعث بنجي ٿي. جنهنڪري انساني اتحاد، امن ۽ ترقي روڪجي وڃي ٿي.

(۴) هنن جي اڪثريت ۾ تعصب جا پندار پَريا پيا آهن. تعصب بدبلطن ماڻهن جي دليلن ۾ هوندو آهي. صاف دل تعصب کان پري رهي، رواداريءَ جو حامل هوندو آهي.

اهڙين صفتن هوندي اسان ڪين ڪهڙيءَ طرح آخرت ۾ ويساهه رکندڙ سڏي سگهنداسون. جو ماڻهو آخرت يعني انساندات جي روشن مستقبل کي نٿو مڃي، اُهو قرآن شريف جي فرمودي موجب نجات جي لائق يا صحيح مسلمان شمار ٿي نٿو سگهي.

ٽيون اُصول جو مسلمان هئڻ لاءِ لازمي آهي، سو عمل صالح آهي

اچو ته غور ڪري ڏسون ته عمل صالح ڪهڙا آهن ۽ ناصالح ڪهڙا آهن. جيتريقدر مون غور ڪري ڏٺو آهي ته عمل صالح ۾ مون کي هيٺيون ڳالهيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون:

- محبت جو جذبو.
- رواداريءَ جو جذبو.

- پراپڪاريءَ جو جذبو.
- عدم تشدد جو جذبو.
- خدمت خلق جو جذبو.
- مساوات.
- بقائي باهميءَ جو جذبو.
- باهمي تعاون جو جذبو.

اچو ته ڏسون ته پاڪستان جي مستقل مفاد حڪمران طبقي جي اڪثريت ۾ مٿي ذڪر ڪيل ڳالهين مان ڪا ڳالهه موجود آهي؟جي موجود نه آهي ته پوءِ انهن کي صحيح مسلمان سڏي نٿو سگهجي.

محبت جو جذبو:

هتي پاڪستان جي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي اڪثريت محبت جي جذبي کان خالي آهي. اِهي اهي آهن، جن مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي ورهائي نفرت پيدا ڪئي آهي ۽ برصغير کي ورهائي،قتل عام ۽ لٽ مار ڪئي آهي.اُهي مذهب جي نالي هيٺ ڪڏهن ڀارت جي رهاڪن ڪڏهن افغانستان جي قوم پرست حڪمرانن، ڪڏهن روس جي ترقي پسند طاقت، ڪڏهن بنگالين، ڪڏهن سنڌين،ڪنهن وقت بلوچن ۽ پختونن خلاف نفرت جو اظهار ڪن ٿا. هو قوم پرست ڪارڪنن،سرڪيولرسٽن ۽ آزاد راءِ رکندڙن جي خلاف سندن اخبارن،رسالن،ريڊين وغيره ۾ زهر پکيڙي رهيا آهن. سندن نظريو پاڪستان خود انهيءَ ڳالهه جو بين ثبوت پيش ڪري ٿو . هي ماڻهو نالو جمهوريت جو وٺن ٿا. پر آزاد راءِ جي اظهار ڪرڻ تي سخت ڪاوڙجن ٿا.غريبن جو استحصال سندن ڌنڌو آهي. **سنڌي زبان ،ڪلچر،سنڌين جي حقن جي حفاظت جي گفتگو** کين ناپسند پوي ٿي. اُنهيءَ جي لاءِ آواز ڪيندڙن کي هو جيلن ۾ وجهي، عذاب ڏين ٿا. کين هر طرف دشمن نظر اچن ٿا. اُن ڪري پنهنجي مستقل مفاد کي بچائڻ ۽ سامراج جي حفاظت لاءِ جنگي عهدنامن ۾ شريڪ ٿي، هشيار وٺي،عوام کي محڪوم رکڻ کي هو چڱو ڪم سمجهن ٿا. سنڌ مان وصول ٿيندڙ ٽيڪس کي جڏهن ٻاهرين جي فائدي لاءِ خرچ ٿيندو ڏسي، سنڌي قومپرست آواز اٿارين ٿا،ته هو انهن کي اسلام ۽ ملڪ جو دشمن سڏي، علائقائي ذهنيت ۽ انتشار پسند ڪوٺي، تڪليفون پهچائين ٿا.

اهڙين صِفتن هوندي،اسلام جي بنيادي اصول يعني محبت جي ويري ٿيڻ جي حالت ۾، هنن کي صحيح مسلمان ڪوٺي سگهجي ٿو ۽ نه اُهي اتحاد انساني جا حامي سڏي سگهجن ٿا. اتحاد جا حامي نه هئڻ ڪري، هو مفسد ٿي بدامنيءَ جوباعث بڻجن ٿا.

رواداريءَ جو جذبو:

رواداري اسلام جو مکيه رڪن آهي، جنهن جي معنيٰ پاڙيسريءَ جي خير خواهي آهي. رواداريءَ جو حامل اختلاف راءِ، اقتصادي اختلاف، عقائد جي اختلاف، زباني اختلاف، ڪلچرل اختلاف، ۽ طبيعتن جي اختلاف هوندي پاڙيسرين يا ملڪ واسين کي برداشت ڪرڻ انسانيت جو مکيه ڪارنامو سمجهي ٿو.

ليڪن هتي جي مهاجر- پنجابي مستقل مفادجي اڪثريت انهيءَ اسلامي صفت کان خالي آهي. هي پارٽ واسين، افغانن،سنڌين، بلوچن ۽ پختونن جا دشمن آهن. انهن طرفان اظهار راءِ کي هو زبردستيءَ سان دٻائڻ گهرن ٿا. نه رڳو ايترو پر ان کي قانوني طرح ڏوهه ٺهرايو اٿن. جمهوريت ۾ اختلاف جو برداشت ڪرڻ لازمي امر آهي.

رسول خدا فرمايو آهي ته: "اختلاف امتي رحمة" پر هي سنڌين جي جدا قوم هئڻ جو،جي هو هزارن ورهين کان رهيا آهن، نه صرف انڪار ڪن ٿا پر ان راءِ جي اظهار ڪرڻ کي ڏوهه ٿا سمجهن، نظريي پاڪستان جي مخالفت ٿا ڪن. سنڌن تشريح ۽ ري اسلام کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به تشريح کي ڪفر ٿا سمجهن ۽ سختيءَ سان دٻين ٿا. هنن ۾ برداشت جو ذري ماتر به مادو نه آهي. اختلاف مفاد جي ڪري هر هڪ گروهه کي پنهنجي مفاد جي حفاظت واسطي آواز اٿارڻ جي هو اجازت نٿا ڏين، جڏهين لکن جي تعداد ۾ ٻاهران ماڻهو آڻي سنڌ کي ڪالونائيز ڪن ٿا ۽ سنڌ جا رهاڪو ان جي خلاف آواز ڪڍن ٿا، ته ان کي نظريي پاڪستان، اسلام جي حفاظت ۽ ملڪ جي سلامتيءَ جي نالي هيٺ بند ڪيو وڃي ٿو. عجب ان ڳالهه جو آهي ته هو پنهنجي ڪفر نما مذهب کي سچو اسلام ۽ سنڌين جي حقيقي اسلام کي ڪفر ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. اهڙين حالتن ۾ هن رواداريءَ جي اصول جي عدم موجودگيءَ ڪري هي صحيح مسلمان سڏجڻ جا حقدار ٿي نه ٿا سگهن.

پراپڪاريءَ جو جذبو:

ٻين جي بهبوديءَ خاطر پنهنجي نقصان سهڻ کي پراپڪاري سڏبو آهي. ان کي انگريزيءَ ۾ 'Altruism' يا ايثار جو مادو سڏجي ٿو- اهو اسلام جو ٿيون مکيه اصول آهي انهيءَ جي هنن کي سنتي ڪانه پئي آهي. هي سنڌي مقولي موجب ته «پهرين پيٽ پنجوڙ جو پوءِ ٻار ٻچا» وانگر هر ڳالهه ۾ قومي نفعي تي شخصي ۽ طبقاتي نفعي کي ترجيع ڏين ٿا.

مهاجر پنجابي مستقل مفاد حڪمران طبقي کي جڏهن چئجي ٿو" ادا،سنڌ ۾ سرڪاري ۽ غير سرڪاري نوڪرين تي سنڌين جو حق آهي، اوهان ڇو اچي ان تي قابض ٿيا آهيو" ته جواب ڏين ٿا ته" اسلام سڀني مسلمانن کي ڀاءُ بنائي ڇڏيو آهي، تنهن ڪري ان لاءِ سنڌين ۽ غير سنڌين جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. هر لائق ماڻهوءَ کي نوڪري ڏيڻي آهي، پوءِ سنڌي هجي، مهاجر يا پنجابي مسلمان هجي- ان جو فڪر

نه آهي "سندن اهو دليل سراسر ٺڳي ۽ بي ايمانيءَ تي ٻڌل ڏسڻ ۾ اچي ٿو جي مسلمان هڪ قوم آهن ته ساري دنيا جا مسلمان هڪ سڏي سگهجن ٿا پوءِ سندين ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي، جو وڏي تعداد ۾ غير سنڌي مسلمانن کي آڻي سنڌ ۾ ڪالونائيز ڪرايو وڃي ٿو جيڪڏهن ڀارت جي مسلمانن کي ڪالونائيز ڪرايو آهي ته دنيا جا ٻيا ملڪ جهڙوڪ عرب، ايران، ترڪي، انڊونيشيا، مليشيا وغيره ٻيا آهن، انهي جو ڇو انهن کي ڪالونائيز ڪرايو وڃي؟ انهن کي خبر آهي ته اهي ملڪ ڪين ڪالونائيزڪرڻ نه ڏيندا.

هي اهڙا ڏوڪيباز آهن،جو هڪ طرف قربانيءَ کي اسلام جو مذهب رکن سمجهن ٿا، پر ان جو مطلب وٽن اهو آهي ته ٻڪرو ڪهي قربان ڪري رسم ادا ڪئي وڃي، يا سنڌين کان سندن مال ملڪيت، زبان، ڪلچر وغيره جي قرباني ڪرائي پنهنجي مفاد لاءِ ڪتب آڻجي اهو ڪهڙيءَ طرح جو اسلام آهي؟ اها ڏوڪيبازي آهي. انهيءَ حڪمران طبقي ۾ قربانيءَ ۽ پرهيزگاريءَ جو ذري ماتر جذبو نه آهي. صرف ٻڪر ڪهي ،مسجدون اڏائي، پراوا حق ڪاٺڻ ڪيتري قدر صحيح ٿيندو؟ تنهنڪري ان جذبي جي عدم موجودگيءَ جي حالت ۾ انهن ماڻهن کي صحيح مسلمان سڏڻ يا اسلام جي ذمري ۾ داخل سمجهڻ وڏي غلطي آهي.

هو پراون پيسن، ملڪيت، ڪارخانن، واپار ۽ نوڪرين تي قبضي ڪرڻ سبب غاصب سڏجي سگهجن ٿا. ليڪن انهن کي مسلمان سڏڻ گناهه ٿيندو.

عدم تشدد جو جذبو:

اسلام سلامتيءَ ۽ امن جو مذهب آهي- ان ۾ زور زبردستيءَ جي اجازت نه آهي. قرآن شريف ۾ صاف چيو ويو آهي ته "**لااڪراه في دين**" (ديني ڪمن ۾ زبردستي نه آهي).

ان صريح هدايت جي هوندي به پاڪستان جي حڪمران طبقي جا فرد ٻاسندن ڏلال رات ڏينهن جهاد جو راڳ اچاريندا رهن ٿا. هنن جو جهاد ناحق خلاف نه آهي. بلڪ حقدارن، مسڪينن ۽ قوم پرستن خلاف آهي. هنن جو جهاد سنڌين،بلوچن ، پختونن مان حق گهرندڙن خلاف آهي. هنن جو جهاد اردو زبان ۽ يوپي ڪلچر جي غلبي ۽ پنجابي مهاجر سامراج جي استحصال خلاف گفتگو ڪندڙن خلاف آهي. هنن جو اعتماد آمريڪي سامراج جي طاقت تي آهي. هن ملڪ تي پنهنجي سامراج قائم رکڻ لاءِ هو هنن کان هٿيار وٺي، جنگي عهدنامن کان شامل ٿيڻ کان به پاسو نٿا ڪن. هو طاقت ۾ رهڻ لاءِ عوام تي غلط نظريا مسلط ڪن ٿا. ننڍين قومن کان حق خود ارادي کسي،انهن جو استحصال ڪن ٿا.

بنگالين جي سندن تابع رهڻ کان انڪار ڪرڻ تي، ڇتن جانورن وانگر،هنن انهن جي ٣٠ لک ماڻهن جو خون ڪيو، ٻن لک عورتن جي عصمت دري ڪئي، اربها رپين جي زبون ڪرڻ ۽ ڦرڻ جو ڪارنامو تاريخ جي ورقن تي چڙهيو. بلوچن مٿان، پختونن

ڪري انهن جي ماڻهن کي قتل ڪرڻ، انهن جو مال ذبح ڪرڻ يانيلام ڪرڻ، انهن جي اسلامي جهاد جو جزو آهي. پختونن کي مارائي، اُنهن جي پارٽيءَ کي بي قانوني ٺهرائڻ کي هو عيب نٿا سمجهن - سنڌين جي تعليم گاهن جا جهاڙو ولائي هٿرادو هٿيارشاگردن پويان لڳائي، هنن مان ڪيترن کي جيل موڪلڻ سنڌن جهاد اسلاميءَ جو حصو آهي. جيڪڏهن سند جا رهاڪو پنهنجن حقن جي حفاظت جي پرچار لاءِ ڪا ميٽنگ ڪن، اخبار ڪين،ڪتاب لکن، ته انهن تي ۱۴۴ لڳائي بند ڪرائڻ يا سنڌن گوندا موڪلي ان کي ڦٽائڻ، بمن ذريعي اُنهن جي ليڊرن جي ختم ڪرائڻ جي ڪوشش ڪرڻ، ڪتابن کي ضبط ڪرڻ، اخبار تي بندش وجهڻ، اهو سڀ، سنڌن اسلامي تشريح موجب،جهاد هو- اُنهن جي اهڙيءَ اسلامي تشريح خلاف قرآن شريف وڏي واکي مخالفت ڪري رهيو آهي. پوءِ به هي ماڻهو پاڻ کي اسلام جا سچا پوئلڳ ڪوٺائيس ٿا ته اهوڏوکيبازيءَ کان علاوه ڪجهه نه آهي.

خدا جي مار پوي هن مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي اسلامي تشريح ۽ سنڌن سامراج پاڪستان تي. اهڙي حڪومت کي مسلمان حُڪومت سڏڻ اهڙو آهي، جهڙو سوئر کي سير وجهي حلال تصور ڪرڻ.ڀارت، چين، روس، انگلنڊ جي مُسلمانن ڪهڙو ڏوهه ڪيو، جو جيڪا جماعت مسلمانن جي اتحاد لاءِ ڪٺي ڪئي وڃي ان ۾ شريڪ ٿيڻ کان ڪين محروم رکيو وڃي؟

اهڙي تجربي بعد،مٿين ڳالهين کي مدنظر رکي، مهاجر پنجابي مستقل مفاد ۽ اُن جي پوئلڳن کي مسلمان سڏڻ کان گريز ڪريان ٿو، ۽ سنڌ جي عوامي شاعر منشي محمد ابراهيم جي هن مصرع سان شامل راءِ آهيان ته:

> سنڌ ۽ فلسطين پٽي اڪر هيڪڙو
> فتي يهودي پڌرا هي (مهاجر پنجابي) مُنهن ۾ مُسلمين،
> دل ۾ پنهنجي ڏين، هڪڙو آهي هويهو.

خدمت خلق جو جذبو

قرآن شريف ۾ چاٿايل آهي ته "وما خلقت الجن و لا لانس ا لا ليعبدون" يعني (انسان جنن ۽ ماڻهن کي خدمت لاءِ پيدا ڪيو آهي.) هاڻ سوال اُٿندو ته اُها خدمت ڪنهن جي؟ انسانذات جي يا ان جي وڏي حصي يعني هرهڪ قوم ۽ ملڪ جي يا عوام جي؟ يا مهاجر پنجابي سامراج جي؟

جي چتائي ڏسبو ته معلوم ٿي ويندو ته هن غاصب حُڪمران طبقي کي خدمت خلق جي ڪا سٽي ڪانه پئي آهي. هي جانورن وانگر ماڻهن کي مارڻ، ڦرڻ، ٺڳڻ ۽ ظلم ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آيل آهن. جا سنڌن هينئيان ڪارناما خدمت خلق ۾شمار ڪري سگهبا؟

(۱) مسلم اقليت جي مستقل مفاد مسلمانن، نون سڌارن ملڻ ۽ آزاديءَ بعد، ڀارت ۾سنڌن مُغليہ حڪومت جي دور ۾ حاصل ڪيل مفاد جهڙوڪ نوڪريون، زرعي زمينون

ٻين ملڪيتن تي، آزاديءَ جي حالت ۾، قبضي وجهڻ جي ڏيپ کان،مسلمانن جي جُداگانه قوم جو خود ساخته نظريو ايجاد ڪري، انگريزن جي مدد سان،ملڪ ورهائي اچي هن ملڪ ۾ ديرو ڄمايو. سندن نوڪري پيشه ماڻهن پارت مان هن ملڪ لاءِپاڻ کي آپٹ(منتخب)ڪرائي، هتي پهچڻ بعد،منظم منصوبي ماتحت، هندن خلاف فساد ڪرائي، هنن کي لڏايو ۽ انهن جي جاين،نوڪرين، ڇڏيل زرعي زمين (جا هنن سنڌي مسلمان آبادگارن کان وياج وغيره ۾ حاصل ڪئي هئي) واپار ۽ ڪارخانن تي قبضو ڪيو. اهو ڪهڙو انصاف آهي ته هئي ملڪ ۾ اچي، اسلام جي نالي ۾،پاءُ پاءُ ڇڻي، اُتي جي زمين،نوڪرين، واپارءِ ڪارخانن تي قبضو ڪجي ۽ اُتي جي ماڻهن تي پنهنجي زبان کي قومي زبان سَڏي مُسلط ڪجي ۽ مڪاني زبان کي منصوبي جي ماتحت ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي،پنهنجي ڪلچر کي اسلامي ڪلچر جو رنگ ڏيئي مڪاني ڪلچر کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي، ۽ جيڪڏهن ڪو سندن اُن طريقي ڪار جي خلاف آواز اُٿاري، ته ان کي اسلام، قوم ۽ ملڪ جو دشمن سڏي، سزائون ڏنيون وڃن! سنڌين جي هر مسئلي کي پٺن پويان اُڇلائي، هنن مٿان ائين ئي مهاجر سامراج مضبوط ڪيو وڃي ٿو.

هنن اهڙو طريقو اختيار ڪيو آهي، جو اهل پنجاب جي مستقل مفاد کي بـ بيوقوف بنائي، اِن طرح جي استحصال ۾ پاڻ سان شريڪ ڪيو اٿن.

جي غور سان ڏسبو ته هنن جي خدمت اڄ هيٺين مقصدن لاءِ وقف آهي:

(١) هزارن ورهين جي قومن جي وجود کان انڪار ڪري، ڪين پنهنجي يعني مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي خود ساخته نظريي پاڪستان جي سامراج هيٺ رکي، انهن جو استحصال ڪيو وڃي ٿو.

(٢) هنن جي هزارن ورهين جي زبانن کي ختم ڪري، مٿانئن اردو زبان کي قومي زبان طور مُسلط ڪيو ويو آهي.

(٣) سنڌين جي قديم ڪلچر کي گڏهه هڪلڻ ۽ اُنـن ڪاهڻ واري قوم جو ڪلچر سڏي، مٿن پنهنجيءَ برتريءَ جو مُظاهرو ڪيو وڃي ٿو.

(۴) هنن جي زمين، واپار، ڪارخانن، نوڪرين، بئنڪن، سياست ۽ اقتصادي مفاد تي قابض ٿي، ڪين غلام رکيو وڃي ٿو.

(۵) پاڻ کي فاتح، صحيح مسلمان، اعليٰ اُصولن جو حامل گروهه سڏي، مڪاني ماڻهن کي مفتوح، اسلام جي ڄاڻ کان اڻ واقف، خسيس ۽ ذليل سمجهي مٿن پنهنجي حڪمرانيءَ لاءِ جواز پيدا ڪيو وڃي ٿو.

جي حڪمران طبقي جي مسلمانن جو اهڙو خدمت خلق جو جذبو آهي، ته پوءِ اها ڳالهه ظاهر ٿي پوي ٿي ته اهي ڳالهيون صحيح خدمت خلق جو مظاهرو نٿيون ڪن. اهڙن ڪمن کي اسلامي معنيٰ ۾ خدمت خلق سڏڻ مڪر، فريب ۽ جهالت کان سواءِ ڪجهه نه آهي.

هي ماڻهو استحصال ۾ يهودين کان بدتر آهن. جيئن عرب سندن غاصب يهودين کي جن سندن گهرن تي قبضو ڪيو آهي ڪيڏڻ لاءِ جهاد جوٽيو ويٺا آهن، اُن وانگر هنن يهودي صفت مهاجر پنجابي حڪمران طبقي خلاف جهاد ڪرڻ ثواب جو ڪم ٿيندو.

قربانيءَ جو جذبو

هتي جو حڪمران طبقو قربانيءَ جي اصل معنيٰ کان اڻ واقف آهي. هنن وٽ ٻڪرين يا ٻين جانورن کي ڪهي قرباني ڪرڻ ئي قرباني آهي. هنن جهڙيءَ طرح جانورن کي قربان ڪرڻ جائز سمجهيو آهي، اهڙيءَ طرح پاڻ کان سواءِ سنڌين، بلوچن، پختونن کان حق کسي، پنهنجي مفاد لاءِ قبضي ۾ آڻڻ به قربانيءَ ۾ داخل ڪيو آهي. هنن وٽ، سنڌين مفاد خاطر، ڀارت سان لڙڻ، بنگلديش کي مارڻ، افغانستان جي مخالفت ڪرڻ، سنڌين ، بلوچن ۽ پختونن تي مارڻ جهڙوڪ عبدالرزاق سومري، خان عبدالصمد خان، مولوي شمس الدين ۽ نورو خان کي قتل ڪرڻ به سندن هڪ قسم جي قرباني آهي! هي جهڙيءَ طرح جانورن کي ذبح ڪرڻ وقت الله اڪبر جا اکر اچارين ٿا، اهڙيءَ طرح ماڻهن کي مارڻ وقت الله اڪبر جو لفظ اچارڻ کان شرم نٿا ڪن. ڇڻ ته الله تعاليٰ هنن کي انهيءَ لاءِ خلقيو هو ته پنهنجي فائدي لاءِ هر شيءِ جي قرباني ڪري سگهن.

هنن جو قربانيءَ لاءِ اهو تصور ڪالي ديويءَ اڳيان جانورن جي ذبح ڪرڻ جي مشابهه آهي. هنن جو، پاڻ کي ڇيهو پهچائي قوم ۽ عوام لاءِ فائدي حاصل ڪرڻ واريءَ قربانيءَ جي اصل مطلب سان واسطو نه آهي. هنن وٽ ڏاڍي جي ظلم سامهون نمڻ کان قربان ٿي وڃڻ، فسطائي نظريي اسلام کي صحيح اسلام سڏڻ کان انڪار ڪندي نقصان سهڻ، مستقل مفاد جي سامراج کي ڏاهڻ لاءِ سر قربان ڪرڻ وارا سوال قربانيءَ ۾ داخل نه آهن. هو بس ائين سمجهن ٿا ته ساري دنيا هنن لاءِ خلقي ويئي آهي، جا سندن مفاد تان قربان ڪرڻ گهرجي. سندن استحصال به جانورن جي قربانيءَ وانگر غريبن کي سندن مفاد لاءِ قربان ڪرڻ جي مترادف آهي.

هاڻ اوهان غور ڪري ڏسو ته معلوم ٿيندو ته هي مٿهو اسلام جي قربانيءَ واريءَ اصول کي ڪهڙن مقصدن لاءِ ڪتب آڻڻ چاهين ٿا. ان حالت هيٺ ڪهڙيءَ طرح هنن کي صحيح اسلام جو پوئلڳ سڏي سگهبو.

بقائي باهميءَ جو جذبو

بقائي باهميءَ جو جذبو اعتدال جي پيدائش آهي. اعتدال اسلام جو بنيادي اصول آهي.

"لڪم دين ڪم ولي دين"

معنيٰ "توهان جو دين توهان لاءِ اسان جو اسان لاءِ".

وسطو التڪونو اشهدائي علي الناس

معنيٰ - اوهان کي عادل قوم خلقيو اٿم ته ماڻهن جي وچ ۾ توازن رکي سگهو".

ليڪن جنهن مسلم قوم جي نالي ۾ مهاجر پنجابي ... نظريو اسان هتي پاڪستان ۾ ڏٺو آهي، انهن ۾ اعتدال عدم موجود آهي، ... ۾ ... ڪي حق تي سمجهن ٿا. هنن جي قبوليل نظرين، عقيدن ۽ خيالن ... ٻين جي نظرين، عقيدن ۽ خيالن کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه آهن.

هنن جي خيال موجب حق جي ٺيڪيداري هنن کي مليل آهي ... سندن تشريح وارو صحيح سمجهن ٿا. سندن نظر نگاهه کان ٻاهر ... غلط سمجهن ٿا. ان ڪري هر زوري انهن ... تي ٻين مٿان مڙهڻ جائز ڄاڻن ٿا.

"لا اڪراه في الدين" معنيٰ نظرياتي ڳالهين ۾ ... زبردستي ... جائز نه آهي، جو سبق هنن وساري ڇڏيو آهي. "ادع الي ربڪ والحڪمة والموعظة الحسنه" معنيٰ "ماڻهن کي ... تي آڻڻ لاءِ پرچار ۽ دانشمندي ... ڪم وٺو" جو آواز سندن ٻوڙن ڪنن تائين پهچي نه سگهيو آهي.

خدا کين حق ۽ عدل جي رستي تي هلڻ کان محروم ڪري ... آهي هو. "صم بڪم عمي فهم لا يرجعون" جي درجي تي پهچي ... ڪوڙا، ٺوڳي، بداخلاق ... ... آهن ... "ثمنا قليلا" تي وڪڻجي ويا آهن، جن کي راهه راست ... اچي ... هو ... پسنديءَ ڪري پاڻ ۽ سندس پوئلڳن کي تباهيءَ طرف ... چا ڪي جاڻن ... ان جو پتو به نه اٿن. تنهنڪري هنن کي ... غلطي آهي. هو اسلام جي تعليم ۽ فروغ جا اهل نه آهن، ۽ جائيڪا ... مسلمان ملڪن ۾ ... پرچار ڪندا رهيا آهن جو اهو قدر ... ڏي نيندو ۽ نه اتحاد ۽ امن طرف.

مسلمان ملڪن لاءِ اهو ... (نيڪو ...) ... مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي ... تزويرا ڦندي ... ڦاسي ڪري ... ملڪن کي غير مسلم ... لڳندا ... جي اصول ...

جوڻ ... اچي ٿو مولوي داؤد ... حج لاءِ ... ويو ۽ سندس ملاقات سعودي ... سعود ... ڪيس جي ... مسلمانن جا ليڊر جاهل ... هٿان ... ملڪ جي ... تي ... (... بنيا) جي ڳالهه ... ... فاروق ... ... گفتگوءَ دوران چيو ... "اسان ڪهڙي ... پاڪستان ... متوازن ملڪ جي ليڊر ... عالمي اسلام ... ۾ ... جوڙي آهي ته ...

آنچه ... ... را ... ...
احتياط ... و احتياط ...

ان واقعي عربن کي اسرائيل جي ظلم ... ... سمجهي ٿا سگهن ته

پاڪستاني حڪمران طبقو، جو آمريڪين سان جنگي عهدنامن ۾ ڦاٿل آهي ۽ آمريڪي امداد تي ساهہ تڳائي رهيو آهي، سو ڪهڙيءَ طرح آمريڪي ايجنٽ اسرائيل خلاف ڪين مدد ڪري سگهندو!

عربن کي هي بہ پتو نٿو پوي تہ ايران وارا عربن جا ڦن ڪيل ظلم ۽ وچ ۾ پيدا ٿيل مذهبي اختلاف وساري، وري مسلم ملڪن جي اتحاد جي نالي ۾ عرب ليڊر شپ هيٺ وڃي، ان سڌيءَ طرح سندن خلافت کي ڪيئن قبول ڪندا. ترڪ هن وقت آمريڪي مدد جي آسري تي هن نئينءَ تحريڪ ۾ شامل ٿيا آهن، پر اڳتي هلي هنن کي پتو پوندو تہ اهو اتحاد ڪيتريقدر سندن لاءِ مفيد هو.

باهمي تعاون جو جذبو

باهمي تعاون اسلامي اصولن جو مکيہ جزو آهي. شيخ سعدي عليہ رحمة فرمائي ٿو تہ:

بني آدم اعضائي يڪديگر اند،
ڪ در آفرينش زيڪ جوهر اند،
چويڪ عضوه بدرد آورد روزگار،
همہ عضوهارا رانماند قرار.

معنيٰ - ”انسان هڪٻئي جا عضوا آهن ڇاڪاڻ تہ اصل ۾ اهي هڪ جنس مان نهيل آهن جڏهن بدن جي هڪ عضوي ۾ درد ٿئي ٿو تہ سيئي عضوا بي قرار ٿيو پون ٿا“.
ٻئي هنڌ، نيڪ انسان کي مخاطب ٿي چيل آهي تہ:

توبرائي وصل ڪردن آمدي
نئي برائي فصل ڪردن آمدي.

معنيٰ - تون دنيا ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو آهين، نہ نفاق ڦهلائڻ لاءِ.

پر اتحاد ۽ تعاون ڪرڻ کان اڳ ڀهرين فيصلو ڪرڻو پوندو تہ هن وقت اتحاد جو نالو جو پاڪستان جو حڪمران طبقو وني ٿو، اهو ڪهڙن مقصدن لاءِ ڪيو وڃي ٿو. پر جيڪڏهن غور ڪري ڏسبو تہ انهن جا مقصد هينيان آهن-

(۱) سنڌين، بلوچن ۽ پختونن تي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو سامراج قائم رکڻ .
(۲) انهيءَ سامراج وسيلي مٿي ذڪر ڪيل ملڪن جي عوام جو استحصال ڪرڻ .
(۳) ماڻهن جو توجهہ مذهب جي نالي ۾ حقيقي مسئلن کان هٽائي، هنن جا دماغ مسخ ڪري، کين پنهنجي تابع رکڻ .
(۴) سندن فسطائي عقيدن کي اسلامي چادر ڍڪائي، زير تسلط آيل ملڪن تي قابض رهڻ.

(۵) انهن مقصدن جي حصول لاءِ سامراجي طاقتن سان جنگي عهدناما ڪري ، هٿيار حاصل ڪري، پنهنجو سامراج قائم رکڻ .

(٦) غلط اسلامي تشريح ڪي اسلام ظاهر ڪري، ماڻهن کي گمراهه ڪري، پنهنجي غلاميءَ لاءِ رضامند رکڻ.

(٧) ڊپ جي بنياد تي عوام کي خوفزده ڪري، سندس مخالفن خلاف نفرت پيدا ڪري، فساد ۽ بدامنيءَ جو باعث بنجڻ .

هاڻ اچو ته مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جو تجزيو ڪري ڏسون ته انهن ڪمن لاءِ مسلمان ملڪ ڪهڙيءَ طرح هنن ظالمن سان تعاون ۽ اتحاد ڪري سگهن ٿا.

(١) سنڌي، بلوچ، پختون جدا قومون آهن: - جن تي هي مهاجر پنجابي مستقل مفاد مسلط ٿي، انهن جو استحصال ڪري رهيو آهي. ڇا مسلمان ملڪ اهڙا بيوقوف ٿيندا، جو هنن ظالمن جي ڏوڪي ۾ اچي، ڪين سندن ظالمانه راڄ قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪندا. جنهن جو نظارو هنن بنگلا ديش جي تحريڪ آزاديءَ وقت ڏيکاريو آهي. پر جي اجا به مسلمان ملڪن کي سمجهه نه آئي آهي، ته ڇٻو ته هو ظالمن سان تعاون ۽ اتحاد ڪرڻ گهرن ٿا. ظالم سان تعاون ۽ اتحاد صرف ظالم ڪري سگهن ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ خدا ڪين به ڪامياب نه ڪندو. هو به اسرائيل ۽ آمريڪا جي ظلم ۾ ڦاٿا رهندا .

(٢) مهاجر پنجابي سامراج جو ننڍين قومن جو استحصال : - مسلم ملڪن کي معلوم هئڻ گهرجي ته مهاجر پنجابي مستقل مفاد ننڍين قومن جي جداگانه وجود کان انڪار ڪري، نظريي پاڪستان جي نالي ۾ پاڻ کي هڪ خود ساخته مسلم قوم قرار ڏيئي، انهن ننڍين قومن تي راڄ قائم ڪيو آهي. هو انهن جي زمين، ڪارخانن، نوڪرين، واپار، بئنڪن، ڪاٺين تي قابض ٿي، سندن استحصال ڪري رهيا آهن. ڇا مسلم ملڪن طرفان اها اسلامي اخوت ٿيندي ته هنن ظالمن سان اهڙي ظالم جي ڪم ۾ تعاون ۽ اتحاد ڪن!

(٣) مذهب ۽ سياسي معاملات کي گڏي هلائڻ: - دنيا ۾ مذهب ۽ سياسي ڳالهين کي گڏي هلائڻ ڪري، جي نقصان ٿيا آهن، تن کي مدنظر رکي، ترڪن خلافت کي ڦٽو ڪري ڇڏيو . مصر ۽ ٻيا مسلمان ملڪ سيڪيولرزم بنيادن تي حڪومت هلائي رهيا آهن. هن وقت سواءِ اسرائيل جي دنيا ۾ ڪابه قوم نه آهي، جا مذهب جي بنياد تي قوم سڏائيندي هجي. ڇا، مسلمان ملڪ پاڪستاني مستقل مفاد جي ڏوڪي ۾ اچي، مذهب جي نالي ۾، هڪ ٻين سان تعاون ڪندا، ۽ ان طرح آزمايل ۽ فرسوده نقطي نگاه کي وري آزمائي، مذهبي اختلافن جو باعث بنبا!

(۴) فسطائي نظريي کي اسلامي چادر ڍڪائڻ: - دنيا ۾ دور جديد جي ميءَ تسليم شده حقيقت آهي ته عوام جو ڀلو جمهوريت ۽ سوشلزم جي ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿو.

ليڪن هتي پاڪستان ۾ مهاجر پنجابي حڪمران طبقو انهن اصولن کي پنهنجي مفاد جي خلاف سمجهي جرمن نازي تحريڪ جي تتبع تي، اسلام جي نالي ۾، آمريت ۽ ان سان گڏ سرمائيداريءَ کي زور وٺائي رهيو آهي. ليڪن عوام کي اهو ڏوڪو ڏنو ويو ته هو اسلامي سوشلزم ۽ اسلامي جمهوريت ملڪ ۾ رائج ڪرڻ گهرن ٿا. جيتوڻيڪ مسلمان ملڪن جي اڪثريت ۾ قبيلائي يا خانداني حڪومتون رائج آهن، پر باوجود ان جي هو آهستي ڪري جمهوريت ۽ سوشلزم جي طرف وڌي رهيا هئا. مون کي خوف ٿي ٿو ته مذهب جي نالي ۾ اتحاد ڪرڻ ڪري امڪان آهي ته ٻيا مسلمان ملڪ به جمهوريت جي عيوض فسطائيت طرف وڃي، پاڻ لاءِ تباهي نه آڻين!

(٥) سامراجي طاقتن سان جنگي عهدناما: - مسلمان ملڪن جي اڪثريت پوئتي پيل آهي. انهن لاءِ بهترين پاليسي اها آهي ته وڏين طاقتن جي ساهمي تصادم کان بچي، سندن ملڪن جي ترقيءَ ۽ تعمير طرف توجهه ڏين. پر پاڪستان جي مهاجر پنجابي مستقل مفاد ائين نه ڪيو آهي، ۽ الٽو پاڻ کي جنگي عهدنامن ۾ قابو ڪري، هٿيار هٿ ڪيا آهن. اهي هٿيار آمريڪا وارن ڪين ڪميونسٽ ملڪن کان بچاءُ لاءِ ڏنا آهن. ان جو مقصد اهو آهي ته مبادا روس سان جنگ لڳي ته عهدنامي موجب هو پاڪستان کي آڏو ڪري ڪتب آڻين. روس ۽ آمريڪا ايڏو طاقتور ٿي ويا آهن جو جنگ نه رڳو سندن تباهيءَ جو باعث ٿيندي، پر دنيا جو گهڻو حصو تباهه ٿي ويندو. انهن خطرن کي مدنظر رکي، هو حتي الامڪان جنگ کان گريز ڪندا پر هميشه ڪين به وقت جنگ ٿيڻ جو خوف رهي ٿو. اسان جي حڪمران طبقي کان جڏهن انهن خطرناڪ جنگي عهدنامن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سبب پڇيو وڃي ٿو، ته ماڻهن کي هندوستان ۽ افغانستان کان خطري جو دليل ڏيڻ. ان لاءِ جواز پيدا ڪن ٿا. ليڪن اسان جي سنڌي قومن کي پتو آهي ته اهي هٿيار نه ڀارت يا افغانستان سان لڙڻ لاءِ هٿ ڪيا ويا آهن پر مهاجر پنجابي مستقل مفاد سدائين انهن کي سندن ماتحت سنڌي، بلوچي ۽ پٺاڻ قومن کي غلام رکڻ لاءِ استعمال ڪرڻ گهري ٿو. تعجب هن ڳالهه تي ٿئي ٿو ته آمريڪا اسرائيل کي عربن مٿان مسلط ڪيو آهي، ۽ هي پاڪستاني آمريڪا جا ايجنٽ ٿي ڪري، عربن ۽ اسرائيل خلاف مدد جو واعدو ڪن ٿا، ته اهي اعتبار ڪريو وڃن! عربن ۽ ٻين مسلمان ملڪن کي معلوم هئڻ گهرجي ته جيڪي ماڻهو سندن مقامي مسلمان قومن سان سچا نه آهن، سي ساڻن ڪهڙيءَ طرح وفادار ٿي سگهندا!

(٦) غلط اسلامي تشريح کي اسلامي رنگ ڏيڻ: - مهاجر پنجابي مستقل مفاد اسلام جي غلط تشريح ڪري، ان کي محدود ۽ مجهول بڻائي ڇڏيو آهي. هنن جو اسلام فسطائي ذهنيت جو حامل آهي. هنن اسلام کي دنيا جي ڪثير مذهبن مان هڪ شمار ڪيو آهي. جڏهن ته اسلام جي مشن يعني ڪثرت مذهب بدران بنيادي وحدت پرکڻ ان جو زوال نه ٿي وڃي ٿو. هنن جو اسلام امن ۽ سلامتيءَ جي عوض فتني ۽ فساد جو دين ٿي پيو آهي. هنن جو اسلام محبت جي عيوض نفرت پکيڙي، اتحاد انسانيءَ جي بنياد کي ٽوڙي ڇڏي ٿو. هنن جي اسلام مطابق رسول مقبول رحمت العالمين

جي عيوض هڪ فرقي جي بنياد سنجي پوي ٿو. هنن جي اسلام کي جوڙڻ ۾ ڪفر گهڙيو بيٺو آهي، جنهنڪري هو هر مختلف خيال رکندڙ مسلمان ۽ فرقي کي ڪافر سمجهي، پاڻ کي جدا رکڻ چاهين ٿا. اڳي مسلمان غير مسلمانن کي اسلام ۾ داخل ٿيڻ تي خوشيون ملهائيندا هئا. هي قاديانين کي، جي اخلاق ۽ علم ۾ هنن کان زياده لائق هئا، سندن خود ساخته اسلام کان ٻاهر ڪڍي، خوشيون ملهائي رهيا آهن.

(۷) صحيح مسلمان ڊڄڻو نه هوندو آهي: سچي مسلمان کي خدا کانسواءِ ٻئي ڪنهن جو خوف نه هوندو آهي. هي وهم پرست ۽ جاهل ماڻهن وانگر هر شيءِ کان ڊڄي رهيا آهن. قرآن ۾ صاف چيل آهي ته

فتمنو الموت ان كنتم صادقين

- جي سچا آهيو ته موت کان نه ڊڄو!

پر جنهن صورت ۾ سچا نه آهن، تنهنڪري هنن کي هر آزاديءَ جي اظهار کان خطرو محسوس ٿئي ٿو. سنڌ جي حقن جي حفاظت جي ڳالهه ڪرڻ مان خطرو ڏسڻ ۾ اچين ٿو. ڀارت مان خوف لڳو اچين. افغانستان جي دشمنيءَ جو ڊپ لڳو بيٺو اٿن. بلوچ ۽ پختونن جي قومپرستيءَ کان خطرو محسوس ٿئين ٿو. هنن جا اندر ڪاڏا پيا آهن. ان ڪري اندرجو ڏنڪو کين سنڌ ڪرڻ نٿو ڏيئي. اهڙيءَ حالت هوندي، هي ڪهڙيءَ طرح جملي مسلمان ملڪن ۾ اتحاد پيدا ڪرائي سگهندا. جڏهن امن ايمان مان پيدا ٿئي ٿو ۽ امن اتحادجو باعث بڻجي ٿو، خوف وارو ماڻهو ايمان کان خالي ٿئي ٿو ۽ جنهن کي ايمان نه آهي، سو ڊڄڻو ٿئي ٿو. ڊڄندڙ مان امن ۽ اتحاد جي اميد رکڻ اجائي آهي.

هي جي مسلمان ملڪن جي اتحاد ۽ ترقيءَ جو راڳ آلاپي رهيا آهن، تن جي ڪارنامن تي نظر ڪري ڏسبي ته هو خود پنهنجي ملڪ اندر به اتحاد ۽ ترقي پيدا ڪري نه سگهيا آهن. مهاجر پنجابي مستقل مفاد حڪمران طبقي کي، سواءِ سندن مفادن ۽ ترقيءَ جي، ٻئي ڪنهن جي مفاد ۽ ترقيءَ جو اونو ڪونهي. بنگالين جو استحصال ڪيائون ۽ مٿائن پنهنجو سامراج قائم رکي، هنن جي زبان، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد سان هٿ چراند ڪيائون، جنهنڪري هو هنن کان جدا ٿي ويا. سنڌين، بلوچن ۽ پختونن جي زندگي زهر ڪري ڇڏي اٿن. جنهنڪري هو پاڪستان کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو سامراج ڄاڻي، ان جي ڊاهڻ لاءِ رات ڏينهن جدوجهد ڪري رهيا آهن. باوجود ان قسم جي اندروني خلفشار جي، هي عالم اسلام کي متحد ڪرڻ جو آواز اٿارين ٿا. ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هي ان ذريعي عوام جو توجه حقيقي مسئلن کان هٽائي، وڏيون ڳالهيون ڪري، مسلم ملڪن جي همدردي پنهنجي ظالمانه سامراج قائم رکڻ لاءِ ڪٽب آڻڻ چاهين ٿا.

سي ڳالهه جا هي ڪن ٿا، سا اها آهي ته هو مسلمان ملڪن ۾ اسلامي راڄ قائم ڪرڻ جا حامي آهن! هي پاڪستان جي قيام کان وٺي اهو راڳ ڳائيندا رهيا آهن ته

اسلامي آئين ۽ اسلامي نظام حڪومت قائم ڪرڻ سندن مقصد نہ آهي. نہ صرف ايترو پر هنن ڏوڪيباز، جاهل ۽ بي وقوف سامراجين کي اهو پتو بہ نہ آهي تہ صحيح اسلام جا اُصول ڪهڙا آهن. جيئن آءُ مٿي ڄاڻائي آيو آهيان، تہ قرآني حُڪمن مطابق سندن ڪارنامن جي پيش نظر هي صحيح مسلمانن جي ذمري ۾ داخل ٿا ٿي سگهن. اهڙيءَ حالت ۾ هنن کان اسلامي آئين ۽ اسلامي نظام حڪومت جي توقع رکڻ اجائي آهي.

ٽي ڳالهہ جا هي ڪن ٿا تہ مسلم ملڪن جون مشڪلاتون دور ڪرڻ لاءِ هي انهن ۾ اتحاد قائم ڪرڻ چاهين ٿيا. چوٽي آهي تہ:

«خود گم ست کرا رهبري کند!»

هي پاڻ گمراهہ آهن، انهيءَ ڪري هن ملڪ جون مشڪلاتون گهٽائڻ بدران وڌائيندا رهيا آهن. سي ڪهڙيءَ طرح ٻين مسلم ملڪن جي مشڪلاتن گهٽائڻ لاءِ مدد ڪري سگهندا.

چوٿين ڳالهہ هي اهاڪن ٿا تہ اسلام کي چوڏاي خطرو آهي، دشمن ان جو گهيرو ڪيو بيٺا آهن، تنهنڪري هي مسلمان ملڪن ۾ اتحاد آڻي، اسلام کي بچائڻ گهرن ٿا. اسلام خدا جو دين آهي. ان جو نگهبان بہ خدا آهي. هي ڪافر ڪهڙيءَ طرح اُن جي بچائڻ جي ڳالهہ ڪري سگهن ٿا!

موجوده مسلمان ملڪن مان افغانستان، ترڪيءَ ۽ ايران کان سواءِ ٻيا سڀ ملڪ ٿورو وقت اڳ مغربي ملڪن جي سامراج هيٺ هئا.جي سامراجي ملڪ غير مسلم هئا. ان وقت ۾ انهن ملڪن اندر اسلام ختم نہ ٿيو. هاڻ اچي هنن کي اسلام بچائڻ جو حرص جاڳيو آهي! ازانسواءِ اُهي پاڪستاني حڪومت جا حڪمران طبقا، جي هن وقت اسلام جي بچاءَ جي گفتگو ڪن ٿا، سي هميشہ ڌارين حڪومتن جا دلال ٿي رهيا هئا، ۽ انهيءَ صلي ۾ ڪين انگريزن ملڪ ورهائي، هن ايراضيءَ ۾ جدا حڪومت قائم ڪري ڏني. اهي ئي ماڻهو هئا.جي ترڪ خليفي جي حڪومت سان انگريزن جي مدد ۾ وڙهيا. انهن ڪعبي تي گولا اُڇلايا. انهن اتحادين جي لشڪر سان گڏجي، ترڪيءَ شام ۽ عراق ۾ مسلمانن کي ماريو. سي هاڻ ڪهڙي مُنهن سان ملڪن جي اتحاد ۽ ترقيءَ لاءِ ڪم ڪري سگهندا!

جنهن جي عمر مان واقفيت هجي، ان جي ڏندن ڏسڻ جي ضرورت نہ آهي. هنن جي نہ سيرت اسلامي آهي، نہ صورت اسلامي آهي. هنن جي تاريخ اهو ثبوت ڏئي ٿي تہ هي انگريزن جي پيسي تي مسلمانن سان وڙهياهئا. تنهنڪري انهن تي ڀروسو ڪرڻ بي وقوفي آهي. هي انهن ڪانفرنس ذريعي مسلمان ملڪن جو اتحاد، حفاظت ۽ ترقي ٿا چاهين، پر غير جانبدار ملڪن ذريعي، جو اتحاد مسلمان ملڪن ۾ قائم ٿيو آهي، ان کي ٿوڙي، ترقي پسند غير مسلم ملڪن جي عرب ملڪن کان همدردي وڇائي، ڪين بي يارو مددگار بنائڻ لاءِ هي بُرو ڪم آمريڪي سامراج جي اشاري تي، اسرائيل کي مضبوط ڪرڻ لاءِ، ڪري رهيا آهن . جناح ،لياقت علي خان ۽ ٻئي صاحب جهڙن ماڻهن جڏهن اسلامي ملڪن جي اتحاد ۽ اڳوائيءَ جي گفتگو ٿي ڪئي، تہ هتي جي تجربيڪار

ماڻهن کي شڪ پيدا ٿي ٿيو ۽ عجب ٿي لڳو ته هنن ماڻهن پاڪستان ۾ اسلامي راڄ قائم ڪري ڇڏيو آهي، جو هاڻ هو ٻين ملڪن ۾ اسلامي راڄ قائم ڪرڻ گهرن ٿا! جهڙيءَ طرح هنن اسلام جي نالي ۾ هتي جي ماڻهن کي ڏوڪو ڏيئي، پنهنجا مفاد حاصل ڪيا آهن، اهڙيءَ طرح هو ٻين ملڪن کي به ڏوڪو ڏيئي، انهن جو استحصال ڪرڻ چاهين ٿا.

جن ماڻهن جو قول فعل اسلام جي روح کان خالي هجي، انهن کان ڪهڙيءَ طرح اسلامي حڪومت جي قيام جي توقع رکي سگهجي ٿي! اسلام جيڪڏهن اعليٰ عقيدن ۽ عمل جو دين هو ۽ ان جو مقصد خدا ۽ رسول جي حڪمن موجب انسانذات بنيءِ اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ هو، ته بقول **علامه مشرقي** اسلام جا پوئلڳ بنسبت پاڪستان جي يورپ، روس، آمريڪا ۽ چين ۾ زياده هئا. جيڪڏهن اسلام **اخلاق، خدمت خلق، محبت، جهڙن اصولن** جي هدايت ٿي ڪئي ته ان موجب مائوزي تنگ، نهرو، ولسن، برزنيف ۽ فورڊ وديڪ مسلمان هئا، بنسبت جناح ، لياقت عليءَ ۽ ڀٽي جي. جيڪڏهن اسلام جو مدار اخلاق حميده،محبت ۽ امن جي اصولن تي هو، ته انهن صفتن وارا ماڻهو غير مسلم ملڪن ۾، بنسبت پاڪستان جي، گهڻا هئا.

پاڪستان ۾ ڪهڙا اسلامي معيار قائم ڪيا ويا آهن، جن ڪري پاڪستان جي ختم ٿيڻ سان اسلام کي نقصان پهچڻ جو انديشو هوا ان جي ختم ٿيڻ ڪري پاڻ اسلام کي فائدو پهچندو، جو هتي جملي اسلامي معيار* تباهه ٿي رهيا آهن.

ازانسواءِ دنيا جي مسلم ملڪن جي ماڻهن جي حالت ڪهڙي آهي؟ اتي نه جمهوريت رائج آهي، نه عوام الناس تعليم يافته هئا. انهن مان ڪيترن ملڪن جي حڪومت مستقل مفاد طبقن، قبيلن يا خاندانن جي حوالي ۾ هئي، جن عوام جو پوريءَ طرح استحصال پئي ڪيو. انهن ملڪن جي حفاظت ڪهڙي مقصد لاءِ ڪئي ويندي، ۽ سندن اتحاد مان ڪهڙو فائدو حاصل ٿيندو؟ اتحاد جي مقاصد کي صاف ڪري، پوءِ اهڙي طرح گفتگو ڪرڻ گهرجي، نه ته قوي گمان آهي ته هنن ملڪن جي رهاڪن کي به اسان وانگر ڏوڪي هيٺ مجبور ۽ محڪوم رکيو وڃي.

ڇا پاڪستان مسلمانن جي نشاط ثانيه (نئي بيداري)جو مرڪز هو؟

هتي جا يهودي نما مهاجر پنجابي مستقل مفاد دنيا کي هڪ طرف ۽ هتي جي عوام کي ٻئي طرف ڇني رهيا آهن ته پاڪستان اسلام جي نشاط ثانيه (تجديد ۽ نئين سر ترقي) ونڻ لاءِ مرڪز ٿي ڪم اچڻو آهي. اها ڳالهه به سراسر ڏوڪو ۽ ٺڳي آهي. مسلم روايات ۾ ذڪر ڪيل آهي ته اهو ڪم ڪنهن مجدد،مهديءَ جي وسيلي سر انجام ٿيڻو آهي، ۽ جملي خدا وارا درويش انهيءَ ڪم جا سانتيڪا ڪارڪن ٿي ڪم ڪري رهيا آهن. پاڪستان جو قيام جناح صاحب ڪري وجود ۾ آيو. **جنهن کي صحيح مسلمان سمجهڻ به اسلام جي توهين آهي**. ان کان پوءِ جيڪي پاڪستان جا حڪمران ٿيا آهن، سي ان کان به بدتر هئا.

موجوده وقت ۾ مسلمان ملڪن جي عالمي ڪانفرنس ڀٽي صاحب جي دور حڪومت

۽ سڏائي ويٺي آهي. انهي موقعي تي، بقول چند اخبارن جي، لاهور ۾ جنرل ضياءَ شراسخيدي ... زد تي. ان مان پتو پئجي سگهندو تہ انهن طريقن سان ڪهڙيءَ طرح اسلامي تبليغ ۽ اشاعت ٿي سگهندي!

•پاڪستان ۾ اسلام جا ٽي بزرگ علامہ مشرقي، علامہ آءِ آءِ قاضي ۽ علامہ مودودي شمار ڪري سگهجن ٿا. انهن مان ٻن جي آواز ڪي هتي ڪنهن بہ نہ ٻڌو ۽ ٻيئي انتقال ڪري ويا آهن. ٽئي جو آواز نقار خاني ۾ طوطي جي آواز وانگر ٻڌڻ ۾ پيو اچي. ازانسواءِ ان صاحب جو، سياست ۽ مذهب کي گڏي هلائڻ جي عقيدي ڪري، ملڪ تي گهڻو اثر ٿي نہ سگهيو آهي. اهڙيءَ حالت هيٺ هنڙن تماشن ڪرڻ سان اسلام جي نشاط ثانيہ جي اميد رکڻ اجائي آهي.

هن وقت دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ ۾ اسلام جو هڪ مستقل طور قبول ٿيل تخيل موجود نہ آهي، جنهن هيٺ جملي مسلمان متفق ٿي، ڪو ڪم ڪري سگهن.

اهڙيءَ حالت هيٺ پيٽي صاحب ۽ ان جي حوارين ذريعي اسلام جي فروغ جي اميد رکڻ بي وقوفيءَ ۽ جهالت کان سواءِ ٻي ڳالهہ ڪانہ آهي.

مون کي ڊپ آهي تہ انهن سڀني ڪري، اسلام جي نالي کي سياسي ڳالهين سان ملوث ڪري هلائڻ سان، ان جو هتي اهو حشر ٿيندو، جهڙوڪ روس ۾ مسيحيت جو ٿيو آهي.

فصل چوٿون

اسلامي اصولن جي تبليغ ۽ فروغ

هي دليل تہ مسلم ملڪن جي ڪانفرنس اسلامي اُصولن جي تبليغ يا فروغ لاءِ سڏائي ويئي هئي ۽ اُن جي ذريعي مُسلم مُلڪن کي منظم ڪري، فروغ اسلام جو ڪم سرانجام ٿيندو. ان سوال تي بحث ڪرڻ کان اڳ، اچو تہ چتائي ڏسون تہ هن مسئلي ۾ اڳوائي ڪندڙ ملڪ، پاڪستان اندر اسلامي اُصولن جي ڪهڙي تبليغ يا فروغ ٿيو آهي.

اِن مسئلي بابت گفتگو ڪرڻ لاءِ هيٺين اسلامي مقاصد تي بحث ڪرڻ لازمي ٿو ڄاڻان:

(١) اسلام دنيا لاءِ محبت ۽ اتحاد جو پيغام آندو هو.
(٢) اسلام جي جُملي مذاهب پويان بنيادي وحدت جو راز سڃاتو هو.
(٣) اسلام دنيا ۾ امن ۽ سلامتي پيدا ڪرڻ لاءِ وجود ۾ آندو ويو هو.
(۴) اسلامي ماڻهوءَ کي اخلاق حميده جي مُجسمي بڻائڻ جي ترغيب ڏني ٿي.
(٥) اسلام حڪمت ۽ نصيحت ذريعي ماڻهن کي تعليم ۽ تربيت ڏيڻ جو حامي هو نہ تشدد ذريعي.

هاڻ اچو تہ ڏسون تہ اسلام، جو مٿي ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ وجود ۾ آيو هو، اُن جو هتي پاڪستان ۾ ڪهڙو حشر بڻايو ويو آهي!

(١) اسلام جي محبت ۽ اتحاد جي مشن جو پاڪستان ۾ حشر

اسلام انسانذات کي محبت جو پيغام ڏنو، جنهن مان اتحاد پيدا ٿيڻو هو، جو دنيا جي امن جو ضامن بڻجي ماڻهن جي ترقيءَ لاءِ راهہ هموار ڪرڻ وارو هو. ليڪن بدقسمتيءَ سان رسول اڪرم صلعم جي وفاتيءَ بعد سندس پوئلڳن جي اڪثريت، ذاتي ۽ قبيلائي اقتدار حاصل ڪرڻ خاطر، مذهب کي سياست جو هٿيو ڪري هلايو. جنهنڪري رسول مقبول جي دور ۾ عربن ۾ پيدا ٿيل اتحاد ٽٽي، وري منجهن اڳيان قبيلائي اختلاف پيدا ٿي، نفرت ۽ نفاق جو باعث بڻجي، خون خرابيءَ جو ڪارڻ بڻيا.

رسول جا ٻـي جانشين يا خليفا شهيد ٿـي ويا. هزارين مسلمانن جو رت هاريو ويو. نبي آخر زمان جي ڏهٽي امام حسين عليہ السلام کي مسلمانن شهيد ڪري ان جو سرنيزي تي گهمايو ۽ ڌڙ تي گهوڙا ڊوڙايا. اهلبيت جي بيبين جي بـي عزتي ڪئي. امام عالي مقام جي سون ورهين تائين مزار ناهڻ نہ ڏني وئي. ورهين جا ورهيہ مسجدن جي منبرن تان اهلبيت رسول تي شب وستم (ملامت) ڪري، کين بـدنام ڪيو ويو. مختلف ملڪن ۾ اسلام جي نالي ۾ فتوحات ڪري، اتي جي ماڻهن کي قربو ويو ۽ انهن جي مرد ۽ عورتن کي غلام بـنائي، عربن ۾ وهاريو ويو . اهو سڀ ان امن ۽ سلامتيءَ جي مذهب نالي ۾ سرزد ٿيو. اهڙيءَ غلطءِ شرمناڪ ڪاروائي کي نہ صرف جائز سمجهيو ويو، پر اهڙي ظلم ۽ ستم ذريعي ملڪن تي بنا سبب حملا ڪري، انهن جي آزادي کسي، عرب سامراج هيٺ آڻڻ جي اسلام جو عظيہ ڪارنامو سمجهي، اڄا تائين اُن جا يادگار ملهايا وڃن ٿا. اهڙيءَ طرح جي ڪم کي جهاد سمجهي، ان کي اسلام جو مکيہ رُڪن ڄاڻايو ويو. مسلم عوام کي بـي وقوف بـنائڻ لاءِ ظاهر ڪيو ويو تہ عرب سامراج لاءِ جنگ ڪندي، جو ماڻهو مرندو، اهو شهيد جي حيثيت ۾ سڌو بهشت ۾ داخل ٿـيندو.

لا ڪراه في الدين: جو سبق وساري، ماڻهن تي زوريءَ پنهنجيءَ راءِ عقيدو مسلط ڪرڻ نہ صرف صحيح سمجهيو ويو، پر ان کي اسلام جو بـنيادي اصول ڄاڻايو ويو.

اهي سڀ ڪم مذهب ۽ سياست کي گڏڻ ڪري سرزد ٿيا. ڪجهہ وقت لاءِ ابتدا ۾ اهي طريقا ڪن مخصوص قبيلن، طبقن ۽ خاندانن لاءِ فائديمند ثابت ٿيا، پر نتيجو اهو نڪتو . جو صحيح اسلام، جنهن کي محبت، امن ۽ ترقي انساني لاءِ ڪم ڪرڻو هو، سو وڃي چند گوشہ نشين حضرات وٽ بچيو. پر اُهي بہ اڪثري حاڪم ۽ مُلا جي ڪفر ساز دست درازين کان سلامت رهي نہ سگهيا. دنيا ترقي ڪري، وڃي چند تائين پهتي آهي. عقل ۽ انصاف جا آواز چؤطرف کان ٻڌجي رهيا آهن. پر مسلمانن جي ڪيترن گروهن ۾، لڪير جي فقير وانگر ، مذهب ۽ سياست جي گڏي هلائڻ جو دستور اڄا تائين هلندو اچي .

اوليائي ڪرام ۽ درويشن خاموشيءَ سان محبتي مامَ وسيلي صحيح اسلام جي پکيڙڻ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪئي، پر جنهن صورت ۾ حاڪم ۽ مُلا مستقل مفاد حاصل ڪري ويا هئا، ان ڪري ڪثرت ۽ تعداد ماڻهن تائين هنن جو آواز پهچي نہ سگهيو.

پري ڇو وڃجي. جيڪڏهن چتائي ڏسندا تہ هن وبهين صديءَ ۾، جڏهن انسانن کي عقل ۽ محبت جي سمجهہ اچڻ لڳي آهي، هتي پاڪستان ۾ مهاجر پنجابـي مستقل مفاد جيتري قدر اسلام جي نالي ۾نفرت ، نفاق ،بـداخلاقيءَ ،ظلم، تشدد ۽ استحصال ڪيو آهي، اهڙو مثال دنيا ۾ عام طرح ۽ مسلم ملڪن ۾ خاص طرح، ملي نہ سگهندو. هيءَ ڪانفرنس جا مسلمان ملڪن جي نالي ۾ سڏائي وئي هئي، ان جي پويان بہ مذهب جو نالو شامل آهي، يعني مذهب کي سياسي مقصدن لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو. جي اسلامي اُصولن جي تبليغ ۽ فروغ لاءِ اهڙي ڪانفرنس سڏايل هجي ها، تہ مسلم ملڪن جي حاڪمن کي ان ۾ نہ گهرايو وڃي ها، پر عالم، فاضل ،درويشن کي گهرائي اڄڪلهہ جي نالي ۾ مسلمانن کي فڪر ۽ عمل جي وحدت طرف ڇڪڻ لاءِ ڪي تجويزون رٿـي، ڪم ڪيو وڃي ها. پر ائين نہ ڪيو ويو . هن ڪانفرنس سڏائڻ جو ڪم ذليل ترين

حڪمران طبقي جي هٿ ۾ هو، جنهن ڪي بنيادي دليلن جي ڪري صحيح مسلمان سڏڻ بہ ٺيڪ نہ هو.

هاڻ پڙهندڙ غور ڪري ڏسن تہ جي مٿهو تشدد جا حامي، نفرت جا پندار، استحصالي، ڏوڪيباز هجن، انهن جي هٿ ۾ اسلام جي محبت ۽ اتحاد جي مشن جي پوري ڪرڻ جو ڪم سپرد ڪجي. اهو اهڙو ڪم آهي، جو بگهڙ تي رڍن جي رکوالي جو ڪم رکجي!

اڄ مٿي بنيادي آيو آهيان تہ اسلام جنهن مقصد سان انسانذات ۾ اتحاد ۽ امن پيدا ڪرڻ لاءِ آيو هو، اهو مقصد مختلف سببن ڪري حاصل ٿي نہ سگهيو. بلڪ ان جي نالي ۾، انهن هدايتن جي ابتڙ ڪم سر انجام ٿيا.

اها حالت صرف مسلمانن سان ڪانہ ٿي، پر دنيا جي ٻين عالمگير مذهبن بہ اهي طريقا آزمائي ڏٺا، ۽ نيٺ تاريخ مان سبق حاصل ڪري، هنن مذهب ۽ سياست کي علحده ڪري ڇڏيو .

پر هتي، يهودين وانگر، مهاجر پنجابي مستقل مفاد سندن مفاد خاطر اهي ساڳيا تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي غلط ثابت ٿيل طريقا وري نئين سر آزمائڻ شروع ڪيا آهن، نہ رڳو ايترو، پر هنن دنيا جي ٻين مسلمان ملڪن کي بہ بيوقوف بنائڻ شروع ڪيو آهي.

حالت هيءَ آهي تہ هتي جو حڪمران طبقو ڪشمير جي مسلمانن کي آزاد ڪرائڻ ۽ فلسطين جي مسلمانن جي مدد ڪرڻ لاءِ آواز اٿاري رهيو آهي ، پر اهو بہ ڏوڪو معلوم ٿئي ٿو، هنن کي ڪشمير جي مسلمانن جي آزاد ڪرائڻ جو سودا تہ سمايل آهي. پر انهيءَ ڏوڪيباز طبقي کان ڪو پڇي تہ اوهان سنڌين، بلوچن ۽ پختونن کي، جي بہ مسلمان آهن، ڇو پنهنجي سامراج هيٺ غلام رکي انهن جو استحصال ڪري رهيا آهيو؟ ڇو انهن جي زبان،ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد کي نقصان پهچائي مٿن حڪومت ڪري رهيا آهيو؟ ڇو انهن جي زبان، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفادن کي نقصان پهچائي مٿن حڪومت ڪري رهيا آهيو!

هو فلسطين جي مسلمانن سان همدردي ڪرڻ جي ڳالھ ڪن ٿا، پر حالتن جي اندازي مان اڄ ان کي بہ ڏوڪو چاٺان ٿو. ڇاڪاڻ ڏسبو تہ معلوم ٿيندو تہ اسرائيل کي طاقت ٿي ڪانہ هئي، جو عربن جي ملڪن تي قبضو ڪري، سواءِ امريڪي مدد جي.

اسرائيل جهڙو ننڍو ملڪ هيترن سارن عربن تي حملاڪري انهن جاملڪ ڦٻائي نہ سگهي ها، جيڪڏهن آمريڪا هن کي هٿيارن ۽ ٻئي جنگي سامان جي مدد نہ ڪري ها. پاڪستان جو حڪمران طبقو خود آمريڪي سلطنت جو نمڪ خوار غلام آهي، جو ان سان جنگي عهد نامن ۾ ڦاٿو پيو آهي. ٿوري گهڻي مدد، جا عربن کي ملي ٿي، سا روس کان حاصل ٿئي ٿي. پاڪستان روس خلاف جنگي معاهدن ۾ آمريڪا سان ٻڌو پيو آهي . انهن کان ٻاهرئين خطري جي بهاني هٿيار وٺي، انهن هٿيارن کي سنڌي، بلوچي، پختون قومن جي جذبي آزادي کي دٻائڻ لاءِاستعمال ڪري،هو انهن تي پنهنجو سامراج قائم رکيو ويٺا آهن. پاڪستان آمريڪا جي ايجنٽ(دلال) طور ڪم ڪري ٿو. ايران اسرائيل کي تيل مهيا ڪري ٿو، ترڪيءَ جا تہ اسرائيل سان سفارتي تعلقات قائم آهن. اهڙيءَ حالت ۾ انهن ملڪن مان عربن کي فائدو رسي سگهندو؟

ٻين تي هدايت ڪرڻ وارن ۽ پاڻ کي ٻوتي پاڪ سمجهي، اسلامي ڪانفرنس سڏائي هئي. ويچارا عرب مظلوم آهن. هنن کي دشمنن سان همدرديءَ جو آواز بلند ڪرڻ جو اڄ تو، ته ان تي لبيڪ چون ٿا. بهتر آهي ته هنن کي ٻڌايو وڃي ته هن طريقي ڪار ۾ سراسر ڌوڪو آهي. اهڙي روش اختيار ڪرڻ ڪري، هو روس ۽ ٻين غير مسلم ملڪن جي ترقي پسند ماڻهن جي همدرديءَ وڃائي ويهندا. کين ٻڌايو وڃي ته هي انهيءَ طريقي سان اوهان کان قرض کڻي، پنهنجا پيٽ پرڻ گهرن ٿا. هنن جا ڪارناما معلوم ڪرڻا اٿو ته ڪشميرين ۽ بنگالين کان وڃي پڇو. هي اسلام جا علمبردار، ڪشمير ۾ وڃي جا ڦرلٽ ڪري تباهي مچائي هئي انهن جا نشان، ويهن سالن جي عرصي کان پوءِ به وقت جي باوجود اڃا موجود آهن. انهن بنگال ۾ ٽيهه لک ماڻهو قتل ڪيا. هڪ ڪروڙ ماڻهن کي ملڪ ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. ٻن لک عورتن جي عصمت دري ڪئي. تن کي عرب ملڪ سچو سمجهي، سندن مدد تي اعتبار ڪن سندن سراسر غيرتجربيڪاريءَ سادگي ڄاڻبي.

اهي عرب سڳورا اسان کان پڇي ڏسن، جي مهاجر پنجابي حڪمران جي طبقي جي ظلم ۽ ستم جا ستايل آهيون، ته معلوم ٿي ويندن ته هي ڪيڏا نه بدتر ماڻهو هئا. جيتري قدر يهودين عربن کي ستايو آهي ،ان کان ڪيئي مرتبا وڌيڪ هنن اسان کي ستايو آهي. هنن کي اسين صحيح مسلمان ٿي ڪونه ٿا مڃون. تنهنڪري اسلام جي نالي ۾ هي جيڪا اتحاد جي ڳالهه ڪن ٿا، ان تي ڀروسو نه ڪرڻ گهرجي. هيءُ حڪمران طبقو سندن آقا آمريڪي حڪومت جي اشاري تي غير جانبدار ملڪن ۽ عربن جي اتحاد ٽوڙڻ لاءِ هيءَ ناٽڪ رچائي ٿو.هنن پاڪستان جي ننڍين قومن لاءِ جا تباهي آندي آهي. سا عالم آشڪار آهي. جو اهڙا طريقا استعمال ڪري رهيا آهن.

هاڻ اچو ته ان مسئلي تي غور ڪري ڏسون ته محبت ۽ اتحاد ماڻهن ۾ ڪهڙيءَ طرح پيدا ڪري سگهبو آهي. غور سان ڏسندا ته ماڻهن ۾ اختلاف جو باعث هيٺيون ڳالهيون ٿين ٿيون:

(۱) مذهبي مستقل مفاد فرقه وارانه اختلاف پيدا ڪري، پنهنجو تسلط قائم رکندا آهن.
(۲) سامراجي طاقتون سندن اقتدار قائم رکڻ لاءِ ورهائي راڄ ڪنديون آهن.
(۳) طبقاتي مفاد جا اختلاف.
(۴) اختلافي مسئلن کي تشدد جي ذريعي حاصل ڪرائڻ.
(۵) بقائي اصلح جي اصول ۾ اعتماد رکي استحصال ڪرڻ.

هيٺ آئون پنجن ئي مسئلن تي روشني وجهندس :-

(۱) مذهبي اختلاف :

مذهبن جا بنيادي متا ماڻهن ۾اتحاد پيدا ڪرڻ جا هئا. خدا جي وجود ۾ اعتماد، انسانذات جي روشن مستقبل ۾ ويساهه رکڻ ۽ اخلاق حميده انهن جا

مُکيه جُزا هئا. اختلاف تڏهن پيدا ٿي ٿيا، جڏهن ماڻهن انهن متن کي وساري ڇڏيو. حضرت محمد صلعم اسلام جو پيغام دنيا ۾ انهن متن جي اظهار لاءِ آندو. هُن جو چوڻ هو تہ جملي پيغامبر خدا طرفان موڪليل هئا. هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ انساني اتحاد، امن ۽ ترقي جي سمجهاڻ لاءِ پيغامبر موڪليا ويا هئا. مذهب گهڻا ڪونہ هئا. سڀني مذهبن جي پوڀان بنيادي وحدت سمايل هئي. اتحاد ۽ امن صرف بقائي باهميءَ جي ذريعي حاصل ٿي سگهڻ وارو هو. پر افسوس جو سگهوئي مسلمانن اسلام جي تشريح ساري، ان کي علحده مذهب بنائي، حاڪم ۽ مُلا جي مستقل مفاد جو آلہ ڪار ڪري، ڪتب آندو. ولين ۽ درويشن اسلام جي غلط تشريح ردڪرڻ لاءِ ماڻهن کي گهڻو سمجهايو، پر حاڪم ۽ان جو ايجنٽ اُنهن جي راهہ ۾ رڪاوٽ بڻيو رهيو. تيرهن سو ورهيہ گذري چڪا آهن، تہ اسلام جو اصلي مقصد "ڪثرت مذاهب پوڀان بنيادي وحدت" جو پيغام مٿي ذڪر ڪيل مستقل مفاد جي مداخلت ڪري، حاصل ٿي نہ سگهيو آهي. هاڻ وري جڏهن جناح ۽ ٻئي جي ذريعي انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ جو آواز اٿاريو وڃي ٿو تہ شڪ ٿين ٿا تہ ڀيا سڀ مري ويا هاڻ هي خوجا فقير بڻجي، جو ڪم تيرهن سو ورهين ۾ ڪامياب ٿي نہ سگهيو آهي ان کي سرانجام ڪندا!

(٢) سامراجي طاقتون:

ٻيو اختلاف جو ڪارڻ سامراجي طاقتون ٿين ٿيون، جن جو مدار وڌائي راڄ ڪرڻ تي ٿئي ٿو.

مسلمانن بہ ڪيئي سامراج برپاڪيا جيئن تہ بني اُميہ سامراج، بني عباس سامراج، ترڪ سامراج، مغل سامراج وغيره.

اهي سامراج ماڻهن ۾ نفاق ۽ اختلاف جو مُکيہ ڪارڻ ٿين ٿا. هن وقت پاڪستان تي مهاجر پنجابي مستقبل مفاد جي سامراج جو تسلط آهي. اُهو اختلاف جو وجهہ آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ مٿي ذڪر ڪيل مفاد سنڌي، بلوچي ۽ پختون مُلڪن جي رهواسين ۽ غريب ماڻهن جو استحصال ڪري رهي آهي. هاڻ جڏهن اُنهيءَ گروه طرفان اسلامي ملڪن جي اتحاد جي ڳالهہ ٻڌڻ ۾ اچي ٿي تہ تعجب ولڳو وڃي ٿو تہ اُهي ماڻهو جڏهن پاڪستان جي مسلمانن ۾ اتحاد پيدا ڪرائي نہ سگهيا آهن، سي ڪهڙيءَ طرح دنيا جي مسلمانن جو اتحاد پيدا ڪرائي سگهندا! پاڪستان جي حُڪمران طبقي جو وجودئي اختلاف جي بنياد تي ٻڌل آهي. ان ڪري اُنهيءَ مان اتحاد جي اميد رکڻ اَجائي آهي.

(٣) طبقاتي اختلاف:

ٽيو اختلاف جو ڪارڻ ماڻهن ۾ اقتصادي طبقا ٿين ٿا، جن مان ڪي غريب، مظلوم جاهل ٿين ٿا ۽ ٻيا حاڪم، ملڪيت وارا، پڙهيل ۽ طاقتور

ٿين ٿا. هتي پاڪستان ۾مهاجر مستقل مفادبنجي عوام جو استحصال ڪري رهيو آهي -جهڙوڪ:-

(۱) ٽيڪسن جو ۹۰ سيڪڙو سنڌ مان وصول ٿئي ٿو ليڪن اُن جو گهڻو حصو غير سنڌين تي خرچ ٿيڻ ڪري سنڌي مسڪين ۽ بي روزگار رهندا اچن ٿا.

(۲)سنڌ جي زرعي زمين ميرن جي دورِ حڪومت ۾ جملي مسلمان آبادگارن جي هٿ ۾ هئي .انگريزي حڪومت جي اچڻ بعد انهن جي مدد سان هندو ۳۰سيڪڙو زمين پنهنجي قبضي ۾ مختلف طريقن سان ڪري ويا, جي غير آبادگار طبقي جا هئا, پاڪستان جي قيام بعد توقع هئي تہ هندن جي لڏي وڃڻ ڪري اُها زمين موٽائي سنڌي آبادگارن کي ڏني ويندي. پر پاڪستان تي مهاجر پنجابي سامراج قائم ٿيڻ ڪري, اها زمين مهاجرن کي ڏني ويئي- ڇِي "هندن جا واث اُهي هئا!"درحقيقت اها زمين سنڌي آبادگارن کان هندو وياج خورن استحصال ڪري هٿ ڪئي هئي. انهن جي وئي کان پوءِ ان زمين جا حقدار ۽ وارث مڪاني آبادگار ئي سگهيا ٿي, هي چوڻ لڳا تہ اسلام سنڌي ۽ غير سنڌيءَ جو فرق مٽائي ڇڏيو هو , تنهنڪري اُها زمين سندن حوالي ٿيڻ گهرجي . سندن اهڙي اسلامي برادري ڪيرقبوليندو , جنهن جي نالي ۾ هو مقامي ماڻهن کي زمين , نوڪرين, ڪارخانن, واپار وغيره کان بيدخل ڪريو, مٿن قبض ٿيو وينا آهن. مڪاني ماڻهو غريب ۽ بي روزگار بنجي پيا آهن!

هان اهڙن ماڻهن مان ڪهڙيءَ طرح اتحاد جي اُميد رکي سگهجي ٿي !

(۴) تشدد جي پاليسي:

اسلام جو بنيادي متو امن ۽ اهنسا آهي. ان ڪري ان کي دين اسلام يعني سلامتيءَ وارو دين سڏيو وڃي ٿو.ليڪن هن مهاجر پنجابي مستقل مفاد سندن سياست جي ساري پاليسي تشدد ۽ ڏاڍائيءَ تي رکي آهي. ان جي جواز لاءِ هنن ۱۳سو ورهيہ اڳي عرب بني اميہ سامراج جي واداري لاءِ ان جي سپہ سالار محمدبن قاسم جي سنڌ جي فتح کي جائزقرار ڏيئي ,ان جي فتح کي جشن طور ملهائڻ شروع ڪيوآهي . ان جي بلوچ, سنڌي ۽ پختون قومن مٿان هو پنهنجي سامراج لاءِ جواز پيدا ڪرڻ گهرن ٿا.

هيءَ ڳالھ تسليم شده آهي تہ هنسا فساد ۽ بدامنيءَ جو باعث بنجي ٿي . هي جي پاڪستان جي فساد ۽ بدامنيءَ جا باعث آهن , تن جي هٿان اسلان ڪهڙي طرح دنيا جي مسلمانن ۾ اتحاد آڻڻ جي توقع رکي سگهون ٿا!

هي چند پيسن ۽ هٿيارن خاطر آمريڪا سان جنگي عهدنامن ۾ شريڪ ٿيڻ ۾ عيب نٿا سمجهن,جاڪاڻ تہ ان ڪري مڪاني قومن تي سندن سامراج قائم رهي سگهندو . اُهي هي خود سامراجي ٿي ڪري, ڪهڙيءَ طرح مسلمان ملڪن ۾ اتحاد آڻي سگهندا جي گهڻو ڪري سڀ هونئن بہ آمريڪي سامراج جاگهڻو ستايل آهن.

(۵) بقائي اصلح

ماڻهن ۾ پنجون اختلاف جوڪارڻ بقائي اصلح جو نظريوآهي، جنهن جي معنيٰ اهانڪري ٿي تہ "جو ڏاڍو،سو ڳابو"

اسلام وجود ۾ ان لاءِ آيوهوتہ ڏاڍن ڪان هيٺن کي بچائي، مظلوم کي ظالم کان آزاد ڪري،حق کي ناحق تي فتح ڏياري. ليڪن هي ماڻهو،جي بقائي اصلح جي فلسفي ۾يقين رکن ٿا . اسلام جي انهيءَ بنيادي اصول کان خالي آهن . هي سندن خود ساختہ اسلام جي تشريح اُها ٿا ڪن تہ جيئن پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ جي ڏوهہ ۾ سنڌي، بلوچي، پختون، هي هزارين ورهين کان جدا قومن ۽ ملڪن جا مالڪ هئا. جن کي پنهنجون قديم زبانون،ڪلچر، سياسي ۽اقتصادي مفاد هئا. تن تي هي مسلط ٿي،ڪين پنهنجي سامراج هيٺ رکن۽ ڪين مجبور ڪن تہ سندن استحصال خلاف ڪجهہ بہ نہ ڳالهائي سگهن، پر جي ڳالهائين تہ ڪين وطن دشمن قرار ڏيئي، سزائون ڏنيون وڃن.

خدا سندن اهڙي نظريي کي زبون ڪري، پوءِ ڪٿي انکي،اسلام جو غلاف ڏيئي، ٿوم مان زعفران ڇو نہ بنايو هجين.

(۲)اسلام جملي مذاهب پويان بنيادي وحدت جو پيغام ڏنو

پيغمبرخدا فرمايو تہ:

(ا) هن ڪو نئون مذهب دنيا ۾ڪونہ آندو هو، بلڪ اهو پيغام ٿي ڏسيائين، جو عيسيٰ، موسيٰ وغيرهہ پيغمبرن ڏنو هو.

(۲)هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ خدا طرفان پيغمبر موڪليا ويا هئا، جن ساڳئي دين فطرت (اسلام) جو پرچار ڪيوهو- تنهنڪري مختلف پيغمبرن کي مڃڻ گهرجي، ۽ انهن جي تعليم ۾ فرق نہ ڪجي .

(۳) اسلام قانون فطرت جو ٻيو نالوهو،جنهنجو مقصد انسانذات ۾اتحاد پيدا ڪري،امن ۽سلامتي قائم ڪرڻ بعد، هنن جي مادي ۽ روحاني ڪمال لاءِ ڪوشش ڪرڻ هو.

(۴) پيغمبر حضرت محمد صلعم رحمت العالمين هئا نہ رسول المسلمين. تنهن ڪري جيڪي ماڻهو ڪيس هڪ گروهہ جورهبر سڏين ٿا . تن سندن پيغام جو مقصد ۽ مُرادپوريءَ طرح نہ سمجهي هئي .

(۵)مذهب(اسلام) اتحاد ۽ اخلاق جو پيغام ڏنوٿي، نہ نفاق ۽ بد اخلاقيءَ جو.

هاڻ اچو تہ اُنهن اُصولن جي بنياد تي غور ڪري ڏسون تہ هيءَ سڏايل ڪانفرنس ڪهڙيءَ طرح انهن مقاصد جي حصول لاءِ ڪارآمد ٿي سگهي ٿي .

اُهي پنج ئي مقصد وعظ، نصيحت ۽ صاحب اخلاق ماڻهن جي صحبت ذريعي حاصل ٿي سگهن ٿا، نہ انهن جي ذريعي جن ڪانفرنس ۾ آيل مهمانن جي خوش ڪرڻ ۽ پنهنجي بدڪردارين کي لڪائڻ لاءِ سوين ڪوڪا شراب جا ۽ سوين خوبصورت عورتن تفريح لاءِ مُيسر ڪري ان ذريعي اسلامي اتحاد قائم ڪيو ٿي - پاڪستان جي حڪمران

طبقي بابت اڳي ٻڌائي آيو آهيان تہ ڪين نصحيح اسلام جو پتو آهي نہ سندن اخلاق درست آهن .متي اهو بہ ٻڌائي آيو آهيان تہ هنن جي ڪانفرنس گهرائڻ مان مقصد ڪهڙو هو. جيتوڻيڪ ظاهر ائين ڪيو هئائون تہ عربن کي يهودين جي چنبي مان ڇڏائڻ واسطي عام راءِ پيدا ڪرڻ لاءِ مسلمان ملڪن طرفان يڪو آواز بلند ڪرايو ويندو. پر اصل مقصد سندن پاڪستان اندر ننڍين قومن تي ڪيل ظلمن ۽ خرابين کي لڪائڻ جو هو. سنڌ جي عوامي شاعر منشي محمد ابراهيم ڪين يهودي سڏيو آهي:

"هتي يهودي پڌرا ، هتي منهن ۾ مسلمين،
ٻنهي سندو دين هڪڙو آهي هو ٻهو."

بهتر ٿيندو تہ يهودين ۽ هنن جي وچ ۾ ڀيٽ ڪري پڙهندڙن تي ڇڏيون تہ فيصلو ڪن تہ مهاجر پنجابي مستقل مفاد بهتر هئا يا يهودي:

(۱)يهودين عربن کان مغربي ملڪن جي آڌار تي ملڪ هٿ ڪري ان تي حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي.

(۲) يهودين عربن کي ملڪ بدر ڪري ، انهن جي ملڪيت تي قبضو ڪيو.

(۳) يهودين عربن سان جنگيون ڪري، وڏيڪ ملڪ انهن کان کسيا آهن.

(۴) يهودي آمريڪي سامراج جو عربن، ايشيا ۽ آفريڪا جي وچ ۾ اڏي جو ڪم ڏيئي، روس جي پٺتي پيل ملڪن جي ترقيءَ لاءِ ڪوشش جي راهہ ۾ رڪاوٽ وڌي آهي.

(۵) يهودي قوم جو بنياد مذهب جي نالي ۾ رکن ٿا.

هاڻ اچو تہ ڏسون تہ هنن مهاجر پنجابي سامراجين سنڌين، بلوچن ۽ پختونن سان ڪهڙا ويل وهايا آهن:

(۱) جيڪڏهن فلسطين ۾ يهودين عربن جي ملڪ تي قبضو ڪيو، تہ اُن جو بنياد يهوديت لاءِ مرڪز قائم ڪرڻ هو. هنن جي قوميت جو بنياد مذهب تي هو. هتي مهاجر پنجابي سامراجين بہ ساڳيءَ طرح مذهب جي نالي ۾ اچي سنڌين، بلوچن ۽ پختونن تي تسلط قائم ڪيو آهي. ليڪن تفاوت هيءُ آهي، تہ يهودين غير مذهب وارن سان ظلم ڪيو آهي. هتي هنن يهودي نما مسلمانن ساڳئي مذهب جي ڌوڪي هيٺ غضب ڪيو آهي.

(۲) هتي يهودين عرب ملڪن تي قبضو ڪري انهن جي حڪومت، زرعي زمين، واپار، نوڪرين ۽ ڪارخانن وغيره کي پنهنجي قبضي ۾ آندو آهي، تہ هتي مهاجر پنجابي سامراج سنڌين، پختونن ۽ بلوچن جي ملڪن تي پنهنجو سامراج قائم ڪري، انهن جي زرعي زمين، واپار، بئنڪن، نوڪرين، ڪارخانن وغيره تي پنهنجو قبضو ڄمائي، مڪاني غلام بنائي ڇڏيو آهي. نہ رڳو ايترو پر انهن جي هزارن ورهين جي قومي وجودن کان انڪار ڪري،هنن پنهنجي خود ساختہ قوم جي نالي ۾ ڪين ريدانبدين بنائڻ جو رستو اختيار ڪيو آهي.

ان ظلم جي خلاف جيڪڏهن ڪنهن آواز اٿاريو ٿي، تہ ان کي اسلام جي خلاف، ملڪ

دشمن، انتشار پسند، علائقائي ذهنيت رکندڙ ڏارين جايجنٽ سڏي، بدنام هڪ طرف ڪيو ٿي ويو، ته ٻئي طرف سزائون ڏنيون ويون ٿي.

(۳) هنن بنگالين سان جيڪي ظلم ڪيا، ان جو احوال اڳي ڏنل آهي.

سنڌ جي جدا وجود کي ختم ڪري، پهرين ان کي ون يونٽ ۾ آڻي، ان جو استحصال ڪيائون. پر جڏهن ڏٺائون ته اهو طريقو ڪارگر نه ٿيو، ته سنڌ مان هڪ شوشو پيدا ڪري، ان جي ذريعي سنڌين کي بيوقوف بنائي، پاڪستان جي سالميت جي نالي ۾، هڪ نئي يونٽ بنائي ان جو استحصال ڪري رهيا آهن. اڳي ان جو نالو ون يونٽ هو، هاڻ پاڪستان آهي. تفاوت تر جيترو به نه آهي. ويتر وڌيڪ استحصال ۽ ظلم قائم ڪيو ا ٿن. قومي زبان ملڪ کان ٻاهر جي اردو زبان مڙهي ا ٿن. يوپي جي ڪلچر کي اسلامي لباس پهرائي، مڪاني ڪلچرن کي ختم ڪرڻ جو طريقو اختيار ڪيو ا ٿن . سنڌين کي غلط مذهبي تشريح، لالچ ۽ خوف وسيلي ڪمزور ڪرڻ لاءِ آمريڪا جي فوجي عهدنامن ۾ شريڪ ٿي، پيسا ۽ هٿيار هٿ ڪري، پنهنجي سامراج کي مضبوط ڪري، اسان جي غلاميءَ جي ڪوٺن تي ڪڙا ۽ قلف چاڙهيندا پيا وڃن . عوام کي هندوستان ۽ افغانستان جي دشمنيءَ جو خطرو ڏيکاري، انهن جو توجهه حقيقي مسئلن کان هٽائين ٿا.

(۴) جيڪڏهن يهودي روس خلاف آمريڪا جي اڏي جو ڪم ڏيئي رهيا آهن ۽ ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن تي آمريڪي سامراج جي استحصال لاءِ ميدان صاف ڪرائڻ گهرن ٿا.ته هي پاڪستان جا حڪمران پارٽ ۽ روس خلاف آمريڪي اڏي جو ڪم ڏيئي، پنهنجي سامراج کي آمريڪي سامراج جي ايجنٽ طور هلائڻ جو ڪم ڏيئي رهيا آهن. يهودين جا چند ڪارناما هي آهن:

(الف) اسرائيل جي ملڪ ۾ سوئر ڏارڻ يا ان جي گوشت جي اجازت نه آهي. هتي انهن جي ڏارڻ ۽ گوشت جي وڪري تي بندش نه آهي.

(ب) يهودي عورتن کي غير يهودين سان شادي ڪرڻ جي منع آهي. هتي جا نام نهاد مسلمان غير ملڪي يا غير مسلم باشندن کي سڱ ڏيئي ، مائٽي ڳنڍڻ کي فخر ٿا سمجهن.

(ت) اسرائيل وارا يهودي دنيا جي يهودين جي مدد ۽ اتحاد سان فلسطين کي صيهونيت جو ڳڙهه بنائي رهيا آهن. هي مهاجر پنجابي سامراجي، سنڌين، بلوچن ۽ پختونن کي غلام رکي، پنهنجي ڪفر نما اسلام ۾ کين بدلائڻ لاءِ هر طرح جا حيلا هلائي رهيا آهن.

(۳) اسلام دنيا ۾ امن جو پيغام آندو

اسلام لفظ جي معنيٰ ئي سلامتي ۽ امن آهي، ۽ اسان جو رسول مقبول اهو ئي پيغام ڏيڻ لاءِ دنيا ۾ آيو. جنهن اهو پيغام دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ درويشن، صوفين ۽ اوليائي ڪرام طرفان پهچايو ويو ، پر مذهب ۽ سياست کي گڏڻ ڪري، اسلام کي محبت ذريعي پکيڙڻ جي عيوض تشدد (جهاد) ذريعي پکيڙڻ جي نالي ۾،

جي خون خرابيون، فساد، قتل غارت ٿيا آهن، ان جي تاريخ شاهد آهي. اڄ ذري گهٽ اسلام جي انهي پيغام کي ۱۴ سو ورهيه گذري چڪا آهن. اچو ته نظر ڪري ڏسون ته دنيا ۾ امن امان قائم ٿيو آهي يا نه ؟

ظاهر آهي ته دنيا ۾ بدامني روز افزون آهي. ان جو ڪارڻ ڳولي لهندا ، ته معلوم ٿيندو ۽ اهو ڏسڻ ۾ ايندو ته اسلام جي صحيح تشريح ماڻهن اڳيان ظاهر ٿي نه سگهي آهي، ۽ مذهب جي واڳ سامراجي حاڪمن ۽ سندن ايجنٽ مُلن جي هٿن ۾ هئي، جي پاڻ فساد ۽ بدامنيءَ جو باعث بنيل هئا.

آهستي ٿي ٻين هنڌان مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جو دستور ختم ٿيندو وڃي. ليڪن پاڪستان ۾ مهاجر پنجابي سامراجي گروهه ان فرسوده نظريي کي ورِي هتي سندن نفعي خاطر استعمال ڪري رهيا آهن. انهيءَ ڏس ۾ هنن هتي پاڪستان ۾ بنگالين، سنڌين،بلوچن ۽ پختونن سان سلوڪ روا رکيو آهي، ان جو مختصر احوال ناظرينن جي حافظي تازي ڪرڻ لاءِ باوجود اڳي بيان ڪرڻ جي، ڏهرائڻ کان نٿو رهان.

(۱) بنگالي پاڪستان اندر اڪثريت ۾ هئا. ليڪن انهن کي طرح طرح جون تڪليفون ڏنائون، جن سمورين جو ذڪر طويل ٿي ويندو. هن وقت ان تي ڪيترا ڪتاب لکجي ويا آهن . مختصر هيءُ ته خواجه ناظم الدين کي باوجود اڪثريت سانس هئڻ جي، ڊسمس ڪيائون، سهروردي‎ءَ کي وزارت مان ڪڍيائون، آخر ۾ شيخ مجيب الرحمٰن کي آئين ساز اسيمبليءَ ۽ نيشنل اسيمبليءَ ۾ اڪثريت هئڻ جي باوجود، قيد ڪري، سندس پارٽيءَ کي غير قانوني ٺهرائي، بنگال ۾ قتل عام ڪرائي، مجبور ڪيائون ته هو بغاوت ڪري، آزادي حاصل ڪن. هنن جي پروپيگنڊا اهڙي سخت هئي، جو دنيا جا اڪثر مسلمان ملڪ هنن ظالمن جا طرفدار بنجي ويا هئا، ۽ هنن جي ڪاروائين کي صحيح سمجهڻ لڳا هئا !

نيٺ حق جي ڪاميابي ٿي، ۽ بنگالي علحده ٿي ويا.

(۲) بلوچن ۽ پٺاڻن سان ظلمن جو داستان ڏکهو آهي. هن وقت به هنن جون وزارتون ڊسمس ٿيل آهن ، سندن پارٽي غير قانوني ٺهرائي وئي آهي اسندن ليڊر جيل ۾ آهن . ڪن کي مارايو ويو آهي.

(۳) سنڌين جي ظلمن جو داستان پڻ طويل آهي، پر مختصر طرح اُن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) هنن جي هزارن سالن جي جُداگانه قوميت کان انڪار ڪري، ڪين هڪ خود ساخته قوميت جي نالي ۾ اقليت بنائي، محڪوم رکيو ويو آهي.

(ب) سنڌ جي تيرنهن لک تعليم يافته، ڊاڪٽرن، پرفيسرن، واپارين، بئنڪ ڪارن وغيره کي فساه ڪرائي، قتل ڪرائي، ڪڍي، ڀارت لڏي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو.

(ت) سنڌ جي زرعي زمين، واپار، نوڪرين، ڪارخانن ۽ ڪائين تي قبضو ڪري، سنڌين جو استحصال ڪري رهيا آهن.

(ٿ) سنڌ مان پيدا ٿيندڙ ۴۰۰(چارسئو) ڪروڙ روپين ٽيڪسن کي مرڪزي سرڪار جي هٿ ۾ رکي، سنڌ کان ٻاهر ڪيو وڃي ٿو .

(ج) سنڌ کي ڪالونائيز ڪرڻ واسطي لکين ماڻهو هر سال ٻاهران گهرائي، آهستي ڪري، سنڌ جي قديم باشندن کي اقليت ۾ بنائڻ جي سازشن ڪري رهيا آهن.
(ح) سنڌ ۾ ٻاهران ماڻهو گهرائي، انهن کي روزگار ڏيئي، سنڌين کي روزگار کان محروم رکي، هڪ سو ڪروڙ رپيا سال بسال ملڪ کان ٻاهر موڪلي . سنڌ کي غريب رکيو وڃي ٿو.
(خ) هتي جي زبان ۽ ڪلچر کي منظم سازش ذريعي ختم ڪري، مٿن ٻاهرين اردو زبان ۽ يوپي ڪلچر مسلط ڪرڻ جي ڪوشش هلي رهي آهي.
(د) سنڌ جي خود مطلب ۽ غدار ماڻهن کي لالچ ڏيئي يا ڊيڄاري، مهاجر پنجابي سامراج جي غلام ٿي رهڻ لاءِ پروپيگنڊا ذريعي عوام جا ذهن مسخ ڪيا وڃن ٿا.
(ر) ريڊئي، ٽيليويزن، اخبارن، يونيورسٽين ذريعي سرڪاري طرح پروپيگنڊا ڪري، سندن خود ساخته نظريي پاڪستان جو پرچار ڪيو وڃي ٿو.

بلوچن سان ٿيل ظلمن جو اختصار هيٺيون آهي:

(۱) هنن جي جدا قومي وجود کان نه صرف انڪار ڪيو وڃي ٿو، پر جدا قوم سڏائڻ کي ڏوهه ٺهرايو ويو آهي.
(۲) هنن جي چونڊيل، اڪثريت واريءَ وزارت کي ڊسمس ڪري، ٻي ڪٺرادو وزارت مٿان زوريءَ مڙهي ويئي آهي.
(۳) هنن جي ليڊرن کي قتل ڪرايو ويو آهي.
(۴) هنن جي ليڊرن ۽ وزيرن کي بناڪيس هلائڻ جي جيلن ۾ موڪليو ويو آهي .
(۵) هنن جي ڳوٺن مٿان بمباري ڪري، انهن جي بستين کي تباهه ڪري، ڪين ملڪ بدر ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو آهي.
(٦) هنن مان گهڻن جو گذر چوپائي مال تي آهي، سو هنن کي تنگ ڪرڻ لاءِ سندن مال کي ماريو ويو آهي، يا ضبط ڪري، نيلام ڪري، ڪين گذر معاش کان محروم ڪيو ويو آهي .
(۷) ساري ملڪ ۾ ٽي ڊويزنون فوج رکي، مٿن زوريءَ حڪومت ڪئي وئي وڃي ٿي.
(۸) بلوچستان ۾ ٻاهران ماڻهو گهرائي، طرح طرح جي بهانن سان ڪين ڪالونائيز ڪرايو وڃي ٿو .
(۹) هنن جي ملڪ ۾ آمريڪا کي اڏا ڏيئي، ان جي عيوض هٿيار وٺي، بلوچن جي خلاف ڪتب آندا وڃن ٿا.
(۱۰) هنن جي ڪاٺين کي ڏارين جي حوالي ڪري، اتي ٻاهران ماڻهو آڻي، ڪين روزگار ڏيئي، مڪاني ماڻهن کي روزگار کان محروم ڪيو وڃي ٿو.
(۱۱) بلوچستان جي بلوچي ۽ پختون زبانن کي ريٽي، ان جي جاءِ تي ٻاهرينءَ اردو زبان کي مسلط ڪيو وڃي ٿو .
(۱۲) ريڊئي ۽ ٽيليويزن . ذريعي هنن جي عوام جي مذهب لاءِ محبت جو ناجائز فائدو وٺي، ڪين غلط اسلامي تشريح ذريعي فسطائي نظريي

سيلٽ ۽ مسلم قوم جي نالي ۾ سندن دماغ مسخ ڪيا ويا هئا.

پختونن تي هُنن هيٺيان ظلم رَوا رکيا آهن:

(۱) هنن جي هزارن سالن جي جُداگانه قوم کان انڪار ڪري کين خود ساخته نظريي پاڪستان هيٺ محڪوم ۽ مظلوم رکيو ويو آهي.
(۲) سندن زبان کي ختم ڪري، ٺٺن زوريءَ اردو زبان کي مسلط ڪيو ويو آهي. پختونن کي مهاجر پنجابي ڪلچر ۾ مدغم ڪرڻ لاءِ مُهم هلي رهي آهي. خان عبدالقيوم خان جهڙي بي غيرت ويڪو گهوڙي جهڙن ماڻهن هٿان هنن کي پاڻ ۾ ويڙهائي رهيا آهن.
(۳) نظريي پاڪستان جي نالي هيٺ کين پاڪستاني حڪومت ۾ اقليت جو درجو ڏنو ويو آهي.
(۴) پهرين هنن کي ون يونٽ ۾ داخل ڪري محروم رکيو ويو. هاڻ مضبوط مرڪز جي نالي ۾ سندن حقن سان هٿ چراند ڪئي وڃي ٿي.
(۵) هنن جي خانن ۽ مَلڪن کي رشوتون ڏيئي، بي ضمير بنائيءَ، قومي آزاديءَ جي تحريڪ کان ٻاهر رکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.
(۷) هنن کي پنجابي عملدارن جي ماتحت رکي، ٺٺن حڪومت ڪئي وڃي ٿي.
(۸) هنن جي وزارت کي مجبور ڪري، ڪڍي، اُن جي جاءِ تي پنهنجي هٿ ٺوڪي وزارت آڻي، سندن ليڊرن کي جيل ۾ وجهي، پارٽيءَ کي غير قانوني لهرائي کين محڪوم رکيو ويو آهي.
(۹) هنن جا ڪاليج ۽ يونيورسٽيون بند ڪرائي، کين تعليم کان محروم ڪيو ويو آهي.
(۱۰) هتي جي غدارن کي لالچون ڏيئي، پختون ليڊرن خلاف بيان ڏياريا وڃن ٿا.

(۴) اسلام قول ۽ فعل جي يڪساني جي تعليم ڏني ٿو

خدا سائينءَ قرآن ۾ فرمايو آهي ته «**اها ڳالهه نه ڪريو، جا ڪري نه سگهو!**» ليڪن هتي پاڪستان ۾ سراسر ان جي ابتڙ پيو عمل ڪيو وڃي. هتي جي حڪمران طبقي ۽ ان جي حواري ملڪن سڀ کان وڏو جو اسلام سان ظلم ڪيو آهي سو اسلام جي غلط تشريح ڪري ماڻهن جا ذهن مسخ ڪرڻ جو آهي.

چي: مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي مارڻ جائز آهي.

چي : سندن نقطي نگاه واري اسلام کان سواءِ ٻي ڪابه ان جي تشريح صحيح نه آهي ۽ ان جي مخالفت عين اسلام جي مخالفت هئي.

چي: مسلمان، عقيدي ۽ عمل جي يڪسانيءَ جي نه هوندي به دنيا جي بهترين قوم بنجي، انسانذات جي رهبري ڪرڻ جا لائق هئا.

چي: پاڪستان ۾ اسلامي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي، هاڻ هتان سيني مسلمان ملڪن

جي اڳواڻي ڪري، انهن جي رهبري ڪرڻي هئي.
ڇي- مسلمانن جي رهبري ڪرڻ واريءَ قوم جي زبان اردو هئي.
ڇي: ملڪ ۾ جوا،رشوت خوري، استحصال، زنا، شراب خوريءَ جي مروج هوندي به حڪومت اسلام هئي.
ڇي: ملڪ ۾ رشوتون، ناجائز پرمٽون، بليڪ مارڪيٽي، سمگلنگ وغيره جي اجازت ڏيئي، ماڻهن کي بداخلاق ڪرڻ بعد به حڪومت کي اسلامي حڪومت سڏي سگهجي ٿو.
ڇي: مڪاني ماڻهن مان غدار پيدا ڪري ، قومي عصبيت کي ختم ڪرڻ به اسلامي حڪومت جي فرائض مان هڪ هو.
ڇي: قانون ۽ آئين مغربي طرز جو هوندي به ، صرف اُن جو صدر يا وزيراعظم نالي ۾ مسلمان هو، ته اهو ملڪ اسلامي سڏي سگهجي ٿو پوءِ ڀلي اُنهيءَ صدر جو اخلاق ڪيڏو به ڪريل ڇونه هجي. هن جي شراب پيئندڙ، زاني، ڪوڙ ڳالهائيندڙ، ڌوڪي باز، ظالم، اسلامي صفتن کان يڪسر عاري هوندي به، اُهو ملڪ اسلامي سڏجڻ جو حقدار هو.
ڇي: ملڪ ۾ ڊڪٽيٽري قائم ڪري، عوام جي جماعت سازي، تحرير، تقرير تي پابندي وجهي، مخالفن کي ڪيسن هلائڻ کان سواءِ ڪثير مدت تائين جيلن، يا نظربندين ۾ رکڻ جي باوجود، ان کي جمهوري حڪومت سڏي سگهجي ٿو.
ڇي: حڪمران طبقي طرفان ٿيندڙ هرقسم جي استحصال جي موجودگيءَ ۾ ان کي اسلامي سوشلزم هيٺ هلندڙ حڪومت سڏڻ عيب نه هو.
ڇي: بلوچن،سنڌين ۽ پختونن کي مهاجر پنجابي سامراج جي ماتحت رکڻ جي باوجود به ظاهر ڪرڻ ته صوبن کي اندروني آزادي هئي، ڌوڪو نه هو.
ڇي: ملڪ ۾ امن جي حالت ۾ ان کي بدامنيءَ جي بهاني تي ڊفينس آف پاڪستان جي قانون هيٺ ماڻهن جي شخصي ۽ قومي آزادي ختم ڪرڻ غلط نه هو.
ڇي:ڪنهن صوبائيءَ اسيمبليءَ گهڻي ڪثرت راءِ سان ڪو بل پاس ڪيو هجي، پر اهو حڪمران طبقي جي راءِ خلاف هئڻ جي ڪري، ان کي مٿان مرڪزي حڪومت مان دست اندازي ڪرائي رد ڪرائڻ جي باوجود، به ان کي صوبائي آزاديءَ جي عملي صورت سڏڻ غلط نه هو.
ڇي:هڪ قوم مٿان ٻيءَ قوم کي مُسلط ڪري، ٻاهران ماڻهو گهرائي، ان قوم جي ملڪ کي ڪالونائيز ڪرائي، ان جي زرعي زمين ،ڪارخانن، نوڪرين ، واپار ، بئنڪن تي ڌارين کي قابض ڪرائڻ بعد به اهو چوڻ ته اسلام ان کي جائز ٺهرائي ٿو، ٺيڪ هو .
ڇي: مخالفن کي پوليس عملدارن هٿان مارائي، عوام کي ڌوڪي ڏيڻ لاءِ اشتهار ڏيئي انعام آڇڻ ته اهو ماڻهو ڀڄي ويو آهي. هنن جي اسلام موجب اهو عمل به جائز هو.

جڏهن ڪيترا اهڙا ڪم ڪندي به هي ماڻهو پاڻ کي اسلام جا علمبردار سڏائين ۽ ملڪ کي اسلامي ملڪ سڏائيندي شرم نه ڌارين، ته پوءِ بُلا شاهه جو هي چوڻ اڇيو سامهون بيهي:

آپ سڏائيندا فقير اور لڪ لڪ پيندي ڪير
تيڪون لڄ نهين آوندي !

ان وانگر حڪمران طبقو ۽ ان جا ايجنٽ ڪم ڪن ڪفر جا ۽ ڳالهيون ڪن اسلام جون ۽ پاڻ کي مسلمان سڏائين. انهن ڳالهين کي مدنظر رکي، اسان پڙهندڙن تي ڇڏيون ٿا ته فيصلو ڪن ته اهڙن ماڻهن کي مسلمان سڏڻ ڪيتري قدر جائز آهي، ۽ اهڙيءَ حڪومت کي اسلامي حڪومت ڪهڙي طرح سڏي سگهجي ٿو؟

تعجب اهو آهي ته جنهن ملڪ جو سربراهه بداخلاقيءَ جو مخزن هجي ڪوڙ، ڏوڪيبازي، زنا، شراب خوري، ظلم ۽ استحصال جا سڀ ڪم ڪندڙ هجي، ان ملڪ کي اسلامي ملڪ سڏي ۽ اُن سربراهه کي مسلمان قوم جو ليڊر سڏي، دنيا کي ڏوکو ڏنو وڃي ٿو.

جماعت اسلاميءَ وارا به اهڙيءَ قوم کي مسلمان سڏين ۽ اهڙي ملڪ کي مسلمان ملڪ سڏين، ته ڪعبي جو رکوال امير فيصل مرحوم (هاڻ امير خالد) به اُن کي اسلامي ملڪ ۽ حاڪم سمجهي. اها واقعي فڪر ڪرڻ ۽ خوف ڪرڻ جهڙي ڳالهه آهي.

(٥) اسلام حڪمت ۽ نصيحت ذريعي ماڻهن کي راه راست تي آڻڻ جو پيغام بر هو

اچو ته ڏسون ته هن نئين آيل مهاجر پنجابي مستقل مفاد مڪاني مسلمانن سان ڪهڙو سلوڪ اختيار ڪيو آهي:

(١) هنن مڪاني ماڻهن کي جمهوريت جو ڏوکو ڏيئي، مٿن آمرانه ۽ فسطائي طريقن سان حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي آهي.

(٢) هنن مڪاني ماڻهن کي سوشلزم جو دلاسو ڏيئي، زوريءَ ننڍين قومن جا حق غصب ڪري، سندن استحصال جاري رکيو آهي.

(٣) هنن مڪاني ماڻهن کي اسلامي نظام حڪومت جو ڏوکو ڏيئي، غير اسلامي طريقا اختيار ڪيا آهن.

(٤) هنن خود ساخته نظريي پاڪستان کي عين اسلام قرار ڏيئي، هزارن ورهين جي قومن جي وجود کان انڪار ڪري، زوريءَ انهن کي پنهنجي سامراج هيٺ رکيو آهي.

(٥) ماڻهن کي غلبي اسلام جو ڏوکو ڏيئي، چند مستقل مفاد کي آمريڪي سامراج جي ايجنٽ طور مستحڪم رکيو وڃي ٿو.

هيٺ ذرا تفصيل سان مٿي ذڪر ڪيل سوالن تي نظر ڪندس.

(١) جمهوريت جو ڏوکو:

جيئن پڙهندڙن کي معلوم آهي ته مهاجر پنجابي مستقل مفاد پنهنجي استحصال لاءِ پاڪستان کي وجود ۾ آڻي، ان ۾ پنهنجو سامراج قائم ڪيو آهي. ان لاءِ بيروني دنيا، خصوصاً مغربي ملڪن جي عوام کي ڏوکو ڏيڻ لاءِ ظاهر ڪيو وڃي ٿو ته پاڪستان ۾ جمهوري حڪومت هلائي وڃي ٿي، ليڪن تاريخ جي

ڄاڻن ڪي پتو آهي ته جناح صاحب جي دور کان وٺي، جو جيتوڻيڪ دنيا کي جمهوريت جي نالي حڪومت ڪرڻ جو دلبو ڏيندو رهيو ليڪن بدترين ڊڪٽيٽر طور حڪومت هلايائين. ان کان پوءِ جملي حاڪمن اڄ تائين مرڪز جي ماتحت صوبائي اسيمبلين کي ٽوڙيو، وزارتن کي بدلايو، ملڪن جي جاگرافيائي حيثيت کي ختم ڪيو يا ورهايو پئي آهي. مڪاني وزارتون سندن ايجنٽ طور ڪم ڪنديون رهيون ٿي، پر جي انهن ذرا بہ سندن حڪم جي انحرافي ٿي ڪئي، تہ يڪدم انهن کي بدلي ٿي ڇڏيائون. اهڙي حالت بنگال، سنڌ، بلوچستان ۽ پختون ايراضين سان لاڳو رهي. پر خود پنجاب جا عوام بہ سندن مستقل مفاد جي انهن دست درازين کان محفوظ نہ رهياهئا.

صحيح جمهوريت ۾ ميٽنگ ڪرڻ، راءِ جي اظهار، تحرير ۽ تقرير ۽ پارٽي ناهڻ جي اجازت هوندي آهي، ۽ ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي ڪورٽ ۾ ڪيس هلائڻ کانسواءِ جيل ۾ يا نظر بنديءَ هيٺ نہ رکيو ويندو آهي. ليڪن هتي پاڪستان ۾ منڍ کان وٺي حڪمران طبقي جي راءِ خلاف ڪو بہ ڪم ڪرڻ نہ پئي ڏنو ويو آهي. مخالفن جي ميٽنگن تي ۱۴۴ قلم لڳائي روڪ وڌي ويئي ٿي، يا پنهنجا گونڊا موڪلي مخالفن جي ميٽنگن کي ڦٽايو ويو ٿي. اهڙي ساري ڪاروبار لاءِ مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي ڪارندن اسلام جي نالي کي ڪتب آندو ٿي. مخالف جماعت جي ليڊرن کي ڪيس هلائڻ کان سواءِ نظربند رکيو ٿي ويو يا جيل موڪليو ٿي ويو. انهيءَ سامراج جي خود ساختہ نظريي پاڪستان، مضبوط مرڪز، اسلامي حڪومت، مسلم ليگ يا هاڻ پيپلز پارٽيءَ جي مخالفت ۾ آواز ڪڍڻ کي پاڪستان دشمني، اسلام جي برخلافي، ڌارين جي ايجنٽي، انتشار پسندي، علائقائي ذهنيت جا الزام لڳائي سزائون ڏنيون ويون ٿي. ان ساري ڪم ۾ اسلام جي نالي ولنديڙ مهاجر، مولويءَ، اردودان حضرات ۽ پنجابي مستقل مفاد جو خاص هٿ هو.

پاڪستان جي نالي هيٺ وجود ۾ آندل ملڪ ۽ هزارن ورهين جي تاريخ وارا جدا ملڪ ۽ قومون رهنديون هيون. هنن ماڻهن جمهوريت جي دعويٰ ڪندي بہ انهن جي وجود کان انڪار ٿي ڪيو، ۽ جمهوريت جي بنيادي اصول قومي خود ارادي جي اظهار کي ڏوهہ ٺهرايو ٿي. هنن مخالفن جي اخبارن، رسالن، ڪتابن تي بندش وڌي ٿي. هن وقت پيپلس پارٽيءَ جي دور ۾ گذشتہ دور کان بہ وڌيڪ جمهوريت دستورن جي خلاف ورزي هوندي بہ ان کي جمهوري حڪومت سڏي، دنيا ۽ هتي جي عوام کي ڌوڪو ڏنو وڃي ٿو. انهيءَ جمهوريت جو نتيجو اهو نڪتو آهي تہ بنگالين کي اڪثريت جي باوجود حڪومت جي واڳ نہ ڏيڻ ڪري، کين پاڪستان کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. مغربي پاڪستان ۾ مضبوط مرڪز قائم ڪري بلوچستان ۽ پختونستان جي قائم ٿيل جمهوري حڪومتن کي مجبور ڪري، ٻاهر ڪيدي، انهن جي جاين تي هٿ ٺوڪيون وزارتون قائم ڪيون ويون آهن. نيشنل عوامي پارٽيءَ کي ممنوع ٺهرايو ويو آهي. ڇڻ قومن جي گفتگوءَ کي ڏوهہ ٺهرايو ويو آهي. مخالف راءِ رکندڙن کي ورهين جا ورهيہ بنا ڪيس هلائڻ جي نظربنديءَ يا جيلن ۾ رکيو ويو آهي. مخالفن کي مارايو ويو آهي ساڻن جيلن ۾ طرح طرح جون حياسوز جنيون ڪرايون ويون آهن. پيشاب پيارڻ، ڏنپ ڏيارڻ، بد فعلي ڪرائڻ ان جا چند مثال

آهن. ججن کي ضامن ڪڻ يا آزاد فتويٰ ڏيڻ تي يا جيل ۾ موڪليو ويو آهي، يا نوڪريءَ کان خارج ڪيو ويو آهي. مخالف ڪارڪنن جي پڇي وڃڻ يا هٽ نہ اچڻ تي، سندن مائٽن کي جيلن ۾ وڌو ويو آهي، يا مارون ڏياريون ويون آهن. مخالفن جي اناج يا ڪپهہ جا ڪرا سازيا ويا آهن يا لٽايا ويا آهن. سندن ملڪيتون ضبط ڪيون ويون آهن. مخالفن جي ڳوٺن تي بم باري ڪئي ويئي آهي يا ڌاڙا هڻايا ويا آهن.

اهڙا سوين مثال آهن، جن جو تفصيل هن ڪتاب جي ڊگهي ٿيڻ جي خوف کان پيش نٿو ڪجي.

باوجود اهڙين ڪاروائين جي اهو حڪمران طبقو اهڙو بي شرم آهي، جو اهڙن ڪمن جي ڪندي بہ پاڻ کي عوامي جمهوريت جو علمبردار سڏائي ٿو!

جمهوريت جي مٽي جهڙي هتي پاڪستان ۾ پليد ڪئي ويئي آهي اهڙي مشڪل سان ڪٿي ٿي هوندي.

عام ماڻهن کي پتو نٿو پوي تہ جمهوريت بَلا ڪهڙي ٿيندي آهي.

جي جمهوريت اها آهي، جنهن جو تجربو هتي پاڪستان ۾ ٿي رهيو آهي، تہ اهڙيءَ جمهوريت کان ڊڪٽيٽرشپ هزار دفعا بهتر آهي. تعجب ان ڳالهہ تي ٿئي ٿو تہ مغربي ملڪن مان آمريڪا، انگليند، ڪئناڊا ۽ فرانس جهڙا ملڪ بہ ان ڏوڪي هيٺ هن ملڪ کي جمهوري ملڪ سمجهي، هر طرح جي مدد ڪري رهيا آهن. هتي جون مستقل مفاد حڪومتون سندن مدد جي آڌار تي پنهنجو سامراج قائم رکيو وينيون آهن.

(٢) سوشلزم جو ڏوڪو

دنيا جي رهاڪن جي اڪثريت غريب، جاهل ۽ بي روزگار پئي رهي آهي. انهن جو استحصال ڪن مستقل مفاد طبقن يا سامراجي قومن پئي ڪيو آهي.

ڪجهہ وقت کان روس ۽ چين ۾ سوشلزم جي نظرين مطابق هلندڙ حڪومتن دنيا جي غريب عوام ۾ اهو احساس پيدا ڪرايو هو تہ عوام مان غربت، جهل ۽ استحصال ختم نہ ٿيندو، جيستائين سوشلزم جي بنياد تي جملي ملڪيت کي قومي بنائي، عوام جي نمائنده حڪومت جي قبضي هيٺ آڻي، ان کي اڪثريت جي مفادن لاءِ ڪتب نہ آندو ويو آهي. پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هتي جي ڏوڪيباز حڪمران طبقي جهڙيءَ طرح جمهوريت جي نالي هيٺ ڪم آمرانہ پئي ڪيا هئا، اهڙيءَ طرح هنن سوشلزم جي عام پسند نالي کي بہ ڪتب آڻي، عوام کي بيوقوف بنائڻ شروع ڪيو آهي.

چي: پاڪستان ۾ اسلامي سوشلزم جي بنياد تي حڪومت هلائي وڃي ٿي. جي ڪو هنن کان سوال پڇي ٿو تہ جي هتي سوشلزم جي اُصولن مطابق حڪومت هلائي وڃي ٿي، تہ پوءِ ملڪ ۾ هيءَ غربت، بي روزگاري، غريبن ۽ ننڍين قومن جو استحصال ڇو قائم رهندو اچي؟ تہ جواب ملي ٿو تہ اجا اسان جي شروعات آهي، ترسو وقت گذرڻ بعد ملڪ ۾ ماکيءَ ۽ کير جون نديون وهڻ لڳنديون. ساري ملڪ ۾ خلفاءِ راشدين جي حڪومت جهڙو انصاف قائم ڪيو ويندو يا مُرڳو حڪومت الاهي برپا ڪئي ويندي.

پاڪستان ۾ پهرين اهو ڏوڪو مسٽر جناح ڏنو تہ هو هن ملڪ ۾ اسلامي سوشلزم آڻيندو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هو ڏوڪيباز، بي اصول، فاشسٽ ۽ سرمائيدارانہ ذهنيت رکندڙ حاڪم هو. هن اسلام، جمهوريت ۽ سوشلزم جا نالا ورتا ٿي، ليڪن يا تہ ڪيس پتو ڪونہ هو تہ انهن لفظن جي معنيٰ ڪهڙي هئي يا تہ ڄاڻي واڻي ماڻهن کي بي وقوف بنائڻ لاءِ ائين ڪيائين ٿي. هاڻ معلوم ائين ٿئي ٿو تہ اقتدار ۾ رهڻ جي شوق ڪانئس مهاجر پنجابي مستقل مفاد کي راضي رکڻ لاءِ اهي ڪم ڪرايا ٿي. اسان مان جن کي مرحوم چيتمل پرسرام، سجاد ظهير، ڊاڪٽر اشرف جي محبت ۾ رهڻ ۽ سوشلزم جي ڪتابن پڙهڻ بعد ڪجھ ان جي ڄاڻ هئي ۽ جناح صاحب سان گڏجي ڪم ڪرڻ بعد سندس قول ۽ فعل مان بہ واقفيت هئي، تن کي تعجب ٿيندو هو تہ ڪيڏانهن جناح ۽ ڪيڏانهن مٿي ذڪر ڪيل اصول! پر عوام اهڙو برغلائجي ويو، جو اسان جي ڳالھ ڪنهن نہ ٻڌي جناح صاحب اسلام، جمهوريت ۽ سوشلزم جو علمبردار بنجي ويو ۽ اسان پوئتي رهجي وياسون.

هڪ دفعي **خانبهادر ڪهڙي** مون کي چيو تہ "زميندار ۽ پير.گھر جو فرد ٿي ڪري، تون ڇو پنهنجي طبقي جي مخالفت ٿو ڪرين؟" ان کي ڪهڙي خبر تہ ڪي ماڻهو اهڙا بہ هئا، جي شخصي مفادن کان قومي مفاد کي ترجيح ڏيئي سگهن ٿا. ان تي مون کيس جواب ڏنو تہ "جناح صاحب ۽ ميان افتخارالدين ساڳيءَ طرح سوشلزم جي ڳالهڪن ٿا، تون انهن خلاف ڪونہ ٿو ڪڇين باقي مون تي ڪاوڙجيو وڃين!" اُن تي هن مون کي جواب ڏنو تہ ڪيس خبر هئي تہ "هنن ماڻهن کي ڏوڪي ڏيڻ لاءِ اهڙيون ڳالهيون ڪيون ٿي پر جيڪڏهن سوشلزم ۾ واقعي جناح صاحب ۽ ميان افتخارالدين جي زندگي گذارڻ جي اجازت هوندي تہ ڪيس اهو سوشلزم قبول هو." پر تنهنجي ڳالھ ٻي آهي! تنهنجو واقف آهيان. تون قول ۽ فعل ۾ ساڳي ڳالھ جو حامي آهين، تنهنڪري تنهنجي سوشلزم مان مون کي خوف پيدا ٿئي ٿو".

هاڻ جڏهن اليڪشن جو ڪم شروع ٿيو، ڀٽي صاحب سوشلزم جا ماڻهن کي دلاسا ڏنا ۽ ظاهر ڪيو تہ هر هڪ هاريءَ کي ١٦ ايڪڙ زمين ڏيندو ۽ ان کي گهر بہ ٺهرائي ڏيندو، ڪارخانا سڀ سرڪاري ملڪيت ۾ آڻي انهن کي عوامي مفاد لاءِ ڪتب آڻيندو؛ تڏهين اسان مان جن کي سندس قول ۽ فعل مان واقفيت هئي تن ماڻهن کي ٻڌايو تہ هي مهاجر پنجابي مستقل مفاد جو ايجنٽ ٿي ڪري، اهڙا ڪم ڪهڙيءَ طرح ڪري سگهندو؟ اسان گهڻو سمجهايو تہ جنهنجي پارٽيءَ جا مکيہ ڪارڪن مخدوم صاحب هالا، مير اعجاز علي خان، ڄام صادق علي خان، مير صاحبان، پٿو ۽ ٻيا زميندار ۽ سردار هئا. تن مان اهڙي اميد ڪيئن رکو ٿا! پر ماڻهن ڪٿي ڳنڌ ٻڌي تہ هي ضرور پنهنجو قول پاڙيندو"

ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ عام ماڻهوسياسي شعور جي عدم موجودگيءَ ۾ ننڍن ٻارن وانگر هر چلڪندڙ شيءِ کي سون سمجهي، سهوليت سان گمراھ ٿيو وڃن ٿا. جهڙيءَ طرح سان هنن جناح صاحب کي اسلام جو علمبردار سمجهي، مولانا ابوالڪلام آزاد جهڙي ماڻهوءَ جي ڳالھ نہ ٻڌي هئي، اهڙيءَ طرح سان هنن ڀٽي صاحب کي اسلام، جمهوريت ۽ سوشلزم جو علمبردار سمجهي، اسان جي ڳالھ کي اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو.

هن کي حڪومت هٿ ۾ آئي، ٽي سال گذري چڪا آهن، ملڪ جي حالت اِها آهي

تہ عوام جي غربت روز بروز وڌندڙ آهي؛ اناج ۽ ٻين ساماڻ جا اگھ چوٽ چڙهي ويا آهن؛ رشوت، چور بازاري، سمگلنگ، بدامني، بک، بيروزگاري عروج تي آهن. البت مهاجر پنجابي مستقل مفاد لاءِ هي ملڪ چراگاھ ٿي پيو آهي. نہ مزدورن جي حالت درست ٿي آهي، نہ هارين کي زمين ملي آهي. نہ بيروزگارن کي روزگار سان لڳايو ويو آهي.

هن غدار سنڌ سندس گادي سلامت رکڻ خاطر سنڌ کي مهاجر پنجابي مستقل مفاد وٽ وڪڻي ڇڏيو آهي. سنڌ جي عوام کي ڪو فائدو نہ پهتو آهي. عوام جي شاعر منٺي ابراهيم جي چوائيءَ:

"گهر گهر گهور انڌيرو، راڄ مٿان راڪاس ڦري ويو، پٽڪو ناھ پليرو".

جي حالت قائم آهي.

مطلب تہ جهڙيءَ طرح جمهوريت ۽ اسلام جي هتي پاڪستان ۾ پت ڪوڪلي ٿي آهي، اهڙيءَ طرح سوشلزم جو نالو بہ بدنام ٿيو آهي. مزدور، هاري، خانہ‌بدوش، ميربحر، مالدار ماڻهو ساڳيءَ طرح روھ رلا ۽ مٽي ڪلا واريءَ حالت ۾ آهن.

سنڌ ۾ بهاري، پنجابي ۽ پٺاڻن کي آڻي وسايو پيو وڃي. اسان جهڙن سنڌ جي نالي وٺڻ وارن ۽ ان جي حقن جي گفتگو ڪرڻ وارن کي نظربند يا جيلن ۾ رکيو وڃي ٿو. مهاجر ۽ پنجابي مستقل مفاد موجن ۾ آهن. اسان جي موجوده وزير اعظم مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي اهڙي رڳ سهي ڪئي آهي، جو هو جنهن وقت ناراضپو ڏيکارين ٿا، تہ بعضي ڪشمير جو نالو، بعضي اسلامي نظام حڪومت جو ڏوڪو، بعضي ڀارت کان خطري جو آڌار، بعضي افغان دشمني، بعضي علائقہ پرستيءَ جي روپ، ۽ بعضي پاڪستان جي يڪجهتيءَ جي نالي ۾ هنن جي خوشامد ڪري ٿو. يا مائٽيءَ جو ننگ وجهي، خوش ڪري ڇڏي ٿو. پر سنڌين جي حالت هيءَ جو سنڌي وزير اعظم جي هوندي بہ ڪسمپرسيءَ واري آهي. سچ تہ- "پنهنجي ڪئي جو نہ ويج نہ طبيب ٿيندو آهي."

(٣) اسلامي نظام حڪومت جو ڏوڪو

مسلمانن کي الله ۽ رسول جي نالي جو اول کان وٺي اهڙو نشو پياريل آهي، جو ڪو بہ ننگ اهي نالا وٺي، کين بيوقوف بڻائي، ڦري سگهي ٿو. نشي پيٺ ڪري دماغ سالم نٿو رهي، جو ٻري ڀلي جي تميز ڪري سگهجي. انهيءَ مذهب جي نالي ۾ ٽي اول خليفا قتل ڪيائون. امام حسين عليہ السلام کي شهيد ڪيائون، درويشن ۽ ولين کي قتل ڪيو ويو، تہ بہ مسلمانن کي سمجھ نٿي اچي. اڄ تائين هر ملا، پير انهن جي اڪثريت هر حاڪم اڳيان وڪامڻ لاءِ پئي تيار رهي آهي.مولوي شبير احمد عثماني مرحوم، مولوي احتشام الحق ۽ مولوي عبدالحامد بدايوني جنلم صاحب جي نعل بندي ڪري، ماڻهن کي گمراھ ڪرڻ جا ڪارڻ بڻيا.

ملڪ جي پيرن ۽ درويشن جا سجاده نشين، جن ماڻهن کي صحيح اخلاق ۽ محبت

جي تعليم ۽ تربيت ڏئي، معاشري ۾ رهڻ لاءِ لائق بنايو هو. انهن جي پوين وٽ سندن بزرگن جي تعليم ۽ تربيت نہ رهي هئي، تنهنڪري هو بہ ملن وانگر حڪمران طبقي جي خوشامد ڪرڻ سان وقت گذاري رهيا آهن. مهاجر پنجابي مستقل مفاد ظاهر ڪيو تہ پاڪستان جي قيام بعد ان ۾ اسلامي حڪومت برپا ڪئي ويندي، جنهن ڪري بک، جهالت، بيماري، بيروزگاري دور ڪئي ويندي. ان ۾ بگهڙ ۽ ٻڪري گڏجي گذارو ڪندا. وغيره.

پاڪستان ٺهڻ کي ٢٧ سال گذري ويا آهن، پر ان ۾ نہ اسلامي حڪومت برپا ٿي آهي، نہ ماڻهن جا اخلاق درست ٿيا آهن. ساڳيءَ طرح رشوت، زنا، غربت، بداخلاقي، بدامني ۽ استحصال ملڪ ۾ جاري آهي. پر حيف آهي، جو ماڻهن کي ڪا سجاڳي آئي هجي. جناح صاحب کان اڄ تائين اڪثري پاڪستاني حاڪمن جي نہ سيرت اسلامي رهي آهي نہ صورت اسلامي. بلڪ هنن مان گهڻن کي اهو پتو بہ نہ آهي تہ اسلامي نظام حڪومت ڪهڙي بلا ٿيندي آهي.

چوڻي آهي تہ

"جتي لوپي هوندا، اتي لوڳي بک نہ مرندا."

پنڌي صاحب چا وڃايو جي هن ڪي وڪيل ۽ ملا خريد ڪري، سندس آمرانہ حڪومت لاءِ انهن کان جمهوريت جي شاهدي ڏياري! نظام اسلامي جي وجود لاءِ ڪوثر نيازيءَ جهڙن عالمن کان بيان ڏيارائي! ۽ فيض احمد فيض جهڙن ڪميونسٽن کي نوڪريءَ ۾ رکي، سوشلزم جي قيام لاءِ مزدورن کي بيوقوف بنائي!

نيٺ وقت گذرڻ بعد تجربي کان پوءِ ماڻهن کي پتو پوندو تہ اسلامي حڪومت جمهوري حڪومت ۽ سوشلسٽ حڪومت جي نالن ۾ ڪين بي وقوف بنايو ويو هو.

اهو اسلامي راڄ نہ هو، پر مهاجر پنجابي مستقل مفاد جي غلاميءَ ۾ رهڻ لاءِ سنڌين، بلوچن ۽ پختونن کي گمراهہ ڪرڻ جو ڏوڪو هو. جيڪڏهن اها حالت گهڻي وقت تائين قائم رهڻ ڏني ويئي، تہ اهو ڏينهن پري نہ ٿيندو تہ ماڻهو اسلام کان بيزار ٿي، روس جي رهاڪن وانگر دهريا بنجي ويندا.

مون کي ارمان نہ ٿئي ها جيڪڏهن اهو ڏوڪو صرف پاڪستان تائين محدود رکيو وڃي ها. پر هاڻ تہ اسلامي ڪانفرنسون سڏائي، دنيا جي مسلمانن کي بي وقوف بنائڻ جي ڪوشش ٿي رهي آهي.

ان ڳالهہ جو ايترو افسوس نہ ٿيندو، جو ان ڪري مسلمان حڪومتن کي نقصان پهچندو پر زياده ارمان جي ڳالهہ اها ٿيندي تہ انهيءَ پاليسيءَ ڪري قرآني معيار ۽ اسلام جي ڏسيل پروگرام کي نقصان رسندو. اسان پاڪستان جي رهاڪن مذهب ۽ سياست کي گڏي، نظام اسلاميءَ جا نعرا هڻي ڪنيو ڪڍو آهي. هاڻ هي صاحب جملي مسلمان ملڪن کي ان پاليسي ڪري تباهيءَ ڏي گهلي رهيا آهن. خدا ڪري شل جلد انهن عرب ۽ ٻين مسلمان ملڪن کي انهن ڏوڪن جو پتو پوي تہ هنن پاڪستاني دکيازن جي چنبي ۾ ڦاسي، نہ اسلام کي بدنام ڪن ۽ نہ پاڻ کي نقصان پهچائين.

هنن کي تاريخ مان سبق پرائڻ گهرجي. پر جيڪڏهن هو بہ اسان وانگر بي وقوف بنجڻ لاءِ تيار ٿيندا، تہ پوءِ خدا واهي اٿن.

(۴) نظريي پاڪستان جو ڌوڪو:

پاڪستان جي مسلمانن کي جو چوٿون ڌوڪو، ڏيئي بي وقوف بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، سا اها هئي تہ هندستان جا رهاڪو مسلمان، مذهب اسلام کي مڃڻ ڪري عقيدي ۽ عمل جي بنياد تي هندستان جي ٻين ماڻهن کان علحده قوم ٿي پيا هئا، انهن کي جدا وطن کپي، جنهن ۾ هو پنهنجي نقطي نگاهہ موجب حڪومت هلائي زندگي بسر ڪن.

اها ڳالهہ ڪنهن بہ مسلم ملڪ ۾ پايہ تڪميل تي پهچي نہ سگهي آهي. اڻ سڌيءَ طرح سان اُن تجويز جي پويان پئن اسلامزم جو فرسوده نظريو ڪم ڪري رهيو آهي، جو تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي کوٽو سکو ثابت ٿي چڪو آهي. پر پوئتي پيل ماڻهن ۽ ملڪن جو دستور ٿيندو آهي تہ ڪم مايگيءَ ڪري هو نيلامي ڪپڙا وٺي استعمال ڪندا آهن، جي ٻين ملڪن جي ماڻهن ڇوڙي، پراڻا ڪري، ۽ زماني جي فيشن کان نڪتل سمجهي، ڦٽا ڪري ڇڏيا هجن.

اهڙيءَ طرح اهي ماڻهو مختلف نظرين ۽ علمي مسئلن ۾ بہ ترقي يافتہ ملڪن ۾ ڪتب آئي ڦٽا ڪيل نظريا حاصل ڪري انهن کي نوان ظاهر ڪري پنهنجي ملڪن ۾ ڪتب آڻي آزمائيندا آهن. ان جو مثال اهڙو ٿيندو آهي جهڙيءَ طرح هڪ چور شاعر ٻين شاعرن جي خيالن ۽ نظمن مان چوري ڪري، ان ۾ ڪجهہ پنهنجون مصراعون ڳنڍي، ڪجهہ قدر انهن کي نئون ڪري، ماڻهن اڳيان پنهنجو شعر ڪري پيش ڪندا آهن. مڪاني ماڻهو ٻاهرين شاعرن جي خيالن ۽ شعرن کان اڻ واقف هوندي، ان کي نئون سمجهڻ لڳندا آهن.

برصغير هند ۾ جڏهن مهاجر پنجابي مستقل مفاد مسلمانن پنهنجي مفادن کي خطرو ڏٺو، تہ اُن جي بچائڻ لاءِ اُنهن نوان حيلا هلايا، جن لاءِ هنن ٻن ماڻهن کي ڪتب آندو. هڪ علامہ اقبال ۽ ٻيو محمدعلي جناح. ڀرئين نطشي ۽ زردشت جي نظرين کي اسلامي لباس ڀرائي، ان مطابق هندستان جي مسلمانن کي مذهبي عقيدن ۽ عمل جي آڌار تي، هندستان جي رهاڪن کان علحده قرار ڏيئي، جدا وطن جي گهر ڪرائي. ٻئي ماڻهوءَ اقتدار جي لالچ ۾ اچي، ان جي حصول لاءِ سياسي طرح انگريز سامراج جي مدد سان ان کي حاصل ڪري، ملڪ ورهائي پنهنجي سلطنت قائم ڪئي.

عام ماڻهو تہ اڻ ڄاڻ هئا، تن کي پتو نہ پيو تہ اهڙيءَ طرح قومن جا تجربا دنيا ۾ آزمائش بعد ناڪامياب ٿيا هئا، تنهڪري انهن کي ٻيهر آزمائڻ غلط هو. پر اسانکي جن کي ڪجهہ تاريخ جو علم هو، تن بہ جذبي ۽ رد عملي جي ماتحت، مذهبي پروپيگنڊا سبب، ڌوڪي ۾ اچي، انهن جي پوئلڳي ڪئي. نتيجو اکين آڳيان آهي. ڪروڙها ماڻهو وطن کان بي وطن ٿيا، اربن روپين جي ملڪيت تباهہ ٿي، لکين عورتن جي بي

حرمتي ٿي. پر پاڪستان جي قيام بعد ٿيل تجربي مان بہ جي اسان جي ماڻهن کي عقل اچي ها، تہ غنيمت هو. پر اهي مستقل مفاد سندن سامراج کي بچائڻ لاءِ هڪ غلطيءَ پويان ٻي غلطي جا مرتڪب ٿيندا رهن ٿا. هي ڪڏهن اسلام جي خطري ڪان مخالفن تي بندش وجهڻ جي ضرورت محسوس ڪن ٿا، تہ ڪڏهن پنهنجي خود ساختہ نظريي پاڪستان جي آڏار تي هزارن ورهين جي قومن ڪان انڪار ڪري زوريءَ انهن کي ماتحت رکڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ڪڏهن اسلام کي ڪفر ۽ دهريت ڪان بچائڻ لاءِ هنن کي ڳڻتي ٿئي ٿي. ٢٦ سالن جي تجربي بعد، ڪشمير ۽ بنگلہ ديش وڃائڻ ڪان پوءِ بہ ڪو عقل اچين ها تہ بهتر هو. هاڻ پختونستان ۽ بلوچستان جي رهاڪن کي تنگ ڪري، جدا ٿيڻ جي نزديڪ اچي بيهاريو اٿن، تہ بہ هو ساڳين نظرين ۽ طريقہ ڪار کي چنبڙيو پيا آهن.

هنن هڪ بي ضمير، ابن الوقت، بداخلاق سنڌي سياستدان کي آڏو ڪري، ان جي معرفت جي ڪم ڪرايا آهن، سي هيٺيان آهن:-

(١) بلوچن جي جائز حڪومت کي ڊسمس ڪري، ان جي ليڊرن کي جيل ۾ وجهي، ڳوٺن تي بمباري ڪري، ماڻهن کي ٻڪ ماري، لشڪر ذريعي انهن کي محڪوم رکيو وينا آهن.

(٢) پختونستان جي جائز حڪومت کي مجبور ڪري، ٻاهر ڪڍي، ان جي ليڊرن کي جيل ۾ وجهي، سندن پارٽيءَ کي غير قانوني ٺهرائي، آئيني حڪومت معطل ڪري، مرڪزي حڪومت طرفان مٿس حڪومت هلائي رهيا آهن.

(٣) افغانستان کي ڳهٽ وڌ ڳالهائي، ان کي تنگ ڪري، جنگ لاءِ آماده ڪري رهيا آهن.

(٤) ڀارت کي ڪشمير ۽ ٻين سوالن تي ڇيڙي، مخالفت پيدا ڪري، اتي جي عام راءِ کي پاڪستان حڪومت جي برخلاف ڪري رهيا آهن.

(٥) سنڌي قوم پرستن مٿان، سنڌ جي حقن گهرڻ تي، سختي ڪري، سنڌوديش جي نالي وٺڻ تي انهن کي مارائي يا جهلن ۾ موڪلي، غيرتمند سنڌين جي قومي جوش کي چئلينج ڪري، انهن کي زوريءَ پاڪستان جو دشمن بنائي رهيا آهن.

مون کي پڪ آهي تہ هي غضب ٿيل ماڻهو آهن. جن تي يهودين وانگر خدا جو غضب نازل ٿيل آهي. ضرور هي تباهہ ٿيندا، پر آخر دنيا جي مسلمان ملڪن ڪهڙو وڏو ڏوهہ ڪيو آهي، جو انهن کي پنهنجي مفاد ۽ غلط تجربن جو شڪار بنائي تباهہ ڪرائڻ گهرن ٿا! مسلمانن تاريخ جي ڪنهن بہ دور ۾ علحده قوم نہ سڏايو آهي، ۽ نہ هن وقت هو مذهب جي بنياد تي قومي حيثيت رکن ٿا. هو افغاني، ايراني، شامي، عراقي، مصري، الجيريائي، سوداني، سعودي عرب، انڊونيشيائي ۽ مليشيائي وغيره قومن ۾ ورهايل آهن. مذهب جي بنياد تي انهن کي متحده ڪرڻ لاءِ احمقانہ قدم ٿيندو. پئن اسلامزم يا پئن ڪرشچنٽي جا تجربا اڳي تاريخ فرسوده ڪري، اڇلائي ڇڏيا آهن.

بهتر ائين ٿيندو تہ مختلف نسلي يا ملڪي قومن جو پاڻ ۾ اقتصادي، سياسي ۽ ڪلچرل ڳالهين لاءِ عهدنامن طور اتحاد ڪيو وڃي. پر هنن مهاجر پنجابي سامراجين کي ڪير سمجهائي! "رب رسي تہ مت ڪسي هٿي ڪونہ هٿيار، ڏسي اهڙا ڀار، جن سان جوکو جيءَ کي، !"

هن وقت مسلمان ملڪن مان ڪي طبقاتي مفادڪري اڳي ئي آمريڪا جي اشاري تي روس ۽ ڪميونسٽ ملڪن سان ڦٽايو ويٺا آهن.

باوجود ان جي آمريڪي سامراج مٿن اعتبار نہ ڪري، اسرائيل جو تسلط مٿن مڙهي ڇڏيو آهي. هاڻ اهي ماڻهو عربن خلاف آمريڪا کي تيل ۽ اڏا ڏئي، هٿيار وٺي، پاڻ کي مضبوط ڪري، پنهنجي ننڍين قومن مٿان پنهنجي سامراج کي مضبوط ڪرڻ گهرن ٿا. خبر نہ آهي پارت جهڙي طاقتور ۽ وڏي ملڪ سان دشمني ڪرڻ مان هنن کي ڪهڙي فائدو حاصل ٿيندو! هي پاڪستان جا سامراجي ڪشمير وغيره جو صرف عوام کي ڏوڪو ڏيئي رهيا آهن. هنن جو اصل مقصد هن باقي بچيل پاڪستان ۾ سنڌين، بلوچن، ۽ پختونن جي آزاديءَ جي تحريڪن کي دٻائڻ لاءِ آمريڪا ۽ ٻين ملڪن کان مختلف بهانن تي هٿيار وٺڻ آهي. تنهنڪري ملسمان ملڪن کي هنن جي مذهب جي نالي ۾ گڏ ٿيڻ جي تحريڪ کان پاسو ڪرڻ گهرجي، نہ تہ هي پاڻ تہ تباهہ ٿيڻ کي ويجها اچي بيٺا آهن. پر ڪين بہ تباهہ ڪرائيندا.

عربن کي هن وقت يهودين جي ڪارگذارين ڪري شدت سان غصو آهي. تنهنڪري هو هنن ڏوڪيبازن جي ڪوڙيءَ همدرديءَ کي سچائي نٿا سگهن. ليڪن اڳتي هلي، تجربي بعد پاڻهي کين پتو پوندو تہ هي يهودين کان بہ زياده خطرناڪ هئا.

(٥) غلبہ اسلام جو ڏوڪو.

اهي الفاظ بہ نهايت فريبڪن آهن. اسلام ۽ موجوده مسلمانن کي هم معنيٰ بنائڻ نهايت غلط ٿيندو. موجوده دور جي ڪثير تعداد مسلمانن کي صحيح مسلمان تصور ڪري، انهن جي اتحاد کي غلبي اسلام جو نالو ڏيڻ نهايت بي معنيٰ ۽ غلط ڳالهہ ٿيندي.

مسلمان ملڪن جا رهاڪو مغربي قومن جي مقابلي ۾ هر ڳالهہ ۾ پوئتي پيل آهن.

مسلمان نالي هيٺ آيل ملڪن کي اسلام جو علمبردار سڏڻ اهڙو آهي جهڙو هڪ بداخلاق ماڻهوءَ کي صرف نالي ۾ مسلمان هئڻ ڪري اسلامي قوم جو نمائندو سڏڻ، يا پيُنءِ صاحب کي مسلمان جي گهر ۾ پيدا ٿيڻ ڪري اسلامي اصولن جو نمائندو سمجهي، هن جي هٿان اسلامي اصولن جي سربلند ٿيڻ جي اميد رکڻ.

اسلام چند عالمگير فطري اصولن جو مخزن آهي، جنهن جا بنيادي مقصد انسانذات ۾ محبت ذريعي اتحاد پيدا ڪري، بدامني دور ڪري، امن قائم ڪرائي، مادي، ذهني ۽ روحاني قدرن جي ترقيءَ لاءِ راهہ هموار ڪرڻ آهي.

انهيءَ نقطي نگاهہ کي مڃڻ وارا مشرق خواه مغرب ۾ ٿورا ماڻهو ليندا. پر جيڪي بہ آهن، سي سڀ اسلام جا پيروڪار سمجهڻ گهرجن. دنيا باوجود ڪيترين مشڪلاتن جي مٿي ذڪر ڪيل اسلامي اصولن طرف وڃي رهي آهي. قومن جو "اقوام متحده" جي

نالي ۾ باهمي سمجهوتو ۽ امن ۽ ترقيءَ لاءِ لهڻ، بقائي باهمي اصول ۾ اعتماد رکڻ، باهمي تعاون سان گڏجي انساني ارتقا لاءِ ڪم ڪرڻ آهي سڀ اسلامي اصولن طرف وڌڻ جا عملي ثبوت ۽ نشان آهن.

تنهنڪري اسلام جي دلدادن کي هيءَ ڳالهه ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته موجوده مسلمان ۽ اسلام هڪ ڳالهه نه، پر ٻه جدا حقيقتون هئا. اسلامي اصولن جو غلبو جدا ڳالهه آهي ۽ نالي ۾ مسلمان اڪثريت وارن مسلمان ملڪن جو اتحاد ۽ غلبو جدا ڳالهه آهي. اسلام جي صحيح اصولن جي دنيا ۾ شروعات ٿي چڪي آهي، جنهن جا حامي مسلمانن کان وڌيڪ غير مسلم ماڻهو هئا. مسلمان ملڪن ذريعي اسلامي اصولن جي فروغ ۽ واڌاري جو خيال رکڻ بي معنيٰ ۽ ناممڪن آهي. خلافت اسلام- پئن اسلامزم- نظام اسلامي- جهاد في سبل الله جا سڀ نظريا تاريخ جي تجربي ۾ فرسوده ۽ غلط ثابت ٿيا آهن. هاڻي دنيا جي موجوده حقيقتن مطابق اسلام جي محبت کي ان جي نئين سر تعبير ڪري، نون بنيادن تي ان جي تعمير ڪرڻي آهي، جن جا مکيه طريقاهيئيان ٿي سگهن ٿا:

(١) مذهب ۽ سياست کي علحده ڪري هلائڻ گهرجي، ٻنهي جي گڏڻ سان نقصان هو.

(٢) مسلمان جي شناخت سندس عقيدن ۽ عملن جي صلاحيت مطابق ڪرڻ گهرجي، يعني هر خدا کي مڃيندڙ صالح، انسانذات جي روشن مستقبل لاءِ ڪم ڪندڙ ماڻهوءَ کي مسلمان سمجهڻ گهرجي. پوءِ ظاهري طور هو ڪنهن به مذهب سان واسطو رکندڙ هجي ۽ نالو ڪهڙو به هجيس.

(٣) پاڪستان ۾ پنجابي مهاجر مستقل مفاد سامراج جي تسلط هيٺ آيل قومن، جهڙوڪ سنڌي، بلوچي، پختون ۽ پنجابي قومن کي موجوده مستقل مفاد جي استحصال کان آزاد ڪرائڻو آهي.

(٤) مغربي سامراجي قومن جي سياسي ۽ اقتصادي استحصال مان آزاد ٿيڻ لاءِ ايشيا، آفريقا، ڏکڻ آمريڪا جي مظلوم ماڻهن ۾ اتحاد آڻي، دنيا جي تعمير نو لاءِ ڪم ڪرڻو آهي.

(٥) مغربي تهذيب جي نشاط ثانيه جو مرڪز روس کي، مغربي ملڪن جي شموليت سان، سمجهڻو آهي؛ ۽ مشرقي تهذيب جي نشاط ثانيه جو مرڪز ڀارت کي ڄاڻي، سنڌ، ايران ۽ عرب ملڪن جي شموليت سان شمار ڪرڻو آهي.

انهن ٻنهي تهذيبن جي امتزاج سان دنيا جي پوئتي پيل ملڪن جي ترقيءَ ۽ تعميرنو نو لاءِ قدم کڻڻا پوندا.

غلام مرتضي [1]
١٩٧٥ - ٤- ٢٢

سائين جي-ايم-سيد جون تحريرون
(پاڳو پهريون)

⑤

پاڪستان...

- پيش لفظ
- پاڪستان غلط بنيادن تي برپا ڪيل هو.
- تواريخي حقيقتن جي خلاف آهي.
- ان جي وجود ۾ اچڻ ڪانپوءِ پهتل نقصان.
- سامراجي سازشن جو اڏو ٿي ڪم اچي ٿو.
- مذهب کي نقصان پهچي رهيو آهي.

[۱۹۸۴ع]

پيش لفظ

پاڪستان کي ٺهڻي ٣٧ سال ٿيا آهن. ان جي ٺاهڻ ۾ مون به هڪ حد تائين حصو ورتو . پر جهڙن آسرن ۽ اُميدن تي اُهو برپا ٿيل هو، سي سڀ تجربي جي بنياد تي غلط ثابت ٿي چڪيون آهن.

هاڻ آئون اُن نتيجي تي پهتو آهيان ته اهو تجربو ناڪامياب ٿيو آهي. جيڪڏهن اُن کي گهڻي وقت تائين هلايو ويندو ته مُلڪي رهاڪن جي تباهيءَ جو ڪارڻ بنبو. انڪري ڪلي طرح ظاهر ڪرڻ گهرجي ته، ان کي ڏاهي پارٽ سان ڪنهن بنياد تي شامل ڪرايو وڃي. پر جنهن صورت ۾ اها ڳالهه اهل پنجاب جي مفاد جي خلاف ٿيندي، تنهنڪري اهي ڪنهن به صورت ۾ ان کي ڏاهڻ ۾ رڪاوٽ وجهندا.

بنگال ان پنجوڙ مان جان ڇڏائي چڪو آهي. بلوچستان ۽ پختونستان وارن به ان جي ڏاهڻ لاءِ ڪوششون پئي ڪيون آهن. هاڻ رهيو آهي سنڌ جو حصو، جنهن کي ڪالونائيز ڪري استعمال ڪرڻ لاءِ هر طرح جون ڪوششون ٿي رهيون آهن. ان ڪري مون مناسب سمجهيو ته سنڌ جي رهاڪن اڳيان ان مسئلي تي روشني وجهي، ڪين عرض ڪيو وڃي ته جيڪڏهن هو سنڌ جي گڏريل پنج هزار ورهين جي تاريخي ملڪ، قوم، تهذيب تمدن، اقتصادي ۽ سياسي مفاد کي بچائڻ گهرن ٿا ته هو ان مسئلي تي پوريءَ طرح غور ڪري ان مصيبت مان پاڻ کي آزاد ڪرائين، انڪري هي ڪتاب لکي رهيو آهيان.

هيءُ ڪتاب پنجن بابن تي مشتمل آهي، جنهن جو مفصل ذڪر هر هڪ باب ۾ ڏنو ويندو پر هتي هي ظاهر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته پاڪستان جو قيام سامراجي طاقتن جي ايجاد ڪيل نظرين مطابق وجود ۾ آيو آهي. ان لاءِ اوائلي بنياد رسول اڪرم جي وفاتيءَ بعد حضرت عمر عرب سامراج قائم ڪرڻ لاءِ وڏو جنهن مذهب ۽ سياست کي گڏي، اسلام ۾ چار بدعتون داخل ڪيون.

پهرين بدعت خلافت جو ادارو هو، جنهن جو نه قرآن ۾ ذڪر ڪيل آهي ۽ نه رسول مقبول ان لاءِ ڪا صريح وصيحت ڇڏي هئي. مسلمانن ۾ اوائلي اختلاف خلافت جي نالي ۾ پيو. اهي ٻن فرقن ۾ ورهائجي ويا، هڪ سني ٻيا شيعا. مون پنهنجي ڪتاب " سنڌوءَ جي ساڃاهه " ۾ اڳيئي ڄاڻائي ڇڏيو آهي ته مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ غلط هو. ڪامياب سياست مذهب جي اصولن ۾ ڪمپرومائيز آڻڻ سان عمل ۾ ايندي آهي.

مذهب جا بنيادي متا:

محبت انساني، امن عالم ۽ ترقي بني نوع انسان تين تا. سياست جو مقصد، حڪومت قائم ڪري ملڪ جو نظم نسق هلائڻ ٿئي ٿو . محبت ۾ زور زبردستي ڪتب نہ آڻبي آهي.

قرآن جو صريح حڪم (لاڪراه في الدين). دين ۾ زور زبردستي نہ هوندي آهي. ان ڳالھ جي شهادت ڏئي ٿي تہ مذهب ۾ زور زبردستي نہ هلائبي آهي.

ملڪي حڪومت سواءِ زور زبردستيءَ جي هلي نہ سگهندي، تنهنڪري ٻئي ڳالهيون هڪ ٻئي جي متضاد آهن.

زور زبردستيءَ جي عدم موجودگي سواءِ اهنسا جي وجود ۾ اچي نہ سگهندي.

عربن جو معاشرو بدويانہ هو. ان ۾ ماڻهو جانورن وانگر زور زبردستيءَ سان درست ٿي سگهيا ٿي. ان ڪري حضرت عمر ڪي عرب سامراج قائم ڪرڻ لاءِ مذهب ۽ سياست کي گڏڻ ڪري زور زبردستي استعمال ڪرڻ جي بدعت داخل ڪرڻي پئي. جنهن جي نتيجي ۾ خلافت جو ادارو قائم ڪيائين.

ان ڪري جهاد (زور زبردستي) استعمال ڪرڻ جو جواز مذهب ۾ داخل ڪرڻو پيو. جو قرآن جي حڪم جي صريحاً خلاف هو .

ٻي ڳالهہ جا ايجاد ڪئي وئي سا دين فطرت کي مڪمل دين ڪري ظاهر ڪرڻو پيو. اسلام دين فطرت هو. فطرت قانون ارتقا کي سڏبو آهي، جنهن مطابق ڪابہ ڳالھ يا شيءِ مڪمل نہ ٿئي ٿي. وهندڙ دريا وانگر اها روان ۽ دوان هوندي آهي. ان کي ڪن حدن ۾ محدود ڪرڻ قانون فطرت جي خلاف ٿئي ٿو.

انڪري ڪنهن قانون کي مڪمل ۽ دائمي سڏي، ان کي هر دور ۽ زماني لاءِ مروج ڪرڻ جو نظريو غلط هو. ان کي مڃڻ ڪري ان قانون کي زور سان رائج ڪرڻ جو دستور پوي ٿو. تاريخ ان لاءِ شاهد آهي تہ ڪنهن شريعت يا قانون کي مڪمل سڏڻ ڪري ان کي رائج ڪرڻ لاءِ زور زبردستي ڪتب آڻڻي پوي ٿي .

مذهب بنيادي طرح محبت تي مدار رکڻ ڪري زور زبرستيءَ جي مخالفت ڪري ٿو. سنڌ جي بزرگن ان ڳالھ کي پوري طرح سڃاڻي چئي ڏنو تہ:

" عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ"
(مصري شاھ)

پر عربن جو معاشرو ان ڳالھ جو حامل نہ هو. انڪري انهن مذهب ۽ سياست کي گڏي سندن مفاد لاءِ وقت جي تقاضا مطابق ڪتب آندو.

ٽي ڳالھ جا مذهب ڏسي ٿو، سا اها هئي تہ هر ماڻهو ۽ قوم فطري طور آزاد رهڻا

هئا. عربن حضرت عمر جي دور ۾ ان کي عرب سامراج قائم ڪرڻ لاءِ ٻين ملڪن تي حملا ڪري ان کي تابع بنائڻ ۽ اتي جي مخالفت ڪندڙن کي غلام بنائڻ، زالن کي لونڊيون بنائڻ، پرائي ملڪيت ڦري ان کي مال غنيمت سڏڻ سان دين محبت کي دين ڦر ۽ فساد بنائي ڇڏيو.

چوٿين ڳالهه جا اسلام ۾ داخل ڪئي وئي سا اها هئي ته چند دستورن کي (جي يهودين جي دين، عرب دستورن ۽ مڪاني حالات جي تقاضائن برپا ڪيل هئا.) دين مڪمل سڏي حڪومت ذريعي انهن کي ماڻهن تي مڙهڻ جو رواج وڌو.

پنجين ڳالهه جا اسلام ۾ داخل ڪئي ويئي، سا اها هئي ته عربي ڳالهه يا نظرئي کي مرڪز بنائي قانون فطرت جي خلاف اڳين جملي مذهبن ۽ شريعتن کي رد ڪيو ويو. جا ڳالهه قانون فطرت جي خلاف هئي، انساني معاشرو مختلف دورن مان ترقي ڪندو پيو آيو. اول ۾ وحشيانه دور هو. ان کانپوءِ زراعتي دور مروج ٿيو. ان کانپوءِ صنعتي دور پيدا ٿيو پوءِ سائنسي دور آيو. بعد ۾ ائٽمي دور آيو اڳتي هلي چا ٿئي اهو حالتن تي مدار رکي ٿو. اسلام بدويانه دور جي پيداوار آهي، ان جا دستور ۽ قانون ٻين دورن لاءِ ڪارآمد نه ٿي سگهيا ٿي.

يارت ۾ آرين اول ۾ پنهنجي قانونن ۽ دستورن کي زوريءَ مروج ڪرڻ گهريو پر جنگين بعد هو ان نتيجي تي پهتا ته اهنسا، زور زبردستيءَ جي جهنگلي قانون کان بهتر هو.

ٻڌوين جي سياست ۽ مذهب کي گڏڻ جي حضرت عيسيٰ مخالفت ڪري عدم تشدد جي تبليغ ڪئي، پر ڪجهه وقت گذرڻ بعد عيسائين اقتدار ۾ اچڻ بعد پوپن جو ادارو قائم ڪري وري مذهب ۽ سياست کي گڏي پنهنجي مفاد لاءِ ڪتب آندو ۽ اڳتي هلي هنن ان کي خيرباد چئي مذهب ۽ سياست کي علحده ڪري ڇڏيو. مسلمانن خلافت جي اداري کي نه ڇڏيو جيستائين ترڪن شڪست کائڻ بعد انکي ختم ڪيو.

مغربي تهذيب وارن اڪثر مسلمانن کي جاهل سمجهندي، ٻي دفعا وري انهن کي مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ طرف ترغيب ڏني. پهرين دفعي جمال‌الدين افغانيءَ معرفت انگريزن پنهنجي سامراج کي فرانس جي شهنشاهه نيپولين پيري ان جي طاقت کان بچائڻ لاءِ ترڪي خلافت کي پئن اسلامزم جي نالي ۾ گڏ ڪرڻ جي تجويز رٿي ٽيڪا عيسائي قومون رد ڪري چڪيون هيون. نتيجو اهو نڪتو جو ترڪي سامراج ختم ي ويو.

ان کان پوءِ انگريزن سرسيد احمد خان، علامه اقبال ۽ مسٽر جناح جهڙن ماڻهن کي ڪتب آڻي، پاڪستان کي وجود ۾ آندو، پر جنهن صورت ۾ اهو مذهب جي بنيادي سول، تواريخي حقائق جي خلاف هو انڪري اهو اچي ٽٽڻ کي ويجهو بيٺو آهي. رندو پاڪستان جدا ٿي بنگلاديش جي صورت اختيار ڪري چڪو آهي.

هاڻ ان کي آخري نوشدارو اسلام جي نالي جو پياري، موجوده حڪومت زنده ڪڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهي آهي. اسلامي شريعت، اسلامي اتحاد، اسلامي تهذيب وغيره

جي نالي سان ان کي مذهب جي نالي ۾ قائم رکڻ جو راڳ آلاپيو وڃي ٿو.

آءٌ پنهنجي ڪتابن ۾ ڄاڻائي آيو آهيان ته اسلامي شريعت (قانون) معاشري جي تبديليءَ ڪري پنهنجو اثر وڃائي ويٺو آهي. حالات زمانه ان جي صريحا خلاف آهن. ان جو مثال مٽي گهوڙي ۾ ساهه وجهڻ جي برابر ٿيندو. جو قانون فطرت جي خلاف آهي. اُن ڪري مذهب کي سياست سان گڏي هلائڻ ڪري ، دين فطرت اسلام جو ڏيوالو ڪيڻ جي برابر ٿيندو.

هاڻ ماڻهو مذهب جي فرسوده نظريي جي نالي ۾ گڏ ٿي ڪن سامراجي طاقتن جو آلهڪار ٿي ڪتب نه ايندا. مذهب جي نالي ڪتب آڻڻ سان ماڻهو ردعمل ۾ اچي، ان فطرت واري دين جا مخالف ٿي مورڳو دهريت جي چنبي ۾ ڦاسندا، ته اها اسلام جي وڏي دشمني ٿيندي.

اها ڳالهه تواريخي حقيقتن جي خلاف آهي. ان جي نالي ڪتب آڻڻ ڪري سنڌين، بلوچن، پختونن کي جي نقصان پهتا آهن سي هر هڪ کي معلوم آهن.

هاڻ پرشن گلف ۾ تيل جي چشمن کي بچائڻ خاطر مغربي ملڪن اتحاد اسلامي جو ڍوڪو برپا ڪيو آهي، سو اسرائيل جي عرب ملڪن کي ڪمزور ڪرڻ، پنجابين جي سنڌين، بلوچن ۽ پختونن جي غلام رکڻ جي ٽڪر سان لڳڻ ڪري اهو نظريو پرزا پرزا ٿي پوندو.

چوٽي آهي ته :

"هم تو ڈوبينگي ليکن تجهکو ببي ليکي ڈوبينگي"

سامراجي طاقتون پنهنجي استحصالي ارادن ڪري تباهه ٿيڻ واريون آهن، پر ا سان گڏ سر زمين سنڌ ۾ مذهب جي رهيل نظرين کي به ختم ڪرڻ جو ڪم سرانجام ڏينديون.

هنيئر وقت آيو آهي ته صاف چئي ڏجي ته اقبال جي پيش ڪيل اسلامي تشر غلط ۽ فرسوده آهي. هو مفڪر اسلام نه پر مفڪر نفرت هو. شاعر مشرق نه آهي شاعر عشرت هو. مولانا غلام رسول مهر اڳي چئي ويو آهي ته اقبال جي شاعري اس ۽ مسلمانن کي ايترو نقصان پهچايو آهي جيترو چنگيز ۽ هلاڪو خان به نه پهچايو.

ان ڪانسواءِ جناح کي اسلام جو علمبردار ڪري ظاهر ڪيو وڃي ٿو. اها ڳالهه ختم ٿيڻ کي ويجهو اچي ٿي آهي، مولانا عطاءالله شاهه بخاري اڳي ان کي ڪافر اعـ جي لقب سان سڏيو آهي.

چوڌري فضل الحق صدر احرار جماعت ان کي قاتل اعظم جي لقب سان ياد ڪ آهي.

چوڌري رحمت علي پاڪستان لفظ جي ايجاد ڪرڻ واري کي بمبئي جو باند انگريزن جو دلال سڏيو آهي. غلام علي چاڳلا ان کي قادو حجام جو لقب ڏنو آهي.

ميان محمد امين کوسي ان کي سيٺ جو ڪندو سڏي، وصيت ڇڏي آهي ته

آزاد ٿيڻ بعد ان جا هڏا ڪڏي سمنڊ ۾ اڇلايا وڃن.

جي غور سان نظر ڪبي تہ هو اسلام جي علمبرداريءَ جي لقب جو حقدار نہ آهي پر اسلام جيڪڏهن ڪن اعليٰ اصولن جو حامل آهي تہ انهيءَ ڪسوٽيءَ جي آڌار تي هن کي ڪافر مطلق سڏڻ زياده موزون ٿيندو.

سنڌي هاڻ پاڪستان مان تنگ اچي چڪا آهن. بقول سردار عطاءالله خان مينگل جي "پاڪستان گريٽر" پنجاب جو نالو آهي ۽ ان جي زياده عرصي تائين قائم رهڻ ڪري بلوچ ۽ سنڌي ريڊ انڊين بنجي پوندا.

هاڻ غور ڪرڻو پوندو تہ ان آزار مان ڪيئن جان آزاد ڪرائجي. پنجابي ٢٠ لک لشڪر واري جديد اسلح جا حامل آهن. جن کي مغربي طاقتن پنهنجي تيل ۽ واپار جي مفاد خاطر مسلح ڪيو آهي. جن ڪان سنڌي ۽ بلوچ پنهنجي گهٽ تعداد. اسلح جي عدم موجودگيءَ جي ڪري وڏهي آزادي وني نہ سگهندا. تنهنڪري جيڪڏهن عدم تشدد جي اصولن تي هلندي پاڪستان جي ختم ڪرڻ لاءِ ماڻهن ۾ شعور پيدا ڪن تہ امڪان آهي تہ اهي پاڪستان جي پنجوڙ مان آزاد ٿي سگهن. پر اها ڳالهہ صاف ذهن ۾ وهارڻ جي لائق آهي تہ هن وقت دنيا ۾ ٻہ مخالف طاقتون نبرد آزما آهن.

هڪ طرف مغربي سرمائيدار ملڪ آمريڪا جي سربراهيءَ هيٺ آهن ٻئي طرف ڪميونسٽ ملڪ روس جي اڳواڻيءَ هيٺ مظلوم ملڪن جي مدد سان برسر پيڪار ٿيڻ وارا آهن.

چوڻي آهي تہ:

"وڙهن ڇور، پلو ٿئي پاڳين جو"

ڀارت جو ملڪ تواريخي حقيقتن جي پيداوار آهي. ان جي اتحاد لاءِ هڪ طرف اشوڪا. وڪرما جيت. اڪبر اعظم ۽ برٽش سرڪار متحد ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون.

ٻئي طرف ڪرشن مهراج مهاتما ٻڌ. مهاوير. خواجہ معين‌الدين اجميري. گرونانڪ. راجا رام موهن راءِ. ڪبير ڀڳت. شاهہ عنايت. شاهہ لطيف. سچل سرمست. سامي وغيره ڪوششون ڪيون. جي تاريخ جو جزو بنجي چڪيون آهن. انڪري هاڻ اسان کي شاهہ لطيف جي چوڻ مطابق:

پورب مارياس. ڪنهن در ڏيان دانهڙي؛
متيون ڏيندي لوڪ کي؛ چري آءٌ ٿياس.
جنين نہ جيهاس. مون لنو لڳي تن سان.
(شاهہ)

ڀارت سان الحاق ڪرڻ لازمي آهي. ڀارت هن وقت مرڪزيت کي زور ولائڻ ڪري تڪليفن ۾ مبتلا آهي. اڳتي هلي هن کي ڪنفيڊريشن جي بنياد تي مختلف زبانن ۽ تهذيبن جي ماڻهن کي ڪم وبيش برٽش ڪئبينيٽ مشن جي بنياد تي گڏي هلائڻو

پوندو ۽ بلوچن ۽ سنڌين کي آزادي حاصل ڪرڻي پوندي.

اهل بنگال ڀارت سان ٻچاءُ جو سمجهوتو ڪري ڪانسواءِ جا آزادي ورتي سا ديرپا ٿي نہ سگهي. هاڻ اسان کي وري ڀارت جي مدد سان آزادي حاصل ڪرڻي پوندي، ايرندي بنگال بہ آزادي ڀارت ۽ روس جي مدد سان ورتي، امريڪا ۽ ان جا مددگار ملڪ پنهنجي اقتصادي، تجارتي ۽ تيل جي مفاد خاطر ڀارت کي ڪمزور ڪري پنهنجي تابع ڪرڻ گهرن ٿا، جنهن ڪري انهن سکن، جنتا پارٽي ۽ مسلمانن جي هڪ گروهہ جي مدد سان اندروني مخالفت شروع ڪرائي آهي.

اسان کي ذهن صاف رکڻا آهن. هن جديد دور ۾ مذهب کي سياست جو جزو ڪري هلائڻ ناموزون آهي.

مونکي نهايت افسوس سان ظاهر ڪرڻو پوي ٿو تہ ڪميونزم، جو قومن جي حق خودارادي جو قائل آهي، ان جي ڪن ڪارڪنن کي سنڌ ۾ اهل پنجاب لالچ ۽ مدد ڏئي، سنڌ جي آزاديءَ جي راهہ ۾ اختلاف پيدا ڪري ڇڏيا آهن. ون يونٽ پيري اهل پنجاب جي سوشلسٽ ڪارڪنن کي راضي ڪرڻ لاءِ روس وارن ون يونٽ جي حمايت ڪئي.هاڻ اهل پنجاب جي لشڪري طاقت ۽ تعداد جي گهڻائيءَ کي مدنظر رکي پنهنجي اصولن موجب ننڍين قومن جي حق خوداراديءَ جي حمايت نٿا ڪن.

ٻئي طرف هندوستان هڪ طرف صنعتي ملڪ هئڻ ۽ اندروني اختلافن ڪان ٻڌجي پر وارن ملڪن سنڌ ۽ بلوچستان جي حق خوداراديءُ لاءِ مدد ڪرڻ تي رضامند نٿو ٿئي. ان ڪري اسان جي حالت نازڪ آهي.

اهل پنجاب کي سنڌن ملٽري سول سروس ۽ تعداد جي آڌار تي، جو گهمنڊ آهي، انڪري کين عقل اچڻ جو امڪان گهٽ آهي. اسان سنڌ واسين ۽ بلوچن لاءِ بہ رستا رهيل آهن، يا تہ مات ڪري پنجاب سامراج جي ڪالونائيزيشن جي زد ۾ اچي ريدانديں بنجي وڃون يا عوام کي سنڌن مستقبل جي خطرن ڪان آگاهہ ڪري، پنجابين جي پنجوڙ مان آزاد ڪرڻ لاءِ راهہ هموار ڪريون.

هي ڳالهيون ذهن ۾ ويهارڻ گهرجي تہ تشدد جي پاليسي اسان لاءِ خودڪشيءَ جي برابر ٿيندي، هڪ تعداد ۾ گهٽ، پاڻ ۾ قومي شعور جي گهٽتائي، عوام ۽ خاص خود مطلبيءَ جي مرض ۾ مبتلا هئڻ ڪري ملڪ ۽ قوم جي گڏيل آزادي لاءِ ڪوشش ڪرڻ جي راز ڪان واقف نہ ٿيا آهن.اسان کي اسلام جي غلط تشريح يا سوشلزم جي ٽراٽسڪيءَ واري پاليسي ڪان پاسو ڪرڻ گهرجي.

دنيا ۾ هن وقت ٻن وڏين طاقتن جي وچ ۾ اقتدار لاءِ جنگ هلندڙ آهي، جن ۾ نظرياتي ۽ اقتصادي مفادن ڪري ترت سمجهوتو ٿيڻ جو امڪان نظر نٿو اچي، ان ڪري جنهن صورت ۾ سرمائيدار سامراج جي مفاد ۽ اشتراڪي طاقت جي اختلافن جي وچ ۾ سمجهوتي ٿيڻ جو امڪان گهٽ آهي. ظاهر ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ ڀارت ۽ روس هڪ طرف ۽ سرمائيدار ملڪ ٻئي طرف تصادم ۾ اچڻ وارا آهن، اسان کي موقعي جو انتظار ڪرڻ گهرجي پوءِ روس ۽ ڀارت جي مدد سان پنهنجي آزادي حاصل ڪرڻي پوندي.

هيءَ ڳالهه صاف سمجهي ڇڏڻ گهرجي ته عام نوجوان جو ڪميونسٽ ملڪن جي لٽريچر کي پڙهندي گوريلا جنگ ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيا آهن، سا ڳالهه خودڪشيءَ جي مترادف ٿيندي اسان تعداد ۾ ٿورا آهيون، اجا پر وارا ملڪ پارٽ ۽ روس پنهنجي سياسي مفاد خاطر اسان جي مدد لاءِ تيار ڪونه ٿيا آهن، بلڪ پنهنجي مشڪلاتن ۾ ڦاٿا پيا آهن.

تنهنڪري حال قومي سياسي شعور پيدا ڪرڻ ۽ شخصي مفاد تي قومي مفاد کي ترجيح ڏيڻ ۽ پاڪستان کي زهر قاتل سمجهڻ لاءِ پرچار ڪرڻ طرف توجهه ڏيڻ گهرجي. آزادي حاصل ڪرڻ کان اڳ اسلام ۽ سوشلزم جي ڏوڪن کان خبردار رهڻ گهرجي.

سن، سنڌ
۱۹۸۴ع

غلام مرتضيٰ

باب اول

پاڪستان جو وجود غلط بنيادن تي برپا ڪيل هو

جي چٽائي ڏسبو ت پاڪستان قائم ڪرڻ لاءِ جي اُصول ۽ دليل پيش ڪيا ويا سي ڪم و بيش هينيان هئا.

١- پاڪستان جا مسلمان جُدا قوم هئا ۽ اتي جا رهاڪو هڪ قوم هئا.

٢- اسلام دين مڪمل هو ۽ ٻين دينن کان علحده ۽ برتر هو.

٣- مسلمان ملڪن جي اتحاد لاءِ پاڪستان جو وجود ڪارگر آلهڪار هو.

٤- پاڪستان جي حڪومت دنيا جي جديد ترقي پسند سياسي نظرين جي خلاف اسلامي نظريہ حڪومت موجب هلائڻ گهرجي.

٥- جمهوريت جي خلاف آمرانہ حڪومت زياده ڪارگر ثابت ٿي آهي.

مون پنهنجي مختلف ڪتابن ذريعي اڳيئي ظاهر پي ڪيو آهي ت اُهي پنجئي نظريا غلط هئا. جي اهل پنجاب ۽ مهاجر طبقي پنهنجي طبقاتي ۽ سياسي مفاد لاءِ ايجاد ڪري ننڍين قومن جهڙوڪ سنڌين، بلوچن ۽ پختونن کي پنهنجي تسلط ۽ استحصال لاءِ ايجاد ڪيا هئا.

جنهن صورت ۾ پڙهندڙن لاءِ منهنجي سيني ڪتابن جن ۾ انهن ڳالهين جو تفصيل سان ذڪر ڪيل آهي، پر حڪومت جي پاليسيءَ ڪري گهڻن ڪتابن جي ضبط ٿيڻ يا ناياب ٿيڻ ڪري پڙهڻ مشڪل آهي. ان ڪري ناظرينن جي سهوليت خاطر مختصر طورتي ذڪر ڪيل اصولن تي دليل ڏئي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ت ڪهڙي طرح اهي ذڪر ڪيل بنيادي اصول غلط بنيادن تي تعمير ٿيل هئا.

١ - پاڪستان جا مسلمان هڪ قوم نہ هئا.

قوم جو جديد ترين تخيل پنجن اصولن تي ٻڌو وجي ٿو. جنهن کي اقوام متحده بہ قبول ڪيو آهي.

قوم لاءِ هڪ جاگرافيائي ملڪ، هڪ زبان، ساڳيا تاريخي روايات، هڪ ڪلچر، ساڳيا سياسي ۽ اقتصادي مفاد ٿين ٿا.

پاڪستان جا مسلمان انهيءَ نقطہ نگاهہ کان هڪ قوم نہ هئا. موجوده چئن صوبن وارو پاڪستان جاگرافيائي طور ڪڏهن بہ هڪ ملڪ ٿي نہ رهيو آهي، بيو ان ۾ سنڌ، پختون ايريا، پنجاب، بهاولپور، بلوچستان جدا جدا جاگرافيائي ملڪ پي رهيا آهن. انهن ۾ زبانون بہ علحده ڳالهايون وڃن ٿيون. انهن جا تاريخي روايات علحده رهيا آهن.

سنڌ گذريل پنجن هزارن سالن کان جاگرافيائي حدن جي حوادث زماني ڪري گهٽ وڌ ٿيڻ جي باوجود پنهنجو علحده وجود قائم رکيو پئي آئي آهي. جنهن جي زبان، روايات، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جدا پي رهيا آهن.

اهڙيءَ طرح پختون ايراضي پڻ جاگرافيائي حدن جي گهٽ وڌ ٿيڻ جي باوجود زبان، روايات، ڪلچر، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جدا پي رکيا آهن. جنهن ايراضي کي پنجاب سڏيو وڃي ٿو، اهو مغلن ۽ سکن جي ڏينهن ۾ موجوده ايراضيءَ تي مشتمل هو. ليڪن ان ۾ جدا زبانون پنجابي، پوٺواري، هندڪو ۽ سرائڪي رائج پي رهيون آهن. هنن انهن کي ڇڏي مهاجرن جي زبان اردو کي قومي زبان بنايو آهي. جا عام ماڻهن جي زبان نہ پي رهي آهي. بهاولپور کي هن وقت پنجاب جو حصو بنايو ويو آهي ليڪن اهو ملڪ دائود پوٽا بهالپور رياست تي مشتمل هو. ان جي زبان سرائڪي هئي، ان جا عام ماڻهو ان کي گهڻي وقت کان جدا سرائڪي صوبو بنائڻ جي فائدي ۾ پي رهيا آهن پر پاڪستان تي پنجابي تسلط قائم ٿيڻ ڪري اهل پنجاب انهن جي مٿين طبقي کي هيسائي ۽ ڀڄاري پنجاب جو حصو شمار ڪرڻ جو آواز ڪڍائي رهيا آهن.

بلوچستان ۾ ٽي زبانون رائج آهن. بلوچي، پختون، سنڌي. پرزوريءَ انهن تي اردو زبان مڙهي ويئي آهي. انهن جا ڪلچر، تاريخي روايات ، سياسي ۽ اقتصادي مفاد علحده پي رهيا آهن. هنن سندن آزاديءَ لاءِ ڪيترا دفعا جدوجهد ڪئي آهي اجا تائين هو پنهنجي جداگانہ حيثيت جي قيام لاءِ ڪوشان آهن.

پختون قوم سان ظلم اهو ڪيو ويو آهي تہ انهن کي صوبہ سرحد، پنجاب، بلوچستان، افغانستان ۽ آزاد علائقي ۾ ورهائي ڇڏيو ويو آهي، هو جدا زبان، روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفاد جا مالڪ آهن. هنن منهنجي آزاديءَ لاءِ ڪيئي دفعا ڪوششون ڪيون آهن. تنهنڪري انهن کي مسلم قوم جو حصو سڏي پاڪستان ۾ پنجاب جي غلبي هيٺ رکڻ غلط آهي.

جيڪڏهن مسلمان هڪ قوم آهن تہ ساري دنيا جا مسلمان هڪ سمجهڻ گهرجن. پر تاريخ جي ڪنهن بہ دور ۾ اهي هڪ قوم رهيا آهن. انهن پاڻ ۾ جنگيون ڪيون آهن، هڪ ٻين جا خون وهايا آهن. هن وقت بہ پنجابي، سنڌين، بلوچين ۽ پٺاڻن کي غلام رکيو ويٺا آهن. ايران ۽ عراق جنگ ۾ مشغول آهن. پاڪستان ۽ افغانستان هڪ ٻين جي خلاف آهن. انهن کي هڪ قوم سڏڻ تواريخي حقيقتن جي خلاف ٿيندو.

٢ - اسلام دين مڪمل هو ۽ اهو ٻين دينن کان علحده ۽ برتر هو.

اها ڳالھ اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف هئي. اسلام دين فطرت هئڻ جي حالت ۾ هميشہ ارتقاءَ ۾ رهڻو هو. هن ۾ روز نوان نياپا اچڻا هئا.

اسلام جي نالي سان جيڪو دين سڏيو وڃي ٿو ان ۾ هن وقت اٽڪل ٣٥ فرقا پيدا ٿي چڪا آهن جن ۾ هڪ ناجي ٻيا سڀ ناري سڏ جڻا هوا.

هڪ حديث مطابق اسلام ۾ ٧٦ فرقا پيدا ٿيڻ وارا هئا جن ۾ هڪ ناجي هوندو ۽ ٻيا ناري هوندا.

اسلام بابت مون پنهنجي ڪتاب "سنڌوءَ جي ساڃاه" ۾ ڄاڻايو آهي تہ اسلام دنيا جي جملي دينن جي ڪثرت پويان وحدت جو پيغام کڻي آيو هو. انکي جدا دين ڪري مڃڻ دين فطرت جي بنيادي اصول جي خلاف هو. مسلمانن کي سڀني دينن کي حق تي مڃڻو هو. انهن جي تعليم ۽ پيغامبرن ۾ تفاوت نہ ڪرڻو هو. جهڙيءَ طرح ٻين دينن جون شريعتون ۽ قانون معاشري جي تبديليءَ ڪري منسوخ ٿي وڃن ٿيون، اهڙي طرح اسلام جي اوائلي قانونن ۽ شريعت کي رد سمجهي حالات مطابق بنائڻ لازمي هو. ان جي شريعت هميشہ لاءِ مڪمل سمجهڻ غلط هو. شريعت اسلام جا مُکيہ قانون معاشري جي تبديليءَ ڪري رد ٿي چڪا آهن. اسلام ٦٠ سيڪڙو يهوديت جي دين کان استفاده ڪيو آهي. ان ۾ ٻين دينن جهڙوڪ ڪرسچنٽي، عربن جا قديم دستور، زراشٽرزم، ٻڌازم، هندو وغيره مذهبن جا جزا سمايل هئا.

مُکيہ اُصولن کان سواءِ جيڪي گهڻو ڪري سڀني مذهبن جا ساڳيا ٿين ٿا. شريعتي ۽ فروعي ڳالهيون زماني جي تبديليءَ ڪري بدلجڻ واريون هيون.

اسلام نہ جدا دين هو ۽ نہ ان جو جدا دين سڏجڻ جو مقصد هو . عرب سامراج طرفان ان جي بنيادي اُصولن کي رد ڪري هڪ جدا ۽ مڪمل بنايو ويو هو.

دنيا ۾ ڪابہ شيءِ جدا رهي نٿي سگهي سڀ دين هڪ ٻين کان ڪي ڳالهيون مستعارڪن ٿا ڪنهن دين کي مڪمل سڏڻ جي معنيٰ غلط آهي هر ڳالھ ۾ تبديلي ايندي رهندي، نئين سر نيون ڳالهيون داخل ٿينديون رهنديون.

تنهنڪري ڪنهن دين يا نظريي کي مڪمل يا آخري سڏڻ قانونِ فطرت جي خلاف هو.

مون "سنڌوءَ جي ساڃاه" ڪتاب واري مذهبي باب ۾ ڄاڻايو آهي تہ ڪهڙي طرح مذهبن جي شروعات ٿي ۽ پوءِ انهن جي ترقي ٿيندي آئي. معاشري ۽ زماني جي تبديليءَ ڪري انهن جي شريعتن ۾ تبديلي اچڻ لازمي ڳالھ هئي.

خود اسلام جون بہ جدا حالات موجب عربي، ايراني، يورپي، هندي تشريحون ٿيل آهن. اسلام جيڪا شڪل ۽ صورت سنڌ ۾ اختيار ڪئي هئي اها ستن مختلف مذهبن جو نچوڙ هئي. جهڙوڪ: ١- هندو، ٢- ٻڌ، ٣- جين، ٤- زراشٽرزم، ٥- يهوديت، ٦- عيسائيت، ٧- عرب اسلام. ان ڏس ۾ سنڌي ۽ هندي بزرگن طرفان ڪوششون بہ ٿيل

آهن. سر زمين سنڌ، پنجاب ۽ ٻين هندوستاني ملڪن جي بزرگن ڪثرت مذاهب پويان وحدت جو پيغام پيش ڪيو هو. علامہ اقبال جي اسلامي تشريح فسطائي قسم جي هئي. اسلام جي صحيح تشريح گرونانڪ، خواجہ غلام فريد، بلاشاہ ۽ شاہ باهوءَ جهڙن بزرگن ڪئي هئي.

اقبال نطشي جي تعليم جو پوئلڳ هو. هن جو قول ۽ فعل جدا هئا. هو چڪلائي، زاني، انگريزي سلطنت جو نمڪ خوار ۽ انگريزي تجويز موجب هندستان کي ورهائڻ جو حامي صوفيائي ڪرام جي تعليم کان بي بهره هو. ان ڪري ان جو پيش ڪيل ٻن قومن جو نظريو ۽ مسلمانن جي دنيا جي قومن جي امامت ڪرڻ جي ٻناڪ واهيات ۽ بڪواس هئي. ان جي تشريح کي شهريت صرف ان ڪري ڏني وڃي ٿي جو پنجابي ۽ مهاجر مستقل مفاد جي فائدي وٽان هئي.

٣ - مسلمان ملڪن جي اتحاد لاءِ پاڪستان جو وجود ضروري هو.

جيڪڏهن تاريخ تي نظر ڪبي تہ پاڪستان کي انگريزن وجود ۾ انهيءَ ڪري آندو جو هنن کي پارت جي گڏيل طاقت کي ڪمزور ڪري هن خطہ زمين ۾ پنجابي لشڪر جي وفاداريءَ جي پروسي تي هڪ اهڙو ملڪ پيدا ڪرڻو هو جو آئنده هلي سرمائيدار ملڪن جو آلہ ڪار ٿي ڪم اچڻو هو.

مون کي ياد آهي تہ سنہ ١٩٤١ع جي آخر ڏاري جڏهن اتحادين ۽ جرمن جي وچم ٻي مهاپاري جنگ هلي رهي هئي ۽ هندوستان کي انگريزن جو لشڪر ۽ ٻي سامان جو مکيہ اڏو سمجهي هٽلر سويز واھ تي قبضي ڪرڻ جي ارادي سان جنرل رومل هيٺ مصر کي فتح ڪرڻ ۽ فوجون موڪلي لبيا جي طرف کان ڪاھ شروع ڪئي هئي. ان وقت مصر ۾ هندوستاني فوج انگريزن طرفان لڙي رهي هئي، جن ۾ سک ۽ پنجابي مسلمان گهڻي تعداد ۾ هئا. انگريزن هندوستاني لشڪر جو موريل وڌائڻ لاءِ سڪندر حيات خان کي لشڪر جي همت افزائيءَ لاءِ مصر ڏگهرايو هو. مصر وڃڻ کان اڳ هو ڪراچيءَ ۾ صدر اسٽيشن جي پر ۾ ڪارلٽن هوٽل ۾ اچي لٿو هو. اسان کي جڏهن پتو پيو تہ دوستيءَ ۽ واقفيت جي بنياد تي شيخ عبدالمجيد، خانبهادر کهڙو، خانبهادر الھ بخش سومرو ۽ آءٌ کيس ملڻ وياسون. ان وقت مون وزارت تان استيعفا ڏئي جملي مسلمان ميمبرن کي گڏي آل پارٽيز سرڪار ناهي خانبهادر الھ بخش کي وزير مقرر ڪرايو هو.

سردار صاحب کي اها ڳالھ معلوم هئي، ان مون کي چيو تہ "الھ‌بخش کي وزارت ۾ آڻي مسلم ميمبرن جي اتحاد قائم ڪرڻ لاءِ جيڪو تو ڪم ڪيو آهي سو نهايت عمدو آهي. هاڻ اوهان حسب منشا قانون پلس ڪرائي سگهندا. ائين چئي الھ بخش ڏي مخاطب ٿي چيائين تہ "هاڻ مون وانگر تون بہ مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿي آل انڊيا مسئلن بابت گڏيل ڪم ڪر"

ڏيهن اڳ پنجاب اسيمبليءَ ۾ سر سڪندر وزير اعليٰ جي حيثيت ۾ تقرير ڪندي چيو هو ته: "پاڪستان خام خيال آهي، ليگ صرف پروپيگنڊا خاطر ان لاءِ آواز ڪندي ٿي، ليڪن هو ان جي فائدي ۾ نه هو."

ان تي خانبهادر الهه بخش کيس چيو ته: " سردار صاحب مون کان اهو ڪم نه پڄندو جو پاڪستان جي مخالفت به ڪريان ۽ مسلم ليگ ۾ به شامل ٿيان. آءٌ پاڪستان جي قيام کي سنڌ مسلم اڪثريت وارن صوبن ۽ هندوستان جي گڏيل مفاد جي خلاف ٿو سمجهان، ان ڪري مسلم ليگ ۾ شريڪ نه ٿيندس."

ان تي سرسڪندر حيات کيس چيو ته:" خود جناح صاحب پاڪستان جو نالو وٺڻ کان ڇرڪي ٿو. جي مون اها پاليسي ورتي ته چا ٿيو. پوءِ ١٩٣٠ع واري پهرين گول ميز ڪانفرنس جو ذڪر ٿيو جنهن جي پارليامينٽري ڪاميٽيءَ جي ڪميشن ۾ هڪ پارليامينٽ جي ميمبر مسلم ميمبرن کان سوال پڇيو هو ته. پاڪستان لاءِ اوهان جو چا چوڻ هو. ان ۾ جناح صاحب ۽ سرظفرالله خان به ميمبر هئا. ان تي سرظفرالله خان مسلم ميمبرن جي طرفان چيو هو ته. اها ڳالهه ڪن انگلنڊ جي مسلم شاگردن طرفان هلايل هئي. جنهن جو اڳواڻ چوڌري رحمت علي هو. اسان مسلم سياستدانن جو ان ڳالهه سان واسطو نه هو. اسان جناح واري ١٤ نقطن جا حامي هئاسون. جنهن موجب گڏيل هندوستان ۾ ٣٣ سيڪڙو مرڪزي اسيمبلي ۾ نمائندگي گهربل هئي.

ان بعد سر سڪندر حيات مصر ويو ۽ وڃي پنجابي فوجين ۾ تقريرون ڪري سندن همت افزائي ڪئي. سرونسٽن چرچل برٽش سرڪار جو پرائيم منسٽر اتي کيس مليو. ان سندس شڪريو ادا ڪري چيو ته هندوستان جي مسلمانن انگريزن سان وفاداري ڏيکاري آهي، هاڻ برٽش سرڪار ان نتيجي تي پهتي آهي ته هو گهڻو وقت هندوستان کي زوريءَ زبردست رکي نه سگهندا. جنگ پوري ٿيڻ کان پوءِ هو انديا کي آزادي ڏيڻ وارا آهن، پر ڪانگريس جي روش مان کين شڪ هو ته آزاديءَ کانپوءِ هندن تي ڀروسو ڪري نه سگهندا. مسلمانن هن نازڪ وقت ۾ سندن مدد ڪري ثابت ڪري ڪيو آهي ته هو آزاديءَ کان پوءِ انگريز سرڪار سان وفادار ٿي رهندا. "ان ڪري هنن فيصلو ڪيو آهي ته هندوستان کي ورهائي هڪ حصو مسلمانن جي حوالي ڪندا. جتي هنن جي اڪثريت هوندي ۽ ٻيو حصو هندن جي حوالي ڪندا جتي هندن جي اڪثريت هوندي. ان لاءِ هن هندوستان جي وائسراءِ کي لکي موڪليو آهي ته آئندي آزاديءَ جي اسڪيم ۾ هندوستان کي هندو انديا ۽ مسلم انديا ۾ ورهائڻ جي تجويز تيار ڪرائي. جنهن اهو اهم ڪم وائسراءِ جي قانوني وزير سرظفرالله جي حوالي ڪيو آهي ان ڪري انگريزن جي مخالف ڪانگريس جي طاقت جي ڪمزور ٿيندي ۽ پوئتان هندوستان جي مسلم ورهلست واري حصي ۾ هڪ وفادار حڪومت طاقت ۾ رهندي. جا اڳتي هلي وچ مشرق جي مسلمان ملڪن جي اڳواڻي ڪري انگريز سامراج لاءِ هڪ دوست گروهه پيدا ڪري سگهندي. اوهان کي آئنده مسلم ملڪن جي ليڊري جي حيثيت ملڻ واري آهي."

اها ڳالهه ٻڌڻ بعد سر سڪندر خوش ٿي سڌو اچي جناح صاحب کي اها خبر ٻڌائي، جنهن کان پوءِ جناح ڪليو ڪلايو پاڪستان جو نالو وٺڻ لڳو ورنه خود لاهور جي

[illegible] وقت [illegible] پاڪستان [illegible] ويو هو. ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هندوستان کي ورهائي [illegible] جدا ملڪ (پاڪستان) ٺهڻ انگريزن [illegible] جي تجويز هئي. جنهن [illegible] مسلم [illegible] دولتمند ٿين جو [illegible] جدا ڪيو [illegible] جناح پاڪستان جي [illegible] هو [illegible] ته پاڪستان دنيا [illegible] وڏي ۾ [illegible] مسلم حڪومت هئي. [illegible] جي [illegible] مطابق [illegible] ۽ امامت [illegible] فرائض انجام ڪرڻا هئا وغيره. اهي [illegible] انگريزي سامراج [illegible] ڪيل نظريا [illegible].

هن وقت انگريزي سامراج جي جاءِ [illegible] هي ته هو جناح جي جاءِ [illegible] کي مسلم ملڪن جي اتحاد جي [illegible] ملڪن جي مدد ڪرڻ لاءِ [illegible] ڪار بڻائي رهيا آهن.

(۴) پاڪستان نظام اسلاميءَ جي لاءِ متحد ٿي مسلمان ملڪن کي ڪٺو ڪرڻ وارو هو.

جنهن صورت ۾ مسلمان ملڪ پوئتي پيل، غريب ۽ سرمائيدار ملڪن جي اثر هيٺ هلي رهيا هئا، ان ڪري انهن کي گڏڻ لاءِ نظام اسلاميءَ جو نالو وٺي، جاهل مسلمانن کي مذهب جي نالي ۾ متحد ڪرڻ جو آواز ڪڍڻو پيو. پهرين جناح صاحب، باوجود اسلام مان واقفيت نه هئڻ جي اسلام جو نالو وٺڻ شروع ڪيو، پر جنهن صورت ۾ هنجي رهڻي ڪرڻي مغربي هئي، هو برٽش لبرل روايات جو حامل هو، انڪري اهو ان ۾ ڪامياب نه ٿيو ۽ عمر به ايتري ڪانه ٿيس جو ان لاءِ ڪجھ ڪري سگهي. پوءِ لياقت علي خان ان لاءِ آئين ٺاهڻ وقت، جي بنيادي متا آئين ۾ داخل ڪيا، ان ۾ خدا جي حڪومت ۽ اسلامي نالا وغيره داخل ڪيا، پر هن جي رهڻي ڪرڻي به جداگانه هئي. هو فرعون صفت هو. سندس زال مينا بازار ۾ لڳارائي اهڙو رويو اختيار ڪيو. جو عام ماڻهن ۾ سندس لاءِ نفرت پيدا ٿي پئي. ازانسواءِ اردو زبان ۽ مهاجرن جي سرپرستي، يو پي تهذيب جي راڳ ڳائڻ ڪري هڪ طرف ماڻهن کي شڪ پوڻ لڳا ٻي طرف هن اهل بينگال، اهل پنجاب ۽ سنڌين سان اهڙي روش ورتي جو اتي جي رهاڪن ۾ ان لاءِ نفرت پيدا ٿي پيئي. هن شهيد سهرورديءَ کي هندستان جو ڪتو سڏي، آئين ساز اسيمبليءَ مان خارج ڪرايو.

غلام محمد خان کي حڪومت مان ڪڍڻ جي سازش سٽي، پنجاب جي سياستدانن کي ويڙهايائين. سنڌ ۾ ڪراچيءَ کي مهاجرن جو ڳڙهه بنائڻ لاءِ جناح صاحب کي گمراهه ڪري مرڪزي حڪومت جي ماتحت رکڻ. خانبهادر کهڙي کي ان جي مخالفت ڪرڻ ڪري جيل ۾ وجهي وزارت مان خارج ڪرائڻ، سنڌي ثقافت لاءِ ناجائز ۽ هتڪ آميز الفاظ ڪتب آڻڻ ته "انهن جي تهذيب گڏهن هڪلڻ ۽ اُٺن ڪاهڻ واري قوم هئي." اهي ڳالهيون هيون، جنهن ڪري مجبور ٿي اهل پنجاب ڪيس قتل ڪري منجهائنس جان ڇڏائي.

ان کانپوءِ هر وزارت اسلام ۽ اسلامي حڪومت جو نالو وٺندي رهي ، گڏهن

فلسطين جي مسئلي جي نالي ۾ ڪڏهن ڪشمير حاصل ڪرڻ جو آواز اُٿارڻ سان ، ڪڏهين هندوستان جو .خوف ڏيارڻ، ڪڏهن روس جي لادينيت جو خطرو سامهون آڻي حڪومت جي پاليسي هلائيندي آئي. پر آخري ڪوشش هن وقت جنرل ضياءالحق جي دور حڪومت ۾ ڪئي وڃي ٿي. جنهن ۾ اسلامي نظام حڪومت هڪ طرف ، مسلمان ملڪن جو اتحاد ٻئي طرف، آمريڪن بلاڪ سامراج جي اشاري تي افغانستان جي ماڻهن کي مذهب جي نالي روس جي خلاف ڪرڻ ، نماز پڙهائڻ ، دقيانوسي اسلامي قانون ملڪ سان رائج ڪرڻ، هنري دور ۾ وياج کان سواءِ بئنڪون هلائڻ قاضي عدالتون جاري ڪري ماڻهن کي وحشيانه سزائون ڏيارڻ وغيره دستور انهيءَ رائج ڪرايا آهن.

سامراج جو آلہ ڪار ٿي هندستان کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڪشمير جو سوال، سکن جو سوال، مسلمانن کي هندن خلاف ڪرڻ ۽ جنتا پارٽيءَ جي ذريعي هندستان جهڙي غريب ملڪ ۾ سرمائيداري نظام حڪومت هلائڻ جون سازشون سٽي، حڪومت هلائي ٿو. ان مان دانشورن کي قوي گمان پيدا ٿي رهيو آهي ته هي پاليسي اسلام جي بيخ ڪني ڪري، دهريت طرف ماڻهن کي ڌِڪي پاڪستان کي ختم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندي.

اسان کي پڪ آهي پاڪستان جون حڪومتون آمريڪن سرمائيدارانه بلاڪ جي زير تسلط رهيون آهن، جنهن جو ارادو ڪيپ پارٽ ۽ روس سان تصادم ۾ آڻڻ جو آهي. عرب ۽ ايران ملڪن ۾ اختلاف دور ڪرڻ ان بلاڪ جي مفاد وٽان نه آهي جو ان ڪري سندن ايجنٽ ملڪ اسرائيل ڪمزور ٿيندو ان ڪري نه اسلامي ملڪ ڪنا ٿيڻ وارا هئا ۽ نه اهل پنجاب پنهنجي سامراجي مفاد خاطر سند،بلوچستان ۽ پختونستان سان ظلم گهٽ ڪرڻ وارو هو ۽ نه آمريڪن ان کي هندوستان ۽ روس سان نهڻ ڏيندا تنهنڪري مسلمان ملڪن جي متحد ٿيڻ جو مقصد حاصل ٿيڻ وارو نه هو. امڪان قوي آهي ته، انهن جي اشاري تي هو روس ۽ هندوستان سان تصادم ۾ اچي پاڻ کي به زبون ڪن ۽ ننڍن صوبن جي همدردي به حاصل ڪري نه سگهن. جنهن جي نتيجي ۾ پاڪستان تباهه ٿي ويندو.

(٥) جمهوريت هن ملڪ لاءِ ڪارگر ثابت نه ٿي آهي تنهنڪري آمرانہ حڪومت هلائڻ گهرجي.

حڪمران طبقو اول ۾ دنيا ۽ هتي جي رهندڙ ماڻهن کي جمهوريت جي نالي جو ڌوڪو ڏئي پرچائيندا آيا پر وقت بوقت ملڪ سان مارشل لا لاڳوڪري آمرانہ حڪومت پئي هلائي آهي.

پهرين بدعت جناح وڌي جنهن هڪ ئي وقت ۾ گورنر جنرل جو عهدو سنڀاليو

جنهن ۾ برٽش سرڪار سان وفاداريءَ جو حلف کنيائين. ساڳئي وقت آئين ساز اسيمبليءَ جو ڪجھ وقت لاءِ صدر رهيو ۽ مسلم ليگ جماعت جو پريزيڊنٽ رهي، سڀ طاقت، پنهنجي هٿ ۾ رکيائين، پر ماڻهن کي ڏوکي ڏيڻ لاءِ جمهوريت جو نالو وٺندو آيو . ڪراچي شهر صو بہ سنڌ کان کسي مرڪز جي حوالي ڪري مهاجرن کي لاتعداد ۾ آڻايائين، هندن جي ڇڏيل ملڪيت جا سنڌ مان ڪاٻل هئي، سنڌين جي عيوض مهاجرن کي ڏياريائين، اردو ٻولي جا پاڪستان جي ڪنهن بہ صوبي جي زبان نہ هئي ان کي زوريءَ قومي ٻولي بنايائين، خانبهادر کهڙي خوشيءَ سان ڪراچي نہ ڏني تہ هن کي کوڙن ڪيسن هيٺ جيل ۾ وجهي زوريءَ ڪراچي کي مرڪز جي حوالي ڪيائين. پيرالاهي بخش جنهن الهہ بخش مرحوم جي ڏينهن ۾ ڪيس گهڻ وڏٻالهايو هو، انکي مهاجرن جو پلو ٻنجڻ تي سنڌ جو وزيراعليٰ ڪيائين.جو پوءِ منهنجي اليڪشن ۾ ڌانڌليون ڪرڻ جي پاداش ۾ اليڪشن ٽربيونل جي فتويٰ موجب وزارت اعليٰ ۽ ميمبريءَ تان خارج ٿيو.

ڪراچيءَ ۾ مهاجرن کي آڻائي انهن کي سندن ڪالوني بنائڻ جي شروعات ڪئي. مخالفن تي سختيون ڪيائين. مونکي نظربند ڪيائين، خان عبدالغفارخان ۽ خان عبدالصمد خان کي جيل ۾ موڪليائين.

سنڌ جي مسئلي لاءِ جڏهن سنڌين جو وفد ڪيس زيارت ۾ ملڻ ويو ۽ انهن ڪيس چيو تہ ڪراچي سنڌ کان نہ کسي وڃي ڇاڪاڻ تہ مسلم ليگ ڪائونسل، سنڌ اسيمبلي ۽ سنڌي عوام ان جي مخالفت ڪئي آهي، جنهن تي چيائين تہ اهي ڪير ٿيندا آهن؟ ان تي علي اڪبر شاهہ ڪيس چيو تہ مسلم ليگ اها جماعت آهي جنهن پاڪستان حاصل ڪيو آهي تہ جواب ڏنائين، مٿي ذڪر ڪيل جماعتون ڪجھ نہ هيون، پاڪستان هن پاڻ ورتو هو. لياقت علي خان مهاجرن کي آباد ڪرايو .سنڌ ۾ هندن جون ملڪيتون انهن جي حوالي ڪيائين .سنڌي هندن کي ، فساد ڪرائي ، سنڌ مان نڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. نتيجو اهو ٿيو جو ١٣ لک سنڌي هندو، جي سنڌي تهذيب ۽ تمدن جا علمبردار هئا، تن کي مجبورن سنڌ ڇڏڻي پئي.

سنڌين لاءِ هميشہ حقارت آميز الفاظ ڪتب آڻيندو هو. ڪائيندو بہ سنڌ جو هو ۽ گهڻ وڌ بہ انهن کي ٻالهائيندو هو. سڪندر مرزا ڪنٽرول جمهوريت جو لفظ ايجاد ڪري حڪومت هلائي ، ان ڪانپوءِ ٽي دفعا مارشل لا لڳايو ويو آهي، اسيمبليون ختم ڪيون ويون آهن . هاڻ تہ اسلامي طريقہ حڪومت جو راڳ آلاپيو پيو وڃي، ڇي هر مرض جو علاج اسلامي نظام حڪومت ذريعي حاصل ٿي سگهندو . ۴ سئو ورهيہ گذري ويا آهن پر ڪهڙو اسلامي نظام ڇا ٿيندو آهي، اهو فيصلو بہ ٿي نہ سگهيو آهي .

اسلام جي نالي ۾ دنيا جي سياست ۾ جيڪي خرابيون پيدا ٿيون، اهي تاريخ جي ورقن ۾ درج آهن، پر اڃا تائين چيو وڃي ٿو تہ جمهوري نظام حڪومت لاءِ ماڻهو لائق نہ آهن.

باب ڇهون

پاڪستان جو وجود تاريخي حقيقتن جي خلاف هو.

تاريخ جي ماهرن کي خبر آهي ته زماني جي ڪاروبار تي ٻه شيون اثر انداز ٿين ٿيون.(١) فطري قانون،(٢) انساني دماغ جا ايجاد ڪيل قانون ۽ نظريا.

فطري قانون:

اهي لاتعداد عناصر تي مدار رکندڙ بقائي اصلح ۽ فطري چونڊ جي جوڙجڪ تي ٻڌل قانون ٿين ٿا. ملڪ، قوم، تهذيب، نسل، زبان، روايات، سياسي ۽ اقتصادي مفاد ان جا جزا ٿين ٿا.

ڪن جو چوڻ آهي ته گردش آسمان، (نظام شمسي) آب هوا، ماحول، زمين جي ساخت، نسلي جوڙجڪ جو به انهن قانونن کي جوڙڻ ۽ موڙڻ ۾ اثرتئي ٿو.

بقائي اصلح جا ٻه ڪيئي قسم بيان ڪيا ٿا. جسماني طور مضبوط ۽ طاقتور هئڻ به بقائي اصلح ۾ شامل ڪيا اٿن. ڪن دماغ جي ترقيءَ کي به ان ۾ شامل ڪيو آهي.

ڪن صالح ڪمن کي ان ۾ وڏو درجو ڏنو آهي. صالح ڪمن ۾ شخصي مفاد کان جماعتي ۽ قومي مفاد واري پرايڪاري جذبي کي اهميت ڏني آهي.

ملڪ زمين جي فطري قانون مطابق تبديل ٿي ٺهن ٿا. ڪن ملڪن ۾ رڻ پٽ آهن، ڪي سرسبز دريائن تي مدار رکن ٿا. ڪي بارش ڪري پيدا ٿي سبز واري تي مشتمل آهن. ڪي سمنڊ جي ڦيرگهير ڪري وجود ۾ آيل آهن. ڪي ڌرتين جي ڌٻڻ، ڪي زمين جي هيٺ مٿي ٿيڻ ڪري پيدا ٿين ٿا. انهن جون حدون ڪڏهن فطري سببن ڪري ٿين ٿيون، ڪڏهن قومن ۽ ماڻهن جي اثر ۽ رسوخ ڪري تسخير ٿيل ايراضين ڪري وجود ۾ اچن ٿيون. انهن جون حدون ڪڏهن جبلن، دريائن، سمنڊن، رڻ پٽن، جدا جدا نسلن وارن قومن جي پيدا ڪيل حد بنديءَ ڪري پيدا ٿين ٿيون ۽ اهي به اڪثر بدلبيون رهن ٿيون.

هندستان جي برصغير کي ٽن پاسن کان سمنڊ ۽ ٻن طرفن کان جبلن ڪري هڪ خاص جاگرافيائي حيثيت مليل آهي پر ان ۾ جدا جدا نسلن جا ماڻهو جهڙوڪ قديم وحشي ماڻهو، دراوبدي آريا، ڪجهه قدر سامي ۽ منگول نسلي آباد ٿي، ان ۾ تسلط لاءِ جدوجهد ڪري، خلط ٿيڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. ٿي ذڪر ڪيل نسلن جا

ڪلچر، زبانون، دستور، عقيدا مختلف هئا، جي گهڻي زماني بعد باهمي ملڻ ڪري ڪجهه قدر ملي جلي، هڪ ٻين ڪان ڪي اثر ونئي گڏ ٿيڻ جي مائل ٿيندا پي ويا. ان لاءِ حاڪمن جهڙوڪ اشوڪ، وڪرماجيت، اڪبر ۽ انگريزن ڪوششون ڪري کين متحد ڪرڻ جون ڪوششون پي ڪيون جي تاريخ جو جزو بنجي، پنهنجا اثر ڇڏي ويا آهن.

قانون فطرت ۾ بہ رجحان ڪار انداز پي رهياآهن. هڪ مرڪز طرف وحدت لاءِ گڏ ڪرڻ جو رُجحان هو، ٻيو خاص جداگانہ ننڍي خصوصيت طرف راغب ڪرڻ جو رجحان گڏيل وحدت طرف ڇڪيو ٿي، ٻي جدا ڪري خصوصيت پيدا ڪرڻ لاءِ مائل ٿي ڪيو.

سياست ۾ بہ ائين پيو ٿيو آهي ۽ نظرياتي طور بہ هڪڙن نظرين وحدت طرف ڇڪيو ٿي، تہ ٻين خصوصيت طرف. فطري رجحان آفاقي حوادث جي ماتحت پي رهيا آهن ۽ سياسي جوڙجڪ اقتصادي، شخصي، طبقاتي مفاد ۽ گذر معاش جي نقط نگاہ جي اثر هيٺ رهيا آهن.

مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ حڪومتن مان ڪهڙن هندوستان کي گڏڻ لاءِ ڪوششون ڪري پنهنجا آثار ڇڏيا. اهڙي طرح سان مذهبي ۽ نظرياتي اثرن بہ هڪ طرف گڏجڻ طرف رکيو. جهڙي طرح مذهبي پيغامبرن ۽ بزرگن ڪرشن مهاراج، مهاتمابڌ، مهاويرجين، گرونانڪ، راجا رام، مومن راءِ، خواجہ معين الدين اجميري، شاه‌عنايت صوفي، شاه لطيف، سچل سرمست، سامي، ڪثرت پويان وحدت جو پرچار ڪري ، پراپڪاريءَ جي بنياد تي هنن کي واحد بنائڻ لاءِ ڪوششون ڪيون.

ارتقائي زماني بہ ان طرف گهڻو ڪجهه ڪيو. جهڙوڪ هوائي جهازن، ريلوي، اخبارن، تعليم، ريڊيو، ٽيليويزن وغيره بہ دنيا کي گڏڻ لاءِ کين گهڻايو آهي. ٻي طرف کن سامراجي حاڪمن انهن جي ايجنٽن، مستقل مفاد، انهن جي ايجاد ڪيل نظرين، ملڪن ۽ قومن ۾ تصادم آڻي کن ڪمزور ملڪن کي غلام رکڻ لاءِ اختلافي مسئلا پيدا ڪري نفاق ۽ نفرت جي طرف پي ڇڪيو آهي.

برصغير ۾ مغل بادشاهن ۾ اڪبر، جهانگير، شاهجهان هندوستانين کي گڏي هڪ طرف ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي تہ ٻي طرف مسلمان اميرن ۽ مُلن جي مفاد خاطر پنهنجي سامراج وڌائڻ لاءِ اورنگزيب جنگيون ڪري، عارضي ڪاميابي حاصل ڪرڻ بعد مغل شهنشاهيت کي تباهيءَ طرف ڇڪيو.

انگريزي حڪومت ۾ هڪڙن سمجهدار سياستدانن هندوستان کي متحد ڪرڻ لاءِ ريلوي، هوائي جهاز، تعليم عام ايجاد ڪري، متحد ڪرڻ جو طريقہ ڪار اختيار ڪيو تہ ٻين سامراجي ذهنيت وارن انگريزن حڪمرانن ويڙهائي راڄ ڪرڻ جي اصول تي مدنظرکي هندو ۽ مسلمانن ۾نفاق پيدا ڪرڻ جي پاليسي پيدا ڪري، پنهنجا ايجنٽ بنائي ، هندن ۾ سوامي شرڌانند، مهاسڀا جماعت جا ڪارڪن، اڇوتن جا ڪي ليڊر وغيره پيدا ڪري، هندو حڪومت جا راڳ ڳارايا.

ٻي طرف سرسيد احمد خان، مسلم ليگ، اقبال، جناح جهڙا ايجنٽ پيدا ڪري، هندوستان کي ورهائڻ لاءِ ماحول پيدا ڪيو. جنهنڪري عارضي طرح هندستان ۾ تواريخ جي فطري ۽ نظرياتي اتحاد جي ڪوشش جي خلاف هلائي، ويڙهائي، خون

خرابي آئي، ملڪ کي جدا ڪرايو.

ليڪن جنهن صورت ۾ باهمي ڪوششون ڳنڍريل پنج هزار سالن جي تواريخ جي فطري ۽ نظرياتي رجحانن جي خلاف هيون، تنهنڪري انهن مان فائدي بدران اڪيچار نقصان ٿيا ۽ امڪان آهي، جهڙي طرح دنيا جون سرمائيدار طاقتون پنهنجي مستقل مفاد لاءِ اهل پنجاب ۽ ان جي ايجنٽن کي ڪتب آڻي، ان لاءِ جي حربا استعمال ڪري رهيون آهن، انڪري ملڪ ۾ هيٺين خرابين وڌڻ جو امڪان آهي.

١. مذهب جي مخالفت پيدا ٿي، دهريت پيدا ٿيندي.

٢. پنجابين طرفان ننڍين قومن جي استحصال لاءِ ڪوشش ڪري علائقائي اختلاف پيدا ٿين.

٣. ملڪ ۾ بدامني وڌي .

٤. ملڪ اتحاد ۽ ترقيءَ طرف وڌڻ جي عيوض انتشار ۽ غربت ۾ مُبتلا ٿئي.

بهتر آهي تہ مٿي ذڪر ڪيل خرابين جو مختصر ذڪر ڪري اُنجي پيدا ٿيڻ لاءِ دليل ڏيان

١. مذهب جي مخالفت ڪري دهريت زور ورتي

دنيا هن وقت ٻن رجحانن طرف لڙي رهي آهي، هڪ طرف روحانيت کي مچي، حال کان مستقبل طرف ماڻهن جو توجهہ ڇڪائي ٿو.

ٻيو طرف دهريت طرف ڇڪي روحانيت جو منڪر ڪرائي ٿو.

هتي پاڪستان ۾، ابتدا کان وٺي اسلام جو نالو وٺي، ماڻهن کي ڏوکو پي ڏنو ويو آهي، هتي اسلام جا علمبردار منڍ ۾ هڪ مسٽر جناح هو، ٻيو ڊاڪٽر اقبال، ٻنهي جو قول ۽ فعل هڪجهڙو نہ هو . مسٽر جناح سوئر کائيندو هو، شراب پيئندو هو ، زناڪندو هو، اسلام جي تعليم مان واقفيت نہ هيس، انگريزن جو دلال هو، سامراجي ذهنيت جو ماڻهو هو، نفرت جو پيدار هو، هندوستان کي تواريخي حقيقتن جي برخلاف انگريزن جي اشاري تي ورهاست ڪرايائين. سنڌ جو چائل هئڻ جي باوجود ڪراچي سنڌ کان کسيائين، سنڌ جي کهڙي وزارت کي ڊسمس ڪري هڪ سنڌ دشمن پير الاهي بخش کي وزير اعليٰ ڪيائين جو اڳتي هلي ٽربيونل جي فتويٰ ڪري وزارت تان ڊسمس ٿي ويو . سنڌ ۾ هندن خلاف فساد ڪرائي هندن جون ملڪيتون ڦرائي انهن کي لڏڻ تي مجبور ڪيائين. سنڌي زبان کي سرڪاري زبان بنائڻ کان انڪار ڪيائين، هندن جون ڇڏيل ملڪيتون سنڌين کي ڏيارڻ جي عيوض سندس مربي مهاجرن کي ڏياريائين ۽ پنهنجي عهدي جو ناجائز فائدو وٺي، ٿوري قيمت تي سرڪاري زمين هٿ ڪيائين، جمهوريت جي ڳالهہ ڪري ڊڪٽيٽرن وانگر هلڻ لڳو، مخالف سياستدانن کي بنا ڪيس هلائڻ جي جيل ۾ وڌائين. آئون، خان عبدالغفارخان، عبدالصمد خان وغيره انهن مان چند هئاسون. هو جواري ۽ فرعون صفت هو.

ڊاڪٽر اقبال صحيح اسلامي تعليم کان اڻ واقف، شرابي، رنڊي باز، چڪلائي، نفرت جو پندار، پنجابين جو سرپرست، انگريزن جو دلال، راجائن جو نمڪ خوار اول ۾ انگريزن جي چوڻ تي مسلم ليگ کي ٻه ٽڪر ڪرائي، جناح جي مخالفت ڪيائين، هندوستان ۾ ٻه قومي نظريائي پرچار ڪري پنجابي، جي ان نظرئي ڪري مستفيد ٿيا آهن، سي ڪيس مفڪر اسلام سڏين ٿا، ليڪن حقيقت ۾ هو مفڪر نفرت هو. شاعر مشرق جي عيوض شاعر عشرت هو. سندس بداخلاقيءَ جو پتو سندس هڙئي قسم جي شعرن مان پئجي ٿو سگهي.

راويءَ جي ڪناري تي اچاريل شعر:-

بيا دختر ڪہ من ميل تودارم- بت بوسم بہ پستانت تودارم،
نصاب حسن تو حد ڪمال ست- زڪواتم ڪہ مسڪين واسيرم.

ٻي جاءِ تي پنهنجي محبوبہ کي علامہ صاحب فرمائي ٿو:

تيري نيچي يہ غارسي ڪيا هي، سچ بتا اسڪي فارسي ڪيا هي،
هاتھ ڈالني سي ڪچھ نهين بنتا تيري دل مين يہ خارسي ڪيا هي،
هنس کي بولي ڪہ ديکھ لو اقبال هاتھ ڪنگن ڪو آرسي ڪيا هي.
اقبال

ٽي جاءِ تي علامہ صاحب فرمائي ٿو .

ديکهي هي جون مين ني پستان يار ...ن
پيوند فالسي ڪا لگاهي انار مين
اقبال

هن وقت فوجي حڪومت حڪمران آهي، ساڳاهہ اسلام جي ڪري ٿي، ليڪن عمل ان جي خلاف اٿس. جنرل ضياالحق حڪومت وٺڻ بعد چيو تہ ٩٠ ڏينهن ۾ چونڊون ڪرائيندو پر اڄ ست سال گذري ويا آهن اڃان چونڊون نہ ڪرايون ويون آهن، پر جيڪو ارادو چونڊڻ ڪرڻ جوڏيڪاريو وڃي ٿو، سو هڪ قسم جو فارس هوندو ، جنهن ڪري پنهنجا هٿ ٺوڪيا ڇاڙتا چونڊايا ويندا.

هاڻ ڪليو ڪلايو چيو وڃي ٿو تہ اسلامي طرز جي حڪومت چونڊائي ويندي. ١٣ سئو سال دنيا ۾ اسلامي حڪومت برپا ڪانہ ٿي. هاڻ ظالم، غاصب، اسلام کان اڻ ڄاڻ، پنجابي سامراج جا مکيہ ڪارڪن سي ٿا اسلامي حڪومت برپا ڪرائين! جناح اسلامي حڪومت برپا ڪئي، هاڻ وري هي ٿا ڪن.

سڀ تاريخي حقيقتن جي خلاف ڳالهيون آهن. انڪري صاف ظاهر پيو آهي تہ هاڻ زياده وقت تائين اهو ڏوڪو هلي نہ سگهندو. اسلام جو گهڻو نالو وٺڻ ڪري مورڳو هي ماڻهن کي اسلام جي نالي کان نفرت پيدا ڪري ڇڏيندا، جنهن جي نتيجي ۾ ماڻهو

ڌهريت ڏانهن مائل ٿيندا.

٢ - علائقائي اختلاف پيدا ٿين:

هي اسلام جي ڏوڪي هيٺ هزارين ورهين جي قومن جهڙوڪ سنڌي، پنجابي، بلوچ ۽ پختونن کي ختم ڪري مسلم يا پاڪستاني قوم جو راڳ آلاپين ٿا سا ڳالهه سراسر ڏوڪو آهي. سنڌ جو مثال وٺو ان تي مون ڪيترا ڪتاب لکي سنڌ سان ٿيل ظلمن جو ذڪر ڪيو آهي. مختصر طور ان جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

١- سنڌ جو پنج هزار ساله تاريخي ملڪ جي وجود کان انڪار ڪري، خود ساخت پاڪستان نالي واري ملڪ ۾ مدغم ڪرڻ.

٢- سنڌ جي ٥ هزار ورهين جي قومي زبان کي ختم ڪري ان جي تهذيب ۽ ڪلچر کي نقصان پهچائي رهيا آهن.

٣- سنڌ جي قديم يادگارن کي مٽائي دشمن ملڪ ۽ قوم جا نالا رکي سنڌي تهذيب ۽ تمدن کي مٽائڻ جي ڪوشش ٿي رهي آهي.

٤- سنڌ جي آبادي کي نوان ماڻهو آڻي تبديل ڪيو وڃي ٿو. اڳي غير سنڌي ٥ سيڪڙو هئا، هاڻ ٤٨ سيڪڙو ٿي ويا آهن. جي اها حالت رهي ته ٿوري عرصي اندر هو اقليت ۾ ٿي ويندا.

٥- سنڌ جي مقرر ڪيل پاڻيءَ کان سنڌ کي محروم ڪري، انجي آباديءَ کي نقصان پهچائي رهيا آهن.

٦- سنڌ جي زرعي زمين کي پاڪستان بنجڻ کان پوءِ سٺ لک، ايڪڙ زمين کي غير سنڌين جي حوالي ڪيو ويو آهي .

٧- سنڌ جي ٻن هزار ڪارخانن مان سنڌين کي پنجاهه ننڍا ڪارخانا مس ڏنا ويا آهن.

٨- سنڌ جي ڪارخانن ۾ ٢٠ لک مزدور ڪم ڪن ٿا. تن مان پنجاهه هزار مزدور مس سنڌي رکيا ويا آهن.

٩- سنڌي ٻولي سان ماٽيجي ماءُ وار ٻرتاءُ اختيار ڪيو ويو آهي.

١٠- سنڌ مان وصول ڪيل ٨٥ سيڪڙو ٽيڪسن کي مرڪزي سرڪار جي حوالي ڪيو ويو آهي، جنهن مان ٥ سيڪڙو بہ سنڌ تي خرچ نٿو ڪيو وڃي.

١١- مرڪزي سرڪار ۾ نوڪريون هڪ هزار تي هڪ نوڪري بہ سنڌين کي نٿي ڏني وڃي.

١٢- سنڌ مان نڪتل ڪاٿين کي مرڪزي حڪومت هيٺ رکي ان جي پيداوار مرڪز جي حوالي ڪئي وڃي ٿي، جنهن جي فائدي کان سنڌ کي محروم ڪيو وڃي ٿو.

١٣- سمنڊ جي مڇيءَ جي پيداوار جو ٨٠ سيڪڙو غير سنڌين جي حوالي ڪيو وڃي ٿو.

۱۴- ٻاهريون واپار سمورو غير سنڌين جي حوالي آهي.

۱۵- بئنڪن تي مرڪزي حڪومت جو تسلط هئڻ ڪري ان جو نفعو سمورو غير سنڌين جي حوالي رهي ٿو ۽ ان سرمائي مان ڏاريان غير سنڌي فاعدو وٺن ٿا.

۱٦- سنڌ جي پيداوار ڪي سنڌين جي حوالي نہ ڪري ان جي مٿان غير سنڌين کي تسلط ڏياريو ويو آهي.

۱۷- ملڪ تي غير پاڪستاني زبان کي قومي زبان بنائي سنڌي زبان کي پوئتي اڇلايو ويو آهي.

۱۸- مرڪزي نوڪرين مان ذري گهٽ سنڌين کي محروم رکيو ويو آهي.

۱۹- سنڌ مان نڪتل ڪاٺين تي سنڌي ماڻهن کي ان مان نفعي حاصل ڪرڻ جو وجهہ نہ ڏنو ويو آهي.

۲۰- سنڌ جي جملي پيداوار کي غير سنڌين جي نفعي لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو.

۲۱- مرڪزي سرڪار کي ڇڏي سنڌ جي نوڪرين ۾ ۴۰ سيڪڙو نوڪريون غير سنڌين جي حوالي ڪيون ويون آهن جي اها حالت گهڻي تائين رهڻ ڏني وئي تہ سنڌي ريڊانڊين بنجي ويندا جا ڳالهہ فطري قانون جي خلاف آهي. اها ختم ٿيڻ واري آهي.

رشوت ۽ بدامني ملڪ ۾ وڌي ويئي آهي

چيو وڃي ٿو تہ پاڪستان اسلامي ملڪ آهي ۽ ان ۾ هر ڳالهہ اسلامي اُصولن مطابق هلندي. ٻر سرڪار جو ڪو بہ ڪاتو نہ آهي جنهن ۾ رشوت نہ ورتي ويندي آهي. خود ملٽري عملدار بہ ان ڪم ۾ رڌل آهن. ڪيہ ڪاتا پنهنجي رٽائرڊ ٿيل يا ٻين عملدارن جي هٿ ۾ رکيا اٿن. ٻيا سرڪاري نوڪر ڏسن ٿا تہ جيئن خود اسلام جا علمبردار سڏائيندڙ ۽ اسلامي شريعت موجب عدل ڪرڻ جا دعويدار بہ ناجائز ڪم پيا ڪن تہ ٻين عملدارن کي ڪهڙي مصيبت پئي آهي جو هن هيڏي مهانگائيءَ جي حالت ۾ جڏهن سندن اولاد کي نوڪرين ملڻ جا رستا بند ٿي رهيا آهن ۽ نوڪرين تي يقين نہ اٿن تہ اهي ايماندارانہ راهہ اختيار ڪن؟

اسمگلنگ جو ڪاروبار عام جام چالو آهي. نوڪريون پنجابي ۽ مهاجرن خاطر سنڌين لاءِ بند ٿي ويون آهن . ڪاليجن ۾ جدا راءِ رکندڙن کي رسٽيڪيٽ ڪيو پيو وڃي . شاگردن کي گولين سان مارايو پيو وڃي .رستا بدامنيءَ جي ڪري سلامت نہ آهن. اغوا جا ڪيس ۽ ڌاڙا عام جام آهن. پوليس ۽ ملٽري وارا باوجود ڪوشش جي، ان مرض کي بند ڪري نہ سگهيا آهن سرڪار پهرين جون ڪاٺيون نيلام ڪري ٿي، ڍنڍن ۽ دريائن جا مقاطعا ماڻهن کي نيلام ڪري ٿي پر سواءِ ڌاڙيلن ۽ چورن کي حصي ڏيڻ جي ڪو ڪاروبار هلي نہ ٿو سگهي. مقاطيعدار سرڪار کي حصو الڳ ڏين، چورن ۽ ڌاڙي وارن کي آنڪي جدا ڀرين، ڪوئلي جي ڪاٺين جا ماڻهو اغوا ڪري انهن کان پئسا ورتا وڃن ٿا. هڪڙن ڪوئلن جي ڪاڻن وارن مون سان ڳالهہ ٻولهہ ڪئي تہ

ڏاڙيل چون ٿا، اوهان کي ڪم ڪرڻ نہ ڏينداسون، جيسين تائين اسان کي پٽي نہ ڏيندا.

ننڍن ڳوٺن ۽ رستن تي تہ امن نہ رهيو آهي، پر حيدرآباد، نوابشاهہ، دادو جهڙن ضلع هيڊڪوارٽرن ۽ سيشن ڪورٽن ۽ جيلن مان بہ زوريءَ ماڻهو اغوا ڪريو وڃن. ماڻهن ۾ اتحاد آڻڻ لاءِ الله، رسول، قرآن، اسلام جي نالن ۾ متحد رهڻ جي تلقين ڪئي وڃي ٿي. ليڪن جڏهن سنڌ جا رهاڪو ڏسن ٿا تہ اهي ساڳيا اسلام جي نالي ۾ ڪين هدايت ڪندڙ سندن ٽيڪس، نوڪريون، زمينون، واپار، ڪارخانا هضم ڪري سندن آباديءَ کي غير متوازن بنائي رهيا آهن تہ ڪهڙي طرح انهن جي ڳالهہ تي اعتبار ڪندا. قرآن ۾ آهي "اهو نہ چئو جو نہ ڪري نہ سگهو."

هي چون هڪڙي ڳالهہ ڪن ٻي ڳالهہ. عدليہ ڪورٽون بيڪار آهن. آئين معطل ٿيو پيو آهي. امن قائم رکڻ وارا خودبداميءَ جا باعث بنجي رهيا رهيا آهن.

سنڌ جي حقن لاءِ لکندڙ اخبارن ۽ ڪتابن تي بندش آهي، ليڪن دهريت ۽ ڪميونزم جي ڪتابن جو عام جام وڪرو ٿي رهيو آهي.

....

باب ٽيون

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ بعد پهتل نقصان

پاڪستان بنجڻ کان اڳ اسان کي گهڻيون اميدون هيون:
(۱) سنڌ سرسبز ٿي ويندي،(۲) غريب هارين کي زمينون ملنديون،(۳) قرض معاف ٿي ويندا، ترقيءَ لاءِ پيسا ملندا، (۴) تعليم عام ٿيندي، (۵) روزگار جا ذريعا ڪشادا ٿي ويندا، (٦) ڪاڌي جون شيون جام ۽ سستيون ٿينديون (۷) ڳوٺن ۾ صاف پاڻي پيئڻ جو انتظام ٿي ويندو،(۸) ڪامورن جا ظلم ۽ رشوتون ختم ٿي وينديون،(۹) اعليٰ تعليم لاءِ ادارا کُلندا ،ماڻهن جي سمجهه ۾ واڌارو ايندو، (۱۰) ملڪ ۾ صوفين جي تعليم مطابق محبت ۽ ميلاپ پيدا ٿي ويندو، (۱۱) رستا عام جام ۽ سنا نهي آمد رفت جا ذريعا سهوليت وارا ٿي ويندا، (۱۲) ملڪ ۾ آباديءَ لاءِ پاڻي جام ٿي ويندو، جنهن تي طرح طرح جا فصل پيدا ٿي اناج ۽ ٻين قسمن جون پوکون پيدا ٿينديون ملڪ سرسبز ٿي پوندو،(۱۳) ڪارخانا جام نڪري پوندا، جنهن ڪري ملڪ شاهوڪار ٿي پوندو،(۱۴) روزگار جا ذريعا وڏي ويندا، (۱۵) سنڌ جو ڪلچر تهذيب ۽ تمدن زور ونندي ،(١٦) ڏارين جي استحصال کان عوام آزاد ٿيندا. (۱۷) مويشين جي پيدائش ۾ واڌارو ٿيندو، (۸۱) ٻاچين ۽ باغات جي پيداوار زياده ٿيندي،(۱۹) ڳوٺن جي تعمير ۽ ترقي لاءِ ڪوشش ٿيندي، (۲۰) ڏارين جي آمدورفت تي بندش پوندي، (۲۱) سنڌين کي اندرون ملڪ مڪمل آزادي هوندي، (۲۲) مرڪزي نوڪرين ۾ ٽيڪس آهر نوڪريون سنڌين کي ڏنيون وينديون.

مٿي ذڪر ڪيل اميدن جو ڇا حشر ٿيو ان جو ذڪر مختصر هيٺ طور ڏيان ٿو:

۱ – سنڌ سرسبز ٿيندي:

سبزي پاڻي جي فراوانيءَ ڪري پيدا ٿيندي آهي، خدا جو شان جو هڪ طرف سنڌ ۾ بارش گهٽ پوڻ لڳي، ٻي طرف پاڻي پنجاب مٿي روڪي ڇڏيو، جيڪي، بيراج سنڌ پنهنجي خرچ تي ناهيا هئا، ان تي نڪتل زمينون پنجاب جي آبادگارن کي ڏياريون ويون، ٻيون ملٽريءَ وارن کي ڏنيون ويون، هندن جون ڇڏيل زمينون جي

هنن مسلمان آبادگارن کان قرض ۽ وياجن ۾ حاصل ڪيون هيون سي مهاجرن کي ڏياريون ويون. هارين کي ٿوري زمين ڏيڻ جي ڏينهن ۾ ملي ليڪن انهن لاءِ پاڻيءَ جو انتظام نہ هئڻ ڪري-هو فائدو وٺي نہ سگهيا.

ٻاهران آبادگار گهرائي ڪوٽڙي بيراج، مکي ڊئم، گدوبيراج تي آباد ڪرايا ويا. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ سنڌ ۾ ٥ سيڪڙو ٻاهريان ماڻهو آباد هئا، جڏهن ته انهن جو تعداد وڌي ۴٨ سيڪڙو ٿيو آهي. پنجاب جا مکيہ عملدار ظاهر چئي رهيا آهن تہ ڪين سنڌ جي زمين کپي. ماڻهو هو پنهنجا آڻائيندا.

سنڌ ۾ زمين تي ماڻهن جي آباديءَ جو بوجهہ پاڪستان کان اڳ ٨٥ ماڻهو في ميل هو، هاڻ هنن اهڙي پاليسي اختيار ڪئي آهي ۽ اها حالت رهي تہ سنڌي ٿوري وقت اندر اقليت ۾ اچي ويندا.

هن وقت ٣٥٠ ماڻهو في ميل زمين تي بوجهہ آهي. ليڪن پنجاب ۾ ٧٠٠ ماڻهو في ميل تي بوجهہ هئڻ ۽ ذريع پيداوار سنڌ کان گهٽ هئڻ ڪري هنن لاءِ ٻيو رستو نہ ٿي ڪونہ بچيو آهي تہ زياده ماڻهو پنجاب مان لڏائي سنڌ ۾ ڪالونائيز ڪن.

هڪڙا ماڻهو ٻاهران ڪاٿين ڪوٽڻ جي بهاني سان آندا وڃن ٿا، ٻيا آباديءَ لاءِ نيان ڪارخانن ۾ مزدورن طور آند ا وڃن ٿا، ازانسواءِ مرڪزي نوڪرين واپار، مڇيءَ جي واپار، آمدرفت جي ذريعن لاءِ موٽرون ۽ بسون ڊارين جي حوالي ۾ ڏيون وڃن ٿيون.

اهي حالتون آهن، جي سنڌ جي پيداوار تي بوجهو ٻنجي، اصل رهاڪن جي زندگيءَ کي نقصان پهچائي رهيون آهن. پنجاب کي بند ٻڌائي، ڪجهہ ... جي بهاني ڪجهہ نُن پارٽ کي وڪرو ڪيل ندين جي پاڻيءَ جي بهاني، ڪجهہ ... جي ڪپهہ، ڪڻڪ، ڪمند، چانورن جي پوک وڌائڻ خاطر پنجاب کي اول پاڻي ميسر ڪيو وڃي ٿو. نتيجو اهو نڪري ٿو تہ گهٽي پاڻي هئڻ ڪري پنجاب ۾ سم ۽ ٿور پيدا ٿي زمين خراب ٿيندي وڃي، ۽ پاڻي گهٽائڻ جي عيوض ڪروڙها روپيا خرچ ڪري سم ۽ ٿور کي گهٽائڻ لاءِ انتظام ڪيو وڃي ٿو.

سنڌ کي پاڻي ڏيڻ جي اميد ختم ٿي رهي آهي، ٿرن ۽ ٻرن کي ... زمين وڌائڻ، ٻيلن پوکائڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ ٿو ڪيو وڃي.

٢ - غريب بي زمين هارين کي زمينون ملنديون

هارين کي زمين ملڻ جي اميد بہ پوري نہ ٿي، سنڌ ۾ آباديءَ تي گذران ڪندڙ ماڻهو ٧٠ سيڪڙو هئا. سنڌ جي جملي لائق آباد زمين (٣٢١) لک، بہ ڪروڙ ايڪڙ لک ايڪڙ هئي. جيڪڏهن اها جملي زمين هارين ۾ ، جي ٧٠ لک هئا ورهائجي ها تہ ٿي ايڪڙ في ماڻهو وڃي ٿئي ها. هر ڪٽنب ۾ ٥ ماڻهو شمار ڪجن تہ ٥ ايڪڙ في ڪس زمين ورهلست ۾ ملي ها. جملي زمين هڪجهڙي ڪانہ هئي. ڪا بيراجن تي هئي تہ ڪا باراني تي، ڪا جبلن ۾ هئي، ڪا درياهي واهن تي، ڪا زمين پلي هئي تہ ڪا ڪلراٺي

۽ چوٿين درجي جي وارياسي هئي.

ازانسواءِ سموري زمين لاءِ پاڻي ميسر ٿي نٿي سگهيو. جيڪو پاڻي سنڌ ۽ پنجاب ۾ عهدنامي موجب ملڻو هو، ان کي ون يونٽ بنائي ختم ڪيو ويو. سنڌ کي ملڻ واري پاڻيءَ جو ٽيون حصو پاڻي بہ سنڌ کي نٿو ڏنو وڃي. بارش تي آباد ٿيندڙ زمين کي آباد ڪرائڻ لاءِ سنڌ سرڪار طرفان جي پراجيڪٽ رٿيا ويا هئا، جي سنڌ سرڪار پنهنجي خرچ تي نهرائڻ واري هئي، اهي پيسا بہ پنجاب ون يونٽ بنائي کٽي ويو ۽ پراجيڪٽ ختم ڪيا ويا. سمنڊ جي طرف زمين وڌائڻ، ٿرن جي زمين سڌارڻ لاءِ جي تجويزون هيون، تن کي خاڪ ۾ ملايو ويو.

ترقي يافتہ ملڪن آباديءَ جو ٣٠ ڪن سيڪڙو زراعت تي رکيو آهي. باقي ماڻهن ڪارخانن، ڪاٽين، واپار، خانگي ۽ سرڪاري نوڪرين ۾ سيڙائيا آهن، پر هتي اها حالت ٿي آهي تہ ڪارخانن ۾ ٩٧ سيڪڙو ماڻهو ٻاهريان آندا ويا آهن، ڪاٽين ۾ بہ ساڳي حالت آهي.

ٻاهرين يا ٻڌي واپار کي جملي غير سنڌين جي حوالي ۾ ڏنو ويو آهي، واپار وغيره جا مرڪز وڏا شهر آهن، تن ۾ خانگي نوڪريون ڏارين شاهوڪار ٻاهرين کي ڏين ٿا، مرڪزي سرڪار کي جيتوڻيڪ ٨٥ سيڪڙو ڪان مٿي ٽيڪس سنڌ مان وصول ٿا ٿين، ليڪن مرڪزي سرڪار ۾ هڪ هزار تي هڪ ماڻهو سنڌ جو نوڪريءَ ۾ نٿو رکيو وڃي.سنڌ جي صوبائي نوڪرين ۾ ٤٠ سيڪڙو نوڪريون غير سنڌين جي حوالي آهن، شهري آباديءَ جي رهاڪن جو ساليانہ في ڪس آمدني هڪ هزار هئي تہ ڳوٺا! ڻهن جي في ڪس آمدني ٥٠ روپيہ هئي.

هاڻي پڙهندڙ اندازو ڪري ڏسن تہ شهري ماڻهن کي تعليم، تندرستي، پاڻي، حفاظت، معاشي زندگي جون سهولتون ميسر هيون، ٻاهران آيل ماڻهن جي اڪثريت شهرن ۾ رهي ٿي، اصل سنڌي ڳوٺن ۾ رهن ٿا. انجو مطلب اهو ٿئي ٿو تہ سنڌ جو ماڻهو ڏينهون ڏينهن غريب ٿيندو وڃي، ٻاهران آيل ماڻهو سکيا ستابا ٿي رهيا آهن. ٻاهران آيل ماڻهن کي گهر اڏي آباد ڪيو وڃي ٿو. ڳوٺاڻن مان اڄان ٣٠ سيڪڙو خانہ بدوش زندگي گذاري رهيا آهن.

٣ - غريبن تان قرض معاف ٿي ويندا ۽ ترقيءَ جي ڪم لاءِ پيسا ملندا

سنڌ اسيمبلي ۾ مون قرض گهٽائڻ جو بل پيش ڪيو هو، سو پاس ٿي نہ سگهيو. پر هندن جي وڃڻ ڪري انهن جا قرض ازخود ختم ٿي ويا. سنڌ براجن جا قرض اڳ ئي لاهي ڇڏيا هئا. بلڪ کي پيسا بچيل هئا، جن مان ڪوٽڙي بيراج نهرايو ويو ۽ جبلن تي بارش جي پاڻيءَ کي بند ڪري، آباديءَ لاءِ پراجيڪٽ نهرائڻ لاءِ اسڪيمون ناهيون ويون هيون، تن کي ون يونٽ ناهي ٣٣ ڪروڙ روپيا پنجاب جي مرڪزي حڪومت کي ڏنا ويا.

بي تجويز سمنڊ طرف زمين وڌائڻ، تہ بہ زمين هموار ڪري آبادي لائق بنائڻ جي هئي ۽ لاڙ ۾ ڪلر واري زمين کي سڌارڻ جي هئي، پر جناح صاحب پاڪستان جو آئين اهڙو رکڻ جي ڪوشش ڪئي، جو اهو کاتو مرڪزي سرڪار جي هٿ ۾ رهيو، جنهن ڪري ان طرف توجه نہ ڏنو ويو، بلڪ وڏيڪ گهربل پيسا پنجاب ۾ بندن ۽ بيراجن ٻڌڻ لاءِ صرف ڪرڻا پيا، ڪارخانا کولڻ لاءِ اجازت ڏيڻ بہ مرڪزي سرڪار جي هٿ ۾ هئي، جنهن سموري اجازت ٻاهريان آيل واپارين ۽ ڪارخانيدارن کي ڏيڻ شروع ڪئي. بئنڪن ۽ سرڪاري قرضن کي معاف ڪرڻ بدران زوريءَ آبادگارن کان وصول ڪرايا ويا.

بئنڪون مرڪزي حڪومت جي ماتحت هيون، جاين نهرائڻ، واپار ڪرڻ، ڪارخانا کولڻ، مڇي مارڻ لاءِ ٽريلر خريد ڪرڻ وغيره لاءِ پيسا بہ ٻاهران آيل ماڻهن کي ڏنا ويا. سنڌين چڻ تہ ڏوهہ ڪيو هو جو پاڪستان نهرائڻ لاءِ نهراءُ پلس ڪرايو هئائون. انهن کي بئنڪن کان پيسا ڪونہ مليا.سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ بعد زوريءَ مفت تعليم، اسپتالون، ڪاليج، يونيورسٽيون وغيره کولڻ لاءِ سنڌ وارن سال بسال ان طرف خرچ ڪرڻ شروع ڪيو. پر ون يونٽ بنائي انهن سيني اسڪيمن تي پاڻي ڦيرايو ويو. ٻاهرين واپار لاءِ پرمٽون ۽ پيسا ورتا چاڪاڻ تہ اهو کاتو مرڪزي سرڪار جي هٿ ۾ هو ۽ مرڪزي سرڪارمهاجر ۽ پنجابي آفيسرن سان ڀري پيئي هئي، انهن پنهي ڪي ورسائڻ تي خرچ ڪرڻ شروع ڪيو.

رستا نهرائڻ لاءِ تجويزون رد ڪري، صرف انگريزن جي جنگ واري زماني ۾ پنجاب ۽ سنڌ کي ڳنڍڻ ۽ ڪراچيءَ جي ڪلبي طرف کي رستا نهرايا ويا. باقي اسڪيمون ردي ٽوڪري ۾ اڇلايون ويون.شاهہ بندر طرف ريلوي جو ڪم بند ڪيو ويو. ڳوٺن ۾ پاڻي پيئڻ ۽ ڳوٺن کي بڌائڻ، خانہ بدوشيءَ کي ختم ڪرڻ وغيره واريون تجويزون رد ڪيون ويون.سنڌ جي نالي وٺڻ کي علائقائي ذهنيت ۽ اسلام جي خلاف سڏي ممنوع بڻايو ويو. هندن کي تنگ ڪري لڏائي انهن جي ملڪيت مهاجرن کي ڏياري وئي.

۴ - تعليم کي عام ڪيو ويندو

سنڌ ۾ خواندگيءَ جي شرح تمام گهٽ هئي، ان جا ڪيئي ڪارڻ هئا. هڪ تہ سنڌ بمبئيءَ سان ڳنڍڻ ڪري تعليم طرف توجه ڪونہ تي ڏنو ويو، ٻيو تہ سنڌ جي آبادي ۵۰ سيڪڙو ڇڙوڇڙ گهرن ۽ خانہ بدوش ماڻهن تي مشتمل هئي، شهري آبادي گهٽ هئي. سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ بعد جڏهن سنڌين سنڌن ترقي طرف ڌيان ڏنو. پهرين هنن زوريءَ مفت تعليم طرف توجہ ڪيو، ثانوي تعليم لاءِ هر سال هر هڪ ضلع ۽، هر تعلقي ۾ هڪ هاءِ اسڪول، هر هڪ ضلع ۾ ڪاليج ۽ سنڌ ۾ يونيورسٽي برپا ڪرڻ جي تجويز تيار ڪئي. پاڪستان قائم ٿيڻ ڪانپوءِ هندن جا سنڌن خانگي خرچ تي تيار ڪيل تعليمي ادارا ۽ انهن جون عمارتون مهاجرن کي سنڌن ايجنٽن جناح ۽ لياقت علي

قبضي ۾ ڏياريا. ڪراچي سنڌ کان کسڻ بعد اتي جا سڀ تعليمي ادارا مرڪزي حڪومت جي هٿ ۾ هليا ويا. يونيورسٽي ڪراچيءَ جي عيوض حيدرآباد آڻي پيئي، ڪاليج، هائي اسڪول ڪراچي مرڪزي شهر هئڻ ڪري جي اتي گهٽا هئا، سي نهيا نڪيا، مرڪزي حڪومت جي معرفت مهاجرن جي قبضي هيٺ آيا.سنڌ جي زبان سرڪاري طرح سنڌي هئي ويندي هاڻ ڪورٽ تائين، تنهن کي بدلائي اردوءَ کي ڪراچيءَ ۾ ذريع تعليم بنايو ويو. سنڌيءَ کي خارج ڪيو ويو. يونيورسٽيءَ ۽ ڪاليجن ۾ سنڌيءَ عيوض اردوءَ کي رائج ڪيو ويو. ڪهڙي مرڪزي حڪومت سان سنڌ جي حقن خلص ڪري هندن جي ڇڏيل ملڪيت ۽ ڪراچيءَ شهر تان مخالفت ڪئي تہ ان کي ڪيڏي ان جي جاءِ تي هڪ خسيس ماڻهو پيرالاهي بخش کي خريد ڪري ان کان ڪيترا ٻرا ڪم ڪرايا ويا. جن مان سنڌ ۾ زوريءَ ابتدائي تعليم اردو کي ڪرڻ، ڪراچي مرڪز کي ڏيڻ، هزارها ايڪڙ زمين مهاجرن کي هنن ڏئي انهن کي سرڪاري مدد سان ڪالونيون بنائي ڏياريون.

پهرين اهو دلاسو ڏنو ويو هو تہ ڪراچيءَ جي عيوض سنڌ کي پنهنجي هيڊڪوارٽر يا صوبائي مرڪزي شهر ۾ عمارتن لاهڻ لاءِ مرڪز وٽان معاوضو ڏنو ويندو، پر اڳتي هلي ان کان انڪار ڪيو ويو. چيو ويو تہ فتح ڪيل ملڪن جو معاضو ڪونہ ٿيندو آهي.

بي جا بدعت جناح ۽ ان جي دلالن سنڌ ۾ رائج ڪئي سا اها هئي تہ اقتدار جي بکين سنڌين کي خريد ڪري نوازڻ جي روش اختيار ڪئي ويئي، جيئن تہ اهڙا سنڌين ۾ مجموعي مفاد جي لاءِ ڪم ڪرڻ جو شعور ۽ خواهش پيدا ڪانہ ٿي هئي ان ڪري وقت بوقت وزارتون بدلائي انهن کان ٻرا ڪم ڪرايا ٿي ويا. سنڌي ٻولي، سنڌي ادبي بورڊ، شاهہ لطيف ڪلچرل ادارن وغيره کي پنهنجي دلالن جي هٿ هيٺ رکي سنڌي زبان، تعليم ۽ ڪلچر کي ڪاپاري ڌڪ هنيو ويو.

٥ - روزگار جا ذريعا

سنڌ پنهنجي پيل ملڪ هئڻ جي حالت ۾ ماڻهن جو گذر پوک، مال چارڻ، مڇي مارڻ ۽ نوڪرين تي هوندو هو. قوي اميد هئي تہ سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ بعد وڏيڪ واهہ کوٽيا، آبادي وڌندي، ڪارخانا کلندا، مال جي چاري ۽ افزائش لاءِ انتظام ٿيندا، نوڪريون خانگي يا سرڪاري وڌنديون، واپارلاءِ راهہ هموار ٿينديون، ڪانيون کوٽبيون، مڇي مارڻ لاءِ ٽريلر ۽ ٻيا انتظام ٿيندا. رستا عام جام لهندا. انهن تي بسون هلنديون، ريلوي لائنون وڌيڪ ٿينديون، اسڪول کلندا، اسپتالون برپا ٿينديون، ليڪن خدا جي مار پوي پنجابين ۽ مهاجرن تي جن هر شيءَ تي اچي قبضو ڪيو. مرڪزي حڪومت جون نوڪريون تہ جناح، لياقت علي ۽ پنجابي ڪامورن جي معرفت پنجابين ۽ مهاجرن جي حوالي ٿيون. ٽيڪس سنڌ ڏنا ٿي فائدو ٻين ورتو ٿي. واهہ کوٽيا پر زمين ملٽري وارن ۽ پنجابين کي ملي.

به هزار کن ڪارخانا سنڌ ۾ کليا پر اهي گهڻو ڪري غير سنڌين جي حوالي ٿيا. انهن ۾ ٢٠ لک مزدور به غير سنڌي رکيا ويا.٦٠ لک ايڪڙ زمين غير سنڌين کي ملي جن هاري به ٻاهران گهرائي رکيا. مڇي مارڻ لاءِ ٽريلرن واسطي قرض اڪثري غير سنڌين کي ڏنا ويا. ٻڌو واپار، مِلن جي آمدني ۽ روانگيءَ جو ڪم به غير سنڌين جي حوالي ٿيو جن ان ۾ نوڪر به غير سنڌي رکيا.

ڪاٺين جا ٺيڪا اڪثري غير سنڌين جي حوالي ٿيا پر هن ۾ مزدور به ٻاهران گهرائي رکيا ويا. رستن جي ٽرانسپورٽ جو اڪثر ڪاروبار غير سنڌين جي حوالي ٿيو، انهن ۾ نوڪر به ٻاهران گهرائي رکيا ويا.

لشڪر ۾ ته هزار تي هڪ ماڻهو به سنڌي نه آهي. مرڪزي نوڪريون ريلوي، هوائي جهازن ۽ واپڊا، (P.I.D.C) (P.I.C.I.C) ۾ نوڪريون غير سنڌين جي حوالي ٿيون. خارجه معاملات جي کاتي ۾ به سنڌي آٽي ۾ لوڻ برابر به نه آهن. جيڪڏهن سنڌي انهيءَ روش تي اعتراض ڪن ٿا ته کين علائقائي ذهنيت رکندڙ ۽ اسلام دشمن سڏيو وڃي ٿو. اقبال ۽ جناح جهڙن بداخلاق، انگريزن جي دلالن، سامراجين جي ايجنٽن کي اسلام جو علمبردار ڪري بنايو اٿن. جناح جي قبر تي ٥ ڪروڙ روپين کان به مٿي خرچ ڪيو ويو آهي سو به سنڌ جي پئسن مان! اهڙي ڪافر نما مسلمان کي طرح طرح جا لقب ڏئي معتبر بنايو وڃي ٿو. ڇاڪاڻ جو ان جي پاليسي مان مهاجر ۽ پنجابين کي فائدو ملي ٿو. سنڌ ۾ بي روزگاري روز افروز وڌندي وڃي ٿي، ويندي پٽيوالن تائين غير سنڌي رکيا وڃن ٿا. لشڪر، بحري، پيدل، هوائي جهازن ۾ غير سنڌي رکيا وڃن ٿا.سنڌي پاڪستان مان اهڙو تنگ آهن جو رات ڏينهن دعائون گهري رهيا آهن ته يا خدا پاڪستان جي پاڙ پٽ، صفحِ هستيءَ تان مٽائينس. رڳو سن جي ڳوٺ ۾ ٧٠ سنڌي مشرڪ پلس ڪيو مٽيءَ جي مزدوري پيا ڪن! ڪاليج ۽ يونيورسٽيون جي گهڻو وقت بند رهن ٿا. ان ۾ عملدار به سنڌين جا دشمن رکيا وڃن ٿا.

٦ - ڪاڌي خوراڪ جون شيون سستيون ٿينديون

ڪاڌي خوراڪ لاءِ گوشت، مڇي، ڀاڄيون، ميوات، اناج، داليون گهربل شيون ٿين ٿيون، سنڌ جي آبادي ٤٧ لک کن هئي جن ۾ ڪي هندو هئا. جي ماس مڇي ڪونه ورتائيندا هئا. ٻهراڙيءَ جا ماڻهو ملي، کير ۽ ڏڌ تي گذران ڪندا هئا اناج ۽ داليون سنڌين لاءِ جام هيون. پر پاڪستان جي پنجوڙ ۾ ڦلسڻ ڪري تعداد ماڻهن جو وڌي وڃي ٻه ڪروڙ ٿيو. شهري ماڻهو مڇي ۽ گوشت تي گذران ڪن ٿا انڪري اهو مهانگو ٿي ويو آهي، غريب ڳوٺاڻا کائي نٿا سگهن.

گوشت جي کپت ڪري مِلن وڃي ٿو گهٽبو، انڪري کير ڳوٺاڻن لاءِ به پورو ميسر نٿو ٿئي. ڇانهن جو دستور علم ٿيڻ ڪري ماڻهو کير کپايو ٿا ڇڏين، ميوات اڳئي سنڌ ۾ گهٽ هئي هاڻ ڪجھ ٿي آهي ته شهر ۽ عرب ملڪ ڇڪيو وڃن.

سنڌين وٽ پيسو پورو نه آهي جو خريد ڪري سگهن، ڀاڄين جو دستور به

ڳوٺن ۾ گهٽ آهي. شهر انهن کي چِٽ ڪن ٿا. اگهه مهانگا ٿي ويا آهن. ڳوٺن جي تعمير نه ٿي سگهي آهي. سمورو پيسو شهرن جي اڏڻ ۽ مهاجرن جي آبادڪاريءَ تي خرچ ڪيو ويو آهي ٿو . ملٽري وڌڻ ڪري ان جي. هٿيارن ۽ تعميرات تي به ننڍو خرچ ٿيو وڃي، ڳوٺاڻن جي ڪاڏي خوراڪ جو مدار پيدائش تي آهي. مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته شهرن جي ڪمائي هڪ هزار ساليانه في ڪس ٿئي ٿي ڳوٺاڻن جي ۵۰ روپيه ساليانه في ڪس ٿئي ٿي. ان مان اندازو لڳائي سگهندا ته ڳوٺاڻا ڪمائي آهر خرچ ڪري سگهندا. ڪپڙا، جتيون، ٻيڙين، چانهن تي گهڻو خرچ ٿئي ٿو تنهن ڪري "آٺين ۽ چاڙهين ڏٿ ڏيهاڙي سومرا" وارو حال سنڌ جي ڳوٺاڻن جو وڃي ٿيو آهي. اڳي ڪپڙا زالون سبنديون هيون، اُنو اهي پيهنديون هيون، ڪپڙا به اهي ڏوئينديون هيون هاڻ ڪپڙن جو سبڻ درزين جو حوالي ٿيو آهي ته اُنو مشين تان پيهايو وڃي ٿو ڪي گهر ته ڪپڙا به ڌوٻين کان ڌئارين ٿا. اهڙي حالت هيٺ ڳوٺاڻن جي حالت پاڪستان بڻجڻ ڪري زياده زبون ٿي رهي آهي. ويتر جو لکن جي تعداد ۾ ٻاهران ماڻهو اچي گذرمعاش جي ذريعن تي قبض ٿيڻ لڳا آهن. نوڪريون گهٽ ٿيون ملڻ تن سنڌين جي حالت زار ڪري ڇڏي آهي. اگهه شين جا وڌي ويا گوشت اڳي ٻه روپيا سير وڪامندو هو هاڻ ۲٦ روپيه سير وڪامي ٿو. داليون ۲ آنن ۾ سير ملنديون هيون هاڻ ۱۰ روپيه سير وڪامن ٿيون. ميوات ڳوٺاڻن جي کائڻ کان مٿي ٿي ويئي، ۲ روپيه ڪڻڪ ۽ جوئر جو مڻ هو جو هاڻ ۸۰ روپيه وڃي ٿيو آهي، کير اڳي ۸ آنه سير هو هاڻ ۵ روپيه سير وڪامي ٿو. ڪپڙا مفت ۾ گهران سبجي ملندا هئا هاڻ ۸۰ روپيه وڳو سبجي ٿو. جتيون ۽ بوٽ ۱۷۰ وڃي لڳا آهن. اُنو زالون مفت ۾ پيهنديون هيون هاڻ ۲۰-۲۱ روپيه مڻ مشين تان پيهجي ملي ٿو. ٻيڙين، چانهه نشي وغيره جي عادت عام جام ٿي ويئي آهي ان ڪري اهي ڳالهيون به ماڻهن جي معاشي زندگيءَ تي بوجهه بڻجي پيئون آهن. بي روزگاري جام آهي جو ٻاهريان ماڻهو مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن تي ڌارين جو اثر هئڻ ڪري ان تي قبض ٿيندا وڃن. آمدورفت جا رستا کلڻ ڪري بسون ۽ موٽرون جام آهن. ماڻهو ٻه ميل به پنڌ ڪرڻ کان ڪيٻائين ٿا. اهي به خرچ وڌندا وڃن. بسن جا ڀاڙا تيل مهانگي ٿيڻ ۽ موٽرن ۽ بسن جي قيمت ۾ واڌارو اچڻ ڪري وڃي چوٽ چڙهيا آهن.

۷ - ڳوٺن ۾ صاف ۽ سٺي پاڻي ملڻ جو انتظام ٿيندو

ٻهراڙيءَ ۾ پيئڻ جو صاف پاڻي ڪونه هوندو هو. ڪٿي ڍنڍين ، ڍهن، ڪارن کوهن، واهن ۽ سم جو پاڻي هوندو هو. لوڪلبورڊ طرفان کوهن کوٽائڻ جو انتظام ٿيو پر اڌورو ٿيو. اڪثر زالون ميلن پنڌ تلن مٿي تي دلن، ڪلهن، پخالن ۾ گڏهن ۽ ڏڳن تي پاڻي آڻينديون هيون. گهڻي وقت کان ان جي سڌارڻ جي ڪوشش ٿي پر خاطر خواه انتظام ٿي نه سگهيو. اميد هئي ته بمبئيءَ کان سنڌ جدا ٿيڻ تي سنڌ واري حڪومت انتظام ڪندي پر ۽ جلبمن سنڌ کي گهڻي وقت تائين جدا هلڻ نه ڏنو ۽ ون

بونٽ ناهي رٿيل اسڪيمون خاڪ ۾ ملائي ڇڏيائون.

هاڻ ڪجھ انتظام ٺيڻ شروع ٿيو آهي پر سنڌ جي ڳوٺن جي ڏهين حصي جو مس انتظام ٿي سگهيو آهي. چونڊيل لوڪلبورڊ ختم ڪيا ويا. اسيمبليون بہ ٽوڙيون ويون. سپ ڪم ملٽري جي حوالي سان ٺيڻ شروع ٿيو. آخر اهي ڪيترن مشڪلاتن کي منهن ڏئي سگهيا ٿي پاڻ پيٺ ۽ ڪاري ڪوهن کي ملي ڪرڻ جو مسئلو اڃان رهيو پيو آهي. هاڻ يونين ڪائونسلون، ڊسٽرڪٽ ڪائونسلورن برپا ٿيون آهن. تن جو انتظام ۽ انهن تي نظرداري ٿوري آهي، فنڊ پورا ڪونہ اٿن. رشوت ۽ ٻيون خرابيون عام جام آهن. نظرداري ڪامورن جي هٿ ۾ رهي ٿي انهن کي گهٽا ڪم آهن.

عدالتي معاملا، ملڪي انتظام، روينيو، يونين ڪائونسلن ۽ بورڊن کي ملٽريءَ جي نظرداريءَ هيٺ رکيو ويو آهي. جي ملڪي معاملن کان پوري طرح واقف نہ آهن. انهن ۾ رشوت ڪاهي پئي آهي. ذهنيت نهايت آمرانہ اٿن انهيءَ ڪري ڪو سڌارو ٿي نٿو سگهي. پيڻ جو پاڻي صفا ڪري آباديءَ لاءِ ملو پاڻي ڪرڻ جو ڪم رهيو پيو آهي.

سنڌ هن وقت پنجاب جي ڪلوني طور ڪتب اچي رهي آهي. داد فرياد سڻڻ وارو ڪونہ آهي، سنڌي ڪامورن ۾ بزدلي ڪاهجي پئي آهي. ڪين نوڪريءَ ۾ سلامتيءَ جو يقين نہ آهي ان ڪري جيڪو وقت آهن تہ اڪثر رشوت خوري جام ٿي پئي آهي. ٿان نظرداري ڪجھ وقت لاءِ چونڊيل ميمبرن جي معرفت وزيرن جي هٿ ۾ هوندي هئي پر اهي ميمبر ۽ وزير خود مطلب ۽ اقتدار جا بکيا پر اپڪاري جذبي کان خالي هئا. انهن جي عيبن کان واقف ٿي سامراجي پنجابين انهن کي ڪڍي مارشلا ملڪ سان لڳائي ڪم هلائڻ شروع ڪيو آهي. انڌي گهوڙي ڪل وارو معاملو ٿي پيو آهي پنجابين جي دماغ ۾ اهڙي فرعونيت ويٺل.آهي جو بي ڪنهن جي مشوري جي ضرورت محسوس نٿا ڪن.

٨ - ڪامورن جا ظلم ۽ رشوتون ختم ٿي وينديون

انگريزي حڪومت جي ڏينهن ۾ وڏا عملدار انگريز هوندا هئا. هنن جو معيار زندگي بلند هوندو هو. هو ڪوشش ڪري هر ڳالھ ۾ ايمانداريءَ سان ڪاروبار هلائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا پر ملڪي حالتن کان ان واقف هئڻ ڪري زيردستن جي مشوري تي هلندا هئا. سواءِ چند خوشامندي زميندارن جي سمورو ڪاروبار پنهنجي زيردستن جي معرفت هلائيندا هئا. سنڌين جا پڳهار گهٽ هوندا هئا ان ڪري پنهنجي صاحبن جي ديکا ديکي معيار زندگي وڌائڻ خاطر رشوتن ۾ ڪاهي پيا. هر هڪ کاتي ۾ رشوت ڪاهجي پئي. روينيو، ٻيلو کاتو، پوليس کاتو، انجنيئري، ريلوي کاتو، تعميري ڪمن جو کاتو، انگريڪلچرل، آهستي ٿي ڪيئي کاتا کلي پيا. هر هڪ پنهنجي حد ۾ ڪمائڻ جا طريقا ايجاد ڪيا.

جڏهن مهاجرن ۽ اهل پنجاب کي پتو پيو تہ سرڪاري نوڪري سڀ شي ٿان

حاوي آهي ته انهن مرڪزي حڪومت ۾ گهڻن ڪاتن کي تبديل ڪري سنڌ ڪلن گهڻا ڪاتا ڪسي ڇڏيا. انگريزن جي ڏينهن ۾ هندن ۽ مسلمانن جي وچم ڪمائي ۽ نوڪرين تان ڇنا ڇپٽي ٿـي جنهن اڳتي هلي مذهبي رنگ ورتو. جيتوڻيڪ اصل سوال مالي ڪمائيءَ جو هو. هاڻ ان سنڌي مهاجر ۽ پنجابيءَ جو رنگ ورتو آهي. ون يونٽ انهيءَ ڪري وجود ۾ آندو ويو. هاڻ مرڪز کي زور وناڻڻ جي نالي ۾ مڙيئي اختيار مرڪز جي حوالي ڪيا ويا آهن پر وري بـ جمهوري سرشتو هٽڻ ڪري امڪان هو تـ ڀڃا ڳاڃا ٿئي يا عدليه جو در کڙڪايو وڃي تـ اُن کي بند ڪرڻ لاءِ مارشلا ملڪ سان لاڳو ڪري، اهل پنجاب پناڻ عملدارن جي شموليت سان سمورو ڪاروبار پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو. سنڌي ڪامورن کي بزدل بنائي، هيسائي، لالچي ڪري تابع ڪري ڇڏيو اٿن. سنڌي ڪامورن مان دور انديشي ۽ غيرت ختم ٿـي ويئي آهي. جمهوريت هوندي هئي تـ ان ۾ اهڙا ماڻهو آتايا ويندا هئا جي مرڪزي حڪومت جي، جي حضوري طبقي جا هئا هاڻ ڪامورن جي بـ اها حالت آهي جو مون سان يا قوم پرست ڪارڪنن سان سنڌي ڪامورا ملڻ پسند نـا ڪن، متان سندن آقائن کي پتو پئجي وڃي ۽ سندن نوڪري يا ترقيءَ کي نقصان پهچي.

سنڌي ڪامورو طبقو پنجابي ۽ مهاجر جي دٻ ڪان اهڙو مرعوب ٿـي ويو آهي، جو سنڌي مفاد جي گفتگو ڪرڻ ڪان بـ ڊڃي ٿو. هاڻ جي هٽ لوڪيا وزير رکيا وڃن تـا تن ڪان جوارابو وڃي ٿـو تـ سنڌ پاڪستان (گريٽر پنجاب) جو انوٽ حصو آهي جڻ تـ اهل پنجاب سان مائٽي ڪرڻ جي عيوض سنڌ ڏاج ۾ ڏيئي ڇڏي اٿن. سنڌ سندن ذاتي ملڪيت هئي جنهن کي پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ وڪرو ڪري سگهن ٿا.

٩ - اعليٰ تعليمي ادارن جو ڪلن

اعليٰ تعليمي ادارن ۾ آرٽس ڪاليج، سائنس ڪاليج، ٽيڪنيڪل ڪاليج ، زرعي ڪاليج، ڪمرشل ڪاليج، ملٽري ڪاليج، يونيورسٽيون وغيره اچي وڃن ٿا. ٻهرين پنجاب ۽ فرنٽيئر طرف انهن جي کولڻ تي زور ڏنو ويو پر سنڌ ۾ پيسو هو ان ڪري اتي کولڻ مناسب سمجهو ويو پر اُن جو نفعو سنڌين کي نـ رسي اُن ڪري انهن ۾ داخلا غير سنڌين کي ڏيڻ شروع ڪئي وئي. پرنسپال، پروفيسر، چيئرمين وغيره غير سنڌي يا اهي سنڌي جيڪي خريد ڪري پنهنجا غلام ڪري هلائي سگهجن سي رکڻ ۾ آيا. اهل پنجاب ۽ مهاجرن کي جن پاڪستان کي پنهنجو سامراج ڪري هلايو ٿـي اهو ڍنگ اچي ويو تـ سنڌي تعليم يافتہ طبقي کي خريد ڪري پنهنجي پاليسيءَ موجب هلايو وڃي. شيخ اياز، ڊاڪٽر بلوچ، مولوي غلام مصطفيٰ قاسمي اهڙا ماڻهو هئا جن جو رڪارڊ سٺو هو. سامراجين انهن کي ٿورڙي قيمت عهدي جي ڏيئي خريد ڪيو.

ڪراچي يونيورسٽيءَ کي تـ اڳ ۾ ئي مهاجرن جو ڳڙھ ڪري هلائڻ شروع ڪيو ويو. سنڌ يونيورسٽيءَ کي بيڪار بنائڻ لاءِ ڊاڪٽر بلوچ ۽ شيخ اياز جهڙن ماڻهن کي ڪتب آندو ويو. غلام مصطفيٰ شاھ نـ ڍهيو تـ ان کي مجبور ڪري استعيفا ڏياري ويئي.

زرعي يونيورسٽي ۽ انجنيرنگ يونيورسٽيءَ تي اهڙا ماڻهو مقرر ڪيا ويا آهن جي مهاجر پنجابي سامراج جا ايجنٽ ٿي ڪم ڪن ٿا. جي شاگرد سندن آقائن جي راءِ مطابق نٿا هلڻ قبولين انهن کي رسٽيڪيٽ ڪرايو وڃي ٿو يا گوليون هلايون وڃن ٿيون يا جيلن ۾ موڪليو وڃي ٿو.

بدقسمتي پاڪستان سان اها ٿي آهي ته انگريزن جي دلالن، بداخلاق ماڻهن کي اسلام جو علمبردار، مفڪر اسلام، شاعر مشرق ۽ قائد ملت جي لقبن سان سڏي انهن جا نالا ڪاليجن يا هاسٽلن تي رکيا وڃن ٿا. هتڙادو اسلام جي تعليم جي نالي ۾ انهن ماڻهن کي طرح طرح جا لقب ڏنا وڃن ٿا. نتيجو اهو نڪتو آهي ته اهي ڪاليج ۽ ادارا سنڌين جي تعليم لاءِ خاطر خواهه نموني ۾ ڪم نٿا اچن. انهن کي گهڻو عرصو بند رکيو وڃي ٿو. هاسٽلن ۾ پوليس ۽ ملٽري کي گهرائي شاگردن جا سامان لُٽيا وڃن ٿا.

نفرت کي اسلام ۽ وطن جي محبت کي ڪفر سڏيو وڃي ٿو. اسان جي تعليمي ادارن کي سنڌين کي غلام بنائڻ جي ادارن طور ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. ڪنهن کي دانهن ڏجي ڪنهن کي فرياد ڪجي. هاڻ ته نوجوان طبقي ۾ اهڙين حالتن کي ڏسي اسلام ۽ پاڪستان لاءِ نفرت پيدا ٿي پئي آهي. اهڙي پنجابي تشريح واري اسلام تي لعنت وجهڻ لڳا آهن.پاڪستان جي صفحِ هستيءَ تان مٽجڻ لاءِ دعائون گهري رهيا آهن.

(١٠) - ملڪ ۾ صوفين جي تعليم مطابق محبت ۽ ميلاپ ٿيندو

سنڌ، بلوچستان ۽ پنجاب ۾ صوفيائي ڪرام سندن تعليم ذريعي نفرت ۽ نفاق ڪڍڻ لاءِ محبت ۽ عشق جي پيغام جو پرچار ڪيو هو. جنهن ڪري ماڻهن ۾ اتحاد ۽ ٻڌيءَ جي هوا وڌندي هئي. انهيءَ ڏس ۾ گرونانڪ، بلا شاهه، شاهه باهو، خواجه غلام فريد، شاهه لطيف، سچل سرمست، شاهه نصير، سامي، دلپت، روحل وغيره جي تعليم گهڻو ڪم ڏنو. ليڪن ان جي خلاف غلام احمد رباني، سر سيد احمد خان، ڊاڪٽر محمد اقبال جي ذريعي جا تعليم ملي، ان نفاق ۽ دوريءَ کي وڌايو. ٻهريون صاحب اورنگزيب جو رهبر راهه ٿي اسلام جي سربلنديءَ جي نالي هيٺ جي ڪم ڪيا ان مختلف مذهبن جي وچ ۾ نفاق پکيڙي مغل سلطنت جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻيو.

سر سيد احمد خان انگريزن جو ايجنٽ بڻجي عليگڙهه ذريعي جا هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ نفرت پکيڙي ان علامه اقبال کي نهوڙي نيو. يوپي ۽ پنجاب جا مسلمان ان کي پنهنجي مستقل مفاد جو حامي سمجهي مسلمانن جي جدا گانه قوم جي بنياد تي هندوستان کي ورهائڻ جو ڪارڻ بڻيا.

اڳين بزرگن جي تعليم جملي مذهبن پويان بنيادي وحدت جو پرچار ڪري اتحاد انساني ۽ امن عالم جو سبب بڻي. اقبال، زاني، شرابي، بداخلاق، سامراجي ايجنٽ ۽ نفرت جو پنڊار هو تنهن کي رهبر راهه ڪري مشهور ڪرڻ جي پروپيگنڊا ڪئي وئي،

ڇاڪاڻ تہ ان ڪري پنجابي سامراج لاءِ جواز پيدا ٿيو.

هاڻ پاڪستان ڪي مسلم ملڪ سڏي ان ۾ گهر گهر ظلم، استبداد مروج ٿي رهيو آهي.

هندو ويچارن کي ڦري ماري ڀڄايو ويو انهن جي جاين تي فرقہ پرست مهاجر، ظالم ۽ استحصالي پنجابي آڻي وسايا ويا آهن. جيڪو ماڻهو سنڌي سڏائي نوڪريءَ لاءِ گهر ڪري ٿو تہ انکي اسلام جي نالي ۾ ڇيو وڃي ٿو تہ سنڌي پنجابيءَ جي ڳالھ ڪرڻ علائقائي ذهنيت جي نشاني آهي. ڪوبہ ماڻهو جو سنڌي قوم جو نالو وٺي ٿو انکي اسلام جو دشمن سڏيو وڃي ٿو. محبت جي عيوض گهر گهر نفرت ڦهلائي وڃي ٿي.

هاڻ اهو مرض ايتري قدر پکڙجي ويو آهي جو پاڻ ۾ پاڻ سان نفرت ڪرڻ لڳو آهي. هر مخالف راءِ کي ڪفر سان تعبير ڪيو وڃي ٿو. ليڪن مسلمانن ۾ ٣٥٠ فرقا بنجي پيا آهن. جتي جناح جهڙي ڪافر اعظم کي قائداعظم سڏيو وڃي ٿو ۽ مولانا ابوالڪلام آزاد کي هندن جو ايجنٽ سڏجي ٿو.مونکي سنڌ جي نالي وٺڻ ۽ ان جي حقن جي گهر ڪرڻ، محبت جو آواز ڪڍڻ ڪري ٢١ سال نظر بند رکيو ويو آهي.

(١١) آمدورفت جا عمدا رستا نہ هجڻ ڪري سهوليت وارو تي پوندو

سنڌ ۾ سواءِ چند رستن جي ٻيا رستا اڃا ڪچا ۽ آمدورفت جي لائق نہ رهيا آهن. اڃا تائين جيپن يا اٺن گهوڙن تي سواري ڪئي وڃي ٿي ان ڪري اناج، ڪپھ ۽ ٻين زراعتي پيداوار جي ٻاهرنيڻ يا ٻاهران آڻڻ لاءِ سهولتون ميسر نہ آهن.

رني ڪوٽ، جو دنيا جي مکيہ ڪوٽن مان هڪ آهي سير لاءِ هوند دنيا جا ماڻهو ان کي ڏسڻ لاءِ اچن سو رستي جي سهوليت کان محروم آهي. ٿر بہ بارش پوڻ بعد ملڪ باغ بهار بنجيو وڃي ان ۾ پهچڻ لاءِ ڪي خاص رستا نہ آهن. سمنڊ جي ڪناري گهمڻ لاءِ رستو نہ آهي. ڪراچي، جو مرڪزي شهر آهي ان ۾ پهچڻ لاءِ سن رني ڪوٽ کان جيڪڏهن رستو ٺاهيو وڃي ها تہ ١٣٠ ميل مسافري ٿئي ها هاڻ ٢٠٠ ميل مسافري طئہ ڪرڻي پوي ٿي.

ڪيچ طرف وڃڻ لاءِ رستو ڪونہ آهي. ساري ننڍي ضلعي ۾ ريلوي لائين ڪانہ آهي. سنڌونڊي تي صرف ۴ پليون آهن جنهن ڪري هڪ ضلع کان ٻي ضلعي تائين پهچڻ لاءِ وقت ۽ مسافت لڳي ٿي. نوابشاھ، ٿرپارڪر، سانگهڙ، خيرپور، دادو ۽ سکر ضلعن ۾ سواءِ چند رستن جي عمدو رستو ڪونہ آهي. ان ڪري مڇي ۽ ٻاهران واپار جي آمدني ۽ روانگيءَ ۾ مشڪلات ٿيو پوي. جيڪي انگريزن جي ڏينهن ۾ ڪچا رستا آمدورفت لاءِ ٺهيا هئا انهن مان ۵٠ سيڪڙو رستا اجان ڪچا آهن جن تي مسافري ڪرڻ سان ماڻهو ڏوڙ ۽ مٽيءَ سان پرجيو پوي. موٽر ۽ سواريون ان ڪري خراب ٿيو پون. فرنٽيئر ۽ پنجاب جي مقابلي ۾ سنڌ ۾ باوجود ايراضي ڪم وبيش

هڪ جيتري هئڻ ڪري اڏ جيترا رستا نہ ٺهيا آهن. رستن تي وڻ ڪونہ پوکيل آهن. انهن جي تعمير اهڙي نموني ڪئي وئي ٿي جو جلد خراب ٿيو پون. پيلن ۾ رستا موٽرن جي آمدرفت لاءِ موزون نہ آهن ان ڪري ڏاڙيلن ۽ چورن جي لڪڻ لاءِ سهوليت پيدا ٿيو پوي. پنجاب سان رستو نيشنل هائي وي آهي جو انگريزن پنهنجي مليٽري جي سهوليت خاطر بنايو هو ليڪن هندوستان ۾ وڃڻ لاءِ ڪوبہ خاطر خواه رستو نہ آهي. ننڍين ڳوٺ ۾ رستا پڪا ڪونہ ٺهرايا ويا آهن. گهڻيون پاڻ ۽ ڏوڙ سان ڀريون پيون آهن.

هڪ وڏو رستو ڪراچي کان حيدرآباد تائين سپر هاءِ وي آهي ان تي آمدرفت گهٽي آهي پر ٻنهي طرفن کان اچڻ وڃڻ جو انتظام نہ هئڻ ڪري حادثا گهڻا ٿين ٿا. يا تہ انهي رستي جي ٻنهي طرف اچ وڃ جا رستا ٺهرائڻ گهرجن يا جدا رستو ٺهرائي ان خامي کان بچائڻ گهرجي.ڪراچي کان انگريزن جي ڏينهن ۾ هڪ رستو سيوهڻ تائين هوندو هو جنهن کي تقريبن هڪ سو سال گذري ويا آهن تہ پڪو نہ ڪرايو ويو آهي.نوابشاه کان ڪراچي تائين وايا رني ڪوٽ رستو ٺهرائڻ لاءِ تجويز هئي پر اها رهي پيئي آهي. ان لاءِ نئي پل، محراب پور کان سن تائين درياه تي ٺهرائڻي پوندي.

۱۲. زرعي آبادي وڌائڻ لاءِ پاڻيءَ جو انتظام

سنڌ ۾ آبادي وڌائڻ لاءِ جڏهن سنڌ بمبئي سان گڏ هئي تہ ۱۹۴۵ع ۾ پنجاب ۽ سنڌ جي وچ ۾ دهلي ۾ جي مرڪزي سرڪار جي منظوري سان هڪ عهد نامو ڪيل هو جنهن ۾ سنڌ ۾ جملي پاڻيءَ جو اڌ کان مٿي پاڻي سنڌ کي ملڻ جو شرط پيل هو ۽ ان ۾ خاص بندش اها هئي تہ پنجاب ڪوبہ نئون بند يا بيراج سنڌ جي اجازت کانسواءِ ڪونہ سگهندو. جيئن تہ اهل پنجاب کي سنڌ کي ڪالوني ڪري هلائڻ جو حرص هو ان ڪري ان لاءِ راه ٺيڪ ڪرڻ واسطي هنن ون يونٽ بنايو جيئن ٻن صوبن جي وچ ٿيل عهد نامو ختم ٿي وڃي پوءِ هنن پنجاب ۾ نوان بيراج ۽ ڊئم (بند) ٻڌائڻ شروع ڪيا. ٽن دريائن راوي، ستلج ۽ بيلس جو پاڻي پارت کي وڪڻي انهي کان ۽ ٻاهرين ملڪن کان پيسا وٺي سنڌ جي حصي جي پاڻيءَ کي پنهنجي ڪتب آڻڻ شروع ڪيو.

پنجاب جي اريگيشن سيڪريٽري مسٽر ايس ڪي بلوچ جو لکيل انگريزيءَ ۾ احتجاجي نوٽ تازو سنڌيءَ ۾ ڇپايل ڪتاب "پاڻيءَ ۾ پساه" ان جي شاهدي ڏيڻ لاءِ ڪافي آهي پر خدا جي مار پوي پاڪستان جي لفظ تي يا پنجابي تشريح واري اسلام تي جنهن جي نالي ۾ سنڌين خلاف ٿيندڙ هر استعمال جي ڪم لاءِ جواز پيدا ڪيو وڃي ٿو.

اهل پنجاب ۽ مهاجر ٻن وڏين بدمعاشن کي مُکيہ رهبر سڏي انهن جي نالي ۾ هر ناجائز ڪم کي جائز بنائڻ لاءِ جواز پيدا ڪيو وڃي ٿو. ٽي ويءَ تي جناح ۽ اقبال لاءِ روزانو پرچار ڪيو وڃي ٿو تہ انهن هي فرمايو آهي. جناح جي قبر تي ۵ ڪروڙ روپيا خرچ ڪري عوام کي بيوقوف بنائڻ لاءِ ان کي بلبائي قوم ۽ قائداعظم جي نالن

سان سڏبو وڃي ٿو. جيتوڻيڪ اهي انگريزن جا ايجنٽ، بداخلاق، سنڌين جا دشمن، نہ سيرت نہ صورت ۾ مسلمان هئا. هاڻ حالت اها آهي تہ باوجود ايراضيءَ ۾ ڪم ويش هڪ جيترو هئڻ ڪري:

پنجاب ۾ ڪڻڪ جي آبادي سال ۷۴ - ۱۹۷۳ع	۱,۹۵, ۴۰۰۰۰	سنڌ ۾	۳۰۷٦۰۰۰
پنجاب ۾ ڪپھ جي ايراضي	۲۳۸ ,۳...	سنڌ ۾	۱۱ ,٦۷٦۰۰
پنجاب ۾ ڪمند جي ايراضي	۱۰۹۱ ,۰۰۰	سنڌ ۾	۲۵۱۰۰۰
پنجاب ۾ چانورن جي ايراضي	۰۷ ,٦۳۰۰۵	سنڌ ۾	۲ ,۵۱۸۰۰

جملي پنجاب جي آباد ايراضي۹۴۰۰، ۱۹، ۲ ۽ سنڌ جي جملي ايراضي ۸۱۰۰، ۱۸، ۱، تفاوت ۳۰۰۰، ۱۱، ۱ سنڌ ۾ گهٽ ايراضي آهي.

منگلا ڊئم، چشمہ ڊئم، تربيلا ڊئم سڀ عهد نامي جي خلاف ورزي ڪري نهرايا ويا آهن.ازانسواءِ سنڌ ۾ بارش جي پاڻيءَ کي روڪي بند ٻڌائڻ جي اسڪيمن کي روڪي ان لاءِ مقرر ڪيل سنڌ جا پيسا پنجاب ۾ صرف ڪيا ويا آهن.

سنڌ ۾ سمنڊ جي طرف زمين وڌائڻ، ڪلراٺي زمين کي سڌارڻ ۽ باغات پوکڻ، جبل جي زمين کي آباد ڪرائڻ، سنڌودرياھ جي واڌو پاڻيءَ کي روڪي ڊئم ٻڌائڻ جون جملي اسڪيمون اسلام ۽ پاڪستان جي نالي ۾ رد ڪري سنڌ کي ويران ۽ برباد ڪيو وڃي ٿو.وڏيڪ ماڻهو آڻي، ان جي سرزمين تي ماڻهن جو وڌيڪ بوجو وجهي غريب بنائڻ لاءِ هرڪا تجويز اختيار ڪئي ٿي وڃي. سنڌ مان نڪرندڙ ٽن براجن، سکر براج، گڊو براج ،ڪوٽڙي براج ۽ مکي ڍنڍ جي ٦۰ لک ايڪڙ زمينن کي پنجابين جي حوالي ڪيو ويو آهي

۱۳ - سنڌ ۾ گهڻا هنري ڪارخانا کولايا ويندا

سنڌ وارن جي تجويز هئي تہ سنڌ ۾ گهڻا هنري ڪارخانا کولائي زمين تان آبادگارن جو بوجو هٽائي گذر معاش لاءِ موزون زمين ڇڏي وڃي. ان لاءِ ڪراچي بندر سنڌ ۾ هئڻ ڪري سازگار حالتون هيون آهستي آهستي ڪارخانا کلندا ويا پر سنڌ. مهاجر پنجابي سامراج جي ماتحت ٿيڻ ڪري ڪارخانن کولڻ جون پرمٽون مهاجرن ۽ پنجابين کي مليون جن انهن ۾ اڪثر مزدور بہ ٻاهران گهرائي رکيا ان ڪري جنهن فائدي لاءِ ڪارخانا کولايا ٿي ويا سو حاصل ٿي نہ سگهيو. نہ ڪارخانا سنڌين کي کولڻ جي اجازت ملي ۽ نہ وري سنڌي مزدور رکيا ويا. ان ڪري غير سنڌي ماڻهن جو آمد وڌندي ويئي. هن وقت ڏاري ٻہ هزار ڪن ڪارخانا سنڌ ۾ کلي ويا آهن جن ۾ ۲۰ لک ڪن مزدور ڪم ڪن ٿا تن ۾ ۵۵ هزار ڪن سنڌي مس آهن. انهن

ڪارخانن جي ڪمائي ۽ مزدورن جو روزگار ٻـ سنڌين کي نصيب نـٿو ٿئي پاڪستان جو وجود ۾ اچڻ رحمت جي بدران زحمت ثابت ٿيندو پيو وڃي. ڪاٺيون، تيل، سوئي گيس ۽ ڪوئلي جون صنعتون ٻـ رڳو غير سنڌين سان سٿيون پيون آهن. سوئي ۽ سيري گيس جو فائدو سواءِ چند وڏن شهرن جي پنجاب کي ڏنو وڃي ٿو.

هاڻ تيل سنڌ مان نڪتو آهي ان جي ڪمائي، نفعو ۽ ان ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهو اڪثر غير سنڌي آهن. اهي جايون ڪالونين وانگر ڪم اچي رهيون آهن. سيمنٽ، لوهه، ڪنڊ ۽ ڪاٺ جا ڪيئي ڪارخانا کلي سگهن ٿا پر اهو ڪاتو مرڪزي حڪومت جي هٿ هيٺ آهي جنهن تي ڪنٽرول پنجابي مهاجر سامراجين جو آهي تنهنڪري ان مان سنڌ کي فائدي پهچڻ جو امڪان نـ آهي.

هاڻ رجحان اهو پيو ڏسجي تـ ڪارخانا سنڌ جي عيوض پنجاب، فرنٽيئر ۽ بلوچستان ۾ کوليا وڃن ٿا اتي ٻـ اڪثر مڪاني ماڻهن کي مزدور ڪري نـٿو رکيو وڃي. ڪارخانا تـ غير مڪاني ماڻهن جا ٿين ٿا.جيڪڏهن اها حالت رهي تـ اهو وقت پري نـ آهي تـ بلوچستان ۽ سنڌ پنجاب جون ڪالونيون بنجي وڃن ۽ سنڌي ٿوري وقت ڪانپوءِ ريڊانڊين جي حالت اختيار ڪري وڃن. ان جو علاج پاڪستان کي ختم ڪري سنڌوديش ڻاهي پارت سان الحق (ڪنفيڊريشن) ڪرڻ ۾ مضمر آهي.

ان راهه ۾ اسلام ۽ مسلمانن جي قوم جو ڏوڪو رڪاوٽ وجهڻ وارو آهي. تنهنڪري اهل سنڌ کي خبردار رهڻ گهرجي تـ پاڪستان کي گريٽر پنجاب ڪري سمجهڻ لڳن ۽ اسلام کي ڪنهن ٻـ صورت ۾ اڳي وانگر ڪتب آڻڻ جي ڏوڪي کان بچڻ جي طرف راغب نـ ٿين. هندوستان سان الحاق ڪرڻ ڪري ڪين مارشل لا جي مصيبتن کان آزادي ملندي ۽ جمهوريت جو صحيح فائدو حاصل ٿي سگهندو.

١۴ - روزگار جا ذريعا وڌي ويندا

هڪ وقت سنڌ ۾ روزگار جا ذريعا زراعت، مال چارڻ، مڇي مارڻ ۽ مڪاني مزدوري هئي. پر امڪان هو تـ ملڪ کي انگريز سلطنت جي غلاميءَ کان آزادي ملڻ بعد پيا ٻـ ڪيترا ذريعا روزگار جا کُلي پوندا. بدقسمتيءَ سان پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ بعد سنڌي، مهاجر پنجابي سامراج جي غلاميءَ هيٺ اچي ويا ۽ پنهنجي ملڪ جي اقتصاديات تي سنڌن قبضو نـ رهيو، ان تي حڪمران مهاجر دانشمند طبقو ۽ پنجابي سامراج بنجي ويو.

سنڌين جڏهن ٻـ ان لاءِ گهر ڪئي ٿي تـ سنڌن سياستدانن کي خريد ڪري خوش رکي ماٺ ڪرائي ويئي آهي، هن وقت هزارين تعليم يافتـ ماڻهو روزگار کان سواءِ گذاري رهيا آهن. هارين جي محنت مان پورو فائدو ورتو نـٿو وڃي، جنهنڪري ماڻهن جو ڪيترو حصو نشي، ڪرائيم، خانـبدوشيءَ جي حالت ۾ گذاري رهيو آهي. سمورن ڪارخانن، مقاطعن، ٽرانسپورٽ، سرڪاري نوڪرين، بئنڪن، ۽ خانگي نوڪرين تي قبضو غير سنڌين جو رهي ٿو.

نربهڪٽرن، موٽرن، بسن هلائڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪي اسڪول ڪو نه کوليا ويا آهن جنهنڪري سنڌي ڊرائيور تيار ٿي سگهن ان ڪري ٻاهرين ماڻهن کي گهرائي انهن جي جاين تي رکيو وڃي ٿو. واڍن، رازن، درزين، ۽ ٻين ڪيترن هنرن لاءِ اسڪول کولڻ جي ضرورت آهي پر اهي ڪم ڪير ڪري؟ وزير اڪثري خوشامند يا اقتدار جا طالبو رکيا وڃن ٿا. حڪومت تي قبضو پنجابي مهاجرن جي گڏيل سامراجي ڪاموري جو آهي. نوان ٻهاري اچن ٿا ته نوڪريءَ ۾ اول ترجيح انهن کي ڏني وڃي ٿي. انهيءَ سموري ڳالهه جو مدار مسلمانن جي جداگانه قوم يا پاڪستان جي رهاڪن جي نظريي تي آهي، اها خرابي چاڙهي واڙي سامراجي طبقي طرفان رٿي وئي آهي. سنڌ جي رهاڪن جي جداگانه قومي نظريي کان انڪار ڪرڻ جو ڪارڻ اهي خرابيون آهن. تنهنڪري سنڌ جي رهاڪن کي هيءَ ڳالهه صاف ذهن ۾ وهارڻي آهي ته مسلمانن جي جداگانه قوم يا پاڪستان قوم جو نظريو ڏوڪا آهن، اهي سنڌين جي استحصال لاءِ ايجاد ڪيا ويا آهن تنهنڪري مذهب کي سياست سان گڏڻ ڪري جي نقصان پهچن ٿا تن کان خبردار رهڻو آهي. قرآن، حديث اسلام- پاڪستان وغيره جا نالا غريب سنڌي عوام کي برغلائڻ لاءِ اچاريا وڃن ٿا.

اُهي ڳالهيون اڳي به سنڌي درويشن اڳيان آيل هيون جنهن ڪري هو چئي ويا ته:

"جيسين منبر- مسجد، مُناري، ويران نه ٿيسن،
تيسين حال حقاني ميان سچو حاصل نه ٿيوي"

شاهه باهو فرمايو هو ته:

" نماز پڙهڻ ڪم زنانا، روزا رکنا صرفا روٽي،
ول ول ڪلما اهي پڙهن، دل جنهاندي کوٽي ."

اقبال ۽ جناح جهڙن دجالن جي نالي ۾ هاڻ سنڌين کي بيوقوف نه بڻجڻو آهي.

(١٥) سنڌ جو ڪلچر ۽ تهذيب زور وٺندا

سنڌ جي ڪلچر جو قديم ورثو محبت آهي. نفرت ۽ نفاق سان سنڌين کي واسطو نه رکڻو آهي. هنن مٿي ذڪر ڪيل سامراجين پهرين سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن ۾ مُلاجي مذهب جي نالي اختلاف پيدا ڪيا. جي اهي جدا قومون هيون. اهي ٻئي ڌريون ٻولي ساڳي ڳالهائيندا هئا. صوفي خيالات رکندا هئا. بلاشاهه، شاهه باهو، گرونانڪ، شاهه لطيف، سچل، ساميءَ جا تعليم ڏني هئي ان ۾ محبت جو پرچار هو. جناح ۽ اقبال نفرت جو پرچار ڪيو جي ٻئي انگريزي سامراج جا ايجنٽ ۽ اسلامي تعليم کان عاري هئا. نتيجو

اهو نڪتو ته اسان انهن بدمعاشن جي پوئلڳيءَ ۾ پنهنجي هندو پاڙن کي جي صدين کان اسان سان گڏ رهندا آيا هئا. جن شاهه لطيف. شاهه عنايت. سچل ۽ روحل، بيدل شاهه فقير جي درگاهن جون خدمتون ڪيون تن کي ملڪ ڇڏي ٻاهر وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو. انهن کي موٽائي آڻڻ ڪانسواءِ اسان جو ڪوبه چارو ناهي. اهو تڏهن ٿي سگهندو جڏهن پاڪستان جهڙي پليت سامراج کي ڊاهي سنڌو ديش ناهڻ لاءِ هندستان سان الحاق نٿا ڪريون.

اسان کي سنڌ جي پائي پڳڙي مل کي وڏيڪ پيارو سمجهڻ گهرجي بنسبت اقبال ۽ جناح جهڙن نفرت جي پندارن جي. ڪلچر جو مکيه جزو زبان آهي. جنهن ۾ شاهه، سامي وغيره محبت جا گيت ڳايا آهن. مونکي ياد آهي ته هڪ دفعي علي محمد شاهه راشديءَ، مولانا مودوديءَ کي پنهنجي جاءِ تي نيرن جي دعوت تي گهرايو هو. پاڪستان اڃان ٺهيو نه هو. راشدي صاحب کيس چيو مولانا ملڪ ته پاڪ ٿيو نه آهي پوءِ انکي پاڪ سڏڻ ڪيتري قدر جائز آهي ته چيائين ته "جيڪڏهن ڪاڪوس تي چڙهي اذان ڏبي ته مسجد ڪونه ٿي پوندو. سوئر کي الله اڪبر ڪري ذبح ڪبو ته حلال ڪونه ٿيندو. جنهن ملڪ جا علمبردار اقبال ۽ جناح جهڙا هوندا ان ۾ ڪهڙي پاڪيزگي ايندي."

ڪرشن مهاراج، مهاتما ٻڌ، جين مذهب جي پرچار ڪئي هتي جي درويشن اهنسا ۽ اتحاد جو پرچار ڪيو. هاڻ هي سامراجي پارٽ جي خلاف نفرت جو پرچار صرف ان ڪري ڪري رهيا آهن ته سنڌ جي استحصال لاءِ کين ڇوٽ ملي.

سنڌين کي جيڪڏهن ريڊ انڊين وانگر ختم ٿيڻ کان بچڻو آهي يا پنهنجي تهذيب ۽ محبت جي نالي کي قائم رکڻو آهي ته هندوستان سان الحاق (ڪنفيڊريشن) طرف رخ ڪرڻو پوندو. اسان کي گهڻو وقت مغرب (عرب) جي طرف راغب ڪيو ويو آهي.

پر لاچار شاهه لطيف جهڙي بزرگ کي چئي ڏيڻو پيو ته :

"پورب مارياس- پورب منهي آهيان
متيون ڏيئي لوڪ کي، چري آئا ٿياس
جنين نه جيهاس- مون لنو لڳي تن سين"

١٦ - ڌارين جي استحصال کان سنڌي آزاد ٿيندا

انگريزن جي ڏينهن ۾ انگريزي ۽ پنجابي استحصال کان سنڌي شاڪي هئا. پنجابين کي پوليس ۾ نوڪريون، جمڙائو ۽ منڙائو وغيره واهن تي زمينون ڏنيون ويئون، سنڌي هاري ٻي زمين وينا هئا. خيال هو ته انگريزي سامراج ختم ٿيندو ته زمينون ۽ نوڪريون سنڌين کي ملنديون. بيراج نڪرندا. ڪارخانن ۾ سنڌين کي ڪم ويندو ان ڪري پاڪستان جي قيام مان ڪيترائي خواب خيال جاڳايا ويا پر پاڪستان

قائم ٿيڻ بعد زمينون جي هندن جي هٿن ۾ هيون سي مهاجرن کي ڏنيون ويون ۽ ٻي زمين هاري ائين رهجي ويا.

نوڪريون اڳي رڳو پنجابين کي مليون هاڻ ته مهاجرن ۽ پنجابين پنهنجو ورثو ڪري ورهائڻ شروع ڪيو. چو جو هو مسلمان هئا. هندن ته شاهه لطيف ۽ شاهه عنايت کي پنهنجو رهبر ٿي ڄاتو پر هنن ته "سنڌين کي گڏهه هڪلڻ ۽ انن ڪاهڻ" جي قوم ڄاڻائي انهن کي سڀ ڳالهه کان محروم ڪري ڇڏيو.سنڌي تعليم کي بيڪار ڄاڻي قومي زبان، ٻاهرين اردوزبان کي ڄاتو ويو. جناح جنهنجو ماءُ پيءُ سنڌ ۾ رهڻ ڪري سنڌي ڳالهائيندا هئا تنهن پنهنجي اقتدار جي حصول لاءِ مهاجر ۽ پنجابين کي راضي ڪرڻ واسطي اردو کي قومي زبان ڪري مروج ڪيو.

خان بهادر کهڙي جنهن سنڌي زبان لاءِ زور رکيو تنهن کي جيل ۾ وجهي ابن الوقت پير الاهي بخش کي وزير اعليٰ مقرر ڪيو ويو. هندن جي ڇڏيل جائداد، زمينون مهاجرن ۽ پنجابين کي ڏني ويئي. سنڌ ۾ چوٿون حصو ماڻهو خانه بدوش ۽ ڇڙوڇڙ گهرن ۾ زندگي گذاري رهيا هئا. انهن جي آبادڪاري جو انتظام ڪري ابن الوقت پير الاهي بخش هزارها ايڪڙ ڪراچيءَ ۾ مهاجرن کي الاٽ ڪري قرض ڏياري گهر ٺهرائي ڏنا.

زوريءَ اردو زبان ننڍين ٻارن کي سيکارڻ جو حڪم ڪيو. جناح ۽ لياقت علي اهو دستور وڌو ته سنڌ اسيمبليءَ جا چونڊيل وزير تن کي پروڙا هيٺ خارج ڪري ٻيا پنهنجا هٿ ٺوڪيا وزير رکڻ شروع ڪيا سنڌ جا وڏيرا جيڪي اقتدار جا بکيا هئا سي ان ڳالهه تي چڙهت ڪري اهڙي طرح ڌارين جي غلامي ڪري سنڌ جي مفادن سان غداري ڪرڻ کي پيشو ڪري سمجهڻ لڳا. ان ۾ وڏي حرامزادگي ۽ زور آوري جناح ڪئي.

لياقت علي ته باقاعدي سنڌين ۽ پنجابين وغيره مان هڪ ابن الوقت گروهه پيدا ڪري مهاجر سامراج قائم ڪرڻ جو دستور وجهڻ چاهيو ٿي ليڪن اهل پنجاب، جي جنگي ذهنيت جا هئا تن هن کي قتل ڪري واصل بہ جهنم ڪري ڇڏيو. پوءِ ته جنسي سنڌي سياستدان ڌارين جي غلاميءَ تي اقتدار جي حصول لاءِ هڪ ٻين تي چڙهت ڪرڻ لڳا.

انهيءَ قدم کڻڻ کان پوءِ مهاجر ڪجهه جهڪا ٿيا ۽ واڳ پنجابين جي قبضي ۾ آئي جن ٽي دفعا مارشل لا لڳائي حڪومت هلائي آهي. هاڻ ته اڃي اسلام جي پٺيان پيا آهن. ڪم شيطان جا ڪن، دلالي امريڪا جي، نالو اسلام جو. نتيجو اهو نڪري رهيو آهي جو عوام اسلام جي نالي کي ڌوڪي بازي سمجهڻ لڳو آهي.

١٧ - مال جي پيدائش ۾ واڌارو ٿيندو

سنڌ زرعي ملڪ هو ان ۾ ٻيلا هئا ۽ جبلن ۾ چراگاهون هئڻ ڪري مال ماڻهن وٽ جام هو. هو ان جي واڌاري لاءِ ڪوشان هئا. سنڌي باوجود گوشت خور جي

پنهنجي گذارو ڏڌ مکڻ، ڀاڄي، بصر تي ڪندا هئا. گوشت ٿورو واپرائيندا هئا. هي نوان آيل ماڻهو گوشت گهڻو کائڻ لڳا. لکها جانور ڪهي انهن جو گوشت واپرائڻ لڳا ان تي اهل سنڌ ايگريڪلچرل ڪميشن مقرر ڪري مال جي واڌاري لاءِ چراگاهون ۽ ٻيلن جي واڌاري جون رٿون تيار ڪرايون پر نتيجو الٽو نڪتو. بارش گهٽ پوڻ لڳي، ٻيلا زبون ٿيڻ لڳا، مال سال بسال گهٽ پيدا ٿيڻ لڳو. نتيجو اهو نڪتو ته ٻاهران پائوڊر جو کير گهرائڻ شروع ٿيو سوبه شهرن تائين مس ميسر ٿي سگهيو.

بار برداري ۽ هرن ڪاهڻ لاءِ ڏڳا گهٽجڻ لڳا. اڳي هڪ جوڙو ١٥٠ روپيه ملندو هو هاڻ ڏهه هزار تائين وڃي لڳو. هاڻ ان جي جاءِ تي ٽريڪٽرن اچي ڪم ڏيڻ شروع ڪيو آهي. تيل مهانگو، هاري سست ٿي هر ٽريڪٽرن جي ذريعي کيڙڻ لڳا آهن. جنهن صورت ۾ تيل تي ڪروڙها روپيا زرمبادله تي خرچ ڪرڻا پون ٿا. اڳي ٨ آنه ڪان هڪ روپيه سير گوشت جو وڪامندو هو هاڻ ٢٧ روپيه وڃي لڳو آهي. ڪڪڙ ان آنه ملندو هو سو هاڻ ٣٥ يا ٤٠ روپيا وڃي لڳو آهي.اڳي مال گهڻو هئڻ ڪري انهن جو پاڻ پوک لاءِ ڪم ايندو هو. هاڻ مال گهٽ ٿيڻ. فصل گهٽي ٿيڻ ڪري ڪيميائي پاڻ ڪم اچڻ لڳو آهي، جنهن جا ڪارخانا سرڪار طرفان يا خانگي ماڻهن طرفان کوليا وڃن ٿا پر پوءِ به پورت ڪانه ٿي پوي. ڪروڙها روپين جو ڪيميائي پاڻ ولايت مان گهرائي زرمبادله جو نقصان سٺو وڃي ٿو. مکڻ، کير ٻاهران گهرايو وڃي ٿو يا ڳوٺن ۾ ملڻ مشڪل ٿيو پوي، وڏين اسپتالن ۾ بيمارن لاءِ سٺو کير ۽ مکڻ مشڪل سان ملي ٿو. جي ٿو ملي ته ٻاهران گهرايل ڪم آندو وڃي ٿو.

اٺ، مينهون به گهٽبيون وڃن. ٻڪريون ۽ رڍون جيتوڻيڪ ٽي دفعا سال ۾ ڦر ڏين ٿيون ته به انهن جي افزائش گهٽبي وڃي.

ڍنڍون سنڌ ۾ گهٽيون آهن. انهن ۾ مڇي ۽ پکي ڪثير تعداد ۾ مارجي گوشت جو ڪم ڏئي سگهن ٿا يا پالي سگهجن ٿا پر انهيءَ طرف توجهه ڪير ڏي. حڪومت تي خود مطلب اعتدار پرست ماڻهو رکيا وڃن ٿا تن کي به اختيار ڪجهه نٿا ڏنا وڃن جنهنڪري ڪم سمورو سيڪريٽرين جي هٿن ۾ رهي ٿو جي شهري ۽ ڌارين هئڻ ڪري ان ڪم ڏي توجهه گهٽ ٿا ڏين معاملو روز بروز بگڙندو وڃي.

١٨ - باغات ۽ ڀاڄين جي واڌاري جو انتظام

اهي پوکون ٻارهن مهينا پاڻيءَ تي ٿين ٿيون. پاڻي گهڻو پنجاب کڻي وڃي ٿو، کوهن مان اڪثر پاڻي کارو نڪري ٿو، ان جي باوجود ماڻهن ان طرف اڳي کان زياده توجهه ڏيڻ شروع ڪيو آهي پر پاڻي گهٽ هئڻ ۽ ٻارهن مهينا پاڻي ميسر نه ٿيڻ ڪري باغات ۾ خاطر خواه واڌارو نه ٿيو آهي. ڪي وڏا زميندار انبن ۽ ٻين ميون جي پوک ڪن ٿا پر اڳهه وڏي وڃڻ ڪري ملڪ کان ٻاهر موڪلڻ ۾ فائدو ٿا سمجهن، بصر، مرچ، داليون پوکيون وڃن ٿيون پر اڳهن تي ڪنٽرول نجي واپارين جو هئڻ ڪري آبادگارن کي فائدو نٿو پوي، واپاري سٺو هٿي اڳهه گهٽايو ڇڏين جنهن ڪري

پوک وارن کي نقصان پوي ٿو. غريب آبادگار گھڻو وقت ذخيرو ڪري فصل جي پيداوار رکي نٿا سگھن. واپاري اول ۾ اگھ لاهيو ڇڏين دير سان اگھ چاڙهڻ جو فائدو اهي ٿا کائين. آبادگارن کي اڪثر فائدو نٿو پهچي. گھڻي تعداد ۾ بصر، مرچ، ۽ ڀاڄي رکي نٿا سگھن. انهن کي ذهن ۾ بند ڪرڻ لاءِ سرڪار طرفان توجهه گھٽ ڏنو ٿو وڃي. ڪي واپاري ان طرف توجهه ڏين ٿا پر انهن جو مداروري به پيداوار تي ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڪثير تعداد ۾ پيداوار نٿي ٿئي ته وڏو ڪارخانو ذهن ۾ بند ڪرڻ جو ڪلچي نٿو سگھي. انبن ڪانسواءِ هيو افغانستان ۽ بلوچستان جي طرف جو ميوو اجا هتي آباد ٿيڻ ۾ ڪامياب نه ٿيو آهي. ڪيلي جي فصل مان ڪجهه وقت چڱي پيدائش ٿي پر پاڻيءَ جي گھٽتائي ۽ آب وهوا جي تبديلي ڪري هاڻ ان جو رواج به گھٽبو وڃي. ناريل، ڪجيون به پوکڻ لاءِ ماڻهن ۾ شوق پيدا ٿيندو وڃي پر وري سوال پاڻي جو پيدا ٿئي ٿو. پاڻي سمورو پنجاب ڇڪيو وڃي، هاڻ پوکون ڇاتي ٿين.

جبلن ۽ ٿرن ۾ پوک جو درياءَ جي پاڻي ۽ بارش جي گھٽتائي ڪري اجان رواج نه پيو آهي. سرڪار سنڌين جي هجي ته بهتر ٿئي ها. مهاجرن جو زور ڪارخانن ۽ واپار تي آهي. پنجابي حڪومت هلائڻ لاءِ وڏين پوکن ڪمند، ڪپهه، ڪٽڪ جي طرف توجهه ڏين ٿا.

١٩ - ڳوٺن جي تعمير ۽ ترقيءَ تي نظر

سنڌي گھڻي وقت کان چوماسي بارشن کي محروم هئڻ ڪري، براجن جي پاڻي، واهن ۽ مال جي چاري تي گذران ڪندا هئا.

اڪثر ماڻهو مال چارڻ ڪري هڪ جاءِ تي نه هوندا هئا. خانه‌بدوش هوندا هئا. ڀيا ڍنڍن، ڀيلن، دريائن جي پر ۾ ڳوٺ ٻڌي ويٺل هئا. اٽڪل ٤٠ سيڪڙو ماڻهو خانه‌بدوش يا ڇڙوڇڙ گھرن ۽ ننڍن ڳوٺن ۾ رهندڙ هئا. جتي صفائي، صحت ۽ سٺي پاڻيءَ جي پيئڻ جو انتظام ڪونه هو.

سنڌ ايگريڪلچر ڪميشن تجويز ڏني ته ڳوٺ ٻڌائي ماڻهن کي رهائڻ گھرجي. جت پڪيون جايون، بجلي، پڪا رستا، پارڪ، اسڪول، سٺو پيئڻ جو پاڻي، حفاظت لاءِ پوليس چونڪي وغيره جو بندوبست هئڻ گھرجي. سنڌ وٽ ڪجهه پيسو هو پيو قرض ڪٺي اهڙو تعمير ۽ ترقيءَ جو ڪم ڪرائڻو هو. پر پاڪستان قائم ٿيڻ ڪانپوءِ سرڪار جو توجهه مهاجرن جي آباڪاريءَ طرف رجوع ٿيو اميد هئي ته ان کان واندا ٿي سنڌ سرڪار وارا ان طرف توجهه ڪندا ته يڪدم ون يونٽ بنائي سنڌ صوبي کي ختم ڪيو ويو. اهي تعمير ۽ ترقيءَ جون تجويزون ختم ٿي ويون. مکي ڍنڍ ۽ براجن تي زمينون پنجابين کي ڏيڻ شروع ڪيائون. سنڌ جي نالي ولڻ کي ڏوهه قرار ڏنو ويو. حيدرآباد سنڌ اسٽيشن تان سنڌ جو اکر ڪٽيو ويو ان لاءِ ته ماڻهو وري سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڪوشش نه ڪن. ترقيءَ جون رٿون رد ٿي ويون. لکها روپيا ون يونٽ جي تشهير لاءِ خرچ ڪرڻ شروع ڪيا ويا. جنهن ون يونٽ کان آزاديءَ يا حقن جي

گهر تي ڪئي انکي علائقائي ذهنيت رکندڙ، پاڪستان جو دشمن ۽ اسلام جي خلاف سمجهي سزا ڏني ويئي يا سختي ڪئي تي ويئي. سنڌ جي واهن، زمين سڌارڻ، ڳوٺن جي تعمير، تعليم ۽ ثقافتي ترقيءَ جي ڪمن جهڙوڪ سنڌي ادبي بورڊ کي گرانٽ گهٽ ڪري ڏيڻ، چونڊيل بورڊ رد ڪري پنهنجي هٿ جا تاڦيل ڇاڙتا رکيا ويا. شاهه لطيف ڪلچرل بورڊ جي گرانٽ گهٽائي ويئي. ون يونٽ غلام محمد گورنر جنرل بڻايو هيو، اهو بيمار ٿي مئو، ان جي جاءِ تي سڪندر مرزا گورنر جنرل ٿيو، ان مسلم ليگ جي جاءِ تي ريپبلڪن پارٽي برپا ڪرائي ان ڪري اختلاف پيدا ٿيا نيٺ انهن کي ٽارڻ لاءِ ملڪ سان مارشللا لاڳو ڪري ڪم هلائڻ شروع ڪيو. جڏهن ماڻهو ان مان ڪڪ ٿيا ته امريڪين ايوب خان کي ڪڍي يحيٰي کي آڻڻ لاءِ تيار ڪيو. يحيٰي ايوب خان جي خلاف بغاوت ڪئي. هندوستان سان جنگ لڳي، ايوب خان استعيفا ڏئي يحيٰي خان کي واڳ ڏني جنهن اليڪشن ڪرائي. ون يونٽ ختم ڪئي. اپرندي پاڪستان کي مرڪزي اسيمبليءَ ۾ اڪثريت حاصل ٿي پر اهل پنجاب بنگال کي طاقت ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جنگ لڳي جنهن ۾ پاڪستان هارايو . اپرندو پاڪستان جدا ٿي ويو، ڀٽو وزيراعظم ٿيو. اميد هئي ته سنڌ جو رهاڪو هئڻ ڪري هو سنڌ جي ترقي ۽ تعمير لاءِ ڪجهه ڪندو پر هن جو مطمع نگاه اقتدار جو حصول ۽ قيام هو. ان کي پنجابين سنڌ جي فائدي لاءِ ڪم ڪرڻ نه ڏنا، نه هن ڪرڻ گهريا ٿي . هن کان ڪُڌا ڪم ڪرائي نيٺ ان کي ڦاسي ڏئي ڇڏيائون.

٢٠ - سنڌ ۾ ڌارين جي آمد تي بندش پوندي

انگريزي حڪومت جي ڏينهن ۾ پنجاب کان سک ۽ پنجابي آئي انهن کي زمينون ۽ نوڪريون ڏنيون وينديون هيون، انتي سنڌين کي اعتراض هوندو هو. پاڪستان بڻجڻ بعد سکن کي سنڌ مان ته منظم سازش هيٺ ڪڍيو ويو ليڪن ان جاءِ تي لکن جي تعداد ۾ هندوستان کان مهاجر آڻڻ جو سلسلو شروع ٿيو، مهاجر ٻين صوبن ۾ وڃڻ لڳا پر پنجاب وارن جلد بندش وجهي ڇڏي. بلوچستان ۽ سرحد ۾ ڪا گنجائش ڪانه هئي، جناح ۽ لياقت عليءَ جي سازش ڪري بي انتها مهاجر سنڌ ۾ اچڻ شروع ٿيا. محمد ايوب کهڙو وزير اعليٰ سنڌ هو ان انهن تي بندش وجهڻ شروع ڪئي جنهن تان جناح ۽ لياقت علي هن تي ناراض ٿي پيا ۽ ڪيس ڊسمس ڪري پير الاهي بخش جهڙي ايمان فروش ۽ غدار ماڻهوءَ کي خريد ڪري وزير اعليٰ بڻايو. جنهن نه رڳو سنڌ ۾ ٻاهرين ماڻهن جي اچڻ جا دروازا کولي ڇڏيا پر هنن کي هندن جون جائدادون، زمينون، ڪارخانا، دڪان، جڳهيون ڏئي وهارڻ شروع ڪيو انهن جي ٧٨ ڪروڙها روپيا خرچ ڪري آبادڪاريءَ جو انتظام ڪيو. آخر هي وزارت تان لٿو ته کهڙي کي ڊيجاري ون يونٽ ناهڻ لاءِ آندو. ون يونٽ بڻجڻ ڪانپوءِ هن کي وزارت تان لاٿو ويو.

پوءِ سنڌين غلطي ڪري هڪ ابن‌الوقت ذوالفقار علي ڀٽي کي طاقت ۾ آڻڻ ۾ مدد ڪئي جنهن ١٩٧٣ع جو آئين پاس ڪيو جنهن موجب مغربي پاڪستان جي ماڻهن

ڪي هڪ قوم چاڻي اجازت ڏني ويئي ته ڪٽي به وڃي رهن. ان تان اسان ناراضگي ڏيکاري، پير زادي عبدالحفيظ جنهن پنهنجي وزارت ۾ قانوني وزير هوندي آئين پلس ڪرايو هو تنهن کي سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگردن مار ڏني هئي ۽ بيگم لياقت علي، جا مهاجرن کي رضامند ڪرڻ لاءِ پنهنجي صاحب گورنر سنڌ مقرر ڪئي هئي ان جي بي عزتي ڪئي وئي هئي.ان ڪانپوءِ ته حالت اها رهي آهي ته لکها ماڻهو بي تحاشا سنڌ ۾ ايندا رهن ٿا. پاڪستان بنجڻ کان اڳ سنڌ ۾ غير سنڌي ۵ سيڪڙو به نه هئا، هاڻ ۴۸ سيڪڙو وڃي ٿيا آهن. جيڪڏهن اها حالت رهي ۽ پاڪستان ساڳي آئين سان قائم رهيو ته اصل سنڌي اقليت ۾ ٿي ويندا ۽ خدا نه ڪري ته سنڌين جي حالت ريڊ انڊين جهڙي ٿي وڃي. تنهنڪري اڳي سنڌ ۾ زمين تي ماڻهن جو بوجهو في ميل ۸۵ فرد هو جو هاڻ، ۳۵۰ فرد وڃي بيٺو آهي پر پنجاب ۾ بوجهو ۷۰۰ کن آهي. انهن جي مفاد وٽان آهي ته پنجاب وڏيڪ ماڻهو لڏائي مختلف طريقن سان سنڌ ڪالونائيز ڪرائين.

هاڻ ويتر جو امريڪا کان پيسا وٺي انهن جي اشاري تي افغانستان ۾ اسلام جي دوکي ۽ بهاني تي بغاوت ڪرائي اتن جنهن تي روس پنهنجن مفادن کي نقصان، ڏسي اچي افغانستان ۾ لشڪر گڏ ڪيو آهي. جنهنڪري ۴۰ لک کن پناهه لڏي پاڪستان آيا آهن. انهن مان ۲۰ لک سنڌ ۾ اچي ويا آهن، جي حالت اها رهڻ ڏني ويئي ته جلد انهن جو تعداد وڌي ويندو ۽ سنڌي اقليت ۾ ٿي پوندا. انهن جي اچڻ ڪري هو بي انتها جديد قسمن جا هٿيار سنڌ ۾ آڻي وڪرو ڪري رهيا آهن جن کي ڏوهاري ماڻهو خريد ڪري ڌاڙا ۽ اغوا جا ڏوهه ڪري رهيا آهن. هاڻ حالت اها بيٺي آهي جو سنڌ جو قريبن اڌ، ڏينهن رات جو سلامت نه رهيو آهي، ضلع هيڊڪوارٽر جهڙوڪ دادو، حيدرآباد، نواب شاهه، لاڙڪاڻو، شڪارپور ۽ سکر سلامت نه رهيا آهن.

۲۱ - سنڌين کي پاڪستان اندر مڪمل آزادي هوندي

جڏهن لاهور ۾ پاڪستان جو ٺهراءُ پاس ٿيو هو ته ان ۾ اهو صاف ظاهر ٿيل هو ته مسلم اڪثريت وارين رياستن کي جدا ڪري کين مڪمل آزاد ۽ خودمختيار رياستون بنايو ويندو. اهو ٺهراءُ پوءِ مدراس جي مسلم ليگ اجلاس ۾ مسلم ليگ آئين ۾ داخل ڪيو ويو هو جو سواءِ ٻه ڀاڱي ٽي جي تبديل نه ٿي سگهڻ وارو هو، ان کي دهلي جي ڪنوينشن ۾ جا مسلم ليگ جي اسيمبلي ميمبرن تي مشتمل هئي ۽ ان کي ڪوبه اختيار ڪونه هو ته اهو اصلوڪو ٺهراءُ تبديل ڪري سگهي. ان ۾ خدا جي مار پوي جناح ۽ ان جي حوارين تي جن ان کي تبديل ڪري اهڙي صورت ونائي. جنهن موجب سنڌ ۽ ٻيا ننڍا ملڪ هڪ پاڪستان جا حصا ٿي شمار ٿيڻ لڳا ۽ پاڪستانين کي هڪ قوم ڪري شمار ڪيو ويو. ان موجب سنڌين کي جدا قوم تسليم نه ڪيو ويو بلڪ ان ملڪ کي جو انگريزن جدا آزاد حيثيت ۾ فتح ڪيو هو هڪ اقليت جو صوبو ڪري رکيو ويو. پهرين ان کي بي ايمان جناح ۽ سندس دلال لياقت علي وزارتن کي بدلائي پنهنجا هٿ ٺوڪيا ماڻهو وزير ڪري رکڻ سان کوکو بنائي ڇڏيو هو جو آهستي ڪري پهرين

جملي مکيہ ڪاتن کان محروم ڪيو ويو. پوءِ ١٩٧٣ع جي آئين موجب صفا هڪ ٻويزن جي حيثيت ۾ ڪيو ويو. جنهن سنڌ سان وڏي غداريءَ جو ڪم ڪيو. ان کي ڪم ڪڍڻ بعد سردارن ڦاسي ڏئي ڪيفر ڪردار تي پهچايو. باقي ان ساري ٻرامي جي مکيہ ماڻهو تي ڪيئي ڪروڙن جو مقبروبنائي ائين ظاهر ڪيو وڃي ٿو تہ هو بابائي قوم هو انجو يادگار رکڻ لاءِ ائين ڪيو وڃي ٿو. انهي حالت کي محسوس ڪري مرحوم محمد امين کوسي صاف ظاهر چئي ڏنو تہ اهو سيڙهہ جو ڪنڊو سرزمين سنڌ ۾ پوريل آهي جيستائين ان جا هڏا ڪڍي سمنڊ ۾ نہ ڦٽا ڪيا ويندا ان وقت تائين سنڌ سان خير نہ رهندو. تنهنڪري اهل سنڌ کي ان جي قبضي کي سنڌ جي غلاميءَ جو مينار سمجهي انکي ڊاهي مسمار ڪرڻ جو عزم ڪرڻ گهرجي.

سنڌ آزاد نہ ٿيندي، جيسين تائين اهو سلامت آهي. پاڪستان بقول مولانا مودوديءَ جي هڪ پليت نامو آهي. اهو غلط بنيادن تي برپا ڪيل هو. تاريخي حقيقت جي خلاف هو. ان مان اهل سنڌ ۽ هند کي اڪيچار نقصان پهتا آهن.جيستائين اهو سلامت آهي سرمائيدار سامراجين جي سازشن جو اڏو تي ڪم ايندو ۽ اسلام جهڙي اعليٰ مذهب کي غلط تشريح ڏيڻ، نفرت ۽ ڏاڍ جو مرڪز بنائڻ سان اسلامي مذهب جي پاڙ پٽجي ويندي.

٢٢ - مرڪز ۾ ٽيڪسن موجب نوڪريون ۽ گرانٽون ملنديون

مرڪزي سرڪار کي سنڌ مان ٨٥ سيڪڙو ٽيڪس ملن ٿا ليڪن ان تي خرچ ٢ سيڪڙو بہ نٿو ڪيو وڃي. گرانٽون بہ سنڌ کي پنجاب ۽ ٻين صوبن جي مقابلي ۾ گهٽ ڏنيون وڃن ٿيون. مرڪزي نوڪرين ۾ هڪ هزار تي هڪ سيڪڙو مس سنڌين کي نوڪريون ڏجن ٿيون. صوبي ۾ چاليهہ سيڪڙو ماڻهو غير سنڌي رکيا ويا آهن.

مکيہ کاتا، ملٽري، خارجہ کاتو، فنانس، واپڊا، (P.I.D.C) ۽ ٻين مرڪزي نوڪرين ۾ سنڌي نہ هئڻ جي برابر آهن. انگن اکرن ڏيڻ جي ضرورت نٿو ڄاڻان، سنڌي ڪامورن طرفان ڏنل انگن اکرن مان اهو احوال پڌرو ٿي پوي ٿو. مون پنهنجي ڪتاب "سنڌوءَ جي ساڃاهہ" ۾ اهي انگ اکر ڏنا آهن.

....

باب چوٿون

پاڪستان سامراجي سازشن جو اڏو ٿي ڪم اچي ٿو

مٿي آئون ذڪر ڪري آيو آهيان ته ڪيئن ٻهرين انگريزن جمال‌الدين افغانيءَ جي وسيلي هنن اسلام ازم جو نعرو لڳارايو. ڇاڪاڻ ته نيپولين جي وڌندڙ طاقت کي روڪڻ لاءِ اسلام جي نالي ۾ هنن کي ترڪي حڪومت کي مضبوط ڪري انهن جي مدد جي ضرورت هئي. ترڪن ٽيپو سلطان جي خلاف انگريزن کي مدد ڏني هئي.

پهرين جنگ عظيم ۾ جڏهن ترڪن جرمن حڪومت جو ساٿ ڏنو ته انگريزن جرمن ۾ قومپرستيءَ جو جذبو پيدا ڪري ترڪن کي شڪست ڏني. هاڻ جڏهن عربن ۾ اسرائيل جي ڪري مخالفت پيدا ٿي آهي ته انکي روڪڻ لاءِ وري اسلامي اتحاد جو راڳ اچاري پاڪستان کي اڏو ڪري ڪتب آندو وڃي ٿو.

ڀارت آزاد ملڪ آهي، آمريڪا جي اشاري تي ڪم نٿو ڪري ته ان جي طاقت کي ٽوڙڻ لاءِ سکن، مسلمانن، جنتا پارٽيءَ جي معرفت ڀارت کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ هڪ طرف پاڪستان کي ڪتب آندو وڃي ٿو ته ٻي طرف افغانستان ۾ گڙٻڙ پيدا ڪري روس کي ڌمڪايو وڃي ٿو.

هرمز جو ڳچي سمنڊ پرشن گلف جي تيل لاءِ ڪنجي طورڪتب آندو وڃي ٿو. سامراجي سرمائيدار هڙني ملڪن کي دٻ آهي ته متان افغانستان يا ايران جي مدد سان تيل تي روس وارا روڪ وجهن. انڪري اربها روپين جا هٿيار پاڪستان کي ڏئي جنگي طرح مضبوط ڪيو پيو وڃي. انڪري هڪ طرف ڀارت وارا ٻڌي رهيا آهن ته ٻئي

طرف روس ڦاٿو پيو آهي. هٿيارن جي آڌار تي ملڪ ۾ مارشلا لڳائي سنڌ کي غلام رکي، ان جي زمين، ڪارخانن ۽ نوڪرين تي پنجابي قبضو ڪري رهيا آهن. داد فرياد ٻڌڻ وارو ڪونہ آهي.مغربي ملڪن جي غريبن جا همدرد پاڻ کي سڏائي جمهوريت جو آواز ڪڍن ٿا سي پنهنجي سامراجي لالچ ڪري پنجابين کي خريد ڪري سنڌ ۽ بلوچستان کي نقصان پهچائي رهيا آهن.

عرب ملڪ ڪمزور آهن پر پيسن جي ڪوٽ ڪانہ اٿن. انهن جو تيل ۽ ڪاٺيون مغربي ملڪن جي معرفت هلن ٿيون. اتي اندروني طرح بدامني ۽ بغاوت جو خطرو رهي ٿو. تن کي وقت سر مدد ڪرڻ لاءِ پاڪستان ۾ ٦٠ لک لشڪر پيسا ڏئي تيار رکيو وڃي ٿو جيئن هنن جي حاڪمن کي وقت سر مدد ڏئي بچايو وڃي. ٻئي طرف سنڌ ۽ بلوچستان کي غلام رکڻ لاءِ پنجاب سامراجي ملڪن کان مدد وٺي رهيو آهي.

جڏهن مصر ۾ سرونسٽن چرچل سر سڪندر حيات سان گفتگو ڪئي هئي تہ ظاهر ڪيو هئائين اسان پاڪستان جي مسلمانن تي آئينده ڀروسو رکي سگهون ٿا ان ڪري هندوستان ورهائي هڪ حصو مسلمانن حوالي ڪرڻ ۽ هڪ حصو هندن کي ڏيڻ جو ارادو رکون ٿا. آخر چو نہ رکن جڏهين پهرين جنگ عظيم ۾ اهي پنجابي مسلمان هئا جن انگريزن جا سپاهي ٿي ڪعبي تي گوليون ڇوڙيون هيون. هن وقت بہ عربن جي مڪاني بغاوت کي روڪڻ لاءِ سعودي عربيا جي حڪم تي خود ڪعبي کي ڍاهي خون خرابي ڪرڻ جو ڪڌو ڪم انهن پاڪستاني فوجين ادا ڪيو هو.

انگريز سلطنت جي ڏينهن ۾ پنجاب جي سڪن ۽ مسلمانن ساري زندگي انگريزي سامراج جي خدمت ۾ صرف ڪئي، ان ڪري سامراجي طاقتن کي پاڪستان جي مسلمانن جي پيسن تي سر جي بازي لڳائڻ جو تجربو آهي.

پاڪستان جي حڪمران طبقي جي اسلامي تعمير بہ اها آهي تہ ٻين ملڪن جي آزادي کسڻ، زالون ڪٽي ٻانهيون، بنائڻ، ماڻهو مارڻ ۽ غلام ڪري رکڻ هو ثواب جو ڪم ڪري سمجهن ٿا. انهن جا رهبر زاني، شرابي، پيسن تي وڪرو ٿيڻ وارا رهيا آهن. آخر جناح ڪهڙو عمدو ڪم ڪيو هو جنهن جي قبي تي ڪروڙها روپيا خرچي قائداعظم سڏيو وڃي ٿو. هن بنسبت مشهور هو تہ سندس اڳين زال ان ڪري ڪيس ڇڏي ويئي جو هن کي سندس پيءُ سان ناجائز تعلقات بابت شڪ وبهي ويو هو. حاجي محمد هاشم گزدر جو گهڻو وقت بمبئي ۾ نوڪريءَ خاطر رهيو هو. ان جي زباني مون اها ڳالهہ ٻڌي هئي. جو منهنجو ساٿي ۽ دوست هو.

ڊاڪٽر اقبال بابت مون اڳي پنهنجي ڪتاب ”جديد سياست جا نورتن“ ۾ گهڻو ڪجھ لکي ڇڏيو آهي تہ هن ترڪن خلاف انگريزن جي جنگ تي ڪين ڪاميابي تي مبارڪ باد ڏني هئي. هڪ جناح سائمن ڪميشن جي بائيڪاٽ جي فائدي ۾ هو تہ ڪيئن نہ اقبال کي ڪتب آڻي مسلم ليگ کي انگريزن ٻن گروهن ۾ ورهائڻ لاءِ ڪم آندو هو.

پنجابي حڪمران طبقي جو هن وقت رول اهو آهي تہ امريڪن بلاڪ جي اشاري تي هڪ طرف ڀارت سان دشمني رکيو اچن ٻي طرف افغانستان جي اندروني معاملن کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ پناهن کان بغاوت ڪرائي رهيا آهن جنهن ڪري هنن کي اربعا

روپيا ملن ٿا.

چين جا پاڪستان سان ڪهڙا تعلقات هئا جو اڄڪلهه هو يار غار ٿي ڪم ڪري رهيا آهن. ان جو ڪارڻ صاف اهو آهي ته چين اڄ ڪلهه پنهنجي پيل ملڪ جي حالت ۾ امريڪا کان مدد وٺي روس جي خلاف سازش ۾ شريڪ ٿي رهيو آهي. پاڪستان جا حاڪم ته اڳيئي امريڪي بلاڪ جا زرخريد غلام ٿي ڪم ڪري رهيا آهن.

●

باب پنجون
مذهب کي نقصان پهچڻ جو شديد خطرو

مذهب بنيادي طرح ماڻهن جي فطرت ۾ سمايل آهي، انهيءَ جو اصل مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم پي رهيا آهن پر ڪيترن ماڻهن پنهنجي جبلتن جي ڪمزورين ڪري ان جي اعليٰ ترين مقصدن جي عيوض انڪي غلط ڪمن لاءِ ڪتب پي آندو آهي.

مولانا ابوالڪلام آزاد سرمد شهيد جي زندگيءَ جي ديباچي ۾ لکيو آهي ته اڪثري سپهه سالار جي تلوار ۽ عالم جي فتوي گڏجي ڪم پي ڪيو آهي. نه صرف مسلمانن جي تاريخ اهڙي سياه ڪارنامن سان ڀري پيئي آهي پر هندو، عيسائي، ٻڌ ڌرمن جي تاريخ پڙهڻ مان بہ پتو پئجي سگهي ٿو.

هندن وڪرما جيت جي ڏينهن ۾ مذهب ۽ سياست کي گڏي ڪتب آندو، آخر تجربي بعد انکي ڇڏي ڏنو ٻڌ وارن اشوڪا جي ابتدائي دور ۾ ٻڌڌرم کي وڌائڻ لاءِ ٻنهي کي گڏي ڪتب آندو پر تجربي بعد ان راهه کي ڇڏيو پين.

عيسائين پاپائيزم جي ماتحت ٻنهي کي گڏي ڪتب آندو ۽ صليبي جنگين ۾ يا مذهب جي نالي ۾ پادرين جي ڪيل ڪارنامن ڪري نيٺ انهن تنگ اچي مذهب کي سياست کان علحده ڪري پراٽسٽنٽ مذهب جي رهبري قبولي يا رشين وانگر رڳو بس ڪري ڇڏي. پر دنيا ۾ رڳو مسلمان هئا جي مذهب کي گڏي هلائڻ جا طرفدار هئا ڇاڪاڻ ته حاڪمن ۽ ملن جو عوام تي قبضو هو. انهيءَ دوکي هيٺ هو عوام کي تابع رکندا پي آيا. نيٺ گهڻي تجربي بعد ترڪن خلافت کي خيرباد چئي ٻنهي کي جدا ڪري ڇڏيو. چوڻي آهي ته:

"جتي لوڀي هجن اتي ٺوڳي بک نه مرن."

هاڻ پاڪستان ۾ ملٽريءَ وارن ملڪ تي پنهنجو تسلط قائم ڪرڻ لاءِ مذهب جو نالو استعمال شروع ڪيو آهي. ٽي ويءَ تي اقبال جهڙي ماڻهوءَ کي مفڪر اسلام ڪري ڏيکاريو وڃي ٿو. جنهن جي زندگي شراب پيڻ، زنا ڪرڻ، مذهب جي نالي ۾ پنجاب جي صوفين جي پيدا ڪيل محبت واري پيغام کي ڇڏي نفرت ڪرڻ ۾ گذاري. انگريزن جي خوشامد ڪرڻ، راويءَ تي لاهور جي رنڊين سان وڃي رنگ رليون ڪرڻ هن جو خاص پيشو هو. هن جناح جهڙي ذليل ماڻهو کي قائداعظم سڏي ان جي نالي ۾

ڏوڪي کي جائز پيا قرار ڏين. نتيجو اهو نڪتو آهي تہ ماڻهو روز بروز مذهب جي نالي مان تنگ ٿيندا وڃن. هاڻي نظامِ اسلاميءَ جي نالي نمازون پڙهائڻ ، بينڪن ۾ رکيل پيسن جي وياج مان رقم ڪٽي زڪوات ورهائڻ، مسلمان مُلڪن جي اتحاد جي نالي پرچار ڪرائي لکها ماڻهن جي مُلڪ ڇڏي دربدر ٿيڻ جو ڪارڻ بڻجڻ. هڪ طرف عراق ۽ ايران جي وچ ۾ جنگ ڪرائي خون خرابيءَ جو ڪارڻ بڻجڻ، اسرائيل فلسطين جي وچ ۾ جنگيون لڳارائڻ اهڙيون ڳالهيون آهن جن ڪري هي سمجهن ٿا تہ هو ماڻهو کي سدائين بيوقوف بڻائي رکندا. پر ماڻهو مورڳو مذهب کي نفرت جو ڪارڻ سمجهي روز بروز مذهب مان تنگ ٿيندا ويندا. دنيا ۾ اڳم دهريت مغربي تهذيبن جي ڪري زور وٺندي پئي وڃي. چين مُلڪ، جو مذهب جو مرڪز هو، هاڻي دهريت جو قائل ٿيندو وڃي ٿو.

روس ۾ زار شهنشاهي جا، جاگيرداري نظام تي ٻڌل هُئي اُن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ مذهب جي نالي پادرين ذريعي مضبوط بڻائڻ جو راڳ آلاپيو ويو . آهستي ٿي ماڻهو مذهب جي غلط استعمال ڪري هڪ ٿيڻ لڳا. آخر وقت هڪ راسپوتين نالي هڪ پادري مذهب جي نالي هر سامراجي ڳالھ جي جواز لاءِ دليل پيش ڪري پنهنجو ظلم ۽ تشدد قائم رکيو، نتيجو اهو نڪتو تہ ماڻهو مذهب کان تنگ ٿي کليو کُلايو دهريت جي طرف راغب ٿيڻ لڳا. نيٺ ڪميونزم نظام جي بجاءِ لاءِ دهريت جي نظرئي کي ڪُتب آڻڻ لڳا.

هاڻي اتي دهريت جي فلسفي جي ماڻهن جي ماڻهن تي تسلط ٿي ويو آهي. هزارن ورهين کان مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي حيات بعد الممات جي تعليم، محبت ۽ ميلاپ جي سکيا ختم ٿيندي پئي وڃي. نہ رڳو ايترو پر ڪروڙها روپيا لٽريچر جي ڇپائيءَ تي خرچ ڪري دهريت جو پرچار ڪيو ويو. دُنيا جو مشهور معروف مورخ آرنولڊ ٽوئيبيءَ جو چوڻ آهي تہ انڪل. اڍائي هزار ورهيہ اڳ يونان کان دهريت جي فلسفي جي آدار تي جديد مغربي تهذيب وجود ۾ آئي، يونان کان اٽلي، روم، ۾ آئي. اتان فرانس، جرمني، انگلنڊ ۾ زور ورتائين. هاڻ امريڪا ۾ ختم ٿيڻ واري هُئي پر روس انهيءَ دهريت واري تهذيب کي نشاط ثانيہ، نئون دور، بخشيو آهي. جيئن اها هڪ طرف ڳالھ تي برپا ٿيل هُئي ان ڪري زياده وقت جٽاءُ ڪري نہ سگهندي. مشرق ۽ هندوستان ۾ روحاني بنيادن تي تعمير ٿيل تهذيب هڪ طرفو ڏيان ڏيڻ ڪري، دنياوي ترقيءَ ۾ پٺتي پئي مغربي مُلڪن جي غلاميءَ هيٺ اچي وئي هُئي. هاڻ اِن کان آزاد ٿيڻ بعد پارت مان نئين تهذيب، جا دهريت ۽ روحانيت جي ميلاپ تي مشتمل هوندي سا وجود ۾ اچڻ واري آهي. ان ڪري هر اها ڳالھ جا مذهب يا دنياوي ترقي جي بنياد تي تعمير ٿئي وئي هوندي سا مشرق ۽ مغرب جي نظرين جي ملاوٽ تي مشتمل هوندي. تنهن ڪري اقبال ۽ جناح جي برپا ڪيل سرمائيدار سامراجي طاقتن، ايجنٽ مُلڪن جي هو تحريڪ ختم ٿيڻ واري آهي.

جيئن تہ پاڪستان انهيءَ سامراجي نظريي تي برپا ڪيل تهذيب جي شاخ آهي، اُها ختم ٿيڻ واري آهي. دنيا جي ڪابہ طاقت ان کي بچائي نہ سگهندي.

●

جي- ايم- سيد- اڪيڊمي

سائين جي- ايم- سيد اڪيڊمي سن جي طرفان هڪ جامع رٿا تيار ڪئي وئي آهي، جنهن موجب سائين جي ايم سيد جي سمورين لکڻين کي هڪ هنڌ آڻي سگهبو. ان جي ضرورت ان ڪري بہ آهي جو سائين جي- ايم- سيد پنهنجي لکڻين ۾ موجوده سنڌ جي سڄي سياسي تاريخ رقم ڪئي آهي. ۽ پهريون پيرو سنڌين ۾ سنڌيت جو احساس پيدا ڪيو آهي. هن پهرئين حصي ۾ سائين جي- ايم- سيد جا پنج ڪتاب ڏنا ويا آهن. جن مان چار مختلف وقتن تي شايع ٿيا آهن، باقي هڪڙو اڻ ڇپيل آهي. اڪيڊمي ڪوشش ڪندي تہ سائينءَ جي سمورين لکڻين کي يڪجا ڪيو وڃي جيئن اسان جا سياسي ڪارڪن ان مان استفادو حاصل ڪري سگهن. سائينءَ سٺ کان وڌيڪ ڪتاب لکيا آهن. نہ رڳو انهن سمورن ڪتابن کي يڪجا ڪرڻو آهي پر سيد سائينءَ جي سمورن خطن، انٽرويوز، تقريرن مضمونن ۽ بيانن کي بہ گڏ ڪرڻو آهي. اُن سلسلي ۾ اسان سيد سائينءَ جي پيروڪارن کي گذارش ٿا ڪريون تہ هو اسان سان ان مواد جي گڏ ڪرڻ جي سلسلي ۾ سهڪار ڪن جيئن ترت سمورن ڪتابن کي آڻي سگهجي. ان سلسلي ۾ ڪين جيڪو بہ مواد هٿ اچي اسان کي ان جي فوٽو ڪاپي موڪلي ڏين.

منصور ۽ سرمد

جي ايم سيد اڪيڊمي

سن، ضلعو، دادو سنڌ

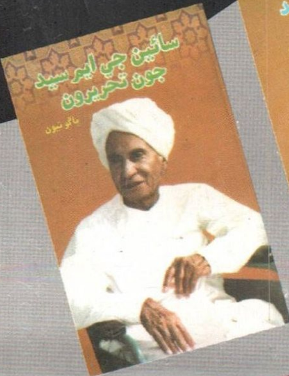
سائين جي ايم سيد
جون تحريرون

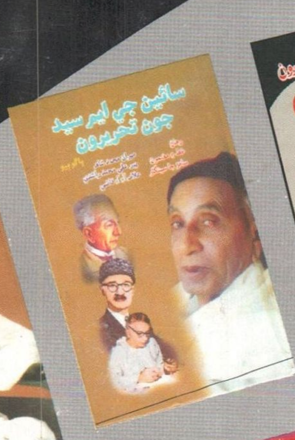
سائين جي ايم سيد
جون تحريرون

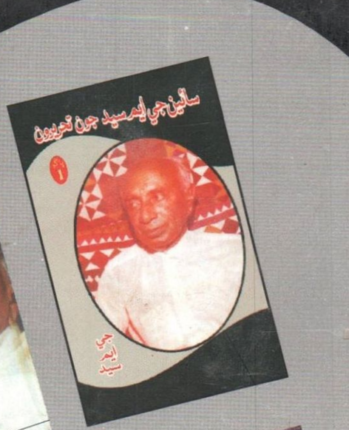
سائين جي ايم سيد جون تحريرون
جي
ايم
سيد

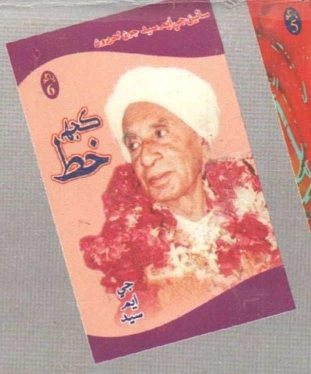
سائين جي ايم سيد جون تحريرون
ڪجهه
خط
جي
ايم
سيد

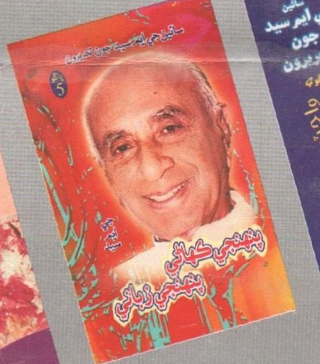
پنهنجي ڪهاڻي
پنهنجي زباني
جي
ايم
سيد

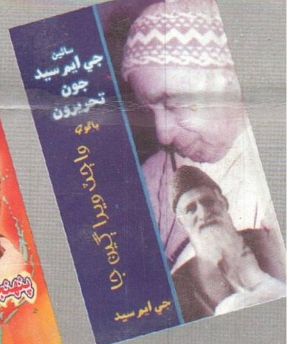
سائين
جي ايم سيد
جون
تحريرون
جي ايم سيد

Rs. 400/-